

2/2002
1/2003 &

Археологічний літопис
Лівобережної України

Поховання із дзеркалом в околицях Більська

Один із досліджених восени 2002 р. невеликих курганів, у складі центральної частини Перещепинського курганного некрополю I – № 2/2002 р., поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., упевнив у думці, що під незначними рештками насипів можуть зберігатися виразні і науково значимі комплекси із яскравими знахідками.

Рештки насипу знаходилися на південний схід від споруд Більської УКПГ на майданчику однієї зі свердловин. Розораний чорноземний насип круглої у плані форми з північного заходу на південний схід, до глибини 1,2 м, перерізала новітня траншея. Курган мав висоту близько 0,2 м і діаметр понад 14 м. Залишки насипу знаходилися під накатом тимчасової дороги до свердловини.

По краю решток насипу виявлений круглий у плані рівчак, діаметром 12 м і шириною 0,8-1,2 м, що мав глибину 0,35-0,45 м від рівня стародавньої денної поверхні і розрив-прохід із північного сходу, шириною 2,4 м. Форся рівчака у перетині наближалася до напівкруглої, заповнення було чорноземним. Обсяг ґрунту з рівчака відповідав об'єму масиву насипу кургана. Відповідно, його спорудження починалося з вибирання дерну, що йшов на закладання накатника, а далі здійснювалася підсипка насипу чорноземом. Закінчення спорудження насипу завершалося ооконтуруванням його суглинком з підчищеного дна рівчака.

У насипу, навкруги нього та в заповненні рівчака виявлено 46 фрагментів ліпного й античного тарного посуду. До складу комплексу посуду використано у тризній відправі, входили: з ліпних – корчага, горщик, кілька невеликих горщикоподібних посудин; з кружалних – 3-4 амфори, в т.ч. по одній – хіоської і фасоської.

У центрі кургану виявлений кільцевий у плані, вузький, без розриву, чорноземно-материковий викид, розміром 7,0x8,5 м і максимальною потужністю в 0,15 м, що перекривав із всіх боків прямокутну у плані поховальну яму. Остання була споруджена без входу, мала загальні розміри 2,00x2,55 м (близько 5,1 кв. м), її була орієнтована за віссю схід – захід, з невеликим відхиленням.

Поховання здійснене в ямі, глибина якої становила 0,45 м від рівня стародавньої денної поверхні. Стінки ями рівні, вирівняна долівка дещо понижувалася на схід. Майже весь мішано-суглинковий викид був використаний для ущільнення конструкції підпрямокутного у плані рубленого скелету, розміщеного ближче до південно-східного кута ями (1,25x1,90 м, площа – 2,4 кв. м), втрамбований між стінками зрубу і котловану. Відзначені сліди внутрішньої дощатої частини зрубу; рештки дошок настилу підлоги. Вірогідно, зруб був влаштований без використання поперечних лаг для утримування підлоги над материковим дном.

Зруб перекривав поперечний накатник на один шар, що складався із невеликих пласк і жердин. Накатник лежав на суглинково-чорноземному ущільненні зрубу в ямі і практично не зберігся. У заповненні поховання траплялися дрібні вкраплення поперу і вулгін, порубані кістки коня і дрібної рогатої худоби, корозовані уламками залізного ножа. Поховання виявилось не пограбованим у давнину. Його лише частково пошкодили скарбощукачі 1970-х рр., що зрили заповнення північно-східного кутка зрубу у пошуках дрібних золотих намистин і бляшок.

У зрубі виявлене парне поховання жінки віком 25-30 років та дівчинки 6-8 років, зорієнтованих головами на схід. Жінка була покладена випростано вздовж північної стінки зрубу на спяни, руки – вздовж тулуба. Її череп відсутній, а верхня частина скелету зрита і переміщена грабіжниками. Дівчинка лежала паралельно жінці, у схожій позі, дещо завалено на лівий бік, руки – вздовж тулуба, ноги – зміщені північніше від вісі поховання.

Похованих супроводжував порівняно численний інвентар.

Доросла жінка мала дорогі прикраси головної убори та намисто. Серед скупчення зритих кісток верхньої частини скелету виявлені дрібні золоті намистинки-бісерини, жовтопастова й очкова намистини, невелика золотофольгова бляшка-пашпівка у вигляді фігурки зайця. Біля правої ноги жінки знаходилися керамічне пряслице посудинкоподібної форми, викладене зрізаною основою на захід. Вірогідно, дерев'яна вісь веретена лежала паралельно правій нозі похованої. Край лівої ноги жінки знаходився залізний заклеповий ніж із кістяною ручкою.

Більш різноманітні напугні речі виявлені поряд зі скелетом дівчинки. Зліва від неї стояв невеликий ліпний горщик, поряд знаходився розвал залізної шпильки: на грудях, ближче до кісток лівої руки, лежало кругле із боковою ручкою бронзове позодочене дзеркало, а коло його ручки було покладене керамічне пряслице, направлене вершиною на схід. В ногах похованої знаходилися золоті рештки великої дерев'яної таці із загнутими доверху невисокими краями, вінець якої скріплювалися тонкими залізними цлатівками на повністю знищених корозією, цвяхках. Таця-блюдо мала чотири виступи-утримувачі у вигляді залізних накладок овальної форми із короткими скобами-штифтами. Посеред таці стояла невелика ліпна мисочка, заповнена вуглинками, а на блюді лежали кістки коня і вівці та залізний вигнутий ніж з горбатою спинкою

і кістяним рукоятям, скріпленій залізними заклепками. Біля західної стінки зруба виявлені рознесені землерийні розвал масивнішої залізної шпильки.

За типом поховальної споруди, набором характерного інвентаря, досліджений курган належить до поховальних пам'яток у складі некрополя населення селища Лісовий Кут північно-західної частини Більського городища скіфської доби і датується другою половиною-кінцем V ст. до н.е.

На особливу увагу серед знахідок у складі цього комплексу заслуговує дзеркало "пелопонеського" типу – суцільнобронзовий односкладовий литий виріб з боковою ручкою – неординарна деталь жіночого туалету представників заможної верстви населення стародавнього Гелону. Диск дзеркала круглої форми, випукло-ввігнутої конфігурації, зі ввігнутою робочою площиною та затертою орнаментациєю у вигляді пуансонних крапок по краю, із незначним бортиком вздовж робочого боку і гладким гуртом. Бокова ручка зі стволем, ледь звуженим донизу, характерна для дзеркал IV типу, завершується овальним плоским закругленням із прокресленою і пуансонною орнаментациєю. Робоча площина ствола ручки та його овальне завершення відділені від диску напівкруглим фестоном з ов. у вигляді нанесених пуансоном напівкруглих дужок. В основі ствола – стрілоподібне прокреслене зображення підтрикутних обрисів, із рядом круглих кільцевих пуансонних відбитків у вигляді дрека стріли. Овальне завершення ручки обрамлене аналогічними напівкруглими пуансонними відбитками та неохайно покреслене різнонаправленими лініями у трьох напрямках. Складається враження, що останні елементи декорування були нанесені найпізнішим власником, можливо, більського походження, адже закресленими виявилось й стрілоподібне зображення, і перші елементи орнаментациї. До речі, подібні прокреслені зображення на кістці неодноразово виявляли під час розкопок Західного укріплення Більського городища наші колеги.

Дзеркало виявилось позолоченим, чим і зумовлена його добра збереженість. Сліди позолоти добре помітні на обох площинах диску і ручки. Висота виробу – 25,6 см; діаметр диска – 14,7 см; ширина ствола ручки – 3,1 см; діаметр її завершення – 4,7 см; товщина дзеркала – 0,20-0,22 см.

З аналогіч знахідок назвемо безінвентарне дзеркало з НМІУ та Шостерниці, досить подібне – із поховання I кургану № 27 Аксьонівського могильника¹. Датуються такі дзеркала V – початком IV ст. до н.е. й є продукцією майстрів материкової Греції фіналу класичної епохи².

Таким чином, часом невеликі і практично зруйновані кургани Перещепинського некрополю I, при ретельному дослідженні дозволяють виявити виразні поховальні комплекси із рідкісними знахідками.

Література

1. Супруненко А. Унікальна находка накануне «года Коня» // Древний мир. – Киев, 2002. – № 3. – С.34-35; Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000-2001 рр. – Київ, 2002. – С.167-168.
2. Визначення А.В.Артем'єва.
3. Кузнецова Т.М. О терминах для описания зеркал из скифских памятников // СА. – Москва, 1987. – № 2. – С.22-25; Её же. Зеркала с боковыми ручками из скифских памятников // КСИА. – Москва, 1972. – Вып.170. – С.13-14. – Рис.1а.
4. Кузнецова Т.М. Этюды по скифской истории. – Москва, 1991. – С.51-52, 112, 135-137. – Рис.10-12.
5. Кузнецова Т.М. Зеркала с боковыми ручками из скифских памятников. – С.13-14. Рис. Кузнецова Г.В.

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Виходить раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЄВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДІМОВ,
член-кореспондент Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Іван ГЛИЗЬ,
начальник управління культури Полтавської
облдержадміністрації (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄЄВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОЦЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ШЕМЕТ,
кандидат педагогічних наук (Полтава)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Костянтин МИРОНЕНКО,
Олександр УДОВИЧЕНКО,
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37,
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Province's State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax: +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
числа 2 (12) * 2002 — 1 (13) * 2003

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE OF THE
DNIEPER'S LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№№ 2 (12) * 2002 — 1 (13) * 2003

Видас: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№№ 2 * 2002 — 1 * 2003

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТІ М.Я.РУДИНСЬКОГО (1887 - 1958)

Глизь І.П., Супруненко О.Б. (Полтава). Михайло Рудинський — археолог, пам'яткоохоронець, музейник і педагог.....	7
Ротач П.П. (Полтава). "Мене цікавить не лише археологія...": Краєзнавчі захоплення М.Я.Рудинського.....	12
Нестуля О.О., Нестуля С.І. (Полтава). М.Рудинський у пам'яткоохоронному русі Полтавщини 1917 — початку 20-х років ХХ ст.	15
Бочарова С.І. (Полтава). Роль М.Я.Рудинського у формуванні і становленні Полтавського художнього музею.....	19
Берест Ю.М. (Охтирка). Фонд М.Я.Рудинського в Охтирському краєзнавчому музеї.....	21

З АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ

Рудинський М.Я. (Полтава). Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20.IX - 29.X.1922 р. / Публ. і ком. Мокляк В.О., Нестулі О.О.....	23
Рудинський М.Я. (Полтава). Центр і периферія в справі музейній / Публ. і ком. Мокляк В.О., Нестулі О.О.	27

ХРОНІКА

Максименко Г.М., Супруненко О.Б. (Полтава). Другі регіональні наукові читання "Пам'яті М.Рудинського" (м.Полтава, 5-6 грудня 2002 р.).....	29
Курчак О.М. (Полтава). Полтавський художній музей (галерея мистецтв): Історія і сьогодення, проблеми і перспективи.....	31
Удовиченко О.І. (Полтава). Невідомий фотознімок Вадима Щербаківського.....	32

АРХЕОЛОГІЯ: Статті і публікації

Гавриленко І.М. (Полтава). Етнокультурний розвиток Лісостепового Лівобережжя Дніпра у палеоліті.....	35
Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М., Лямкін В.В., Мироненко К.М. (Полтава, Комсомольськ). Мезолітична стоянка "Комсомольська" поблизу с.Підлужжя на Кременчуччині.....	43
Сергеева М.С. (Київ). До вивчення лінійно-геометричних зображень Кам'яної Могили.....	46
Рахно К.Ю. (Полтава). До інтерпретації петрогліфів "Гроту Бика" Кам'яної Могили (у контексті ідей М.Я.Рудинського).....	51
Рижов С.М. (Київ). Глиняні моделі саней кукутень-трипільської спільності.....	56
Ковальова І.Ф. (Дніпропетровськ). Стратифіковані енеолітичні кургани в криворізькій течії Інгульця.....	58
Лугова Л.М. (Полтава). Кургани епохи бронзи поблизу селища Білики у Поворсклі.....	64
Супруненко О.Б. (Полтава). Про перший курганий некрополь культури багатовапнякової кераміки в Україні.....	70
Гавриш П.Я. (Полтава). Колонізація праслов'янами середнього межиріччя Псла і Ворскли у ранньому залізному віці.....	76
Удовиченко О.І. (Полтава). Нова стела скіфського часу з багатою іконографією.....	81
Шрамко Б.А. (Харків). Добування заліза у Гелоні.....	84
Задніков С.А. (Харків). Античні амфори поч. VI ст. до н.е. з розкопок зольника №28 Західного укріплення Більського городища.....	91
Щербань А.Л. (Диканька), Мельникова І.С. (Полтава). Кружала з розкопок Михайла Рудинського біля Таранового Яру.....	96
Шрамко І.Б. (Харків). Дослідження округи Люботинського городища.....	102
Гейко А.В. (Полтава). До питання виділення так званих "селищних куців" на пам'ятках скіфського часу Нижнього Поворскля.....	109
Кулатова І.М. (Полтава). Про деякі старожитності пізньоскіфської доби у межиріччі Ворскли і Сули.....	114
Рейда Р.М. (Полтава). До вивчення пам'яток черняхівської культури Нижнього Поворскля.....	118
Кракало І.В. (Кременчук). Черняхівське поховання з мечем поблизу с.Максими́вка під Кременчуком.....	126
Бейдін Г.В., Григор'ян М.М. (Харків). Нові знахідки кола виїмчастих емалів у басейні Сіверського Дінця.....	128

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділі "Журнали" за позначкою № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

Свинстун Г.Є. (Харків), Чендєв Ю.Г. (Бєлгород). Східна ділянка оборони Мохначанського городища та його природне оточення у давнину.....	130
Приймак В.В. (Суми). Формування елементів територіальної структури Дніпровського Лівобережжя Х-ХІІІ ст.	136
Мироненко К.М., Супруненко О.Б. (Полтава). Давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.)	143
Берест Ю.М. (Охтирка), Осадчий Є.М. (Суми). Археологічні пам'ятки околиць міст Охтирка і Суми	157
АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ ДИСЦИПЛІНИ	
Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. (Київ). Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища.....	161
АРХЕОЛОГІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ	
Салєгін С.В. (с.Ковалівка). Майдани узбережжя р.Коломак і творча спадщина М.Я.Рудинського.....	164
Артем'єв А.В. (Полтава), Колода В.В. (Харків). Некрополь с.Мохнач та фізичний стан населення Слобожанщини у XVII-XIX ст.	168
ДО 600-РІЧЧЯ БИТВИ НА ВОРСКЛІ 1399 Р.	
Посухов В.І. (Полтава). Битва 1399 р.: підказує народна пам'ять.....	178
Виногородська Л.І. (Київ). Новгород-Сіверський у XIII-XV ст. (за історико-археологічними даними)	180
НУМІЗМАТИКА	
Шалабудов В.М. (Дніпропетровськ). Особливості грошового обігу XVII-XVIII ст. у Нижньому Присамар'ї	183
Ковальова І.Ф. (Дніпропетровськ). Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я.....	187
Бейдін Г.В., Григор'янець М.М. (Харків). Знахідки боспорських монет на пам'ятках черняхівської культури Харківської області.....	190
РОЗВІДКИ	
Троцька В.І. (Опішне). Археологічні дослідження в околицях Опішного	194
КРАЄЗНАВСТВО	
Гавриш Р.Л. (Полтава). М.Я.Рудинський — голова педагогічного бюро Полтавського губернського земства	196
Год Б.В., Лобурець В.Є. (Полтава). Сторінки історії історичного факультету Полтавського педагогічного університету	199
АНТРОПОЛОГІЯ	
Рудич Т.О. (Київ). Населення черняхівської культури Лівобережної України за матеріалами антропології.....	205
Горбенко С.О. (Львів). Краніометричне дослідження та графічна реконструкція за черепом жінки з поховання скіфського часу Більського курганного некрополю "Б".....	214
З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ОХОРОНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
Вовкодав С.М., Юрченко О.В. (Переяслав-Хмельницький). Застосування Microsoft Excel в розрахунках вартості охоронних досліджень	219
РЕЦЕНЗІЇ	
Гавриленко І.М. (Полтава). Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської) — К.-Полтава: Археологія, 2000 [2001].	222
Шабан В.А. (Георгіївськ). Нотатки на полях монографії Нефьодкіна А.К. "Бойові колісниці і колічничі давніх греків". — СПб., Петербурзьке Східнознавство, 2001.	224
Граб В.І. (Полтава). Археологічна поезія	227
ПОВІДОМЛЕННЯ, ІНФОРМАЦІЯ.....	50, 55, 63, 83, 90, 95, 101, 106, 142, 167, 182, 193
НОВІ ВИДАННЯ.....	182, 193
RESUME	229
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	233
НАШІ АВТОРИ.....	234
Кулатова І.М. (Полтава). Поховання із дзеркалом в околицях Більська.....	2 с. обл.

З ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

З Указу Президента України

Про присудження Державних премій України в галузі науки і техніки 2002 року

На підставі подання Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

1) Присудити Державні премії України в галузі науки і техніки 2002 року:

- за цикл праць "Давня історія України" та "Етнічна історія давньої України":

ТОЛОЧКУ Петру Петровичу — академікові Національної Академії наук України, директору Інституту археології НАН України
КРИЖИЦЬКОМУ Сергію Дмитровичу — члену-кореспондентові Національної Академії наук України, заступникові директора Інституту археології НАН України

КОЗАКУ Денису Никодимовичу — докторові історичних наук, заступникові директора Інституту археології НАН України

МОЦІ Олександру Петровичу — докторові історичних наук, завідувачу відділу Інституту археології НАН України

МУРЗИНУ В'ячеславу Юрійовичу — докторові історичних наук, завідувачу відділу Інституту археології НАН України

ІВАКНУ Глібу Юрійовичу — докторові історичних наук, провідному науковому співробітнику Інституту археології НАН України

РУСЯЄВІЙ Анні Станіславівні — докторові історичних наук, провідному науковому співробітнику Інституту археології НАН України

ОТРОЩЕНКУ Віталію Васильовичу — кандидатові історичних наук, завідувачу відділу Інституту археології НАН України

КРУЦЮ Володимирі Опанасовичу — кандидатові історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту археології НАН України

СТАНКУ Володимирі Никифоровичу — докторові історичних наук, деканові історичного факультету Одеського Національного університету ім. П.Мечникова

м. Київ
16 грудня 2002 року
№ 1171/2002

Президент України
Л.Кучма

З ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

3 Указу Президента України

Про відзначення державними нагородами України

За вагомий особистий внесок у збереження історико-культурних пам'яток України, активну громадську діяльність та високий професіоналізм **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

присвоїти почесні звання:
"Заслужений працівник культури України"

КРАСОВСЬКІЙ Нонні Вікторівні — завідувачу відділу Національного заповідника "Херсонес Таврійський", Автономна Республіка Крим

СУПРУНЕНКУ Олександрі Борисівні — директорці Центру охорони і досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

ТИТОВІЙ Олені Миколаївні — завідувачу відділу Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, м.Київ

м.Київ
14 квітня 2003 року
№ 326/2003

Президент України
Л.Кучма

ВІТАЄМО!

На початку березня 2003 р. член редколегії "Археологічного літопису Лівобережної України", член-кореспондент Української Академії Архітектури, лауреат Державної премії України **Вадим Митрофанович Вадимов** на засіданні Вченої Ради Київського Національного університету будівництва та архітектури захистив дисертацію на здобуття наукового ступеню доктора архітектури на тему "Методологічні основи еколого-містобудівного освоєння прирічкових урбанізованих територій (в умовах України)".
Редакція "АЛТУ"

ВІТАЄМО!

У травні 2003 р. член редколегії "Археологічного літопису Лівобережної України", доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України **Олександр Петрович Моця** на засіданні Президії Національної Академії наук України був обраний членом-кореспондентом Національної Академії наук України.

Редколегія журналу щиро вітає наших колег, зичачи їм щастя, здоров'я, творчих успіхів у науковій діяльності, справи збереження вітчизняної культурної спадщини, втілсні у життя нових проєктів.
Редакція "АЛТУ"

THE CONTENTS

IN THE MEMORY OF M.Y.RUDYNSKY (1887 - 1958)

I.P. Glyz, A.B. Suprunenko (Poltava). Michael Rydinsky — archaeologist, relicscurator, museum-maker, and pedagogue.....7
P.P. Rotach (Poltava). "I take my interest not only in Archaeology...": The hobbies of M.Y. Rudynsky on Regional Studies and the local history12
A.A. Nestulia, S.I. Nestulia (Poltava). "M. Rudynsky in the Poltava's movement for the Protection of the Monuments 1917 - early 20 th years of the XX th century.....15
S.I. Botcharova (Poltava). The role of M.Y. Rudynsky in the process of forming and establishing of the Poltava's Museum of the Fine Arts19
Y.M. Berest (Okhtyrka, Sumy region). The fund of M.Y. Rudynsky in the Okhtyrka's regional Museum21

FROM ARCHIVES

M.Y. Rudynsky (Poltava). The results of an excursion to Kremenchug's and Kobelyaky's districts 20/IX - 29/X/1922 / The Publication and the comments by V.A. Moklyak and O.O. Nestula23
M.Y. Rudynsky (Poltava). The Centre and the Peripheries in museum business / The Publication and the comments by V.A. Moklyak and O.O. Nestula27

CHRONICLES

G.M. Maximenko, A.B. Suprunenko (Poltava). The second scientific readings "In the memory of M.Y. Rudynsky" (Poltava, 5-6 December 2002)29
O.M. Kurtchakova (Poltava). The Museum of the Fine Arts in Poltava (the Gallery of Fine Arts): History and Nowadays, the problems and the perspectives31
O.I. Udovitchenko (Poltava). An unknown photo of Vadym Scherbakivsky32

ARCHAEOLOGY: Articles and publications

I.N.Gavrilenko (Poltava). The Ethnic-Cultural development of the forest-steppe area on the left bank of the river Dnieper during the Palaeolith35
A.B. Suprunenko, I.N. Gavrilenko, I.N. Kulatova, V.V. Lyamkin, K.N. Myronenko (Poltava, Komsomolsk). The metholithic station "Komsomolskaya" near to the villaga Podluzhie of the Kremenchug district in the Poltava's region43
M.S. Sergeeva (Kyiv). To the Study of the line-geometric images of the Rocky Mound.....46
K.Y. Rakhno (Poltava). To the Interpretation of the petrography from the grotto of Bull in the Rocky Mound (in the context of M.Y. Rudynsky's Ideas)51
S. N. Ryzhov (Kyiv). Clay sledges models of the Cucuteni-Trypolye56
I.F. Kovaliova (Dnepropetrovsk). The stratified neolithic burial mounds in the Krivoy Rog's flow of the ingulets58
L.M. Lugova (Poltava). The burial mounds of the Epoch of Bronze near to Bylyky village in the surrounding area of the river Vorskla.....64
A.B. Suprunenko (Poltava). About the first burial mounds' necropolis dated back to the time of the multi-rollers ceramic cultures in Ukraine70
P.A. Gavrish (Poltava). The colonisation of the middle land between the rivers Psel and Vorskla by the pre-slavonic tribes in the early Iron Age76
O.I. Udovitchenko (Poltava). The new monument of the Scythian Time the rich iconography81
B.A. Schramko (Kharkiv). The iron industry in Ghelon84
S.A. Zadnikov (Kharkiv). The antiqua amporae of the early VI b.c. from the excavation of the ash-pan №28 of the western fortifications of the Bilsk's Gorodische91
A.L. Scherban (Dykanka), I.S. Melnikova (Poltava). The ceramic plummets for spindles discovered by Michail Rudynsky near to Taranov Yar96
I.B. Schramko (Kharkiv). The examinations of the environs of the Lubotin's Gorodische102
A.V. Gheiko (Poltava). To the question of the distinction of so-called "Bushes of settlements" on the relics of the Scythian Time in the lower flow of the river Vorskla109
I.N. Kulatova (Poltava). Concepting some relics of the late Scythian Time in the middle land between the rivers Vorskla and Sula114
R.N.Reyda (Poltava). To the study of relics of the Tchernyakh's Culture in the lower flow of the river Vorskla.....118
I.V. Krakalo (Kremenchuck, Poltava region). The burial with a sword from the village Maximovka near to Kremenchuck126
G.V. Bejdin, M.M. Grygoryantz (Kharkiv). The new finds of the ring of the hollow enamals in the basin of the river Severny Donets.....128
G. E. Svistun (Kharkiv), Yu. G. Chendyev (Belgorod). The eastern part of the Mokhnach's fortification and its natural environment at that time130
V.V. Pryimak (Sumy). The process of elements' formation of the territorial structure on the left bank of the river Dnieper during the X-XIII centuries (According with materials of the monuments of the native land of G.S. Scovoroda).....136
K.M. Myronenko, A.B. Suprunenko (Poltava). The Old-Russian complex from suburb of the chronicle Ltava (according to excavations made in 1997)143

G.M.Berest (*Okhtyrka, Sumy region*), **E.N. Osadchy** (*Sumy*). The archeology of the environs of Okhtyrka and Sumy157

ARCHAEOLOGY AND NATURAL-SCIENCE

G.A.Pashkevich, S.A.Gorbanenko (*Kyiv*). The grainprints of the cultivated plants on the pottery of the Oposhnya's Gorodische.....161

THE ARCHAEOLOGY OF THE CAZACKS TIME

S.V. Sapeghin (*v.Kovalivka*). The squires of the adjoining area of the river Kolomak and the Scientific heritage of M.Y.Rudinsky164

A.V. Artemiev (*Poltava*), **V.V. Koloda** (*Kharkiv*). Necropolis of Mokhnach village and physical condition of the inhabitants in Slobozhanschina (Northern-East Regions of Ukraine) during XVII-XIX centuries168

TO 600TH ANNIVERSARY OF THE BATTLE ON VORSKLA (1399-1999)

V.I. Posukhov (*Poltava*). The Battle 1399 — the folks's memory prompt178

L.I. Vinogradskaya (*Kyiv*). Novgorod-Syversky during XIII-XV centuries (according to historical and archaeological datum).....180

NUMISMATICS

V.M. Schalabudov (*Dnepropetrovsk*). The peculiarities of the monetary circulation of the XVII-XVIII centuries in the Pre-Samaritan Area.....183

I.F. Kovaliova (*Dnepropetrovsk*). The evidences of the international trade of the cazacks time forom the Pre-Samaritan Area187

G.V. Bejdin, M.M. Grygoryantz (*Kharkiv*). The finds of the Bosporian coins on remains of the Tchernyakhysk's Culture in the Kharkiv's Region.....190

EXPLORATIONS

V.I. Trotska (*Opyschnya, Poltava region*). Archaeological researches in Opishne's environs.194

T.M.Dyachenko, L.V.Kyslitsina (*Lubny, Poltava region*). Boris Sydorovich Vantsak — the guard of the history of millennial town154

N.V.Kuksa (*Subbotiv village, Cherkassy region*). The researches of Ignaty Yakovlevich Streletsky in Subbotiv (20th years 20th century)156

THE REGIONAL STUDIES

R.L. Gavrish (*Poltava*). M.Y. Rudynsky — the Chairman of the Pedagogical Burea of the Poltava's governmental Country Council (Zemstvo).196

B.V. Ghod, V.E. Loburets (*Poltava*). The pages of the history of the Historical Departament of the Poltava's Pedagogical University199

ANTHROPOLOGY

T.A. Ruditch (*Kyiv*). The population of the Tchernyakhysk's Culture from the left bank of the river Dnieper according with the archaeological datum205

S.A.Gorbenko (*Lviv*). The craniometric examination and the graphic reconstruction of woman's head, according with her skull, of the Scythian Time from the Belsk burial mounds' necropolis "B"214

FROM EXPIRIENCE IN ORGANISATION OF THE PROTECTIVE RESEARCHES

S.M. Vovkodav, O.V. Yurtchenko (*Pereyaslav-Khmelnysky*). The Use of the Microsoft Exel programme in a calculation of value of the protective researches. 205

REVIEWS

I.M. Gavrilenko (*Poltava*). A.B. Suprunenko. The archaeology in activity of the first private museum in Ukraine (the Museum of K.M. Skarzhinska in Lubny). — K.-Poltava: Archaeology, 2000 [2001].....222

V.A. Schaban (*Georgievsk*). The marginalia to the monograph by A.K. Nefyodkin. — SPb., Peterburgskoe Vostokovedenie, 2001. "The war-cars and chariots of Ancient Greeks"224

V.I. Grab (*Poltava*). The Poetry of Archaeology.....227

INFORMATION, MISCELLANEOUS50, 55, 63, 83, 90, 95, 101, 106, 142, 167, 182, 193

NEWLY PUBLISHED.....182, 193

Resume.....229

Abbreviations.....233

The Authors.....234

НОВІ ВИДАННЯ

Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології в музеях України: Історія, дослідники, меценати. — Київ: СтилоС 2002. — 264 с.: іл. — Тир.420 прим.

Поява історіографічних досліджень у царині історії музейної археології України — явище досить рідкісне. І в цьому плані варто відзначити науково-довідкове видання, підготовлене у стінах Національного університету ім.Т.Г.Шевченка з оглядом розвитку української археології у музеях країни. Громадські організації, наукові товариства, церковно-археологічні фундації, музеї учбових закладів, приватні і громадські, насамкінець, державні музеї, заповідники — ось шлях вітчизняного археологічного музейництва.

Більше половини обсягу видання складає реєстр персоналій відомих археологів-музейників, що стане своєрідним путівником і довідником для фахівців і молодих дослідників до світу археологічного музейництва. Є у роботі і перелік музеїв, що мають археологічні колекції.

В суто краєзнавчому плані відзначимо вміщення до бібліографічних даних персоналії частини книги відомостей про тихих археологів і музейників-полтавців: К.М.Мельник-Антонович, І.А.Зарецького, Ф.І.Камінського, І.Н.Капустянського, Т.В.Кибальчича, І.М.Кулатову, Л.М.Лугову, С.І.Мазаракі, М.О.Макаренка, К.М.Моценка, В.В.Приймака, М.Я.Рудинського, І.М.Самойловського, М.М.Семенчика, Г.О.Сидоренку, К.М.Скаржинську, Г.Я.Степелюцького, О.Б.Супруненку, О.К.Тхатаю, І.Г.Шовкопляса, В.М.Щербаківського, С.П.Юренку; у плані огляду археологічних збірок музеїв — довідок про Полтавський, Кременчуцький та Лубенський краєзнавчі музеї.

Як доповнення, варто зазначити, що археологічні збірки, крім названих музеїв, і Лохвицького краєзнавчого, мають ще ряд державних музейних закладів області, зокрема: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні (понад 6000 од.), Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (більше 8000 од.), Диканський (800 од.), Чорнухинський (200 од.) і Комсомольський (1500 од.) історико-краєзнавчі музеї.

Нове видання, безсумнівно, стане у нагоді музейним працівникам і дослідникам найдавнішого минулого України.

Малікова Л.Р.

Куріло О.Ю.

НАРИСИ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЇ
У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ:

ІСТОРІЯ, ДОСЛІДНИКИ, МЕЦЕНАТИ

Київ 2002

**ПАМ'ЯТІ
М.Я.РУДІНСЬКОГО
(1887-1958)**

К 2003

Малюнок Коваленко Г.В.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ — АРХЕОЛОГ, ПАМ'ЯТКООХОРОНЕЦЬ, МУЗЕЙНИК І ПЕДАГОГ

Серед плеяди відомих учених-полтавців, подвигників української науки і культури початку ХХ ст. ім'я Михайла Яковича Рудинського виблискує зорею першої величини. І не дивно, адже уродженець сусідньої Охтирки, що на сучасній Сумщині¹, назавжди "зрісся" з Полтавою, присвятив розбудові її культури, науки, видавничої справи, освіти і музеїв кращі й найбільш плідні роки свого життя, весь хист непересічної людини-творця. Тут, у Полтаві, він остаточно став називати себе полтавцем. Тут же отримав заслужену характеристику визначного письменника-демократа і свого сусіди В.Г.Короленка — як "відомий українець", людина кришталевої чесності і щедрої душі...

Тому саме на садибі Літературно-меморіального музею Володимира Короленка, на будиночку поряд із оселею видатного майстра слова і захисника багатьох полтавців у нелегкі роки визвольних змагань, чий 150-річний ювілей ми відзначаємо цього року, у квітні минулого, 2002 р., з'явилася меморіальна дошка². Відкрили її саме в Міжнародний день охорони пам'яток³, щоб від щирого серця, від всіх полтавців назавжди увічнити ім'я пам'яткоохоронця, вченого і діяча культури. Дошка на оселі відомого археолога, музейника, керівника освітянських закладів Полтавщини повинна завжди нагадувати сучасникам і прийдешнім поколінням про Михайла Яковича, про його діяльність на славу української культури, освіти, науки.

Ініціатором появи цієї меморіальної дошки (археологам і музейникам України подібні пам'ятні знаки можна перелічити на пальцях!) виступив Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Головна рада Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, що разом із вузами і музеями обласного центру доклала чимало зусиль, щоб зробити урочистості з приводу відкриття не тільки масовими, а й щиро теплими, по-музейному "домашніми".

Так у Полтаві розпочалася підготовка до відзначення 115-ї річниці від дня народження М.Я.Рудинського. І ось наприкінці 2002 р., вже в стінах іншого музею, до речі, заснованого також М.Я.Рудинським, відбувся важливий меморіальний науковий захід — Другі регіональні наукові читання "Пам'яті Михайла Рудинського"⁴. Перші читання у вигляді досить представницької, свого часу, практично, всесоюзної кон-

ференції, проходили у Полтавському краєзнавчому музеї ще 1987 р. — на 100-ту річницю від дня його народження⁵.

5 грудня 2002 р. у світлому приміщенні прес-центру Полтавського художнього музею зібралися не тільки вчені і працівники музеїв, студентство з Полтави й області, а й дослідники з відомих наукових центрів — вищих навчальних закладів та академічних наукових установ Києва, Донецька, Харкова, Львова, Сум, Кременчука та інших міст. Доповідачі — фахівці-історики, археологи та музеєзнавці, — детально окреслили непересічні здобутки М.Я.Рудинського на різноманітних теренах гуманітарного знання і діяльності, визначили археологічні пріоритети й відкриття, його мистецтвознавчі нахили, позначили його роль як керівника головної педагогічної установи Полтавщини 1917 — початку 1918 рр., окреслили основні віхи життя вченого, практика-музейника і пам'яткоохоронця та громадянина.

Михайло Якович Рудинський (1887-1958) — відомий український археолог, історик мистецтва, музейник, пам'яткоохоронець, педагог, один із керівників української археологічної науки та національного пам'яткоохоронництва 1920 - 1950-х рр. досяг, на перший погляд, всіх можливих за радянської доби життєвих висот. Та це було далеко не так, адже ця людина пройшла досить тернистий шлях подвижника на ниві української науки і культури, зазнала переслідувань й поневірянь за сталінізму, мала чимало проблем, захищаючи близьких людей, рідних, учнів...

Михайло Рудинський народився 14 (27) жовтня 1887 р. в Охтирці, на тогочасній Слобожанщині. Освіту отримав у Охтирській гімназії, а продовжував навчання спочатку в Петербурзькому, згодом — Харківському університетах. Революційні події 1905 р. захопили юнака романтикою боротьби і поезії, стали приводом до появи перших віршів, оприлюднених у поетичних збірках і журналах. Досить докладні розвідки про поетичний хист Рудинського вміщені у працях відомого полтавського літературознавця і письменника П.П.Ротача, який відзначав, що вчений весь свій вік залишався поетом-ліриком⁷. До речі, архіви та часописи зберегли на сьогодні більше 100 віршів М.Я.Рудинського⁸.

Оцінити поетичність душевних поривів Михайла Яковича можна і через прозу. Так, в од-

ному із автобіографічних листів на схилі віку він писав: *"Моє дитяче захоплення археологією, в його чисто хлоп'ячій формі, ... прийшло без найменших сторонніх впливів. Його джерелом була глибока любов до природи, яку збудили в мені наш дід, Охтирка і незрівнянні своїми враженнями ті чудові околиці, любов, що з нею прожив я все своє життя"*⁹.

Молодий вчений захистив 1910 р. магістерську дисертацію про неоліт рідного йому Поворскля у Харківському університеті. Пізніше працював у середніх навчальних закладах Путивля, Переяслава, Києва і Петрограда, де приціплював учням любов до батьківщини і вітчизняної історії, співпрацював з корифеями української науки та культури, а також вів розкопки у численних експедиціях. Особливі педагогічні успіхи він мав у Сестролецькій "Школі Лісного", де один з перших у колишній Російській імперії створив археологічний учнівський гурток, спрямований на опанування хлопчачаками основ історичної й археологічної науки. Вихованцями М.Я.Рудинського стали майбутні доктор і кандидати історичних наук, співробітники Ермітажу і викладачі вузів Санкт-Петербурга¹⁰.

На хвилі національного піднесення 1917 р. М.Я.Рудинський повернувся на батьківщину, а восени того ж року переїхав до Полтави. Тоді родина Рудинських — Михайло Якович та його сестри Марія Яківна та Євгенія Яківна (Савицька) оселилася на квартирі на садибі лікаря Будаговського (по сучасній вулиці Короленка, 1), на подвір'ї будинку В.Г.Короленка. З родиною письменника вчений підтримував дружні і теплі стосунки¹¹.

У місті М.Я.Рудинський посів, за конкурсом, посаду завідуючого Педагогічним бюро Полтавського губернського земства, поринув у складні освітянські проблеми. Лише штрихами позначимо основні його здобутки на цьому терені. Він розгорнув роботу з поширення краєзнавчих знань, для чого пропагував створення у школах, насамперед, національних, гуртків вивчення історії рідного краю¹². За відсутності методичної літератури, домігся продовження видання та перейменування чи не першого на Лівобережжі Дніпра фахового науково-методичного педагогічного журналу, який назвав "Нова школа". Був його редактором, видавцем, автором статей. Видавничі зацікавлення педагога привели його до налагоджування місцевої (навіть при складнощах того часу!) видавничої діяльності, спрямованої, перш за все, на забезпечення шкіл українськими виданнями, читанками, збірками віршів. До цієї справи залучалися кошти кооперації, на сучасний кшталт — спонсорів, можливості земства та інших установ¹³. І, насамкінець, М.Я.Рудинський виношував ідею створення у Полтаві власної вищої педагогіч-

ної школи — свого університету. Перший, як він любив висловлюватися, "наріжний камінь" до побудови університету заклав саме М.Я.Рудинський. Він підготував і опублікував своєрідну концепцію створення у Полтаві історико-філологічного та педагогічного факультету майбутнього університету, розробив зразки перших програм з викладання окремих дисциплін, по-годинні навантаження викладачів, виклав ідеї щодо формування освітянських закладів для підготовки вихователів дошкільної освіти¹⁴. І ця ідея знайшла втілення за Гетьманату. У Полтаві був створений вищий навчальний заклад університетського типу — фактично, історико-філософічний факультет університету, були започатковані й інші факультети¹⁵. Саме це починання 1918 – початку 1920-го рр. деякі відомі дослідники з діаспори називають Українським Університетом у Полтаві¹⁶. Значимо, що М.Я.Рудинський був його викладачем, навіть займав певний час професорську посаду¹⁷.

М.Я.Рудинський у Полтаві на межі другого і третього десятиліть ХХ ст. стає членом наукових товариств, зближується з яскравим колом широко відомих діячів української науки — В.Є.Бучневичем, К.В.Моценком, І.Ф.Павловським, Л.В.Падалкою та ін. Палке зацікавлення старожитностями приводить М.Я.Рудинського до Народного музею Полтавщини (так звався тоді Полтавський краєзнавчий музей) та до головування у Губернському комітеті охорони пам'яток старовини та мистецтва¹⁸.

З того часу рятування історико-культурних цінностей, збереження пам'яток, формування музейних збірок захоплюють вченого. У 1919 р. він створює картинну, чи, як її називали "Образову" галерею — Галерею мистецтв губернського музею (історичного попередника сучасного Полтавського художнього музею)¹⁹, бере участь у формуванні Полтавського губернського архіву і майбутньої обласної бібліотеки²⁰. Пише чимало брошур, відточуючи публіцистичний хист і науковий талант, розробляючи українську термінологію архітектури, мистецтвознавства, археологічної та історичної науки. Створює перші музейні та міські путівники, зокрема "Музей мистецтва: Коротенький провідник"²¹ та "Архітектурне обличчя Полтави"²² (рис. 1). Приємно відзначити, що ініціатори проведення читань — обласний Центр археології та художній музей — домоглися перевидання першої з цих брошур²³. І присутні в залі на відкритті читань мали змогу тримати в руках цю книжечку, а також користуватися у наукових дослідженнях біобібліографічним покажчиком праць вченого (рис. 1), що нещодавно побачив світ у видавництві "Археологія" в Полтаві²⁴.

Лише в останній час полтавські видавці, мабуть, під тиском археологів, почали згаду-

Рис. 1. Полтавські перевидання праць М.Я.Рудинського 1992-2002 рр.

вати значний внесок М.Я.Рудинського у становлення полтавського книговидавництва. Це не тільки написання, редагування і підготовка до друку кількох десятків видань, редагування газети "Рідне слово"²⁵, а й організація в 1917-1920 рр. випуску масової літератури для українських шкіл на місцевій поліграфічній базі, із залученням професійних художників-ілюстраторів. І хоча ті видання друкувалися на неякісному папері буремних років змін влади та катаклізмів, вони назавжди посіли поважне місце в історії українського книговидавництва²⁶.

У 1922 р. вчений стає директором Центрального пролетарського музею Полтавщини. Разом із М.І.Гавриленком, К.В.Мощенком, В.Ф.Ніколаєвим та В.М.Щербаківським створює експозиції центрального музейного осередку Полтавщини, переобладнує будинок Полтавського губернського земства під музей²⁷, консультує музейне будівництво, очолює пам'яткоохоронну діяльність у колишній губернії²⁸.

Як відзначають дослідники, на 1922-1924 рр. припадає найбільш плідний період польових археологічних та етнографічних пошукових робіт музею, очолюваного вченим. Нові відкриття та переосмислення діяльності попередників закладають підвалини успішної видавничої наукової роботи музею, що стала взірцевою для всієї України²⁹. Заняття наукою не залишають М.Я.Рудинському часу на педагогічну діяльність. Та все ж він викладає в Полтавському педагогічному інституті археологію, читає мистецтвознавчі лекції, залучає студентів до роботи в музеї. Не забуває педагог й про кращих своїх вихованців. Він визначив шлях у науку та був наставником полтавських археологів О.К.Таштая і В.А.Грінченка³⁰.

1924 р. М.Я.Рудинський обирається вченим секретарем Всеукраїнського археологічного комітету. В 1928-1933 рр. працює провідним науковцем Кабінету антропології ВУАН, веде найбільші на Україні польові археологічні дослідження, створює й організовує діяльність Дніпробудівської експедиції Наркомосвіти України — найзначнішого дослідницького наукового колективу колишнього СРСР у першій половині ХХ ст. Цей науково-організаційний проект Михайла Яковича є визначним науковим, пам'яткоохоронним і суто громадським подвигом, широко відомим в Україні та поза її межами³¹.

Вчений неодноразово зазнавав репресій. Був знятий із посади директора музею з "політичних" міркувань³². Після репресій початку 1930-х рр. М.Я.Рудинський — висланий поза межі України³³. А 1944 р., одним із перших, на запрошення Академії наук України та особисто відомого українського археолога, майбутнього члена-кореспондента АН УРСР Л.М.Славина, він повертається до Києва, де займає посаду вченого секретаря Інституту археології АН УРСР.

1948 р. М.Я.Рудинському присвоєна наукова ступінь доктора історичних наук. Та, через бюрократичні перепони, вже після цього йому довелося захистити ще й кандидатську дисертацію³⁴. У 1950-х рр., до останніх днів життя, Михайло Якович очолював відділ первісної археології Інституту археології в Києві. Кожен рік він вів польові дослідження, опрацьовував унікальний комплекс петрогліфів на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя — пам'ятки первісного мистецтва світового значення. Він же й домігся створення під Мелітополем археологічного заповідника.

До останніх років життя М.Я.Рудинський підтримував зв'язок із Полтавою, цікавився станом збереження її музейних збірок, відбудовою архітектури міста³⁵. Помер вчений 23 червня 1958 р. Він похований на центральній алеї Байкового кладовища в Києві.

У Полтаві здійснено вже чимало добрих справ у плані увічнення пам'яті М.Я.Рудинського. Це і наукові конференції, і численні публікації та перевидання його праць, і публікації у виданнях-мартирологах земляків, репресованих за сталінізму³⁶. Це й експозиції музеїв, перш за все, Полтавського краєзнавчого, де він був директором, а також Художнього — колекції якого він сформував у далекому 1919 р. Як і на Кам'яній Могилі в Мелітополі³⁷, в Полтаві з'явилася меморіальна дошка³⁸. Наслідки роботи Других регіональних наукових читань "Пам'яті М.Я.Рудинського" отримали вигляд статей і публікацій в цьому числі наукового журналу "Археологічний літопис Лівобережної України", стали черговим фактом гідної оцінки творчому та громадянському доробку дослідника і музейника — Михайла Яковича Рудинського, чиє ім'я золотими літерами вписане в історію нашого міста й вітчизняної науки.

Література

1. Шовкопляс І.Г. М.Я.Рудинський: (1887-1958) // КСИА АН УССР. — Киев, 1959. — Вып.8. — С.175.
2. Кулатова І.М., Максименко Г.М. Відкриття меморіальної дошки Михайлу Рудинському в Полтаві // АЛТУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.175-177.
3. Супруненко О.Б. 18 квітня — Міжнародний день охорони пам'яток історії та культури [про відкриття меморіальної дошки М.Я.Рудинському у Полтаві] // Арт-Полтава. — Полтава, 2002. — № 1. — С.9.
4. *Наприклад: Нестуля О.О.* Меморіальна дошка археологу і мистецтвознавцю М.О.Макаренку // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.173.
5. Другі регіональні читання "Пам'яті М.Я.Рудинського", присвячені 115-й річниці від дня народження видатного археолога, пам'яткоохоронця, історика мистецтва, педагога: Програма (5-6 грудня 2002 р., м.Полтава). — Полтава: Археологія, 2002. — 6 с.
6. Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинського / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — 60 с.; Кулатова І.Н. [Без назв.] // Сов. музей. — Москва, 1987. — №5. — С.69; Супруненко А.Б. Конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинского (Полтава, 1987) // СА. — Москва, 1989. — № 3. — С.284-285.
7. Ротач Петро. Біля гнізда соловейка: Літературно-краснаві студії. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — С.147-154; Ротач П.П. Археолог, осяяний світлом поезії (до 40-річчя від дня смерті М.Я.Рудинського) // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.112-114; Ротач Петро. І слово, і доля, і пам'ять: Статті, дослідження, спогади. — Полтава: Верстка, 2000. — С.64-72.
8. Шарафутдінова І.Н. М.Я.Рудинський — археолог і педагог // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинського / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — С.10.
9. Рудинские Е.Я. и М.Я. Археолог М.Я.Рудинский // Краеведческие записки. — Ахтырка: изд. Ахтыр. краевед. музея, 1962. — Вып.3. — С.82-83; *Передрук:* АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вып.1. — С.9-11.
10. Даниленко В.Н. М.Я.Рудинский: [Некролог] // СА. — Москва, 1959. — № 4. — С.329; Шовкопляс І.Г. Михайл Яковлевич Рудинский // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — С.4-6.
11. Супруненко О.Б. Археолог, пам'яткоохоронець, музейник, громадянин // Михайло Якович Рудинський (1887-1958): Біобібліографічний покажчик / Укл. Шовкопляс І.Г., Супруненко О.Б., Удовиченко О.І. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — С.4.
12. Рудинський М. Наші завдання // Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини (Нова школа). — Полтава, 1917. — №1. — С.2.
13. Ханко Віталій. Видавнича справа на Полтавщині в 1917-1921 роках // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 3-4. — С.128-130; Соловей Дмитро. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914-1921. — Вид. 2-е, доп. — Полтава: Криниця, 1994. — С.92, 95, 115-118, 127, 129, 135.
14. Рудинський М. В справі заснування в Полтаві факультету Педагогічного // Нова школа. — Полтава, 1918. — №4. — С.1-20.
15. Щербаківський Вадим. Український університет у Полтаві: Спогади / За ред. Супруненка О.Б. — Ком. і публ. Коротенка В.В., Супруненка О.Б. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — Препринт, вип. 2. — С.4-10.
16. Щербаківський Вадим. Український університет у Полтаві / Публ. Супруненка О.Б., ком. Коротенка В.В., Супруненка О.Б. // КС. — Київ, 1994. — № 4. — С.8-14.
17. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.): On Founding Teachers' Training Department in Poltava (1918) / Публ., передмова Супруненка О.Б. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1995. — Препринт, вип.5. — 40 с.; Андрієць Валентина. Історико-філологічний факультет у Полтаві // Вивчення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): М-ли конф. — Полтава: вид. ПКМ, 1995. — С.106-110.
18. [Рудинський М.Я., Щепотьєв В.О., Щербаківський В.М.]. Історія Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.VII-X; [Рудинський М.Я., Рудинською Є.Я., Щепотьєв В.О.] Засідання Українського Наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині: [Протоколи] // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.XI-XVI; [Рудинський М.Я., Щербаківський В.М.]. Охорона пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — Хроніка. — С.99-104. — Без підп.; Кулатова І.Н., Супруненко А.Б. М.Я.Рудинский и Полтавский краеведческий музей // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинського / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — С.10-11; Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1921-1926 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. — Київ, 1989. — Частина друга. — 171 с.; Аббасов А.М. Роль Губкомиса в створенні краєведческих музеїв Полтавщини // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.1: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — С.40-42; Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. — Київ-Полтава: вид. ПКМ, 1994. — 239 с.

19. [Рудинський М.Я.] Образова галерея // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — Хроніка. — С.98-99. — Без підп.; Рудинська Є.Я. Уваги до історії створення Полтавського художнього музею // Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: 36. документів / Упорядн. Супруненко О.Б. — Полтава: вид. ПКМ, 1993. — С.117-137; Полтавський художній музей. 1919-1994: Бібліографічний покажчик / Передм. й упорядк. мистецтвознавця Ханка Віталія. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — С.8-19, 138-139.

20. Супруненко Олександр. Михайло Рудинський (14.10.1887 - 23.06.1958) // Рудинський М.Я. Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Вид. 2-е, доп. — Полтава: Археологія, 2002. — С.2 обкл.

21. [Рудинський М.] Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Полтава, 1919. — 24 с. — Без підп.; М.Р. Ярошенко М.: Життя і творчість. — Полтава, 1919. — 12 с.: іл.

22. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави: Рис. Рожанковського Ф. — Полтава: накладом газ. "Рідне слово", 1919. — 35 с.: іл. — *Попередній друк*: Рідне слово. — м.Полтава. — 1919. — 13 серп. (26 серп.). — №15. — С.2-3; 21 серп. (3 верес.). — №21. — С.2-3; *передрук*: Репринт. вид. / Передмова Вайнгорта Л.С., Супруненка О.Б. — Полтава: Метоп, 1992. — 48 с.: іл.

23. Рудинський М.Я. Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Вид. 2-е, доп. / За ред. Супруненка О.Б. — Передм. і ком. Бочарової С.І., Курчакової О.М., Супруненка О.Б., за участі Ханка В.М. — Полтава: Археологія, 2002. — 16+2 с.

24. Михайло Якович Рудинський (1887-1958): Біобібліографічний покажчик / Укл. Шовкопляс І.Г., Супруненко О.Б., Удовиченко О.І. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — 32 с.

25. Вайнгорт Л., Супруненко О. Про книгу та її автора // Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави. — Вид. 2-е, репр. — Полтава: Метоп, 1992. — С.IV-V; Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині. — Полтава: Археологія, 1998. — 102 с.

26. Ханко Віталій. Видавнича справа на Полтавщині в 1917-1921 роках // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 3-4. — С.127-131; Ханко Віталій. Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби Української Народної Республіки // Полтавська Петлоріана: М-ли других Петлорівських читань. — Вип.1. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — С.71-73; Ротач П.П. Полтавські видання революційного часу — пам'ятки духовної культури // Вивчення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): М-ли конф. — Полтава: вид. ПКМ, 1995. — С.93-98; Супруненко О.Б. Видавці та автори полтавської серії "Наші художники" 1919 р. // Добромисл. — Полтава, 1997. — № 1-2 (12-13). — С.175-188.

27. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1991. — С.9-27.

28. Нестуля О.О. Роль музеїв в охороні пам'яток історії і культури Радянської України в період з 1919 року до початку 30-х років // Завдання краєзнавства у дослідженні і популяризації пам'яток історії та культури. — Київ, 1991. — С.70-82; Нестуля О.О. Центральний пролетарський музей Полтавщини і охорона пам'яток краю в першій половині 20-х років // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. Наук. конф. — Ч.1. — Полтава, 1992. — С.42-46.

29. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. М.Я.Рудинский и Полтавский краеведческий музей. — С.10-12; Супруненко А.Б.

М.Я.Рудинский — организатор охраны и исследования памятников истории и культуры на Полтавщине // Первая Всесоюзная научн. конф. по историческому краеведению / ТДС. — Киев, 1987. — С.286-287; Від редактора // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.1: Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — С.3-4.

30. Граб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Хатай. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.10-21; Нестуля О.О. Сплондрована доля (В.А.Грінченко) // Репресоване краєзнавство. — Київ: Рідний край, 1991. — С.204-208.

31. Ковалева И.Ф. Обзор архивных источников по истории создания и деятельности Днепрогоссовской археологической экспедиции (1927-1932) // Вопросы историографии и источниковедения всеобщей истории. — Днепропетровск, 1970. — С.121-136; Ковалева И.Ф. Участие М.Я.Рудинского в организации и работах Днепрогоссовской 1927-1932 гг. экспедиции // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — С.17-18.

32. Граб В.І., Супруненко О.Б. Доля М.Я.Рудинського // Археологія. — Київ, 1992. — №4. — С.89-96.

33. Гуслитов Н.В. Развитие археологических исследований на территории Вологодской области // Историография и источниковедение истории северного крестьянства СССР: Северн. археограф. сб. — Вологда, 1978. — Вып.IV. — С.17-20; Никитинский И.Ф. М.Я.Рудинский на Вологодском Севере // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — С.21-22.

34. Супруненко О.Б. Археолог, пам'яткоохоронець, музейник, громадянин. — С.5.

35. Вайнгорт Л., Супруненко О. Про книгу та її автора. — С.IV-V; Супруненко О.Б. Л.С.Вайнгорт і археологи та збереження пам'яток археології м.Полтави // Полтава: Архітектура, історія, мистецтво: М-ли І наук. конф. "Вайнгортівські читання". — Полтава, 2002. — С.11-12.

36. Нестуля О.О. Невтомний дослідник пам'яток України (М.Я.Рудинський) // Репресоване краєзнавство. — Київ: Рідний край, 1991. — С.275-278; Його ж. Щиро закоханий в історію (М.Я.Рудинський) // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992. — С.80-88.

37. Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы на Украине: (Семантика, хронология, интерпретация). — Запорожье: ИПК «Запорожье», 1994. — С.5.

38. Кулатова И.М., Максименко Г.М. Відкриття меморіальної дошки Михайлу Рудинському в Полтаві — С.176.

Глызь И.П., Супруненко А.Б.

МИХАИЛ РУДИНСКИЙ —
АРХЕОЛОГ, ОРГАНИЗАТОР ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ,
РАБОТНИК МУЗЕЕВ И ПЕДАГОГ
Резюме

В статье рассматривается научная, организационная, музейная, а также педагогическая и издательская деятельность видного украинского археолога Михаила Яковича Рудинского (1887-1958) во время его пребывания в Полтаве в 1917-1924 гг., прежде всего, развёртывание беспрецедентной по масштабам местной издательской деятельности, создание полтавских музеев, научных обществ и проведение исследований в области археологии, краеведения и музееведения.

04.12.2002.

'МЕНЕ ЦІКАВИТЬ НЕ ЛИШЕ АРХЕОЛОГІЯ...' Краєзнавчі захоплення М.Я.Рудинського

Значення наукових досліджень і відкрить Михайла Яковича Рудинського в галузі української археології загальновідомі. Оцінку наукової спадщини вченого було визначено ще за його життя. Однак, не можна поминути й того, що, крім захоплень археологією, М.Я.Рудинський був не байдужий до інших сфер української культури. Він цікавився історією рідного краю, етнографією, мистецтвом, займався літературною творчістю. Ці інтереси особливо яскраво проявилися в практичній діяльності Михайла Яковича під час перебування на Полтавщині (1917-1924). На перший план тут слід поставити ставлення М.Я.Рудинського до виявлення, вивчення і збереження пам'яток місцевої культури і мистецтва. Все це було, звичайно, лише продовженням тих симпатій, які зародилися в душі вченого там, де він народився і зростає — на Охтирщині.

Рідне місто Охтирка з його давніми культурними традиціями було улюбленим протягом усього життя М.Я.Рудинського. Охтирці та її чарівним околицям Михайло Якович завдячував зародженню в собі бажання знати минуле свого краю, його природу і різноманітні старожитності. Гарна навколишня місцевість з ландшафтним різноманіттям викликала спалах поетичних настроїв, які ніколи не залишали його. "Моє дитяче захоплення археологією, в його чисто хлоп'ячій формі, дороге мені тим, що прийшло без найменших сторонніх впливів. Його джерелом була глибока любов до природи, яку пробудили в мені наш будинок, Охтирка й незрівнянні своїми враженнями її чарівні околиці, любов, з якою прожив я все своє життя".

Про час юнацьких захоплень майбутнього вченого розповідали його сестри Євгенія та Марія, які все життя були поряд із братом. Вони писали: "На початку століття на дорозі з Охтирки в с.Буймерівку часто можна було зустріти стрункого худорлявого юнака в білій сорочці з зеленою ботанізіркою через плече. Пристрасна любов до природи і палке захоплення ботанікою нестримно тягнули його в ліс, на луки й до річки, де він збирав для свого гербарія рідкісні квіти і трави" (цей гербарій згодом було передано до Охтирського краєзнавчого музею)². Під час цих екскурсій юний гімназист звернув увагу на уламки кременю, рештки черепків та бронзові наконечники стріл і зацікавився ними. Зацікавився настільки, що ботаніка поступилася місцем археології, котра й стала йому супутницею на все життя. Невдовзі (це було в 1905 р.)

випускник Охтирської гімназії поїхав навчатись до Харківського університету. Але Охтирка й надалі залишалася тереном його дослідницької уваги. 1910 р. М.Я.Рудинський, на основі зібраних ним матеріалів, написав дипломну роботу про дюнні стоянки неолітичної доби на рідному Поворсклі.

Закінчивши в 1910 р. університет, Михайло Якович аж до революції учителює, спершу в Путивлі, а потім у Переяславі, Києві, Петербурзі. А під час канікул — він на археологічних розкопках в басейнах річок Сейму, Трубежу, Псла, Тетерева, Ворскли. 1916 р. на високій дюні тераси лівого берега річки Охтирки М.Я.Рудинський виявив нову стоянку мезолітичної людини, якій дав назву Охтирської.

Блискучим періодом активної історико-краєзнавчої діяльності М.Я.Рудинського стало перебування в Полтаві у 1917-1924 рр. Тут він спершу працює в Педагогічному бюро губернського земства, згодом — у краєзнавчому музеї. З його ініціативи розгорнуто випуск ілюстрованих книг для дітей (вийшло понад мільйон примірників!) та започатковано випуск журналу "Нова школа", в якому публікувалися і його, Рудинського, статті, одна з яких називалася "Гуртки вивчення рідного краю в середній школі". 1918 р. Михайло Якович організував у Полтаві "Українське наукове товариство вивчення й охорони пам'яток старовини на Полтавщині". На засіданнях Товариства він звітував про наслідки своїх археологічних експедицій, які продовжував поряд з іншою роботою. Тоді ж він був обраний головою Комісії по врятуванню пам'яток культури і мистецтва Полтавської губернії. Це дало можливість створити Художній музей, який він сам і очолив. 1920 р. його призначають завідувачим археологічним відділом краєзнавчого музею, а невдовзі (1922 р.) і його директором. У Полтаві Михайло Якович видав низку своїх праць, серед них: "Архітектурне обличчя Полтави", "Дюнні стоянки неолітичної доби з узбережжя р.Ворскла" (обидві 1919 р.) та ін. На жаль, науково-краєзнавча праця вченого була кваліфікована владою як націоналістична ("прихильник українського руху") і сам він кілька разів піддавався ув'язненню, звідки рятував його В.Г.Короленко.

1924 р. М.Я.Рудинського обирають науковим співробітником Академії Наук, і цим він був порятований від морального терору провінційної влади. Переїхавши із сестрами до Києва, Михайло Якович став головним організатором

Рис. 1. Будинок в Охтирці (кол. Мошенський провулок), де народився і жив до 1917 р. М.Я.Рудинський. Фото Береста Ю.М., 2002 р.

усієї археологічної справи Всеукраїнського археологічного комітету, пізніше — науковцем Кабінету антропології ВУАН. Не припиняв він наукових досліджень і на Вологодщині, де не зі своєї волі опинився в середині 1930-х рр. Повернувшись 1944 р. в Україну, вчений стає доктором історичних наук, з 1950 р. очолює "Постійну експедицію на новобудови Півдня". В цей час його увагу привертає визначна пам'ятка археології і мистецтва — Кам'яна могила на Мелітопольщині. Дослідженню її нескельних рисунків (петрогліфів) вчений віддав сім років життя, але видати монографію за результатами досліджень не встиг — вона з'явилася після його смерті. У цій праці М.Я.Рудинський відзначав, що петрогліфи Кам'яної Могили "дають багато винятково цінних даних не тільки для вивчення історії нашого краю, а й для пізнання стародавнього світу всього європейського континенту".

М.Я.Рудинський завжди залишався прихильником музейної справи, ентузіастом краєзнавства. Культура рідного краю постійно притягала його увагу. Ностальгічний настрої особливо відчутний став в останні роки життя вченого. На цій основі він відновив зв'язок із музеєм свого рідного міста. У листах в Охтирку Михайло

Якович писав про свої гарячі почуття до рідних місць і продовжував цікавитись минулим і сучасним "малої батьківщини". "Усе, що я взяв з собою в дорогу із своїх дитячих і юнацьких днів, узяв з рідного дому", — зізнавався в одному із листів до друзів. Про рідне місто, його історичне минуле й етнографію та про необхідність вивчати їх і оберігати писав М.Я.Рудинський в листі до працівниці музею, своєї давньої знайомої Зінаїди Форової. Пам'ять про минуле Охтирки, культуру і побут міста дала змогу йому висловити цінні для музейних працівників того часу думки і поради.

Лист до З.Ф.Форової, який публікується нижче, — є взірцем ставлення вченого до свого рідного краю і турботи про збереження та примноження пам'яток давнини. З любов'ю до місць свого дитинства і юності, з почуттям відданості археології і культурі свого народу пройшов М.Я.Рудинський свій нелегкий життєвий шлях. Це почуття звеличувало його, надихало на нові пошуки і натхнену працю, робило життя осмисленим і чистішим. Воно буде повчальним і для тих, хто прийде в науку згодом і хто любитиме свій рідний край так, як любив і дбав для нього Михайло Якович Рудинський.

Література

1. Красведческие записки Охтырского краеведческого музея. — Охтырка, 1962. — Вып.3. — С.83.
2. Там само. — С.82.

Ротач П.П.

"МЕНЯ ИНТЕРЕСУЕТ НЕ ТОЛЬКО АРХЕОЛОГИЯ..."

Краеведческие увлечения М.Я.Рудинского
Резюме

Повторная публикация с авторскими дополнениями биографо-краеведческой статьи известного украинского литературоведа и писателя П.П.Ротача о М.Я.Рудинском, впервые увидевшая свет в журнале "Пам'ятки України" в 1988 г. (Ротач П. Усе що взяв у дорогу // ПУ. — Київ, 1988. — №3. — С.21-22). Приложением к статье является письмо М.Я.Рудинского к З.Ф.Форовой от 11 апреля 1954 г., таюже автобиографического характера, с рекомендациями местным охтырским музейщикам сохранения сведений о существующих и утраченных памятниках родного города.

30.04.1987 - 05.12.2002.

Додаток

ЛИСТ ДО З.Ф.ФОРОВОЇ.

11.IV.1954.

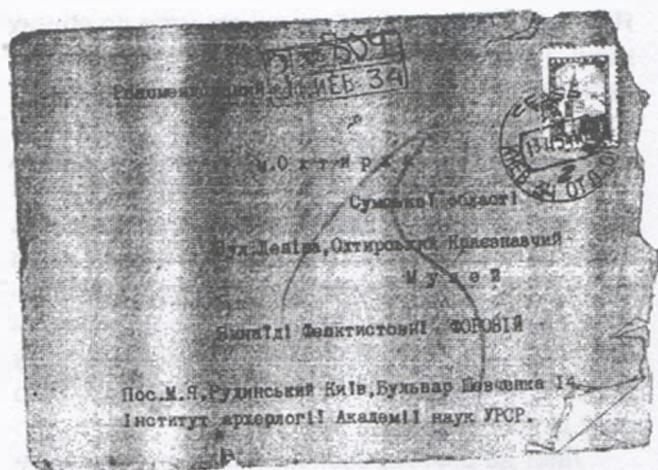
Вельмишановна Зінаїда Феоктистівна!

Минуло вже багато часу після нашої зустрічі з Вілем Єфремовичем, котрий привіз мені з Охтирського музею, в зв'язку з Вами, спогади, що заповнили мене, про далеку-далекі часи. Спасибі велике за пам'ять і ласку — це завжди особливо дороге в останні роки життя й ще не згаслої діяльності!

Після Лютневої революції ми² виїхали з Охтирки (в середині 1917 року), і з того часу я не бачив Охтирки. Кілька разів думав про поїздку в Охтирку та її околиці, звідки я розпочав свої археологічні пошуки, і... щоразу стримував себе. Важко уявити собі це місто з його "Де-

сятою сотнею", Зеленим озером (на якому і Ви, мабуть, бігали на ковзанах в сніжні охтирські зими), нашим Собором, який чомусь вимальовується переді мною як один із найкрасивіших храмів моєї країни, нашим монастирем і дачено в монастирському саду та Доброславівці, з дивовижним Бразолевським березняком, шляхом на Гулеву гору і дорогою на Чернеччину — Риботень, збочивши з якої ви йдете понад Ворсклю під схилом правого берега річки до Неміряного й Журавного, завжди з однаковим почуттям якогось трепету перед таємничою тишею чудового дубового лісу й чистого блакитного плеса річки. Багато чого пов'язалося з цими —

неповторними, винятковими за м'якістю тонів і ліній — пейзажами улюбленої природи. Багато чого назавжди відклалося в пам'яті як найдорогоцінніше з того, що дарувало життя в цьому незабутньому охтирському оточенні — будинка в Мошенському провулку біля Зеленого озера й в околицях монастирського саду.

Колись, багато років тому, я написав кілька віршів (хто цим не грішив, правда?)³. Я думав, як добре було б опочити назавжди на отому високому рамені бутра монастирського саду, де так добре думалося перед лицем долини Ворхли, під бевкання монастирського дзвону. Та це нездійсненне!

Не знаю, чи збереглось хоч що-небудь від того чарівного куточка, хай навіть в найприблизнішому вигляді. І я вирішив, що повертатись туди не можна. Це занадто боляче для таких стариків, як я.

Годі. Я дуже погано уявляю собі форовський будинок поряд з садибою о.Ігнатія Клементьєва. Мені завжди було трохи лячно входити на подвір'я Вашого будинку, порядок в якому мене вражав. До Борі⁴ я приходив не раз в тяжкі для мене хвилини, коли не міг розв'язати завжди складні для мене задачі невблаганного Костянтина Фердинандовича Седлецького і коли він часто виручав мене. Вас, Зінаїда Феоктистівна, я пам'ятаю добре, хоч деталі, звичайно ж, випали з пам'яті. Гадаю, що те саме мусило статись і з уявленням про мене. Я закінчив гімназію в 1905 році, Ви набагато пізніше. Арифметика Седлецького невблаганна: Ви могли мати уявлення про мене між 1905-1910 рр. Добрий проміжок часу, чи не так?

Вибачте за надто великий "шматок" лірики і романтики.

Якщо побажаєте якось написати мені, то розкажіть трошки про себе. Мені дуже радісно знати, що Ви працюєте в музеї, та ще й, як я знаю, давно і самовіддано. Спасибі Вам велике за це. Віль Єфремович мені мало розповів про музей. Адже мене цікавить не лише археологія. Не менше мене цікавить історія Охтирщини з козацьких часів та охтирська етнографія.

Ми завжди любили і продовжуємо любити своєрідність охтирського костюма (жіночого), в якому "куб" був цілком обов'язковим, широкі шуби з синім верхом і чорними або сірими смужковими комірами, сірі свитки, широкі й довгі котельовські рушники, всуціль вигантовані розкішними узорами з рослинних елементів (двобічні), охтирський керамічний посуд.

Сестра Євгенія Яківна завжди з однаковим захопленням згадує букети охтирських квітничарок на охтир-

ському базарі. Один із наших давніх друзів, ботанік К.Угринський (м. ін. автор опису охтирської флори) знайшов в букетах наших абсолютно винятковий за своїм значенням вид якоїсь лілії, котра чудом збереглася в садку якоїсь бабусі-квітничарки, що бог-зна відколи росла на садибі, теж мало чи не бабусею її принесеною з лісу.

Що збереглось або зберігається ще в Охтирці з колишніх виробництв та від давніх звичаїв? Я завжди згадую про наші "сотні". Вказівка на "сотню" (звичайно, в значенні територіальному) була обов'язковою й в актах юридичних (оформлення "купчих кріпостей", документів, які проходили через нотаріальні контори тощо). Цікаво, чи тепер, скажімо, через нотаріуса або в ЗАГСі, як це було колись, продовжують існувати наші охтирські "сотні"? Можливо й досьогодні, на каланчі колишньої Успенської церкви (все ж дуже шкода, що вона зруйнована!) продовжують бити на сполох і, як і раніше, відбивають насамкінець визначене число ударів, що відповідають "сотні"? Що можна ще зібрати в яких-небудь дуже давніх і глибоких скринях з вишивок, тканин старовинних і т.д.? Чи все це вже давно вичерпано?

Було б дуже добре, якби Вам пощастило зібрати найбільше документації (фотографій, малюнків, зарисовок, листівок та ін. паперів) про стару Охтирку. Було б непогано пошукати все це в старих обжитих будинках охтирських обивателів. Звичайно, за останні десятиріччя відбулося багато змін, багато чого пішло геть далеко, відірвавшись від Охтирки надовго, можливо, й назавжди. Та багато чого й затрималося, збереглось, уціліло. Його необхідно якось уберегти.

Я б поставив за мету зібрати таку ж документацію, принаймні, стосовно кількох пам'ятників — Успенської церкви, собору, монастиря. Цілком необхідно було б мати фотокартки й зарисовки узгір'я монастирського, вкритого лісом, окремі види околиць Охтирки і монастиря (м. іншим, чи не вціліла монастирська дзвіниця?), види охтирських вулиць, будинку управління воїнського начальника (ніби так це називалося) проти будинка Форових, де існувала Охтирська бурса, нашого міського саду з дуже цікавою "ротондою" й фігурами "купідонів", що прикрашали її в наш час, гімназичний, коли ми залюбки готувалися в ній до іспитів.

У мене майже нічого не збереглось — цілком "згаслі" любительські фотографії дачні, кілька листівок з видом Бульварної вулиці, окремі знімки Соборного кладовища, вітряка за т.зв. Буймерівською вулицею.

Отже, вельмишановна Зінаїда Феоктистівна, в похід на старожилів, і, в першу чергу, на старожилів-горожан середньої руки, що не покидали давно обжиті садиби, в яких жили й діяли покоління! Я думаю, що такий похід міг би дати дуже цікаві наслідки. Я був би радий довідатись, що Ви думаєте в цьому напрямку і що Вам вже вдалося зробити. Упевнений, що у Вас в музеї зібрано багато речей.

Віль Єфремович мені дещо розповів, однак, чаша зустріч була коротка, й мені було мало його даних. Він обіцяв мені написати про свою роботу над історією Охтирки. Я хотів би знати більше й про Вашу роботу, яку добре собі уявляю. Всі говорять про те, що Ви віддалися їй повністю. Бажаю Вам великих успіхів! Радісно знати, що музей в руках люблячих й відданих роботі людей.

Хай живе Охтирський музей!

З великим привітом шануючий Вас Михайло Рудинський.

1. В.Є. Воліс — тоді науковий працівник Охтирського краєзнавчого музею.

2. Автор мав на увазі своїх сестер — Марію і Євгенію Рудинських, з якими спільно мешкав у Києві (вул. Свердлова, 10, кв.73).

3. В архіві М.Я.Рудинського збереглось понад 70 віршів, які він писав в різні періоди життя, а деякі й опублікував. В них теж звучить любов до рідного краю. Ця тема висвітлена нами в розвідці: Археолог, осяяний світлом поезії // АЛПУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.112-114.

4. Брат З.Ф.Форової, товариш М.Я.Рудинського по Охтирській чоловічій гімназії.

М.РУДИНСЬКИЙ У ПАМ'ЯТКООХОРОННОМУ РУСІ ПОЛТАВЩИНИ 1917 - ПОЧАТКУ 20-х років ХХ ст.

Видатний учений, дослідник старожитностей України М.Рудинський, як ніхто інший розумів значення організації їх належної охорони, збереження для прийдешніх поколінь. Тож, упродовж усього свого нелегкого життя він самовіддано служив не лише високим ідеалам наукового дослідження, а й справі охорони пам'яток історії та культури.

До вітчизняного пам'яtkоохоронного руху М.Рудинський долучився щойно в серпні 1917 р. приїхав до Полтави. На той час там уже працював Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині, до складу якого входили відомі учені та громадські діячі Ф.Булдовський, В.Липинський, К.Мощенко, Л.Падалка, В.Щепотьєв, В.Щербаківський¹.

М.Рудинський почав плідно співпрацювати із комітетом. Був причетний до його зусиль з організації охорони старожитностей краю за доби Центральної Ради. На цьому ґрунті зійшовся, як з членами—засновниками комітету, так і з іншими пам'яtkоохоронцями — Г.Коваленком, Н.Мірзою-Авак'янц, Н.Ацибором, Д.Своєхотовим та ін. Відтак, 17 листопада 1918 р. разом із ними взяв участь в організаційних зборах Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

Збори пройшли під головуванням В.Щербаківського та за секретарства М.Рудинського. З головною доповіддю "Мета товариства в зв'язку зі становищем наукового обслідування різних пам'яток на Полтавщині" виступив В.Щербаківський. М.Рудинський взяв активну участь в обговоренні її положень, вніс ряд слушних пропозицій щодо організації роботи товариства. Учасники засідання дійшли згоди, що воно має стати центром координації дослідження та охорони пам'яток краю, об'єднавши навколо цих завдань науковців, студентську молодь, краєзнавчий актив Полтавщини.

Діяльність товариства від початку викликала жвавий інтерес у громадськості Полтави. Не випадково його засідання, на яких обговорювалися актуальні пам'яtkознавчі та пам'яtkоохоронні проблеми, проходили при переповнених аудиторіях. Вже на третьому засіданні товариства, яке відбулося 15 грудня 1918 р., М.Рудинський виступив із доповіддю "Архітектурне обличчя м.Полтави". В протоколі засідання відзначено, що в популярній і доступній формі він зумів привернути увагу слухачів до архітектурних особливостей будівель міста в стилі бароко і рококо, ампір. "Реферат, — читаємо в протоколі, — викликав жваві дискусії,

які за браком часу були перенесені на слідуюче засідання, при чім усі представники зазначили, що се є перша серйозна, хоч і популярна спроба охарактеризувати Полтаву з боку архітектурно-мистецького і рекомендували її видрукувати"².

Дійсно, вже 1919 р. зусиллями редакції газети "Рідне слово" дослідження М.Рудинського побачило світ³. Воно відразу ж отримало схвальні відгуки фахівців-мистецтвознавців. Зокрема, його не обійшли своєю увагою київський учений Ф.Ернст⁴ і харків'янин С.Таранушенко⁵. А в 1919 р. вийшла ще одна пам'яtkознавча розвідка М.Рудинського за темою доповіді на засіданні товариства від 23 лютого 1919 р. — "Дюнні стації неолітичної доби з узбережжя р.Ворскла (Охтирський повіт на Харківщині)"⁶. Вона була вміщена у першому випуску "Записок" товариства, у підготовці до друку яких М.Рудинський брав безпосередню участь.

Отже, М.Рудинський відіграв помітну роль у становленні Товариства. Закономірно, що 15 грудня 1918 р. саме його обрали ученим секретарем товариства. 23 січня 1919 р. разом з головою президії товариства В.Щербаківським він отримав доручення "з огляду на бурхливі події... скласти проєкт Комітета охорони пам'яток, який би уявляв з себе рухливу інституцію державного характеру, щоб рятувати пам'ятки, яким загрожує знищення, і охоронити не тільки нерухомі, а й рухомі предмети від знищення".

На наступному засіданні товариства, яке відбулося 23 лютого 1919 р., коли в Полтаві вже утвердилася радянська влада, його члени обговорювали запропонований президією план утворення Губернського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва (губкопмису) на Полтавщині, ухваливши делегувати своїм представником до його складу М.Рудинського⁷.

Органи радянської влади взяли до уваги пропозиції пам'яtkоохоронців. Спочатку вони запровадили посаду губернського комісара охорони пам'яток Полтавщини, на яку був призначений Г. Демочко, а згодом — санкціонували створення при губернському відділі народної освіти підвідділу культури та мистецтв з пам'яtkоохоронною секцією при ньому. Майже всі члени товариства і, зрозуміло, М.Рудинський активно співпрацювали в ній⁸. Зрештою, 4 березня 1919 р. відбулося засідання колегії підвідділу культури та мистецтв, яка погодилася з поданими товариством на її розгляд положеннями проєкту про губкопмис і ухвалила призначити головою комітету К.Ляховича, завідуючим секції

охорони пам'яток культури і мистецтва — Г. Демочка, а музейно-археологічної — М. Рудинського⁹.

Для Михайла Яковича робота у складі губкопмису стала в першій половині 1919 р. головною. Ще б пак, перед комітетом стояла ціла низка невідкладних пам'яткоохоронних завдань: необхідно було рятувати безцінні колекції пам'яток в палаючих одна за одною панських садибах, залишені напризволяще збірки в квартирах заможних міщан, банківських сейфах, під прицілом більшовицьких гармат нерідко опинялися архітектурні пам'ятки, особливо культові і т.ін.

М. Рудинський працював не покладаючи рук і не зважаючи на небезпеку, яка нерідко чатувала на шляхах, охоплених повстанським рухом сільських повітів Полтавщини, куди пам'яткоохоронцям нерідко доводилося виїздити, рятуючи пам'ятки. Саме так весною 1919 р. вдалося вивезти до музею Полтавського губернського земства найбільш цінні пам'ятки з палацу родини Кочубеїв поблизу Диканьки. "Біля 10 днів мені і моєму помічникові М. Я. Рудинському, знавцеві предметів старовини і мистецтва, — згадував директор музею В. Ніколаєв, — довелося проводити опис і вилучення цінностей в маєтку князя Кочубея в Диканьці. Прибули ми туди після того, коли в цьому маєтку були наступаючі радянські війська. Величезне приміщення палацу, яке мало біля 100 кімнат, було буквально набито в окремих приміщеннях... картинами, у тому числі багаточисленними портретами родини Кочубеїв, старовинною бронзою, килимами, гобеленами, цінними фаянсами, порцеляною й склом, старовинною зброєю...

Звичайно, вивезти все зібране в маєтку і що мало історичну цінність, — наголошував В. Ніколаєв, — було зовсім неможливо, оскільки ми не мали ні достатнього часу для його упаковки, ні необхідного транспорту для цього".

У зв'язку з цим М. Рудинський та В. Ніколаєв переконали мешканців Диканьки у необхідності "організувати в палаці власний музей, підібрати для нього відповідні експонати як із предметів, які були в палаці, так і привезених з Полтави, які повинні були відображати природу, селянський і поміщицький побут Диканьки...". Впродовж кількох днів пам'яткоохоронці "перетворили кілька кімнат на нижньому поверсі палацу в музей Диканьки". Після цього, зазначив В. Ніколаєв, "нам було дано дозвіл на вивіз відібраного і надано декілька підвод, запряжених волами, якими вдалося благополучно довести його в Полтаву. На перевезення пішло близько двох днів, хоч відстань від Диканьки до Полтави складає всього 26-27 кілометрів".

На жаль, створений за участі М. Рудинського, музей Диканьки не вцілів — його експонати загинули від грабіжників та пожежі, вчиненої ними. Проте найбільш цінні пам'ятки родини Кочубеїв,

вивезені до Полтави, пережили лиху годину¹⁰. Загалом же, у 1919 р. співробітники Полтавського губкопмису взяли на облік та під свій догляд 39834 пам'ятки, 12605 пам'яток їм вдалося вивести до архіву, бібліотеки, музею¹¹.

Пам'ятки мистецтва, врятовані пам'яткоохоронцями в маєтках Кочубея, Рєпніна, "по селах і в Полтаві", разом із збіркою картин, подарованою місту М. Ярошенком, складали основу експозиції відкритої 27 квітня 1919 р. в особняку В. Болюбаша Картинної галереї. Цілком заслужено не лише одним з її фундаторів, а ще й першим директором став М. Рудинський, який у передмові до підготовленого ним "Коротенького Провідника" основне завдання музею, а, по суті, й своє життєве credo визначив як "збереження для нащадків великих здобутків людського генія"¹².

Він не зрадив йому і не в менш напружені для пам'яткоохоронців повоєнні часи. Так, влітку 1922 р. М. Рудинський, разом зі своїми однодумцями К. Мощенком та О. Тахтаєм, домоглися від органів радянської влади права наукової експертизи церковних коштовностей, які були вилучені з церковних та монастирських ризниць.

Хід та результати цієї роботи засвідчують їх звіти, що збереглися у Державному архіві Полтавської області. Так, у третій декаді липня 1922 р. експерти провели огляд цінностей, вилучених із церков Прилуцького, Лубенського, Зінківського повітів. При цьому з 40 пудів переглянутих речей до Центрального пролетарського музею Полтавщини було передано експонатів загальною вагою біля 2 пудів. Більше 2 пудів цінних з історико-мистецької точки зору речей культу, вилучених з храмів Лохвицького і Роменського повітів, було передано до музею і в першій декаді серпня. В другій декаді серпня, за рекомендацією фахівців, до сховищ музею надійшло ще 9 пудів культових виробів з дорогоцінних металів, які не підлягали утилізації і т.д.¹³

Не вдаючись до моральної та політичної оцінки кампанії з вилучення церковних цінностей, голова Полтавського губкопмису І. Капустянський на початку 1923 р. констатував, що з точки зору значення для музейного будівництва, конфіскація по губернії церковних цінностей була «найбільш видатною подією 1922 р.». «Вона, — вказував він, — дала силу матеріалу, який надзвичайно багатив церковно-археологічними речами етнографічний відділ музею"¹⁴. Колекції музею значно поповнили також пам'ятки із зачинених на початку 1920-х рр. хатніх церков та монастирів губернії¹⁵.

При цьому М. Рудинський значну увагу приділяв питанням виявлення, обліку та дослідження пам'яток. Так, в серпні 1921 р. він брав участь у роботі комплексної історико-етнографічної експедиції до містечка Яреськи на Миргородщині. За

півтора місяці учасники експедиції зібрили значний етнографічний матеріал, замалювали, обміряли та зафотографували основні типи будівель, пам'ятки архітектури містечка¹⁶.

Та особливо вагомими були результати подорожі М.Рудинського до Кобеляцького і Кременчуцького повітів у вересні-жовтні 1922 р. Пройшовши пішки понад 200 верст, він виявив значну кількість невідомих пам'яток археології, обстежив 31 церкву. Результатом плідної праці вченого стали малюнки 30 надбаних хрестів оглянутих ним церков двох повітів Полтавщини. М.Я.Рудинський склав також детальний опис Успенської, Михайлівської, Миколаївської церков у містечку Нові Санжари, зробив класифікацію історико-мистецьких іконостасів у відповідності до стилів (бароко, рококо, ампір), які панували в українському зодчестві XVII-XIX ст.¹⁷

Отже, не випадково у 1922 р. М.Рудинського призначають директором Центрального пролетарського музею Полтавщини та уповноваженим Головного Управління політичної освіти Наркомату освіти України з охорони пам'яток культури краю¹⁸.

За його ініціативою, місцеві органи влади ухвалили рішення про охорону Більського городища, Громової могили та інших археологічних пам'яток. З 1923 р. розпочалися планомірні дослідження взятих на державний облік поселень і могильника поблизу с.Мачухи. Їх результати привернули увагу широких кіл громадськості. Питання про хід дослідження цієї пам'ятки в 1923-1925 рр. 6 разів розглядалися на засіданнях президії Полтавського окрвиконкому. У серпні 1924 р. М.Рудинський ініціював рішення окрвиконкому про необхідність продовження досліджень археологічних пам'яток округи¹⁹.

У листопаді 1923 р. М.Рудинський надіслав до НКО УСРР "Список пам'яток архітектури в сучасних межах Полтавщини, взятих під охорону ЦПМП". Він включив 72 об'єкти²⁰.

Розуміючи, яка небезпека загрожувала пам'яткам, М.Рудинський звернувся до виконкомів з проханням забезпечити охорону хоча б найбільш визначних із взятих ним на облік об'єктів. Зокрема, у листі до завідуючого Золотоношським музеєм від 7 березня 1923 р. він просив взяти під догляд Спасо-Преображенську церкву Красногорського жіночого монастиря. Надсилаючи в березні 1923 р. до ліквідаційної комісії губвиконкому список пам'яток культової архітектури Полтавщини (Хресто-Воздвиженський монастир, Покровська, Вознесенська, Спаська, Стрітенська, Миколаївська церкви, Успенський собор), М.Рудинський одночасно звернувся з проханням "повідомити відповідні релігійні общини про те, що всякий ремонт їх (особливо зоколу) без повідомлення музею і відповідної його санкції, недопустимий".

Тоді ж, у березні 1923 р., подібного листа М.Рудинський направив до виконкому Лубенського повіту, на території якого як пам'ятки були зареєстровані Мгарський Спасо-Преображенський монастир та Вознесенська і Троїцька церкви у Снігині. На його підставі повітвиконком зобов'язав голів Лубенського і Снігинського волосних комітетів слідкувати за тим, аби релігійні громади названих храмів не проводили ремонту і перебудов без дозволу Центрального пролетарського музею Полтавщини²¹.

У травні 1923 р. Полтавський губвиконком затвердив список 20 історико-культурних пам'яток Полтави: 7 об'єктів культової архітектури XVIII ст., 7 — архітектури громадських споруд, 6 — пам'яток монументального мистецтва. Всі вони також передавалися під догляд музею²².

На жаль, далеко не завжди М.Рудинському вдавалося знаходити розуміння проблем охорони пам'яток культури з боку органів радянської влади. Це засвідчили обставини, які склалися у 1923 р. навколо Покровської церкви у Полтаві — пам'ятки архітектури XVIII ст. Догляд за нею здійснювала релігійна громада. Водночас, 2 січня 1923 р. губернська комісія по ліквідації майна релігійних установ (губліквідком) ухвалила "виробити за сприяння Центрального пролетарського музею Полтавщини додаткові умови і обставини для общини до договору, який заключено з нею, як на археологічну і історичну цінність".

Рішення губліквідкому опротестувала губернська партійна школа, яка займала приміщення архієрейського будинку і консисторії біля церкви. Навіть за умови обнесення церкви парканом з виходом на сусідню вулицю вона наполягала на її закритті.

У зв'язку з цим М.Рудинський у лютому 1923 р. звернувся до НКО УСРР, Археологічного комітету ВУАН, Укрголовполітосвіти, Наукового комітету Полтавського губвиконкому та губпарткому з листом, в якому виклав свої міркування про заходи щодо охорони Покровської церкви. Зокрема, він уважав необхідним виділення губвиконкомом коштів на ремонт та охорону Покровської церкви, а також просив "відповідні органи відкласти припинення дії договору ліквідкому з общиною Покровської церкви до асигнування необхідних для охорони пам'ятки коштів".

Позицію пам'яткоохоронців Полтавщини повністю підтримав Археологічний комітет, голова якого академік Ф.Шміт 17 лютого 1923 р. у листі до наркома освіти України В.Затонського писав: "У нас і так їх (пам'яток — авт.) вціліло занадто мало і не можна припустити загибелі такої пам'ятки".

Відповідь В.Затонського від 9 березня 1923 р. на клопотання пам'яткоохоронних органів і наукової громадськості говорить сама за себе. "Нарко-

мос, — говорилося в ній, — за станом своїх ресурсів, не лише капітальним ремонтом, але, навіть, і обстеженням Софійського собору в Києві і Покровської церкви в Полтаві зайнятися не може... Життя висуває перед нами багато завдань, ще більш важливих і невідкладних, ніж врятування пам'ятників старовини”.

У зв'язку з цим не викликає здивування рішення президії Укрголовпрофосвіти від 10 березня 1923 р., яка, “не надаючи особливого значення охороні цінностей Покровської церкви”, передала клопотання Археологічного комітету на висновок місцевого губвиконкому. Той же, відступивши під тиском губпартшколи і, відібравши Покровську церкву у релігійної громади, коштів на ремонт пам'ятки так і не знайшов²¹.

Принципова позиція М.Рудинського при захисті інтересів збереження історико-культурної спадщини, його авторитет “як вченого й інтелігента починають турбувати представників влади. Зміна керівництва в Полтаві 1924 року призвела до пошуку нових виконавців “лояльних” до вимог більшовицького “культурного виховання мас”. Його результатом стало звільнення М.Рудинського з посади директора музею²².

Учений-пам'яткоохоронець змушений був переїхати до Києва. Проте його подвижницьку працю на пам'яткоохоронній ниві Полтавщини не змогли перекреслити ні підступні дії чиновників і співробітників органів НКВС, ні роки, за завісою яких вони сподівалися заховати від нащадків діяльність М.Рудинського. Про неї й сьогодні промовисто свідчать сотні пам'яток, які були врятовані завдяки самовідданості дослідника й охоронця безцінних скарбів минулого Полтавщини.

Література

1. Історія товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // Записки Українського наукового Товариства охорони й дослідження пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині (ЗУНТ). — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. VII.
2. Засідання Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині: [Протоколи] // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. XI-XIII.
3. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. — Полтава: накладом газ. “Рідне слово”, 1919. — 35 с. : іл.
4. Книгарь: Літопис українського письменства. — Київ: Час, 1919. — Ч. 1-3. — С. 41-42.

5. Українське наукове товариство: Зб. секції мистецтв. — Київ: Держвидав, 1921. — Вип. 1. — С. 121-125.

6. Див.: ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. 79-94.

7. Засідання Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — С. XI-XIV.

8. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 28.

9. Там само. — Арк. 13, 24-24 зв.

10. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А. Б. — Полтава, 1991. — С. 17-20.

11. Охорона старовини та мистецтва // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. 100.

12. Полтавський художній музей. 1919-1994. Бібліографічний покажчик / Передм. й упорядк. мистецтвознавця Віталія Ханка. — Полтава, 1994. — С. 8.

13. ДАІО. — Ф. 495. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1-3 зв.; Ф. 1503. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 77.

14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. X. — № 19007. — Арк. 6-7.

15. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. — Ч. 1: 1917 р. — середина 20-х років. — Київ, 1995. — С. 113-114.

16. Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — Київ, 1925. — № 1. — С. 29.

17. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 192. — Арк. 56-57.

18. ДАІО. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 1032. — Арк. 38-41.

19. Кот С. И. Охрана памятников истории и культуры в годы советской власти // Историко-культурное наследие Полтавщины. — Киев, 1997. — С. 47.

20. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 118. — Арк. 184-186.

21. Нестуля О. Вказ. праця. — С. 123.

22. Кот С. И. Указ. работа. — С. 48.

23. Нестуля О. Охорона культових пам'яток Полтавщини (1917 р. - початок 20-х років) // Історія України. Маловідомі імена, події факти. — Київ, 2001. — Вип. 12. — С. 181-183.

24. Супруненко О. Б. Археолог, пам'яткоохоронець, музейник, громадянин // Михайло Якович Рудинський (1887-1958): Біобібліографічний покажчик / Укл. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б., Удовиченко О. І. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — С. 5.

Нестуля А. А., Нестуля С. И.
**М.РУДИНСКИЙ В ПАМ'ЯТНИКООХРАННОМ
 ДВИЖЕНИИ ПОЛТАВЩИНЫ 1917 - НАЧАЛА 20-х гг. XX в**
 Резюме

В статье анализируется деятельность М. Я. Рудинского по выявлению, регистрации, изучению и охране памятников истории и культуры Полтавщины в период украинской революции, а также в первые годы мирного строительства

21.02.2003.

РОЛЬ М.Я.РУДИНСЬКОГО У ФОРМУВАННІ І СТАНОВЛЕННІ ПОЛТАВСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ

Полтавський художній музей належить до числа найстаріших музейних закладів Полтавщини. Формування його першої збірки відбувалося у буремні роки громадянської війни, "у полум'ї якої щоденно гинули тисячі шедеврів світової культури".

Лише активна позиція полтавської інтелігенції, зокрема, відомих у місті музейників і пам'яткоохоронців Вадима Щербаківського, Костянтина Мощенка, Григорія Коваленка, Лева Падалки та багатьох інших, яких згрупував навколо себе Михайло Рудинський, не дозволила довести до повного знищення цілої низки мистецьких колекцій, залишених колишніми власниками напризволяще в суворий час військових випробувань.

За ініціативою цих людей у Полтаві протягом 1917-1919 рр. постає ряд офіційних органів, покликаних захистити і зберегти пам'ятки історії та мистецтва. Найдієвішим із них виявився «Комітет по охороні пам'яток старовини, мистецтва і природи на Полтавщині», на чолі з Костянтином Ляховичем.

М.Я.Рудинський, для якого пам'яткоохоронництво стало справою всього життя, був одним із найактивніших членів Комітету. Він у числі тих, хто здійснював обхід реквізованих помешкань міста, а згодом — особисто очолював виїзди-експедиції до маєтків Рєпніних у Яготині та Кочубеїв у Диканьці. На місцях Рудинському добре вдавалося силою слова довести доцільність діяльності таких експедицій, переконати у нагальній необхідності вивезення та збереження культурних цінностей. У Яготині було врятовано цінну бібліотеку, кількість примірників якої, за словами В.М.Щербаківського, вимірювалась вагонами¹.

Чутки про скарби Кочубеївського палацу у Диканьці поширювались далеко поза межами Полтавщини. І не безпідставно. Нащадки козацько-старшинського роду були знавцями та шанувальниками мистецтва. Вони вклали величезні кошти у колекцію, яка створювалася протягом століть і складалася, насамперед, з творів західноєвропейських майстрів, — зразків малярства, скульптури, виробів з бронзи, порцеляни, меблів, ювелірних виробів тощо. Сотні речей вдалося врятувати. Певно, ще більше — загинуло під час пограбування та пожежі, зчинених місцевими мешканцями.

Так збиралися колекції майбутнього музею.

Крім вказаних експедицій, були організовані виїзди до маєтків Галаганів у Сокиринцях,

гр.Капністів у Обухівці та Гоголів-Яновських у Василівці.

Авторитет Михайла Рудинського у Комітеті та місті був безсумнівним і, перш за все, базувався на його ґрунтовних знаннях з історії та мистецтва. До того ж, Рудинський володів якостями, які безпомилково визначали його, як відданого справі, широко-єрудованого фахівця та людину виняткової чесності. Тому, коли постало питання про створення нового музею, його організацію доручають саме М.Я.Рудинському, і цей вибір не був випадковим.

В «Автобіографії» М.Я.Рудинський пише: «Дістав доручення від Наросвіти створити художній музей...»². Розпочалася копітка організаційна та наукова праця, яка значно ускладнювалася надзвичайно стислим терміном. Потрібно було розібрати отримані речі, провести їх каталогізацію й атрибуцію. Нарешті, звести все зібрання до одного приміщення. Михайло Рудинський, який добре знався на архітектурі, уподобав для музею ошатний двоповерховий будинок по вул. Спаській, колишню власність поміщика Володимира Болюбаша. Збудований 1912 р. за проектом архітектора Павла Альошина у стилі пізнього ампіру, він мав вихід на вулицю і добре підходив для розташування музейної експозиції. Долаючи перешкоди («Не без труднощів», — як зазначала сестра вченого Євгенія Яківна Рудинська)³ отримав обраний ним будинок, у якому відразу закипіла робота.

Для М.Я.Рудинського не було справ менш важливих. Він у все вникав особисто. Запропонував пофарбувати стіни кімнат у різні кольори, що мало надати експозиції особливої атмосфери та допомогти відвідувачеві виокремити певні розділи. Згодом, за кольором стін, зали отримали назви — «червона», «сіра», «синя». З метою розширення музейних площ були використані вестибюль, коридор і, навіть, сходи.

Одночасно молодий учений продовжує займатися обробкою експонатів, отримує нові надходження, заводить інвентарні книги, де поряд із описом предметів, зазначався і стан їх збереження. Він розробив концепцію музею, вдало застосувавши принцип хронологічної побудови експозиції, що використовується й донині.

М.Я.Рудинському, як і багатьом іншим полтавцям, було добре відомо, що у вестибюлі театру Просвітницького будинку вже півтора року у нерозпакованому вигляді перебуває колекція творів відомого російського художника-передвижника М.О.Ярошенка, передана рід-

ному місту митця, за його побажанням та заповітом, дружиною. І хоча Марія Павлівна наголошувала, що колекція має скласти окремий музей, який би носив ім'я Миколи Ярошенка у нових умовах це не мало сенсу. Тому, збірка М.О.Ярошенка, — 100 картин, 23 робочих альбоми та скульптурні твори, — була покладена в основу новостворюваного музею. Вплились до нього і дрібніші колекції художників, які колись мешкали у Полтаві — Василя Волкова, Івана Зайцева, Григорія та Івана Мясоедових.

Нарешті, 27 квітня 1919 р. музей було відкрито під назвою Картинної галереї. М.Я.Рудинський дуже втішався своїм дітищем, з гордістю демонстрував зали Картинної галереї, іменуючи її Музеєм Мистецтв. Особисто проводив екскурсії, намагаючись прищепити відвідувачам любов до мистецтва, дати уявлення про існуючі школи, види, жанри та техніки. Він виходив із власного переконання, яке висловив на сторінках „Коротенького провідника“, проте, що „мистецтво призване облагородити людську природу, особливо потрібне нам у наші страшні і жорстокі дні, так само, як і Музей потрібний для того, аби наочно довести необхідність зберігати для нащадків великі здобутки людського генія“.

До колекції музею потрапили шедеври першої величини: „Святе сімейство“ Карла Маратті, „Втеча до Єгипту“ Джованні Батіста Тьєполло, „Жіночий портрет типу Єлени Фоурмен“ Пітера Пауля Рубенса⁴. На жаль, дані про загальну кількість експонатів не збереглися. Яків Риженко, один з організаторів музейної справи на Полтавщині наприкінці 1920-х рр., у статті „Музей“, надрукованій 1927 р., вказує, що на той час у музеї знаходилося 5277 експонатів⁵. Зі змісту статті можна зробити висновки, що експозиція поповнилася з виставки 1926 р. п'ятнадцятьма роботами, і з 1919 р. суттєво не змінювалася. То ж можна вважати, що колекція, упорядкована М.Я.Рудинським, становила щонайменше 5000 експонатів.

У тому ж 1919 р. М.Я.Рудинський підготував і видав „Коротенький провідник“ — перший путівник Полтавського художнього музею, чи не єдине на сьогодні джерело з історії закладу за 1919 р. та складу його першої збірки (вдруге це видання, що встигло стати раритетом, перевидане разом із Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації 2002 р., до 115-ї річниці від дня народження автора)⁶. Це була невеличка книжечка, на тонкому папері, розміром 12x18 см, у 24 сторінки. З її змісту дізнаємося про сім розділів музею, які розташовувалися у наступному порядку: перший поверх — „Старі майстри XVI-XVIII ст.“, „Портрет XVI-XIX ст.“,

„Фарфор XVIII ст., бронза XIX ст.“; другий поверх — „Передвижники“, „Етюди М.Ярошенка“, „Картини М.Ярошенка“ та „Картини Г.Мясоедова“. Намагаючись розширити існуючу експозицію, задля показу українського мистецтва, М.Я.Рудинський розміщує поряд із картинами Г.Мясоедова, роботи Миколи Пимоненка, Сергія Васильківського, Федора Кричевського та ін. Окрім характеристик музейних колекцій, автор ввів до кожного розділу стислий мистецтвознавчий огляд, який, проте, дозволяє скласти уявлення про стан розвитку мистецтва у той чи інший період. Підпису свого М.Я.Рудинський на обкладинці не поставив, виступивши від імені адміністрації закладу. Та в кількох списках своїх наукових праць він неодмінно вказував цю книжечку на першому місці, що підкреслювало його щире відношення до створеного своїми силами музею⁷.

1920 р. Картинну галерею було перетворено на відділ Центрального Пролетарського музею Полтавщини, в якому М.Я.Рудинський спочатку обіймає посаду завідувача археологічним відділом, а з 1922 по 1924 рр. — очолює музей.

Та де б не працював Михайло Якович, його не обходила доля зібраної колекції. Перебуваючи у Києві 1927 р., він друкує працю „З приводу годинника роботи Томірової в Картинній галереї Полтавського музею“.

Подальша доля музею була складною. Його намагалися знищити у 1930-ті рр. Під час Другої Світової війни загинула більша частина музейної збірки. Та праця М.Я.Рудинського не пропала марно. У післявоєнний період Полтавський художній музей отримує нове життя, помітно зростає його колекція, яка на сьогодні становить 8798 експонатів основного і 213 науково-допоміжного фонду. 1999 р. у Полтаві побудовано Галерею мистецтв, до якої рік потому переведено музей. Він розташувався у двох анфіладах першого поверху. Чільне місце у сучасній експозиції відводиться збереженим шедеврам першої музейної збірки. Тут репрезентовані роботи сімейства Лампі, полотна Мельхіора де Гондекутера, Франческо Гварді, Жана Батіста Грьоза, Клари Петерс, бронзову скульптуру П.Томіра, які бачила Полтава і на початку XX ст. З колекції М.О.Ярошенка у музеї зберігається 146 робіт, у тому числі 55, які належать його пензлю.

Полтавський художній музей (галерея мистецтв) — нині він має таку назву — існує вже майже 85 років. І це — найкраща данина пам'яті його фундатору — видатному вченому, археологу, музеєзнавцю Михайлу Яковичу Рудинському, чиє ім'я назавжди пов'язане з історією нашого закладу.

Література

1. Документи з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщини: Збірник документів / Упоряд. Супруненко О.Б. — Полтава, 1993. — С.58.
2. Рудинська Є.Я. Уваги до історії створення Полтавського художнього музею // Вказ праця. — С.50.
3. Там само. — С.51.
4. *Детальніше*: Полтавський художній музей. 1919-1994: Бібліографічний покажчик / Передм. й упорядк. Ханка Віталія. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — 204 с.
5. Риженко Я. Музеї // Полтавщина: Збірник / Упорядн. Філянський М., Риженко Я. — Полтава, 1927. — Т.П. — С.414.
6. Рудинський М.Я. Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Полтава: Археологія, 2002. — 16 с.

7. Рудинський М.Я. З приводу годинника роботи Томірової в картинній галереї Полтавського музею // Український музей. — Київ, 1927. — Зб.І. — С.264-285.

Бочарова С.И.
РОЛЬ М.Я.РУДИНСКОГО
В ФОРМИРОВАНИИ И СТАНОВЛЕНИИ
ПОЛТАВСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО МУЗЕЯ
Резюме

Освещается роль М.Я.Рудинского в формировании и становлении Полтавского художественного музея, в особенности — создании фундатором его коллекций, экспозиции, участия в первых издательских проектах музея.

12.12.2002.

© Берест Ю.М.

ФОНД М.Я.РУДИНСЬКОГО В ОХТИРСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

За останню чверть століття діяльність видатного українського археолога Михайла Яковича Рудинського (1887-1958) стала темою досліджень багатьох учених. У 1986 р. в Полтаві відбулася представницька наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження вченого, позначена виданням першої в колишньому СРСР збірки тез доповідей та повідомлень про репресованого за сталінізму археолога (Полтава, 1987. — 64 с.). За останні роки опубліковано чимало документів, пов'язаних із життям і творчістю М.Я.Рудинського, у фахових виданнях висвітлювався науковий внесок дослідника в українську археологічну науку і пам'яткоохоронництво. Проте, потенціал архівів і музеїв Дніпровського Лівобережжя ще далеко не вичерпаний. Тому вряди-годи в них відкриваються цілі нові комплекси документів, добірки меморій, колекції з розкопок і розвідок М.Я.Рудинського.

У 2002 р. в фондах Охтирського краєзнавчого музею автору довелося ознайомитися з рядом документів та комплексом особистих речей М.Я.Рудинського, які до сьогодні залишалися маловідомими і лише побіжно використовувалися дослідниками. Речі та документи були передані до музею 1961 р. сестрою археолога, відомим українським літературознавцем і музейником Марією Яківною Рудинською, та зберігалися у його особистому шкіряному портфелі. Документи висвітлюють життєвий і творчий шлях дослідника, додають чимало цікавих

фактів до його біографії і відображають взаємини М.Я.Рудинського з рідним містом та Охтирщиною. Вважаємо за доцільне навести їх опис у хронологічному порядку.

Перший документ пов'язаний із народженням археолога. Це виписка із метричної книги Успенської церкви м.Охтирка за 1887 р. Тут вказані соціальний стан батьків — Якова Михайловича та матері Марії Яківни, а також хрещених батьків.

Період навчання у Харківському університеті представлений рядом документів. Найцікавіший — запрошення до виступу на засіданні Історико-філологічного Товариства при Імператорському Харківському університеті (оригінал). Серед документів є також подяка від правління університету за передачу колекції знахідок з Поворскля до Музею Вітончених мистецтв від 5 серпня 1910 р., розміщеної на 12 стендах (оригінал), та копія диплому І ступеню про закінчення Історико-філологічного факультету.

По закінченні навчання М.Я.Рудинський працював у різноманітних закладах освіти. Збереглося кілька квитків з бібліотеки жіночої гімназії у Путивлі, де з 1910 по 1912 рр. вчений викладав гуманітарні дисципліни.

Діяльність дослідника 1912-1948 рр. окреслює Особистий листок обліку кадрів, заповнений власноруч Михайлом Яковичем, де перераховані всі посади, які займав учений. Даний документ також дає уявлення про рівень знань іноземних мов — вільне володіння українською,

російською, польською, французькою, німецькою, англійською та італійською — зі словником.

У 1948 р. вчений отримав пенсію за станом здоров'я. Далася взнаки хвороба, що прогресувала під час досліджень Кам'яної Могили. В цьому ж році Михайло Якович отримав медаль "За доблестный труд в период Великой Отечественной войны". В 1951 р. на ім'я М.Я.Рудинського виписане посвідчення інваліда праці, з нарахуванням йому пенсії у розмірі 150 карбованців. Учений змушений був постійно лікуватися. Збереглася перепустка до поліклініки для вчених — з 28 квітня 1951 р. по 31 грудня 1954 р.

Та не дивлячись на все це археолог плідно працює. Про це свідчать також ряд документів. Перший — копія наказу по Інституту археології АН УРСР від 12 травня 1947 р. про надання М.Я.Рудинському творчої відпустки до 12 грудня, з метою роботи над дисертацією. Другий — подяка вченому від дирекції Інституту археології за успішну та наполегливу працю (наказ № 279 від 5 листопада 1947 р.).

Зберігся й оригінал документа про одностайне присвоєння старшому науковому співробітнику Інституту археології Академії Наук УРСР М.Я.Рудинському звання кандидата історичних наук (№ 169 від 28 квітня 1948 р.). Вагу джерела має й нотаріально завірена копія диплома доктора історичних наук. Цей науковий ступінь присвоєний рішенням Вищої Атестаційної Комісії СРСР від 18 червня 1949 р. (протокол № 14).

У листопаді 1955 р. М.Я.Рудинського, за рішенням Президії Академії Наук УРСР, призначають завідувачим відділом первісної археології Інституту археології АН УРСР (протокол № 60).

Як і всі вчені радянської доби, М.Я.Рудинський на схилі віку був змушений стати членом різних військово-спортивних організацій. Хворий на поліартрит археолог вступає до ДОСААФу і ДОСФЛОТу. Збереглися членські квитки цих організацій. 28 квітня 1950 р. він стає дійсним членом спортивного товариства "Наука". Зберігся членський квиток зі внесенням членського збору у 3 карбованці.

Серед документів є також власноручний машинопис М.Я.Рудинського, де перераховані його польові дослідження з 1908 по 1946 рр. Цей документ дає змогу більш конкретно прослідити ранній період його дослідницької діяль-

ності. Так, вказані місця робіт 1910 р. на слов'янських пам'ятках середньої течії Ворскли — серед них і роменсько-давньоруські комплекси Журавне — Риботень, Чернеччина, Іванівка, а також конкретизоване місце розвідок в околицях м.Суми у 1915 р.

Виявлена також цікава підбірка листів та особистих паперів Михайла Яковича. В листі від Полтавського Наукового товариства висловлюється подяка, винесена загальними зборами за діяльність на посаді секретаря та прохання не втрачати зв'язків із товариством. М.Я.Рудинського просять: "...вважати себе за його члена і тим самим дати втіху членам товариства, відчуті у Вас свого улюбленого товариша".

В музеї зберігається досить цікава добірка фотознімків:

- *гімназійний портрет;*
- *портрет Марії Яківни Рудинської;*
- *портрет Якова Михайловича Рудинського;*
- *фотознімок улюбленої собачки Булі;*
- *вигляд кабінету вченого у Києво-Печерській Лаврі;*
- *під час досліджень на Кам'яній Могили;*
- *на розкопках на Дніпровських Порогах, 1927 р.;*
- *фотознімок із Олександром Довженком на Кам'яній Могили.*

Крім цього, в музеї зберігаються документи, які характеризують М.Я.Рудинського як творчу особистість. Це малюнки "Підкоп під плиту" та "Грот на вершині горба" (Кам'яна Могила), сім листів із віршами з циклу "Ліретки".

Таким чином, уведення до обігу охтирських документів дозволить більш широко висвітлити діяльність Михайла Яковича Рудинського як дослідника і багатогранну творчу особистість. Комплекс документів, переданих до музею сестрою вченого, є лише невеликою часткою його величезного особистого архіву, зосередженого на сьогодні в Науковому архіві Інституту археології НАН України та у Центральному державному історичному архіві України.

Берест Ю.М.
ФОНД М.Я.РУДИНСКОГО
В АХТЫРСКОМ КРАЕВЕДЧЕСКОМ МУЗЕЕ
 Резюме

Публикуется обзор фонда документов, принадлежащих известному украинскому археологу М.Я.Рудинскому, хранящийся в Охтырском краеведческом музее Сумской области.

21.02.2003.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСКУРСІЇ В КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ТА КОБЕЛЯЦЬКИЙ ПОВІТИ 20.IX — 29.X.1922 р. (доповідь Полтавському науковому товариству)

Одправним пунктом, вихідною точкою моєї екскурсії восени цього року в Кобеляцький та Кременчуцький повіти — була неолітична станція на Білій горі під Полтавою, констатована на весні р. 1921[.] що про неї я в свій час докладав Науковому Товариству¹.

Маючи безперечний зв'язок із неолітичною культурою середньої течії Ворскла, дослідженою мною років десять тому в межах Охтирського повіту на Харьківщині², нове селище, незвичайно цікаве в своїм утіляжі, вимагало продовження дослідів по лівому березі Ворскла, і тому я вдався із спеціальним докладом в сія справі до колегії Музею про конечну потребу екскурсії.

В своїм докладі я намічав такий маршрут: Полтава, Перещепина, Білики, Кобеляк, Кишівка, Переволочна (Ворскла), Переволочна-Келеберда-Кременчук (Дніпро). З Кременчука я мав повернутися до Полтави залізницею.

Готуючися до екскурсії й переглядаючи відповідну літературу — я захопився ширшими плянами і, з огляду на повну недослідженість лівобережжя Дніпра в межах Кременчуцького повіту, намалював інший маршрут. Річ у тім, що в дослідженні неолітичної культури на Україні несправедливо оминається одна надзвичай серйозна проблема, що повинна дати в майбутньому цілком виняткові в своїм значенні результати. До цього часу в нас не ставилося питання про вивчення неолітичної культури озер, і більшість дослідів ішла по берегах річок. Не вдаючися в подробиці, зазначу лише, що в археологічній літературі зустрів я вказівку на знахідки неолітичного знаряддя по берегах великого надсульського озера із привабною древньою назвою "Стовидла". Озеро лежить майже на межі Кременчуцького й Золотоноського повітів, близько р. Сули. Зазначені знахідки біля озера Стовидла були єдиною відомою мені неолітичною точкою над Дніпром в межах Кременчуцького повіту³.

Отже, я вирішив оглянути набережжя Дніпра по між впливами до нього Сули і Ворскла, а тоді Ворсклом піднятися до Полтави. Мушу признати, що той новий плян, збільшивши протяженність маршрута екскурсії майже в два рази, негативно відбився на виконанні першого з поставлених мною завдань — а саме дослідити неолітичні селища по Ворсклі, бо осіння негода застала мене під Сохількою, і таким чином я встиг дослідити дюни нижньої течії Ворскла лише на протяжці яких[ось] 20 верств.

Поставивши своїм завданням розвідки археологічні, звичайно, я не мав на меті обмежитися виключно ними. В плян моєї екскурсії входили й етнографічні завдання, про що я зазначав у докладі Музею, і спостереження й нотування знахідок в сфері природознавства. Отже, подаючи справоздання за екскурсію, для зручності, я поділяю його на кілька окремих подань.

Знахідки археологічні.

I. В своїм докладі Музею⁴, я зазначав, що в мій

плян археологічних досліджень надбережжя Ворскла і Дніпра входить не саме обслідування лівих низьких берегів, а й правобережних горбів. Отже час, відсутність вільних коштів на переїзд, а, найголовніше, протяженність маршрута (я пройшов біля 200 верстов) змусили мене обмежитися дослідями лівих бергів, укритих пісковими кучугурами⁵. Як що ви вдаєтеся до карти — ви помітите, що найбільшого розвинення дюни досягають в отсих трьох пунктах зазначеного вище маршрута: 1) В районі Чигрин-Діброви, Кременч[уцького] повіту, при впливові Сули в Дніпро, 2) В районі Кременчука і 3) В межах Кобеляцького повіту — навколо м. Нові Санджари. На мапах їх закрашено жовтою фарбою. Досвід показав, що мапі, а надто мапі геологічній чи ґрунтовій дослідникові дюн вірити не можна. І перший і другий пункти дали дуже мало матеріялу археологічного, бо дюни їх у значній частині або ж засаджено шелюгом і сосною, або ж вони орються під хліб, і тому шукання археологічні майже надаремні. І навпаки, найбільш цікаву знахідку дала така місцевість, що її на карті Кременч[уцького] повіту поспіль закрашено в зелену фарбу, тобто й місцевість "наносних пойменних почв".

II. Чигрин-Дібровський район зрадив мене найбільше. Замість озера Стовидла, де було знайдено знаряддя неолітичне, про що я говорив вище — знайшов я велике багнище, майже без води, з берегами давно закріпленими шелюгом, сосною, а в більшій частині розораного під ниви. Лише в однім пункті близько с. Лебеховки⁶ зібрав я череп'я, типові для культури бронзових стріл скитського взірця. Дуже мені хотілося від Жовнина і Лебеховки повернути не на південь, а на північ до Галицького й Липового — в той бік пішли піскові кучугури ще не закріплені людиною — та мусів іти на південь, в Кременчуцький бік. Виходячи з Чигрин-Діброви я виявив сліди селища так званої енеолітичної, за Бобринським, або ж кам'яно-бронзової доби⁷, що найбільш яскраво виявлена на нашому лівобережжі в Ізюмському повіті на Харьківщині. На жаль, селище забудоване хатами, і тому не пощастило зібрати ширшої колекції глиняних виробів.

Перегон між Лебеховкою й Городищем (Градиськом)⁸ не має дюн. В цьому місці Дніпровський берег скрізь високий і безпосередньо переходить в широченну долину, що місцями сягає 20 верств. На цім перегоні мною занотовано 35 могил і групу майданів під х. Миколаївкою⁹.

Компенсувало мене м. Городище, літописне Градище¹⁰. У версті міста за містечком, убік до с. Максимовки¹¹, знаходиться незвичайно цікаве з усіх боків урочище — гора Пивиха¹² і біля неї величезний яр Скакалка. Висота дніпрового берега в Максимівці до 100, під Городищем трохи менше. Обриви берега під Максимівкою і Яр Скакалка незвичайно рельєфно виявляють геологічні наверхствования третичної системи (еоцена), заховані під міцним шаром льосса (22 м). В своїм

геологічним описові Полтавщини Гуров¹³ подає перекрій Максимівських оголень (ст. 88)¹⁴. Льосс лежить на верстві кварцевого білого піску. Справі обслідування яру "Скакалки" і берега до Максимівки (від Городища — 3 верстві) я присвятив два дні. Скакалка — глибокий яр із схилами з льосу, в центрі має оголення білого кварцевого піску, що менше підлягає зруйнуванню водою і зберігає на собі і те, що йому належить в геологічним процесі і частково те, що покинув йому зруйнований весняною водою льосс. На оголенім піску Скакалки і трохи далі під Максимівкою я знайшов і численну кількість зубів акул (еоцен, третична епоха) і забутки мамонтової фавни з епохи четвертичної¹⁵. І ті і другі остільки характерні для цієї місцевості, що мене просто дивують слова Гурова про те, що в указанім пункті він не міг констатувати жодних крупних органічних забутків (ст. 99)¹⁶. Цілком зрозуміло, що кістки мамутової фавни змусили мене віддатися археологічним шуканням з усією увагою. Де трапляються сліди мамонта — треба шукати сліди людини. Старанно обшукуючи корита яру — я таки знайшов те, чого мені було треба. Окрім кільканадцяти уламків кременю й крем'ястого пісківця, знайшов я в головному кориті Скакалки нуклеусовидний оброблений кусень кременю і прекрасний lame¹⁷. Се — палеоліт. На весні, коли мої кореспонденти з Городища подадуть мені звістку про вимиті водою кістки мамута, так званої там, липки — конечно треба буде виїхати туди до більших і глибших дослідів¹⁸. Нині абсолютно неможливо говорити за палеолітичне селище щось певне, отже, безперечно, воно там є, і виявити його на світ ми мусимо. Трохи в південний бік од Скакалки я знайшов друге місце, де так само багато було кісток мамут[ової] фавни, уже без всяких сліди людини, без жодного уламка кременю¹⁹. І нарешті ще далі до Максимівки, на, порівнюючи низькому пункті берега, я констатував сліди селища доби кочев'я на тім таки ґрунті — забутків мамут[ової] фавни і численних крем'яців, патинизованих часом²⁰.

Од Максимівки і до Кременчука дюни лівого берега Дніпрового заливаються водою і не дали нічого. В окремій невеликій екскурсії по р.Кагамлику під Кременчуком я нотував кілька пунктів кочевницьких часів і зібрав характерне череп'я. Той самий характер лівобережжя Дніпра і далі на південь од Кременчука змусив мене проїхати лодкою до х.Радута²¹ (12 верств) зразу за вливом Псла. Звідти і до Кобеляка я пройшов надбережжя Дніпра і Ворскла пішки.

Близько х.Радута в двох пунктах сліди селища доби кочев'я, численні череп'я і залізна стріла²² (В Келеберд[янській]. посильці). Цікаве селище констатовано біля озера Барбара в трьох верстах нижче Радуги проти х.Золотнищина²³. Воно дало характерне череп'я скитської доби²⁴. Взагалі сей перегон х.Радуга — м.Келеберда ближче нагадає ворсклові кучугури із численними забутками. Сліди селищ доби металів занотовано ще в кількох місцях²⁵.

Отже з Келебердою, можна сказати, закінчилися знахідки археологічні. Дуже мені хотілося проїхати до Орлика²⁶, де дюни незвичайно розвинені і утворюють типовий дюнний ландшафт, та треба було поспішатися до Полтави, бо зайшли морози. Той невеликий перегон між Переволочною і Соклікою, що мені довелося пройти, і не міг дати нових знахідок археологічних. Околиці Переволочної й Кишнінок під повнім затоплюються дніпровою водою²⁷, а за Кишніною й до самого Кобеляка — дюн немає.

Закінчуючи огляд розшуків археологічних, мушу спинитися на хвилю на дюнних полях в околицях м.Нові Санджари. Там, по дорозі до Біликів я занотував селище доби скитів, очевидно багате на забутки, бо не сплячючись на ньому, мимохідь, я зібрав в однім пункті п'ять бронзових стріл²⁸.

Район між Н[овими] Санжарами-Перещепиною Полтавою довелося залишити недослідженим до весни. Я певен, що в сім інтервалі, поспіль укриту безмежними незакріпленими кучугурами, я знайду таки неолітичне селище Білгородського типу²⁹.

Спостереження і знахідки з поля церковного мистецтва.

Рушаючи в екскурсію і ставлячи перед собою цілі, ширші за суто археологічні, я не сподівався знайти щось цікаве в галузі мистецтва церковного. Дові й ретельні збирання матеріалу Музеями Київським і Полтавським, численні екскурсії К.В.Мощенка саме в маршруті моєї екскурсії, розпорядження з центру про передачу церковних древностей до Полт[авського] єпархіального древлехранилища³⁰ і купівля речей агентами окремих колекціонерів — давно спорожили наші церкви. Сучасному екскурсантові залишилося лише любовання окремими уламками старовини — там різьбою іконостаса, там окремою іконою, свішником, наложником. Руйнуюча сила консисторії, звичайно, стерла з лиця землі Полтавської старі українські церкви, збудовані в стилі народнім.

Що в тій ситуації може намітити собі екскурсант наших днів. Поклавши собі оглядати церкви й занотувати все те, що має бути передано до Музея, я вирішив обмежитися зарисовуванням набанних хрестів³¹, що часто-густо переживають кілька церков, і, вінчають бані нових консисторських збудовань. Отже неспокійний дух колекціонера змушував обшукувати всі церковні закаматки й шукати такого, що можна було б узяти з собою.

Під час екскурсії я оглянув отсі церкви.

Жовнин — 2, Лебехівка — 1, Чигрин-Діброва — 2, Мозолієвка — 1, Великий Узвіз — 1, Городище — 3, Власівка — 1, Келеберда — 3, Солошине — 1, Переволочна — 1, Кишнінка — 4, Хандаліївка — 1, Сокліка — 1, Лучки — 1, Кобеляк — 1, Білики — 3, Н[ові] Санджари — 3, В.Кобелячок — 1, а разом 31 церкву. Хрестів зарисовано мною — 30.

Як і треба було чекати — старих церков майже не лишилося. На протязі величезним я знайшов лише одну церкву деревляну XVIII в., незіпсовану пізнішими прибудовами в м. Н[ових] Санджарах (ц[ерква] св[ятого] Миколи³²), дві церкви XVIII в. із прибудованням в Кобеляцькому пов[іті] і одну кам'яну церкву барокову в Городищі Крем[енчуцького] повіту. Ампірових деревляних церков я зустрів лише дві (ц. Михайла в Н.Санджарах³³ і церква с.Комарівці під Кобеляком³⁴). Ампірові кам'яні церкви в Кременчуці й Крюкові не згадую. Решта церков — збудовані за трафаретом, настільки бездушним і безглузким, що в однім містечку стоїть дві зовсім подібних церкви (Чигрин-Діброва)³⁵.

З іконостасів треба назвати: 1) барокові — Жовнин (Р[ождества] Бог[ородиці]³⁶), Чигрин-Діброва (Р[ождества] Бог[ородиці]³⁷, Власівка (Спас)³⁸, Кишнінка (св[ятого] Михайла)³⁹, Білики (Покрова)⁴⁰ стилю раннього рококо (переходова доба) — ц[ерква] Миколи в Санджарах.

3) Стилю рококо усталеного — Переволочна (Спас)⁴¹

4) Ампірові — Власівка Р[ождества] Бог[ородиці]⁴²

В більшості випадків по церквах знаходиш лише уламки цілого або зіпсовані й понівечені рештки. І це в маршруті, де майже не траплялося нових церков, а скрізь перебудовані старі.

Не відбираючи в вас часу на перелік деталей, спинюся лише на головному, почавши з тих пам'яток, що їх мусимо боронити всіма силами. З наведеного вище — ясно, що в наших умовах, продиктованих погромом консисторських архітектів, ми маємо боронити не самі церкви XVIII ст., а й церкви початку XIX, хоча в нас усе ще не звикли трактувати ампірові пам'ятки, як будівлі близькі і навіть рідні нашому деревляному будівництву.

В цьому питанні найперше треба спинитися на Н[ово]-Санджарівським оазисі, де чудово збереглися три церкви, що мають поступити під охорону⁴⁵.

1. *Церква Успіння* (1768). Висока однобанна хрестова церква. Катерининську епоху (та й Єлизаветинську) треба виділити в окрему епоху будівництва. Високий український стиль, утворений на лівобережжі (Романські церкви), як висока готівка. Сучасний стан храму викликає тривогу⁴⁶.

2. *Церква св. Михайла*. Плян церкви. Типова будівля пізнього укр[аїнського] стилю. Чи не лебедина пісня нашого будівництва. Андріївський хрест в банях. Проблема — чи не наш, лівобережний утвір. Іконостас переходною доби. Цікаве явище: рішучі впливи з півночі в малярстві, тривалість ренесансової традиції в різьбярстві⁴⁶.

3. *Церква св. Михайла*. Ампірові принципи в пляні й портиках. Українська традиція в бані. Боротьба прямої (суто українське) із кривою (ампір)⁴⁶.

Другим оазом є Кобеляк, де я міг оглянути лише одну церкву Успіння, так само хрестову однобанну, збудовану в кінці XVIII в.⁴⁷. Є друга церква XVIII віку⁴⁸.

Окремо стоїть ампірова деревляна церква в с. Комарівці під Кобеляком, що її всяково треба зберегти⁴⁸.

Треба взяти під охорону окремі іконостаси, хоча й попсовані пізнішими "поновленнями" (Приклад Лебехівки, Білицької Покрови).

Найперше перевезти за всяку ціну ікони з В.Кобелячка й Солошина (XVIII в.)⁴⁹. Заборонити всякі роботи над іконостасами Чигрин-Дібрівським, Власівським, Кишинським і Білицьким.

Огляд окремих церков і перелік знахідок.

Жовнин. Церква Рожд[ества] Богородиці⁵¹. Іконостас першої половини XVIII в. (зелений із золотом. Ікони переписано). Килими на чорнім тлі. Старі ризи священницькі з вишиваним наплеччям. Розпяття. (Друге не доходять В. Узвоза). 2 свішники деревляні.

Морозівка. Ц[ерква] Рожд[ества] Бог[ородиці] Іконостас [оку] 1768. Розп'яття вгорі. Ряд апостолів і Деїсус (двоє, троє, — Петро, Павло. — троє, двоє) Срібний внизу, вгорі срібний із золотом. Кілька чудових ікон старовинних. Христа — ...⁵² — до Богоматері (Левицький). Статуетка святої XVIII в.)⁵³.

Великий Узвіз. Свішник череп'яний. Свішник дерев'яний⁵⁴.

Городище. Микола Пивогорський. Київський стиль. Ікона Б[ожої] Матері Козацької. Плити, хрести на цвинтарі⁵⁶.

Власівка. Хрести надбанні. Підризок вишиваний, кропильниця, копія шитво XVIII віку⁵⁶.

Кременчук. Єдиноверческие церкви Покрови, Рожд[ества] Богор[одиці] Старообр[ядческа] церква Покрови⁵⁷.

Давня річ. Ампір у старообрядців. Район старообрядчества. Крюков, Зибка, Золотаревка, Нікільська. Рукописний збірник служб.

Крюков. Церкви Покрови (Ампір)⁵⁸.

Келеберда. Церква Спаса (Над Дніпром). Частина сосуда церкви Троєцька (Старовинні наложички)⁵⁹.

Солошине. Ц[ерква] Рожд[ества] Богор[одиці]. Ікони⁶⁰.

Перволочна. Ц[ерква] Спаса Преображення. Шитво⁶¹.

Кишинька. Ц[ерква] Михайла. В Іконостасі — Б[ожа] Мати з леліями⁶².

Ц[ерква] Спаса Преобр[аження]. Вінці вінчальні⁶³.

Хандолівка. Ц[ерква] Покрови. Свішник череп'яний старовинний⁶⁴.

Білицькі. Ц[ерква] Покрови. Ікона Б[ожої] М[атері] Новодворської⁶⁵.

[Нові] Санджари. Речі з церкви Успіння⁶⁶.

Підводячи підсумок мушу сказати, що екскурсія дала не мало. Звичайно, не ті речі, що їх пощастило здобути, дозволяють вважати її удачою, ні ті матеріяли, що можуть збагатити наш музей церковного мистецтва.

В галузі етнографії надто мало, майже нічого.

Отже тому єсть достатні виправдання. Етнографія вимагає довгого більш-менш перебування на однім місці, а я весь час був у дорозі; етнографія має об'єктом живу людину, а я шукав сліди людей вимерлих. Звичайно де-що назначилося, як завдання до майбутньої роботи, і це я хотів би поставити перед Науковим Товариством.

1. Перше, що хотілося б поставити, як нову задачу або, краще мовити, виділити із безконечної низки завдань, поставлених раніш — це вивчення містечкової культури. Нема чого говорити за те, як мало в нас цікавляться етнографією, і як мало в нас дослідників. Може через це — єдиним і нероздільним об'єктом нашої етнографії є селянин. Правда цей об'єкт ще так мало досліджений, що на вивчення його треба віддати не одно покоління етнографів. Отже — селянин — в силу умов життя (оточення) і силою хліборобської традиції української, що триває яких небудь 4 — 4,5 тисячі літ — в своїй боротьбі за старі форми укладу життя сильніший за мешканця містечка чи міста. Не доводиться говорити і на те, оскільки цікавий і новий для нас цей бік нашої старої культури не самих хуторів і сел, а й міста з півторатисячолітною традицією.

А коли взяти під увагу, що руйнуюча сила імператорської Росії усією вагою в першу чергу впала на наші міста, сплюндрувавши міщанство, як певну верству нашого суспільства — питання встає перед нами у весь свій зріст. Цікавий уклад життя, традиції, права — зникли або причаїлися десь по закутках величезного числа наших містечок. Їх треба розшукати і вивести на світ божий. Я певен, що це дасть багато нового й несподіваного. Ми збираємо пам'ятки панського побуту лятифундіального чи провінціально-поміщицького. У стільки ж разів цікавішим для нас буде вивчений побут нашого господарства, міщанства. (Білі свитки. Букети. Обстановка домиків). Постоялі двори.

2. Вмираючі майстри. Золотарство. (Зіньків, Золотоноша).

3. Етнографічні збирання по певних районах, в зв'язку з відомостями історичними. Найвірніший підхід — іти шляхами колонізації Полтавщини. Тут багато де чого розгадається. Чужі впливи (степовики), право-

бережні впливи. Костюм (куб на Подніпров'ю і в Охтирському повіті). Посуд (Опішня, Охтирка. Устивиця. Крилів).

Чи не можна простежити за впливами окремих культур по річках. Адже ми говоримо за неолітичну культуру Ворскла, трипільську культуру середнього Дніпра і т. п. Вони ж бо лишили свій слід в культурі спадкоємців. Де в чому під час екскурсії виявлено нові, іноді незрозумілі оази. Торік — Яреськи, у цьому році — Кряуші — стихія червоно-цеглової покраски стін.

Особливу увагу треба звернути на гончарство.

Такі нові здобутки в галузі етнографії. Кілька нових видань, що повстали під час подорожі, якое як кравіше й сильніше, ніж коли сидиш на однім місці.

Отже — побажання і екскурсії, екскурсії і ще раз екскурсії, з одного боку, а з другого — притягнення до роботи, як більшого числа культурних сил і в першу чергу молоді (Фінляндія).

Екскурсії влітку з групами шкільної молоді — ото плян. На цьому власне треба було б поставити точку. Отже дозволю собі зробити ще кілька маленьких уваг.

Знахідки природознавчі.

- 1) Занотовано ряд знахідок палеонтологічн[их]

(Маслаки мамута, первісного бика, оленячі роги і т.п.).

2) Знайдено нові місцезнаходження гіпсу на території Полтавщини (м.Городище Крем[енчуцького] повіту)⁶⁷.

3) Приведено два зразки закам'янілого дерева з м. Нові Санджари⁶⁸.

4) Зібрано фульгурити під м.Біликами, Кобел[яцького] повіту⁶⁹.

5) Привезено *Drosera rotundifolia* і *Zisopodimr* — під х.Дубина, Кобел[яцького] повіту⁷⁰.

Матеріали історично-літературні.

1) Відомості за І.Бублея⁷¹ автора "Веремії" й "Бандури" (Ст[арі] Санджари).

2) Рукопис і книжку В.М.Магденка (м.Городище, Крем[енчуцького] повіту)⁷².

3) Фотографію Данила Димари⁷³, співробітника Лисенка (Жовнин, Золот[оніського] повіту) і лист М.В.Лисенка від р. 1911 (Городище)⁷⁴.

Матеріали до мови.

Записи окремих слів і виразів, що збагачують лексичні матеріали.

Зав[идувач] арх[еологічним] відділом *Михайло Рудинський*

Опис речей, здобутих екскурсією М.Я.Рудинського⁷⁵

- 1-2. Дві кахлини XVIII в. (Білики).
3. Поли підризника XIX в. ([Нові] Санджари).
4. Річ невідомого призначення, католицька вишивка. ([Нові] Санджари).
5. Верхня частина стихаря. (Кишінька).
- 6-19. Чотирнадцять покрівців (з різних пунктів).
20. Пояс священницький (Власівка).
21. Три воздушки (з різних пунктів).
22. Підризник XVIII в. (Власівка).
23. Шитво XVIII в. (Власівка).
24. Шитво XVIII в. (Власівка) (Переволочна).
25. Шитво XIX в. (Переволочна).
26. Частина бинди (Келеберда).
27. Хустка (Келеберда).
28. Книга рукописна старовірчеська (Кременчук).
- 29-30. Ціловальні іконки Божої Матері і Спаси (Келеберда).
- 31-34. Чотори шматки старовинних тканив (Ханделіївка).
35. Статуетка святої 18 в. (Ч.Діброва).
- 36-38. Три свічника деревляні (Жовнин, Великий Узвіз).
39. Свічник черепляний (Великий Узвіз).
40. Свічник полив'яний (Ханделіївка).
41. Кропильниця мідна (Власівка).
- 42-43. Вінці вінчальні (Кишінька).
- 44-45. Вінці вінчальні (Кишінька).
46. Тарілка деревляна. (Власівка).
47. Бляшана тарілка (Лучки).
- 48-49. Два залізні копія (Власівка).
50. Частина мідної церковної речі (Голгота XVIII в.) (Келеберда).
51. Чотири числа Полт[авських] Губерн[ських] Ведом[остей]. [18]40 pp.
52. Два примірники брошури "Загублена совість".

53. Рукопис В.М.Лисенка (Городище).
54. Лист М.В.Лисенка (Городище).
55. Фотографії Д.Тимаря (Жовнин).
- 56-62. Сім шматків різних шматкових і прететкових тканив (з різних пунктів).
63. Пара сережків "Калачики" старовинні (Городище).
64. Пара сережків "Пьявки" (Кременчук).
65. Пара сережків "пугвички" (Городище).
66. Пара сережків "зірочки" (Кременчук).
67. Пара сережків "незабудки" (Городище).
68. Серезки "Тараканець" (Жовнин).
69. Серезки "Калачик" (Жовнин).
70. [Серезки] "Книшик" (Городище).
71. [Серезки] "Змійка" (Жовнин).
72. [Серезки] "Бубличок" (Жовнин).
74. Дукача мідного частина. (Жовнин).
75. Покровець (Келеберда).
- 76-77. Два шматки шовкової матерії (Келеберда).
78. Два листи старовірчеської лятографії, видані в Кременчуці.
79. Кусень закам'янілого дерева ([Нові] Санджари).
80. [Кусень закам'янілого дерева] ([Нові] Санджари).
- 81-82. Два зразки гіпсу (Городище).
83. Фульгурити (Білики).
84. *Drosera* vot *Zisopodium* (Дубина)⁷⁶.
85. 32 зуби акули (...) ⁷⁷ і кусничок кисти третичної тварини (Городище).
86. Зразки валунового грузу (Городище).
87. Зразки череп'я з під Лебеховки.
88. [Зразки череп'я з під] м. Чигрин-Діброва.
89. [Зразки череп'я з під] оз[ера] Барбара.
90. [Зразки череп'я з під] х.Дробезківки.
91. [Зразки череп'я з під] м.Городища.
92. [Зразки череп'я з під] х.Радуги.

93. [Зразки череп'я з під] м.Кременчука.
 94. [Зразки череп'я з під] х.Дзюби
 95. [Зразки череп'я з під] х.Дубини.
 96. [Зразки череп'я з під] х.Жерківки.
 97. [Зразки череп'я з під] х.Тахтаївка.
 98. Дві залізні стріли (Городище, Радута).
 99. 11 бронзових стріл (Лебехівка, Жерківка, Дубина).
 100-101. Дві таблички з кістками мамонтової фауни, з-під Городища.
 102. Таблиця кремінців з-під Городища.
 103. Таблиця палеолітичного знаряддя з-під Городища.
 104-105. Дві мідні монети року 1870 (американські).
 106. Дві мідні монети австр. Імп. Франца I (1807).
 107. Копійка Петра Великого.
 108. Срібний гріш Фридриха Вільгельма року 1679.

ЦЕНТР І ПЕРИФЕРІЇ В СПРАВІ МУЗЕЙНІЙ (До Відчиту М.Рудинського)

1. В системі Нар. Освіти в цілому музей повинен заступити одне з перших місць, і як підсобна установа, що служить заходам освіти, і як ініціативна одиниця політосвітньої роботи, і як установа, що виявляє себе в науковій роботі по вивченню краю, збиранні матеріалу і фіксації його.

2. Ставлячи своїм завданням, в першу чергу, якнайширше збирання різноманітних матеріалів, Музей повинні назначити собі якісь цілком визначені задачі політосвітні. Вони мають поставити перед собою кілька тем, що їх в ближчому часі висуне перед ними революційне життя і вимагатиме від музеїв відповідь в тій чи иншій виставці.

3. Як ініціативна одиниця, що має вести перед в багатьох заходах освітніх, Музей не повинен чекати в сій справі якогось певного завдання з центру, а навпаки домагатися від нього порад і реальної допомоги у відповідних експонатах, літературі і т. п.

4. Стаючи в допомозі школі й установам політосвітнім по лінії популяризаційно-освітній своїми колекціями, Музей мусить виявляти себе і в ряді заходів, де він грає першу ролю — а саме в лекціях-виставках на біжучі і спеціальні теми, в організації й переведенні (про-веденні — прим. авт. публ.) екскурсій.

5. Виставка, лекція, екскурсія — функції Музея в галузі популяризаційно-освітній — кличуть ширші кола населення до другої істотної його задачі — служити цілям науки й дослідження края.

6. По лінії науково-дослідницькій Музей: 1) охороняє пам'ятки природи й культури; 2) систематизує, визначає й виставляє зібрані матеріали до огляду; 3) популяризує музейну справу в спеціальних лекціях і в організованих при ньому гуртках молоді й дорослих і 4) переводить екскурсії в цілях краєвивчення.

7. З тих основних ліній роботи вибігають принципи стосунків центра і периферії в справі музейній. Центр — (Методком ГубОНО, Ц.П.М.П.⁷⁸) має розробити по першій лінії плян лекцій, виставок, екскурсій і реально допомогти відповідними комплектами експонатів і літератури. По другій лінії на центр покладається: розробити плян організації різних типів музеїв; час од часу командирувати спеціалістів на місця для кращої постановки музейної справи; викликати місцевих музейних робітників до центра для ознайомлення з постановкою

роботи в центрі і практичних робіт; організувати курси музейних робітників; постачати периферії літературу, програми, поради і т.п.; поповнити місцеві музеї новими експонатами. Музей на периферії: єсть уповноваженим центра в справі охорони пам'яток природи та культури; єсть Екс. Базою Екс(курсійного) Бюра при Ц.П.М.П.; виконує певні доручення центра в справі вивчення даної місцевості й збирання матеріалу і поповнює колекції Ц.П.М.П. новими експонатами.

8. Відкидаючи централізацію (за винятком справи охорони) центр мусить провадити роботу в постійному й тісному контактіві з периферією. Той контакт виявляється в: обов'язкових щомісячних інформаціях про діяльність музеїв, їх ближчі задачі, їх потреби; з'їздах муз. робітників двічі на рік — в квітні місяці і жовтні); і виданні "Літопису Ц.П.М.П.", що виходить двічі на рік (в травні й листопаді)⁷⁹.

ПІСЛЯСЛОВО ДО ПУБЛІКАЦІЇ

Початок ХХ ст. для Полтавського краєзнавчого музею характеризується сплеском польових археологічних досліджень. В цьому напрямку працюють І.Зарецький, згодом В.Щербаківський, а ще пізніше — М.Рудинський і О.Тахтаї. Як продовження планових робіт з вивчення археологічних пам'яток Полтавщини — стала подорож М.Рудинського по території Кобеляцького та Кременчуцького повітів. За матеріалами цієї екскурсії М.Рудинським було укладено проновану увазі дослідників доповідь, яка була прочитана на засіданні Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товариства 17 грудня 1922 р. Слід зауважити, що автор виходить далеко за рамки археологічної тематики, обстежуючи також пам'ятки церковного будівництва 17-18 ст. Не залишилися поза його увагою й етнографічні матеріали. Публікований документ складається з кількох частин. Перш за все, це археологічна частина. Наступний розділ має назву "Спостереження і знахідки з поля церковного мистецтва", є розділ, присвячений етнографічним знахідкам. Подано також списки оглянутих пам'яток та вилених там речей, тут же — список знахідок, привезених до музею. Окремим розділом доповіді М.Рудинського слід назвати його роздуми з приводу розвитку музейної діяльності та перспектив музейного будівництва "Центр і периферії в справі музейній", яку автор також подав і керівництву Полтавського губвиконкому.

Доповідь збереглася у двох варіантах: чорновому та чистовому. Чорновик знаходиться в особистому фонді вченого в Науковому архіві Інституту археології НАН України (фонд 10, од. зб. 58) і мало чим відрізняється від оригіналу стосовно повноти викладу, єдина різниця між ними — це стиль подання матеріалу. Чистовий же варіант знаходиться на зберіганні в Центральному Державному архіві вищих органів влади України (фонд 166, оп. 2, од. зб. 1195).

Текст публікується за чистовим варіантом, зі збереженням особливостей лексики та стилістики М.Рудинського.

Примітки

1. Мається на увазі відоме різночасове поселення з матеріалами неоліту ямково-гребінцевої кераміки, середньостогової, ямної, катакомбної, культури багатовап'якової кераміки, зрубної та бондарихинської культур, скіфського часу та черняхівської культури. 17 липня 1921 р. М.Рудинський на засіданні Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товаристві читав доповідь "Неолітичні стації на Білій горі під Полтавою".

2. Детально про дослідження М.Я.Рудинського Охтирщини див.: Рудинський М. Дюнні стації неолітичної доби з бережжю Ворскла // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Вип.1. — Полтава, 1919. — С.79-94.

3. Питання локалізації місцезнаходження пам'ятки потребує докладного вивчення.
4. Доповідь, про яку згадує М.Рудинський не збереглася.
5. Мається на увазі величезний масив пісків третичного походження, що перетинає Полтавську обл. в районі течії рр. Ворскла та Посел.
6. Село Кременчуцького повіту. Нині не існує.
7. Зараз ця територія затоплена водами Кременчуцького водосховища.
8. Правильно Градизьк, до 1789 р. існував під назвою Городище. Нині селище міського типу Глобинського р-ну Полтавської обл.
9. Нині ця місцевість затоплена водами Кременчуцького водосховища.
10. Мається на увазі сучасний Градизьк. Див. прим. 8.
11. Зараз село Кременчуцького р-ну Полтавської обл.
12. Гора Пивиха, пам'ятка природи. Розташована поблизу смт. Градизьк Глобинського р-ну Полтавської обл., на березі Кременчуцького водосховища. Площа — 5 га. Висота над рівнем моря — 169 м. У відслоненнях берега часто зустрічаються палеонтологічні рештки.
13. Гуров О.В., відомий геолог та мінералог. В 1883 та 1884 рр., на запрошення Полтавського губернського земства, проводив геологічне обстеження території Полтавської губ. Результатом його досліджень стала монографія: Гуров А.В. Геологическое описание Полтавской губернии: Отчет Полтавскому Губернскому Земству / Изд. Полт. губ. земства. — Харьков: Типогр. М.Ф.Зильберберга, 1888.
14. Гуров А.В. Геологическое описание Полтавской губернии: Отчет Полтавскому Губернскому Земству. — С.88.
15. Яр Скакалка — місцезнаходження решток життєдіяльності людини доби пізнього палеоліту. Докладніше: Гавриленко Л.М. До локалізації палеолітичного місцезнаходження Скакалка // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.78-81.
16. Гуров А.В. Геологическое описание Полтавской губернии... — С.99.
17. Слово "lame" М.Рудинський використовує у значенні "відщепок".
18. В 1926 р. М.Рудинський проводить повторне обстеження ур. Скакалка. Див.: Рудинський М. Досліди на Полтавщині // КЗ ВУАК за 1926 р. — Київ, 1927. — С.151.
19. Інші відомості про цей пункт відсутні.
20. Теж саме.
21. Хутір, відомий з XVIII ст. На сьогодні не існує, його територія входить до меж сучасного м. Комсомольськ.
22. Інші відомості про це місцезнаходження відсутні. Територія, про яку згадує автор, лежить у межах м. Комсомольськ.
23. Цей хутір не існує, його територія увійшла до меж м. Комсомольськ.
24. Автор має на увазі відоме поселення доби бронзи — часу Київської Русі в ур. Барбара (пункт II), рятівні роботи на якому проведені Л.М. Луговою 1990 р.
25. Інші відомості відсутні.
26. Старовинне козацьке містечко. Відоме з 1631 р., центр Орлянської сотні Полтавського полку 17-18 ст. Сучасне село Кобеляцького р-ну Полтавської обл.
27. Затоплено водами Кременчуцького водосховища.
28. Зараз ця місцевість заліснена. Можливо, мається на увазі поселення доби неоліту — пізньої бронзи в ур. Бурова, біля с. Зачепилівка Новосанжарського р-ну. Див.: Мокляк В.О. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського району Полтавської області в 1992 році // НА ПКМ. — Арк. 6-9.
29. Планована тут М.Рудинським експедиція не відбулася.
30. Мається на увазі Полтавське єпархіальне давньосховище, створене 1906 р., за ініціативою полтавського архієпископа Іоанна. В 1915 р. колекція Давньосховища була передана до Природничо-історичного музею Полтавського Губернського земства. Збережена частина цього унікального зібрання церковних старожитностей нині знаходиться в складі колекцій Полтавського краєзнавчого музею.
31. Дійсно, у НА НАН України зберігається альбом із замальовками М.Рудинського, зробленими під час польових експедицій.
32. Дерев'яна Миколаївська церква м-ка Нові Санжари збудована 1784 р. Зруйнована в 1930-х рр.
33. Вірогідно, автор має на увазі кладовищенську Миколаївську церкву, збудовану 1777 р. Не збереглася.
34. Архістратиго-Михайлівська церква, дерев'яна, збудована в 1782 р. Зруйнована в 1930-х рр.
- 35-36. Відповідно до Клірових книг Полтавської єпархії, за 1902 та 1912 р. у містечку Чигрин-Діброва існувало дві церкви: дерев'яна Георгіївська, збудована 1768 р., та також дерев'яна — Різдва Богородиці, 1871 р.
37. Різдва Богородиці церква, кам'яна, збудована в 1795 р. На сьогодні не існує.
38. Містечко Власівка мало два храми — дерев'яний Різдва Богородиці, збудований 1739 р., і дерев'яний Преображенський, зведений в 1782 р. Очевидно, автор має на увазі саме храм Преображення Господнього. Судячи з дати його побудови, іконостас мав бути перенесений з більш раннього храму, який існував на його місці. Нині не існує.
39. Архістратиго-Михайлівська церква містечка Кишенька, дерев'яна, збудована в 1854 р. Отже, бароковий іконостас, без сумніву, був перенесений з більш раннього храму. Нині ні храм, ні іконостас не існують.
40. Дерев'яна Покровська церква містечка Білики, сучасного Кобеляцького р-ну, збудована 1751 р.; на сьогодні не збереглася, як і її іконостас. Зруйнована в 1930-х рр.
41. Згідно із Кліровими книгами Полтавської єпархії 1902 та 1912 рр., у містечку Переволочній існувала лише одна церква — дерев'яна Преображення Господнього, збудована 1801 р. Згадуваний іконостас стилю "рококо усталеного" був, очевидно, перенесений з більш раннього храму козацької доби, що стояв тут.
42. Дерев'яна Різдва Богородиці церква збудована 1739 р.
43. Автор має на увазі Успенську, Миколаївську та Михайлівську церкви містечка Нові Санжари. Незважаючи на те, що всі вони були взяті на облік як визначні пам'ятки, культові споруди було зруйновано в 1930-х рр. На сьогодні не залишилося навіть їх зображення. Див.: ЦДАВО. — Ф.166. — Оп.3. — Спр.118. — Арк.184-186 зв.
44. Дерев'яна Успенська церква, збудована 1768 р., зруйнована в 1930-х рр.
45. Дерев'яна Миколаївська церква, збудована в 1784 р. Знищена у 1930-х рр.
46. Дерев'яна Архістратиго-Михайлівська церква, збудована в 1782 р. Знищена у 1930-х рр.
47. Дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці, збудована 1695 р. Не існує.
48. Вірогідно, автор має на увазі Дерев'яну Георгіївську церкву, збудовану у 2-й пол. 18 ст. Нині не існує.
49. Мурована Архістратиго-Михайлівська церква, збудована в 1818 р.
50. Відомості про виконання цієї рекомендації М.Рудинського на сьогодні відсутні.
51. Церква Різдва Богородиці дерев'яна, збудована в 1795 р. Іконостас, очевидно, перенесений з більш раннього храму. На сьогодні не існує.
52. Тут місце для слова пропущене М.Рудинським.
53. Церква Різдва Богородиці в селі Морозівка, як і саме село, в Клірових книгах Полтавської єпархії за 1902 та 1912 рр. не значаться.
54. Дерев'яна Святодухівська церква, збудована в 1883 р.

55. Миколаївська церква, кам'яна, збудована 1777 р. Єдина споруда, що залишилася від Пивогірського монастиря. Нині не існує.

56. Містечко Вльвівка мало дві церкви: дерев'яну Різдва Богородиці, збудовану в 1739 р., та дерев'яну Преображенську, збудовану 1782 р. Яку з них має на увазі М.Рудинський — невідомо.

57. Дерев'яна Покровська церква, збудована, можливо, ще у 18 ст. "постройка ее относится к давнему времени", дерев'яна Різдва Богородиці, збудована 1794 р. Не збереглися.

58. Покровська церква м.Крюків, кам'яна, збудована в 1828 р.

59. М.Рудинський має на увазі дерев'яну Преображенську церкву, збудовану у м-ку Келеберда 1751 р.

60. Дерев'яна Різдва Богородиці церква, збудована в 1782 р. Нині не існує. Доля ікон невідома.

61. Згідно із Кліровими книгами Полтавської єпархії 1902 та 1912 рр., у м-ку Переволочна існувала лише одна церква — дерев'яна Преображення Господнього, збудована в 1801 р.

62. Архангело-Михайлівська церква, дерев'яна, збудована в 1854 р. Доля згаданої ікони невідома.

63. Дерев'яна Преображенська церква, побудована в 1767 р. На сьогодні не існує, доля згаданих речей невідома.

64. Дерев'яна Покровська церква, збудована 1866 р. Доля згаданого свічника невідома.

65. Доля згаданої ікони невідома.

66. Рушники з Успенської церкви містечка Нові Санжари в 1920-х рр. надійшли до Полтавського краєзнавчого музею.

Подальша доля їх потребує вивчення. Стосовно інших речей нічого невідомо.

67. Інші відомості відсутні.

68. Знаходилися у колекції ПКМ. Втрачені під час пожежі 1943 р.

69. Зараз село Кобеляцького р-ну. Інші відомості про фульгурити відсутні.

70. На сьогодні село Новосанжарського р-ну. Знахідки зберігалися у колекції ПКМ. Втрачені 1943 р.

71. Бублей (Бублій) Іван Герасимович. Р. н. невід. Нар. у с. Старі Санжари. Помер 1875 р. там же. Старосанжарівський волосний писар. Автор збірки віршів "Бандура малоросійського гевала" та поеми "Веремія малоросійського гевала". Зібрані матеріали на сьогодні втрачені під час пожежі музею 1943 р.

72. Рукопис і книжка В.М.Магденца втрачені під час пожежі у ПКМ в 1943 р.

73-74. Як фотознімок Д.Димари, так і лист М.В.Лисенка на сьогодні у збірці музею відсутні.

75. Частина речей втрачена під час пожежі музею 1943 р., частина — збереглася, зі втраченими паспортними даними.

76. Див. прим. 70.

77. Тут пропуск для слова залишений М.Рудинським.

78. "Літопис Центрального Пролетарського Музею Полтавщини" — періодичне видання, що його планував видавати М.Рудинський, так і не побачило світ.

*Підготовка до друку та коментарі
Мокляк В.О., Нестуля О.О.*

06.05.2001.

ХРОНІКА

ДРУП РЕГІОНАЛЬНІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ "ПАМ'ЯТІ РУДИНСЬКОГО" (м.Полтава, 5-6 грудня 2002 р.)

5-6 грудня 2002 р. у Полтаві відбулися Друпи регіональні наукові читання "Пам'яті М.Я.Рудинського", присвячені 115-й річниці від дня народження видатного українського археолога, пам'яткоохоронця, історика мистецтв і педагога. Перший науковий захід з приводу 100-річчя вченого проходив також у Полтаві, 15 років тому, на базі Полтавського краєзнавчого музею. Читання проведені з ініціативи управління культури Полтавської облдержадміністрації Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації та Полтавським художнім музеєм (галереєю мистецтв).

На наукові читання прибули близько 40 учасників — археологів, істориків, музеєзнавців, пам'яткоохоронців, мистецтвознавців з Києва, Донецька, Кременчука, Опішного, Охтирки, Полтави, Пирятина, Сум, Харкова, Белгорода (Російська Федерація), музейні працівники, краєзнавці, викладачі вузів і студенти Полтави і Полтавської області.

Перше пленарне засідання відбулося 5 грудня 2002 р. у прес-центрі Полтавського художнього музею (галереї мистецтв), за головування директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника *Супруненко О.Б.* На відкритті читань з привітанням до учасників і гостей наукового заходу, студентської молоді від імені Полтавської облдержадміністрації звернувся начальник обласного управління культури *Глизь І.П.*,

який наголосив на винятково важливому значенні діяльності М.Я.Рудинського у Полтаві на початку ХХ ст., організації ним пам'яткоохоронної діяльності, створенні музеїв та розгортанні національної книговидавничої справи. Директор Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) *Курчак О.М.* (Полтава) познайомила присутніх з історією створення, сьогоденням, проблемами і перспективами розвитку Полтавського художнього музею, освоєнням нового приміщення галереї, де розмістилася художня збірка, започаткована М.Я.Рудинським.

Доповідачі висвітлили багатогранну діяльність М.Я.Рудинського як видатного вченого та громадського, наукового і культурного діяча. Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, зав. кафедрою філософії та політології Полтавського університету споживчої кооперації України *Нестуля О.О.* (Полтава) емоційно окреслив характер і зміст пам'яткоохоронної діяльності Михайла Яковича, його енергійні зусилля зі врятування культурно-історичних цінностей в роки громадянської війни й антирелігійної істерії, копітку роботу по збереженню пам'яток і формуванню музейних збірок. Директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник *Супруненко О.Б.* (Полтава) охарактеризував музейну й археологічну діяльність вченого у Полтаві, зазначивши, що М.Я.Рудинський був одним із кращих представників когорти вчених всеукраїнського маш-

табу, які у найскладніший час визвольних змагань українського народу, на хвилях перших репресій, з обмалью коштів і можливостей все ж створили експозицію центрального музейного осередку Полтавщини та ще ряду музеїв у місті й Полтавській окрузі, заклали підвалини наукової діяльності у Полтаві, яка отримала визнання Всеукраїнської Академії наук.

Заступник директора з наукової роботи Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) *Бочарова С.І.* (Полтава) визначила роль М.Я.Рудинського у процесі формування колекцій і створенні Полтавського художнього музею, наголосила на особистому внеску вченого у збиранні й атрибуції надбань музейного збирання, створенні концепції першої експозиції та її побудові. Доповідь дослідниці базувалася на архівних матеріалах зі збірки музею та аналізі раритетних на сьогодні музейних видань початку 1920-х рр. Доцент Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, кандидат історичних наук *Гавриш Р.Л.* (Полтава) охарактеризувала педагогічну та науково-методичну викладацьку діяльність М.Я.Рудинського в Полтаві 1917-1919 рр. як голови Педагогічного бюро Полтавського губернского земства. Директор Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім. В.Каразіна, кандидат історичних наук, доцент *Скирда В.В.* (Харків) проаналізував археологічні дослідження харківських учених на Полтавщині і Харківщині на початку ХХ ст., окреслив коло фахівців і

викладачів вузу, які здійснили визначальний вплив на формування М.Я.Рудинського як вченого і громадянина в роки навчання у Харківському університеті та в наступне десятиліття.

Заслужений працівник культури України, доцент Національного технічного університету ім.Ю.В.Кондратюка *Ханко В.М.* (Полтава) у доповіді "З історії художнього музею" зупинився на аналізі листування із сестрою М.Я.Рудинського — Є.Я.Рудинською, — безпосередньою учасницею і сподвижником фундатора закладу, яке й лягло в основу визначення дати відкриття Картинної галереї — Полтавського художнього музею — 27 квітня 1919 р. і відбулося у колишньому будинку В.Болюбаша по вул. Спаській, 11. Від музейників і пам'ятоохоронців Полтавщини присутніх тепло привітала заступник начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації *Белько О.В.* (Полтава), яка наголосила на заходах, спрямованих на увічнення імені вченого в області та обласному центрі.

По закінченні пленарного засідання учасники наукових читань ознайомилися із колекцією першої музейної збірки 1919 р., створеної М.Я.Рудинським, у складі сучасної експозиції Полтавського художнього музею (галереї мистецтв), по якій їх з доповіддю-екскурсією провела головний хранитель музею *Цвєткова О.П.* (Полтава). Після цього учасники читань зустрілися із колективом Полтавського художнього музею і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, здійснити огляд архітектурних та історичних пам'яток Полтави, опісаним М.Я.Рудинським.

На другому пленарному засіданні 6 грудня, що відбувалося в залі засідань Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації, за головування доцентів Донецького державного університету, кандидата історичних наук *Андрієнка В.П.* (Донецьк) та Харківського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук *Колоди В.В.* (Харків), було заслухано переважну більшість доповідей і повідомлень, присвячених археологічній проблематиці.

Заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею *Мокляк В.О.* (Полтава) та доктор історичних наук *Нестуля О.О.* (Полтава) познайомили присутніх зі змістом маловідомої доповіді М.Я.Рудинського про наслідки археолого-етнографічної експерсії на узбережжя Дніпра і в Пониззя Ворскли на початку 1920-х рр. Старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею, ст. викладач Полтавського Національного технічного університету ім.Ю.В.Кондратюка, кандидат історичних наук *Гавриленко І.М.* (Полтава) доповів про етнокультурний розвиток Лісостепового Лівобережжя Дніпра у палеоліт-мезоліті, вперше навівши огляд пам'яток і сутності культурно-історичних процесів на Полтавщині за ранніх етапів кам'яного віку.

Про вивчення лінійно-геометричних зображень на плитах Кам'яної Могили розповіла науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат іс-

торичних наук *Сергєєва М.С.* (Київ), а зав. відділом археології Полтавського краєзнавчого музею *Лугова Л.М.* (Полтава) познайомила присутніх із результатами досліджень курганів епохи середньої бронзи поблизу смт. Білики Кобеляцького району на Полтавщині. Вивченню старожитностей доби бронзи на р.Удай, на північному заході області, було присвячене повідомлення викладача Пирятинського ліцею *Головка І.В.* (Пирятин).

Заслуховано цілий блок доповідей і повідомлень археологів-скіфологів, зокрема — доцента Донецького державного університету, кандидата історичних наук *Андрієнка В.П.* (Донецьк), — про зображення ромба на архаїчній кераміці з селища Пожарна Балка II під Полтавою, зав. відділом охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації *Кулатова І.М.* (Полтава), — про нові знахідки чорноліської культури на Полтавщині, керівника археологічних гуртків Харківського Палацу дитячої та юнацької творчості, кандидата історичних наук *Шрамко І.Б.* (Харків), — про дослідження селища скіфської доби в окрузі Люботинського городища, викладача НВК № 161, керівника археологічного гуртка *Заднікова С.А.* (Харків), — про знахідки мілетських і клазоменських амфор VI ст. до н.е. на зольнику № 28 Західного укріплення Більського городища.

Привернула загальну увагу доповідь директора Інституту та музею антропології при Львівському Музеї історії релігії, кандидата медичних наук *Горбенка С.О.* (Львів — Париж), який ознайомив учасників читань із результатами графічної реконструкції зовнішнього вигляду мешканки Більського городища — жінки з іранськими рисами обличчя із поховання кургану №2/1994 р. Більського курганного некрополя "Б" (розкопки О.Б.Супрунєнка), художнє вирішення портрету якої здійснене за участю мол. наукового співробітника Полтавського Центру археології *Коваленко Г.В.* Зав. сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації *Гейко А.В.* (Полтава) охарактеризував відкриті М.Я.Рудинським пам'ятки скіфського часу у Нижньому Поворсклі та поставив питання про виділення так званих поселенських "кущів" і місцезнаходження поряд із ними спільних курганних некрополів. Мол. науковий співробітник Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України, аспірант Інституту археології НАН України *Щербань А.Л.* (Опішня) приділив увагу одній із категорій знахідок, виявлених при польових дослідженнях М.Я.Рудинського на Тараноярівському поселенні і некрополі скіфської доби, а саме — керамічним пряслицям-кружалам, розробивши засади датування і типології останніх. Старожитності скіфського часу округи смт. Опішня, в т.ч. досліджені в останні роки, стали темою повідомлення мол. наукового співробітника Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України *Троцької В.І.* (Опішня). Про один із яскравих комплексів Тараноярівського курганного некрополя скіфської епохи, досліджуваного М.Я.Рудинським, доповів мол.

науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею *Луговий Р.С.* (Полтава).

Було заслухано й два повідомлення студентів історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка — активістів молодіжної групи Полтавського Центру археології (науковий керівник к.і.н. Супрунєнко О.Б.) — *Удовиченка О.І.* (Полтава) — про відкриття ним нової унікальної пам'ятки монументального мистецтва скіфської доби у Приазов'ї, та *Луговова Ю.О.* (Полтава) — щодо засад реконструкції сагайдака V ст. до н.е., виявленого у похованні №2/2000 р. Перецєпинського курганного некрополя поблизу Більська.

Друга частина пленарного засідання була присвячена результатам вивчення старожитностей I-II тис. н.е. у Дніпровському Лівобережжі. Виступ викладача Охтирської середньої школи-гімназії №4 *Береста Ю.М.* (Охтирка) та сумського археолога *Осадчого Є.М.* (Суми) був присвячений результатам археологічних обстежень городищ та поселень раннього залізного віку і давньоруського часу в околицях м.Охтирка — на батьківщині М.Я.Рудинського та м.Суми. Крім того, *Береста Ю.М.* (Охтирка) ознайомив присутніх з комплексом нововиявлених документів і меморіальних речей Рудинських, що збіраються в Охтирському краєзнавчому музеї. Доцент Харківського Національного університету ім. В.Каразіна, кандидат історичних наук *Любичев М.В.* (Харків) доповів про нові дослідження пам'яток другої-третьої чверті I тис. н.е. на Полтавщині і Харківщині, а краєзнавець і колекціонер *Бейдін Г.В.* (Харків) охарактеризував нові знахідки предметів з виїмчастими емаллями, виявлені на черняхівських поселеннях в басейні Сіверського Дінця. Мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації *Рейда Р.М.* (Полтава) визначив коло пам'яток черняхівської культури у пониззі Ворскли. З цікавим повідомленням про випадкову знахідку черняхівського поховання з мечем поблизу с.Максимівка, вище Кременчука, виступила ст. науковий співробітник Кременчуцького краєзнавчого музею *Кракало І.В.* (Кременчук).

Вивчення середньовічних пам'яток було репрезентоване на читаннях стисло-емоційною доповіддю ст. викладача Сумського державного педагогічного університету, голови секції пам'яток археології правління Сумської обласної організації УТОПІК *Примьєва В.В.* (Суми), — про розкопки М.Я.Рудинського та О.К.Тхатая на Климівському могильнику у Пооріллі на Полтавщині та визначення його місця серед давньоболгарських старожитностей Лівобережжя, а також наукового співробітника Археологічної лабораторії Харківського державного педагогічного університету *Свиштуна Г.Є.* (Харків) і викладача Белгородського державного університету *Чендєва Ю.Г.* (Белгород, Російська федерація), — про дослідження лінії укріплень на Східній ділянці Мохначанського городища на Харківщині.

Завершували доповіді на читаннях, що вже стало традицією у Полтаві, роботи колег на теренах вивчення козацьких старожитностей. Зокрема, колективом

авторів у складі доцента Харківського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук *Колоди В.В.* (Харків), наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації, асистента Української медичної стоматологічної академії *Артем'єва А.В.* (Полтава) і викладача Полтавського політехнічного коледжу *Масвської С.В.* (Полтава), були опрацьовані результати археологічного вивчення цвинтаря козацької і новітньої доби на Мохначанському городищі, із залученням даних антропологічного і медичного вивчення кісткового матеріалу, аналізом решток тканин і одягу. А ст. науко-

вим співробітником Музею-заповідника *А.С.Макаренка*, викладачем Обласного ліцею-інтернату для обдарованих дітей *Салевіним С.В.* (с.Ковалівка Полтавського району) доповідалося про новітні результати вивчення майданів у Чутівському і Котелевському районах області та про вирішення майданової тематики у працях *М.Я.Рудинського*.

Учасники читань ознайомилися з новими надходженнями до наукових фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації, де відповіли на пояснення їм надав зав. відділом фондів Центру *Муроненко К.М.* (Полтава), мали можли-

вість роботи в науковому архіві Центру та науковій книгозбірні, де з новою літературою і звітами їх ознайомила мол. науковий співробітник Центру *Малікова Л.Р.* (Полтава). Крім того, ряд учасників читань були запрошені до фондів Полтавського краєзнавчого музею, де мали змогу ознайомитися з колекціями з розкопок *М.Я.Рудинського* та новими знахідками археологів-полтавців. Група учасників читань відвідала й садибу Літературно-меморіального музею *В.Г.Короленка* в Полтаві, поклавши квіти до меморіальної дошки визначному археологу.

© *Максименко Г.М., Супруненко О.Б.*
07.12.2002.

ПОЛТАВСЬКИЙ ХУДОЖНИЙ МУЗЕЙ

(галерея мистецтв): історія і сьогодення, проблеми і перспективи

На протязі багатьох десятиліть Полтавський художній музей серед полтавців і гостей міста асоціювався із чудовим будинком *В.Болюбаша* по вул. Спаській, 11 (архітектор *П.Альошин*, 1912).

Дійсно, це було перше, але не єдине приміщення, заснованого 1919 р. *М.Я.Рудинським* музею, що отримав назву Картинної галереї. Вже через півтора роки, при реорганізації Центрального пролетарського музею Полтавщини (сьогодні — Полтавського краєзнавчого музею) в єдиний культурно-освітній і науковий осередок, галерея стає його відділом. А в 1934 р. переміщується до будинку колишнього Полтавського земства — головної музейної споруди, де займає 9 залів першого поверху.

Згідно із постановою РНК України від 7 березня 1939 р., художній відділ Полтавського краєзнавчого музею отримав від останнього значну збірку народно-вжиткового мистецтва (всього 18067 предметів) і набув статусу самостійного обласного художнього музею. Напередодні війни художній музей у Полтаві належав до числа найвизначніших в Україні. Його фонди нараховували 22185 експонатів. В роки Другої Світової війни вдалося врятувати лише шосту частину музейної збірки...

У листопаді 1944 р., коли Полтава ще перебувала у суцільних руїнах, музей уже відновив діяльність. Він розташовувався по вул. Комсомольській, 15, і лише через п'ять років зміг повернутися до "болюбашівського" особняка на Спаській вулиці.

У повоєнний час музейних працівників захопила ідея поповнення музейної колекції. І вона, дійсно, відчутно збільшилася. Траплялися навіть випадки повернення втрачених музейних експонатів, як, наприклад, це сталося із роботою *Ж.Б.Грьо-за "Вранішня молитва"*. З евакуації повернулося лише 4176 експонатів, а на сьогодні музей їх має понад 9000.

У зв'язку із незадовільним технічним станом приміщення (висновок Полтавського філіалу НДІ "Проектреконструкція" Держбуду України, лютий 2000 р.) Полтавський художній музей, за рішен-

ням Полтавської міської ради від 11 квітня 2000 р., переведено до новобудованої Галереї мистецтв, за адресою: вул. Фрунзе, 5 (архітектор *Ю.Олійник*, 1999 р.).

В Галереї мистецтв експозиція музею зайняла дві анфілади зал першого поверху, де збережений принцип хронологічної побудови. Західно-європейське малярство представлене 34 полотнами, що репрезентують мистецтво Німеччини, Нідерландів, Фландрії, Голландії, Італії, Франції та Англії XVI-XIX ст. Серед унікальних — роботи *Лукаса Кранаха Молодшого*, *Д. ван Равестейна*, *Клари Петерс*, *М. де Хандекутера*, *Ф.Гварді*, *М.Баччареллі* та ін.

Експозиційний ряд продовжує образотворче мистецтво України і Росії XVIII - поч. XX. ст., у двох окремих залах — розміщені твори *М.Ярошенка*.

Українське мистецтво репрезентоване вишуканими барочними іконами, старосвітськими козацькими портретами, зразками художнього карбування, литва тощо. Музей має прекрасне зібрання творів українських художників, зокрема, *М.Пимоненка*, *П.Левченка*, *С.Васильківського*, *О.Сластьона*.

Крім експозиції художнього музею, в Галереї мистецтв міститься зала дитячої творчості ім. *С.Путрі*, де постійно знаходяться малюнки самої *Саші Путрі* (1977-1989), нагородженої (посмертно) золотом медаллю *Христа Спасителя* та Святого *Миколая Чудотворця*, із девізом: "За примноження добра на Землі", та тимчасові виставки дитячих художніх робіт. На другому поверсі — прес-центр, він же — літературно-музична вітальня, а також велика виставкова зала, площею 550 кв. м., обладнана за сучасними вимогами до експонування творів образотворчого мистецтва, та зимовий сад, який здійснює функцію музейної рекреації. Загальна площа Галереї мистецтв складає — 2048 кв. м, експозиційно-виставкова — 883, гід зберігання фондів відведено — 310 кв. м.

З 2000 р., за новим Положенням, музей має офіційну назву — Полтавський художній музей (галерея мистецтв).

На сучасному етапі свого існування, окрім науково-дослідної та культур-

но-освітньої роботи, музей розгорнув широку виставкову діяльність, щомісяця відкриваючи щонайменше дві нові виставки. Завдяки їм полтавці та гості міста мали змогу познайомитися із творчістю багатьох сучасних художників України, належно оцінити творчі здобутки полтавської дітвори.

Сфера музейної та галерейної діяльності постійно розширюється. Вона охоплює різні аспекти культурного життя міста. Це, зокрема, відкриття нових імен, наукові пошуки, популяризація творчості сучасних майстрів, поглиблене вивчення мистецької спадщини. Ось, приміром, окремі заходи, намічені на рік минішній. Це Великодня виставка сакрального мистецтва "Світло для Світу". Передбачається, що завершиться вона науково-практичною конференцією з проблем сучасного мистецтва. А це — ювілейний вернісаж, приурочений до 100-річчя першої Всеукраїнської виставки, яка відбулася саме у Полтаві. Вона буде присвячена 100-річчю відкриття першого пам'ятника основоположникові нової української літератури *І.П.Котляревському*. Цікаво, що до експозиції буде залучено твори мистецтва, представлені колись на виставці у Полтаві з нагоди відкриття цього пам'ятника 12 вересня 1903 р. Тоді, до речі, на ній експонувалися роботи *Т.Шевченка*, *В.Боровиковського*, *С.Васильківського*, *О.Сластьона* та інших відомих художників.

Цікавим, без сумніву, буде підбиття підсумків конкурсу з нагоди 10-ї річниці Фонду захисту і підтримки талановитих дітей та виставка переможців конкурсу малюнка в залі дитячої творчості імені *Саші Путрі*.

Потік відвідувачів до Галереї постійно зростає. Торік тут побувало понад 35 тис. чоловік. Серед них — чимало відомих митців, артистів, широко знаних людей. Тож, як бачимо, життя музею продовжується і ми радіємо тому, бо, як кажуть, чим більше води черпають із криниці, тим сильніші її джерела.

© *Курчак О.М.*
05.01.2003.

НЕВІДОМИЙ ФОТОЗНІМОК ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Унікальну фотолистівку, особисто виготовлену 1913 р. у Полтаві на німецькому фотопапері-заготовці відомим археологом і мистецтвознавцем В.М.Щербаківським (1876-1957), тоді — завідувачем археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, після 1920 р. — сподвижником М.Я.Рудинського, нещодавно виявив полтавський філокартист Юрій Мєліхов. Фотознімок, знятий камерою на рольфільмовій плівці шириною 6,15 см, віддруковано контактним способом на фотопапері, у правій частині саморобної листівки. Сюжет фотознімка суто особистий, хоча й має безпосереднє відношення як до історії Полтавського краєзнавчого музею, так і до біографії вченого, пізніше — одного із керівників української науки в діаспорі, і до вивчення пам'яток Половецької монументальної скульптури, виявлених на теренах краю.

Фотозйомка здійснена погожого весняного дня на внутрішньому подвір'ї будинку Полтавського губернського земства, де розміщувався музей. У кадр камери потрапили частина службового ганку земства, внутрішня огорожа щойно закладеного дендропарку на тлі Воскресенської церкви. Позуючими на фоні цих "деталей" виступають сам фотограф В.М.Щербаківський та його сестра Зінаїда Михайлівна, яка відвідувала брата у Полтаві навесні 1913 р. Крім того, за огорожею, на передньому плані, помітна добре "пророблена" світлотінню кам'яна половецька стела, що зображала чоловіка у характерному сфероконічному шоломі. Поряд із ганком видно й іншу скульптуру, добре відому за кількома публікаціями та роботою С.О.Плетньової¹. До речі, остання стела й досі прикрашає дендропарк музею і знаходиться на тому ж місці (ПКМ, інв. № А.318). Позаду проступають розмиті контури ще двох скульптур, свого часу встановлених серед квітників, в тому числі й ідентифікована із жіночою стелою зі складу зібрання К.М.Скаржинської (ПКМ, інв. № А.324-?), що походила з маєтку Д.П.Трощинського у Кибинцях на Миргородщині².

На увагу заслуговує перша зі скульптур, слідів якої поки що не виявлено у сучасній збірці Полтавського краєзнавчого музею. З огляду на місцезнаходження її на подвір'ї музею, стела має належати до таких, що привезені з території найближчих до губернського центру повітів. Вона мала входити до складу археологічних надбуктів саме полтавської колекції...

Передана на фотознімку скульптура неповна, тобто передає лише до поясне зображення. Всі наявні у колекції сучасного музею стели мають повне зображення, із ногами, або, принаймні, слідами від них. Через якість старого фотознімку та його ракурс неможливо подати точний опис пам'ятки. Зрозуміло, що це чоловіча напівфігура, у шоломі типу І:1, за С.О.Плетньовою³, з індивідуалізованими рисами обличчя (пророблені рельєфом і заглибинами очі, брови, ніс і рот). Руки передані об'ємним рельєфом притиснутими до тулуба, без прорізу.

За класифікацією кочівницьких скульптур Л.С.Гераськової, це чоловіча напівфігура, з чітко переданими індивідуальними портретними рисами — брови — тип

Рис В.М.Щербаківський із сестрою З.М.Щербаківською на подвір'ї будинку Полтавського губернського земства. Фото Щербаківського В.М., 1913 р. Зібрання Юрія Мєліхова. Публікується вперше.

ІІ, счі — тип І, рот — тип ІІІ, підборіддя — тип ІІ, голова — тип ІІ, обличчя — тип ІІІ; у шоломі; руки складені на животі; груди — тип І, руки — тип І, тулуб — тип ІІІ. Крім того, зображений на скульптурі чоловік, імовірно, тримав у руках посудину. На стелі проглядаються елементи захисного обладунку, про який нічого конкретнішого за його наявність повідомити неможливо. Проаналізувавши помітні ознаки й елементи іконографії, цю стелу, за класифікацією Л.С.Гераськової, можна віднести до масиву С, типу — 11⁴, а за К.І.Красильниковим — до типу ІІ (стовпоподібні, частково об'ємні, до пояси скульптури, виконані у техніці середнього барельєфу)⁵. Подібні скульптури дослідниками датуються ХІІ ст., скоріше за все, його другою половиною. Варто згадати точку зору Л.С.Гераськової, яка вважає, що такі "кам'яні баби" є продуктом прямого впливу половецьких скульптурних традицій⁶ і походять з територій безпосередніх контактів кочівників з місцевим осілим населенням.

Література

1. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — Москва: Наука, 1974. — Вып. Е4-2. — С.95, 164. — № 803. — Табл.48.
2. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.180.
3. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — С.25-26. — Рис.3:1:1.
4. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — Київ: Наук. думка, 1991. — С.34-45, 89-91. — Рис.6.
5. Красильников К.И. Древнее камерное искусство Луганщины. — Луганск: Шлях, 1999. — С.21-34.
6. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків... — С.89-91.

АРХЕОЛОГІЯ

До статті Горбенка С.О. у розділі "АНТРОПОЛОГІЯ".

Жінка з поховання кургану №2/1994 р. Більського курганного некрополю "Б".
Реконструкція зовнішності, за черепом, Горбенка С.О., реконструкція вбрання — Коваленко Г.В.
Малюнок Коваленко Г.В.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА У ПАЛЕОЛІТІ

Вивчення кам'яної доби Лісостепового Лівобережжя Дніпра має довгу історію й нерозривно пов'язане з іменами таких відомих дослідників як Ф.І.Камінський, В.М.Щербаківський, В.О.Городцов, П.П.Єфименко, П.Й.Борисковський, І.Ф.Левицький, О.О.Формозов, І.Г.Шовкопляс, І.Г.Підоплічка, В.М.Даниленко, Д.Я.Телегін, В.І.Непріна, М.І.Гладких, В.Я.Сергін, Л.Л.Залізник, Д.Ю.Нужний, Л.А.Яковлева та багатьох інших.

Чільне місце в цьому переліку належить М.Я.Рудинському, вченому, який поклав початок науковому вивченню мезоліту і неоліту регіону, досліднику, а в багатьох випадках і першовідкривачу, ряду яскравих пам'яток, що охоплюють хронологічний проміжок від завершальних етапів пізнього палеоліту до пізнього неоліту (Журавка, Охтирка, Біла Гора). Низкою публікацій та узагальнюючих праць М.Я.Рудинський зробив вагомий внесок у формування уявлень про розвиток різних культурних угруповань на означених теренах упродовж кам'яної доби.

Якою ж реконструюється етнокультурна ситуація в Лісостеповому Лівобережжі Дніпра за кам'яної доби на даному етапі вивчення? На жаль, все ще залишаються не до кінця з'ясованими час та шляхи заселення краю людиною, особливості матеріальної культури його найдавніших мешканців.

Пам'ятки *раннього палеоліту* представлені місцезнаходженнями Велика Бурімка та Муховець І. Перше є невеликим комплексом атипових крем'яних виробів (більше 10 екз.) та кісток тварин (близько 20 екз.), виявлених 1954 р. у перевідкладеному стані на глибині понад 4 м від сучасної поверхні у шарі піску, гравію та гальки на невисокій надзаплавній терасі правого берега р.Сула, на території с.Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Пам'ятку досліджував І.Г.Шовкопляс.

Кремені — грубо оброблені знаряддя слабковиражених форм. На окремих простежуються робочі окрайки та помітні сліди умисної оббивки. Фауністичні рештки (кістки мамута, шерстистого носорога, гігантського оленя, коня та бізона), на думку І.Г.Підоплічка, могли бути різночасною алювіальною сумішшю. П.П.Єфименко та І.Г.Шовкопляс датували вироби з кременю пізньоашельським — ранньомустьєрським часом. При цьому перший дослідник порівнював їх з аморфною індустрією Київ-Коби в Криму і розглядав пам'ятку як найпівнічніший пункт ашель-

ського типу стоянок¹. В останніх працях І.Г.Шовкопляс датував місцезнаходження кінцем ашельської доби, часом понад 100 тис. років тому, підкреслюючи, що це — найдавніша з відомих палеолітична пам'ятка лісостепової зони України².

Відкрите Ю.В.Кухарчуком у 1995 і досліджуване на протязі 1997 та наступних років місцезнаходження Муховець І розташоване на території м.Ромни Сумської обл. Пов'язане з мисоподібним урочищем, висотою 13 м, великого обводненого струмком яру, що прорізає високий платоподібний пагорб — терасовий останець. Знахідки виявлені на схилі.

Виділені три рівні залягання матеріалу. З лесоподібного суглинку під І викопним ґрунтом походить комплекс І — невелика кількість виробів зі слідами штучної обробки, переважно з кременю та скрем'янилого вапняку. В нижніх прошарках ІІ викопного ґрунту здобуто комплекс ІІ, типологічно не дуже виразний, оскільки частина знарядь виготовлена на природних плитках та уламках кременю, — це нуклеуси на початковій стадії обробки, скребачки, зубчасті скобелі. Зустрічалися й вироби з інших порід, зокрема, гранітні відбійники, а також шматочки червоної й оранжевої вохри. Нарешті, комплекс ІІІ, пов'язаний з дещо глеуватим лесоподібним суглинком (геологічний горизонт 7). Тут знахідки склалися, з поміж іншого, із крем'яних підтрикутного асиметричного рубила, котре мало масивне тригранне в перетині вістря і так само масивну притуплену п'ятку, невеликого гостроконечника на відщепі й значного за розмірами (23 см завдовжки) уламка розколотої навпіл продовжуватої габбро-діабазової гальки, на гострому поздовжньому краї якої простежувалася викришеність, типова для ранньопалеолітичних рубальних знарядь типу сікачів.

Попередні висновки автора розкопок щодо датування матеріалів були досить обережними. І лише стосовно рубила, якому присвятив окрему публікацію, він висловлювався конкретніше. Дана річ, не патинувана, з непрозорого кременю коричнювато-жовтого кольору, мала невеликі, як для виробів рубального призначення, розміри. Знаряддя визначалося поліфункціональним, придатним для рубальних операцій (основна функція) та різання, і зближалося з іншими рубилами пізньоашельського та мустьєрського часу.

Взагалі ж, невеликі обкатані уламки та жовна різноколірного моренного кременю, принесені дніпровським льодовиком, є типовими для даного регіону³.

Таким чином, виразні археологічні матеріали, здатні повноцінно охарактеризувати ашельську добу, в Лісостеповому Лівобережжі Дніпра відсутні. Не випадково, Вел.Бурімка не удостоїлася навіть згадки чи, принаймні, відображення на карті в підсумкових працях про ранній палеоліт⁴. Вимагають додаткового обґрунтування й результати досліджень Ю.В.Кухарчука місцезнаходження Муховець І.

Впевненіше можна говорити про заселення регіону людиною *мустьєрського часу*. На останнє вказує знахідка на початку 1980-х рр. в околицях сучасного Градизька (на жаль, точне місцезнаходження невідоме) місцевими краєзнавцями гостроконечника мигдалеподібного одностороннього з частковим ретушуванням вентральної частини, довжиною 6,5 см (рис. 1), вкритого густою патиною гірчичного кольору⁵. Логічно припускати, що індустрія пам'ятки, з якої походить дана річ, могла б виявити риси подібності з комплексами територіально найближчих груп стоянок доби мустьє — дніпровською, деснянською чи донецько-приазовською⁶, однак одиничність цієї, хай навіть яскравої, знахідки не дозволяє здійснити повноцінний науковий аналіз.

Ранню пору пізнього палеоліту регіону певною мірою характеризують матеріали кількох стоянок, виявлених та досліджених у 1980-х рр. Д.Я.Телегіним разом із місцевими краєзнавцями в нижній течії Сули та в долині Дніпра дещо вище м.Кременчука, — Васьківки 2, Градизька, ур.Гарлашівка, а також менш виразних — Кагамлика, Клішенців, Максимівки. Ці місцезнаходження вчений виділив у окрему типологічну групу, котру вирізняють досить крупні розміри знарядь, нечисленність платівок, їхня неправильна конфігурація (проте зняті вони у підпризматичній техніці), наявність кінцевих на крупних платівках скребачок, в тому числі з "мордочкою", а головне — присутність гостроконечників, специфічних виробів з двобічною обробкою (наконечник списа, ріжуче знаряддя трапещеподібної форми, диск-біфас). Архаїчність техніки обробки кременю, в якій дослідник уледів "зримі релікти культури більш давніх епох", навела Д.Я.Телегіна на думку про належність даних матеріалів до найдавніших фаз пізнього палеоліту (в межах 40-24 тис. років тому), якщо не до більш раннього часу. За технологією виготовлення та типологією, ці знаряддя нагадали йому виробу костяноківсько-стрелецької культури⁷.

Нагадаємо, що ця спільнота, пам'ятки якої зосереджені у Середньому Подонні, визнається фахівцями однією з найдавніших у Східній Європі з числа пізньопалеолітичних. Характеризується вона глибоким архаїзмом, що знаходить вияв як в техніці первинного розщеплення, так і прийомах вторинної обробки та знаряддєвому наборі крем'яних комплексів. Виникнення спільноти впевнено датується часом понад 32 тис. років тому, тобто її становлення відбулося одночасно з раннім оріньяком та раннім перігордєном Франції й селетом Центральної Європи⁸. Віднесення групи стоянок Нижнього Посулля до костяноківсько-стрелецької культури змусило б суттєво поширити територіальні межі останньої, однак матеріалів для настільки відповідального висновку недостатньо. Швидше, мова може йти про місцеві прояви розвитку мустьєрських традицій на початку пізнього палеоліту, звичайно, — при умові хронологічної чистоти названих комплексів.

Не буде, видно, надто сміливим припущення, що дещо пізніші пам'ятки першої половини пізнього палеоліту Лісостепового Лівобережжя Дніпра матимуть риси подібності з комплексами типу Пушкарі I. На таку думку наводять деякі неопубліковані матеріали, на жаль, змішані й без чітких прив'язок, що надійшли з Нижнього Посулля протягом останніх десятиріч до Полтавського та Кременчуцького краєзнавчого музеїв.

Комплекси *пушкарівської культури*, досліджені на півдні Середнього Подесення⁹, демонструють початковий етап формування технологічних принципів та специфіки мікролітичної техніки. Основу їхніх мікронаборів утворюють масивні вістря з опуклою притупленою спинкою, виготовлені на платівках середніх та великих розмірів, котрі використовувалися безпосередньо як загострені наконечники досить масивної металеві зброї типу списів чи дротиків. Технологічними попередниками цих вістрів, схоже, виступали відомі вже в більш давній індустрії Радомишля, що на Житомирщині, асиметричні й симетричні наконечники, утворені з масивних платівок, з бойовими частинами, оформленими шляхом застосування досить похилої ретуші¹⁰.

Якщо у питанні датування пушкарівської культури в межах 23-21 тис. років тому більшість сучасних дослідників дійшли спільної думки¹¹, що узгоджується з радіокарбонними визначеннями¹², то її співвідношення зі східним граветтом є дискусійним. Так, Д.Ю.Нужний можливість генетичного зв'язку пушкарівської культури з граветтом вважає сумнівною¹³, знаходячи, як було сказано вище, місцеві витоки пушкарівської крем'яної індустрії.

Натомість М.П.Оленковський вважає пушкарівську культуру належною до одного з варіантів віллендорфсько-костяноківської культурної єдності (східного граветту). Дослідник розділив розвиток спільноти на два етапи. Перший, представлений стоянками Пушкарі I та стратиграфічно більш пізнім Погоном, характеризується наявністю наконечників з бічними виїмками, другий — Ключами і Новгород-Сіверською стоянкою, де таких виробів немає. Загалом же усім цим комплексам властиві специфічні вістря пушкарівського типу, крупні вістря з затупленою окрайкою та округло- або прямокутними ретушю основами, масивні прямокутники із затупленою окрайкою або усіченими ретушю кінцями¹⁴.

Комплекси віллендорфсько-костяноківської культурної єдності (східного граветту), пов'язаної з господарським типом мисливців на мамутів, поширилися у прильодовиковій зоні Центральної і Східної Європи близько 28-27 тис. років тому¹⁵. Хоча деякі дослідники висловлюють сумніви у такій давності стоянок Кормань 4, Молодова 5 (шар 9, 10) на Дністрі та Костянок 8, шар 2, для яких свого часу були отримані дати близько 28000 ВР¹⁶. Носії даного технокомплексу, що об'єднує групу споріднених, але окремих культур, для оснащення кістяних пазових наконечників металеві мисливського озброєння використовували крем'яні платівчасті вкладені із затупленою окрайкою — перші типові мікроліти: вузькі видовжені вістря з досить рівним ретушованим краєм та у різний спосіб підправленою базовою частиною й прямокутниками тотожних пропорцій.

В ранньоосташківський час (24-20 тис. років тому) східний граветт вже був представлений на теренах Європи не поодинокими, а чисельними пам'ятками. Приблизно ж тоді зафіксована поява східного граветту в Україні. Вік найпізніших пам'яток віллендорфсько-костяноківської культурної єдності, як і пушкарівської культури, приблизно визначається у межах 20 тис. років тому, що співпадає з періодом максимального похолодання¹⁷.

З того ж часу в центрі та на сході Європи постають культури епіграветтського кола, які також

називають мікрограветтськими, або пізніми східнограветтськими. На Україні вони доживають до фінального палеоліту. Саме до цих спільнот, що виступають своєрідним аналогом західноєвропейського мадлену і ведуть свій родовід (прямий чи опосередкований) від східного граветту, належать такі визначні пам'ятки Середнього Подніпров'я, як Мізин, Кирилівська стоянка, Добранічівка, Межирічі, Гінці, широко відомі, зокрема, наявністю решток стаціонарних "кістяних" жителів.

Генетичне підґрунтя європейського епіграветту, нерідко пов'язане з принципово відмінними культурно-технологічними традиціями, не було однаковим. Складання ж специфічного епіграветтського технокомплексу спричинили "накладання" технологічних прийомів пізніх граветтських культур на різний місцевий субстрат й зумовлена цими впливами єдинонаправлена еволюція нових синтетичних технологій¹¹.

Епіграветтський технокомплекс базувався на сколюванні призматичних платівок. Розміри останніх цілком узгоджувалися з метричними параметрами мікролітів із затупленою крайкою, властивих певним локальним культурам, тож і визначалися необхідністю виробництва цих вкладених до пазових кістяних наконечників. Основу композиційної мисливської зброї епіграветтців складали списи, а також дротики, що металіся за допомогою "атлатля", ідеально пристосовані до полювання у відкритих ландшафтах на великих і товстошкірих тварин прильодовикового фауністичного комплексу.

Набір мікролітів, загалом невеликих за розмірами (завдовжки, як правило, менше 4 см), зводиться до трьох основних типів: мікрівістер та їх уламків з притупленою крутою ретушню довгою крайкою; трикутників (мікрівістер з притупленими крайкою та базисним кінцем); чотирикутників (мікроплатівок з притупленими крайкою та обома кінцями). Головні прийоми їхньої вторинної обробки полягали у використанні діагонального або повздожнього затуплювального ретушування однієї із різальних крайок призматичного напівфабрикату для збільшення міцності другої.

У підпорядкуванні потреби виготовлення кам'яних елементів металльної зброї перебували морфологічні ознаки інших категорій праці. Так, поміж різців домінували бічні ретушні, діагонально або трансверсально затуплені, добре адаптовані для розчленування масивних і міцних органічних матеріалів (бивня і рогу) з метою оформлення пазових оправ наконечників. Дуже спрощеним був набір скребачок, представлених, насамперед, виробами кінцевого типу (інколи подвійними), оформленими на платівках середньої ширини, часто вкорочених пропорцій. Інші категорії крем'яних знарядь, такі як свердла, проколки, вироби із підтісуванням тощо, виразних і типологічно витриманих серій не утворювали¹⁹.

В цілому, порівняно з більш давніми угрупованнями середнього етапу пізнього палеоліту, локальні епіграветтські культури тих самих територій демонструють прогресивне типологічне спрощення місцевих крем'яних індустрій та уніфікацію набору знарядь праці. Це сталося, на думку фахівців, внаслідок оптимізації комплексу засобів виробництва та їхнього максимального пристосування до моделі господарської адаптації найпізніших мисливців на ве-

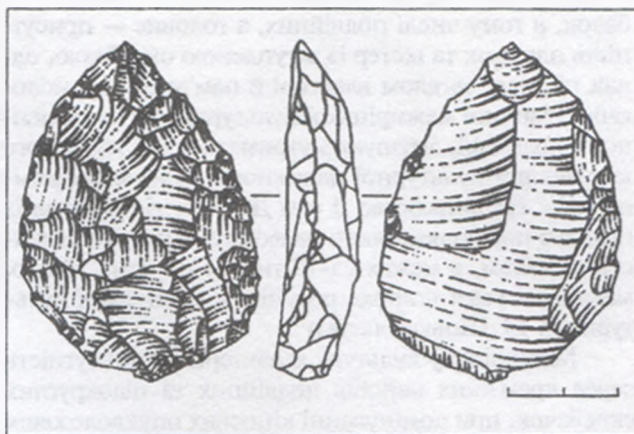

Рис. 1. Околиці смт. Градизьк, схили гори Пивиха. Гостроконечник.

ликих стадних тварин відкритих просторів перигляціальної зони Європи²⁰.

Свого часу І.Г.Шовкопляс пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я (Мізин, Кирилівська, Гінці, Добранічівка, Межирічі), разом із поселеннями Верхнього Подніпров'я (Тімонівка, Довгиничі, Супонєве, Юдінове, Юровичі, Єлісеєвичі та ін.) об'єднав в межах виділеної ним мізинської культури²¹. Порівняльний аналіз комплексів Мізину, Межирічів й Добранічівки привів М.І.Гладких до висновку, що Мізин, з одного боку, а дві останні пам'ятки, з іншого, представляють різні археологічні угруповання²². Тезу про культурну самостійність Межирічів, Добранічівки, Гінців та низки близьких до них поселень (Фастів, Семенівка 1-3 тощо) підтримують й інші дослідники, називаючи це явище *межиріцькою* або *межиріцько-добранічівською* культурою²³.

Таким чином, правомірно вести мову про існування в другій половині пізнього палеоліту в межах середньодніпровської етнокультурної області трьох різних культурних явищ: мізинської й межиріцької культур та пам'яток типу Журавка²⁴. При цьому всі вони є локальними проявами епіграветтської традиції.

Вивчена монографічно²⁵, Мізинська стоянка, що на Десні, хоч і виглядає окремим культурним явищем, представленим начебто самою лише цією пам'яткою, демонструє риси спільності як з комплексами попередніх культур віллендорфсько-костьонківської єдності, так і з більш пізніми пам'ятками.

М.П.Оленковський характеризує Мізин як східнограветтську пам'ятку з наявними вже елементами епіграветту, що мала місцеве деснянсько-донське походження. Безпосереднім же генетичним попередником мізинської спільноти він називав пушкарівську культуру²⁶. Нещодавня спроба понизити датування Мізину до періоду 26-23 тис. років тому²⁷ не знайшла підтримки інших фахівців. Згідно з традиційними поглядами, стоянка належить середній порі пізнього палеоліту в межах 21-18 тис. років тому²¹.

Пам'яток, які однозначно можна було б пов'язати з мізинською культурою, в Лівостеповому Лівобережжі Дніпра поки-що не виявлено. Щоправда Д.Я.Телегін зіставляв з цією спільнотою іншу групу стоянок, досліджену ним у Нижньому Посуллі (Шушвалівка 1, 4, 5, Мозолівка, Святилівка, Липове). Їх об'єднує характер нуклеусів (виразно призматичні), досконала техніка сколювання платівок, чисельність бічних ретушних різців та кінцевих платівчастих скре-

бачок, в тому числі подвійних, а головне — присутність платівок та вістер із затупленою окрайкою, однак ці риси, загалом властиві й пам'яткам хронологічно пізнішої межирізької культури, при нечисленності колекцій, змушують утриматися від точнішого визначення культурної належності зазначених комплексів. Не випадково й сам Д.Я.Телегін датував їх пізньою порою верхнього палеоліту — пізньомадленським часом, в межах 25-12 тис. років тому, певно, маючи на увазі широке розуміння мізинської культури (за І.Г.Шовкоплясом)²⁹.

Межирізьку культуру характеризує присутність серед крем'яних виробів подвійних та підокруглих скребачок, при домінуванні кінцевих опуклолезових на вкорочених платівках, превалювання бічних скісноретушних різців, серійність їхніх напівфабрикатів у вигляді косих вістер, склад мікролітів, сформованих на досить вузьких платівках за допомогою стрімкого ретушування бічної окрайки (платівки із затупленою окрайкою й видовжені прямокутники, що виступали бічними лезами виготовлених з органічних матеріалів пазових наконечників металевих списів і дротиків, а також мініатюрні ланцетоподібні і мікрограветтські вістря, котрі слугували колючого типу наконечниками тих же списів або дротиків, що кидалися за допомогою списометалки), технологія розщеплення кременю, провідний тип заготовки — середньоширока недбало огранована платівка. Загалом, набір зняряд обмежений небагатьма техніко-морфологічними групами, але саме такий уніфікований типологічний склад притаманний індустріям епіграветтських пам'яток середньодніпровського басейну³⁰.

В мікролітичному наборі межирізької культури дослідники вирізняють низку ознак, притаманних південнішим епіграветтським пам'яткам степової зони, у формуванні яких брали участь місцеві прояви оріньякської культурної традиції. Насамперед, це широке використання мікроплатівок та дрібної ретельної стрімкої або напівстрімкої, часом навіть вен-тральної, ретуші, а іноді й мікрорізцевої техніки при виробництві мікролітів із затупленою окрайкою. Типологічний набір останніх відзначається великою питомою вагою вузьких мініатюрних прямокутників та присутністю окремих дрібних ланцетоподібних і мікрограветтських вістер. Показово, що ці риси, котрі вирізняють пам'ятки межирізької культури з поміж інших, також епіграветтських за походженням комплексів прильодовикової зони Східної Європи, простежуються, в цілому, вже у матеріалах Мізинської стоянки — хронологічної попередниці межирізької культури. При цьому межирізька культура не має ознак, які б дозволяли вести її походження від пушкарівської культури чи від вільдendorфсько-козьонківської культурної єдності³¹.

Перегукуються з цими поглядами культурно-хронологічні побудови М.П.Оленковського, який відносить межирізьку культуру до середнього етапу заключної пори пізнього палеоліту. В Лісостеповому Лівобережжі Дніпра він зараховує до цієї спільноти ще й Шушвалівку 1 і 5 та, з певними застереженнями, Святилівку. Згідно із обчисленнями дослідника, на пам'ятках межирізької культури поміж виробів із затупленою окрайкою значно переважають платівки та мікроплатівки, вони співвідносяться з вістряма й мікрівістряма як 4 до 1. А серед останніх в майже

такій же пропорції виробу з опуклою спинкою домінують над граветтоїдними з прямою спинкою. Найближчими аналогами даної спільноти вчений називає виділені ним північно-приазовську та пізньодеснянську культури. Їх зближують крем'яні комплекси, а з останньою — ще й характер домобудівництва³². Становлення межирізької культури, згідно поглядів М.П.Оленковського, відбулося близько 15-14 тис. років тому внаслідок просування на північ носіїв північно-приазовської культури (до неї дослідником включені Федорівка, Каштаєва балка, Кайстрова балка VI, Капустяна балка, Сомова балка тощо), які вступили у контакт із населенням пізньодеснянської культури (детальніше про останню йтиметься нижче³³).

Пам'ятки межирізької культури датуються заключними етапами плейстоцену, в межах 15-13 тис. років тому³⁴. Оскільки вони мають багато рис подібності з пам'ятками типу Мізин, котрі побутували в Середньому Подніпров'ї у хронологічний проміжок 22-18 тис. років тому, цілком виправданими будуть висновки щодо генетичного зв'язку межирізької культури саме із Мізином, на що вказують авторитетні дослідники³⁵.

Значна подібність комплексів Мізина до пам'яток межирізької культури полягає в майже тотожному типологічному складі крем'яних індустрій: переважанні серед різців — бічних, поміж скребачок — кінцевих платівчастих; наявності, при домінуванні цих двох категорій зняряд, платівок зі скобелоподібними виїмками, ножеподібних платівчастих інструментів, поодиноких проколок; численності в мікронаборі різних вістер завдовжки 2,5-4 см із прямою затупленою окрайкою, а також присутності поодиноких прямокутників³⁶. Однак, порівняно з Мізинською стоянкою, платівчасті заготовки межирізьких пам'яток у цілому дрібніші, що відповідним чином відбилося й на метричних параметрах зняряд всіх основних категорій. Відбулося помітне вкорочення довжини кінцевих платівчастих скребачок, які виготовлялися здебільшого не на цілих, а на обламаних скалках, найчастіше — на перетинах. Якщо в Мізині кінцеві подвійні скребачки зустрічаються вкрай рідко і, скоріше за все, є випадковими формами, зумовленими завершальною утилізацією відпрацьованих одинарних скребачок, то в межирізьких комплексах простежується історична тенденція до збільшення чисельності подібних виробів та до вкорочення їх пропорцій, тобто наближення лез одне до одного, хоча виразні вироби підокруглої форми ще не є характерними. Значно більші розміри, відповідно до розмірів скісноретушних різців, мають мізинські косі вістря, представлені й там серійно.

Своєрідне місце поміж інших пізньопалеолітичних пам'яток Лісостепового Лівобережжя посідає Журавка. Проблеми її датування і культурної належності довгий час дискутуються фахівцями-палеолітознавцями.

Перший дослідник пам'ятки, М.Я.Рудинський, характеризував Журавку як "вияв кінцевого оріньяку"³⁷. Проте широкого поширення точка зору щодо безпосереднього зв'язку пам'ятки з оріньякською культурною традицією не отримала. З нинішніх дослідників лише Д.В.Кепін стоїть на подібних позиціях³⁸.

На противагу цим поглядам П.П.Єфименко визначив вік Журавки як азильський (епіпалеолітичний). Вчений вважав дану пам'ятку найбільш пізнім

палеолітичним місцезнаходженням України³⁹. З цим погодилися й інші автори⁴⁰.

Певні ознаки дали підстави дослідникам зближувати Журавку з пізньопалеолітичними стоянками степової зони⁴¹. Однак про цілковиту тотожність мова йти не могла.

М.П.Оленковський схильний знайти місце Журавці поміж пам'яток *пізньодеснянської культури* — наступниці виділеної ним же *деснянської*. Обидві займали, в основному, межиріччя Десни та Дону. Деснянська культура, представлена Чулатовим I, Мінівським Яром, можливо Антонівкою III, датується в межах 20-17/16 тис. років тому, пізньодеснянська (Чулатове I і II, Бугорок, Ведмежий Яр, можливо Бужанка) — 17/16-14/13 тис. років тому⁴².

Безпосереднім генетичним попередником деснянської культури називалася пушкарівська спільнота. Тоді як походження пізньодеснянської культури пов'язувалося із зовнішніми впливами на носіїв деснянської культури з неконкретизованого "півдня"⁴³.

Вартим уваги є підхід до визначення хронологічної та культурної позиції Журавки Д.Ю.Нужного. Аналіз її мікролітичних виробів, представлених ланцетоподібними вістрями різноманітних розмірів, призвів вченого до висновку про близькість Журавки дослідженню на Овруцькому кражі стоянкам Шоломки I, Довгиничі та Збраньки, котрі разом із поселеннями юдіновсько-тімоновської культури (Юдінове, Тімонівка 1 і 2, Заозер'я 1 тощо у верхів'ях басейнів Десни й Оки) належали до кола пам'яток північного варіанту східноєвропейського епіграветту, поширених в межах сучасної півночі України, Білорусі та суміжних регіонів Росії в діапазоні 15-13 тис. років тому⁴⁴.

Зазначені пам'ятки від стоянок межирічської культури, при значній подібності скребачково-різцевих комплексів, відрізняє типологічний набір мікролітів. Для північного варіанту східноєвропейського епіграветту характерне майже цілковите домінування ланцетоподібних вістрів різноманітних розмірів, котрі слугували колючого типу наконечниками легких списів або дротиків, що кидалися за допомогою списометалки⁴⁵.

Генетично пам'ятки північного варіанту східноєвропейського епіграветту пов'язувалися Д.Ю.Нужним з пушкарівською культурою, поширеною раніше у Деснянському басейні. На це, зокрема, вказує наявність у комплексах обох спільнот масивних шатльперронських й ланцетоподібних вістрів. Ще одним можливим генетичним компонентом називалася віллендорфсько-костьонківська культурна єдність, на користь чого свідчать такі форми як вузькі масивні вістря типу граветт і поодинокі наконечники з виїмкою. При цьому між найдавнішими комплексами північного варіанту східноєвропейського епіграветту та найпізнішими пам'ятками обох його попередників існує нічим поки-що не заповнений хронологічний розрив в кілька тисяч років (з 20 по 16 тисячоліття від наших днів)⁴⁶.

Дослідники припускають, що як віллендорфсько-костьонківська єдність, так і епіграветт, були блоками первісної етнокультурної неперервності, а на формування останньої значний вплив справили гіперзональність прильодовикової Європи та відповідна відносна однорідність фауни в межах усєї перигляціальної зони. При цьому середовище епіграветтських мисливців зазнавало поступової етнічної

диференціації, в ході якої ця спільнота розпадалася на окремі локальні археологічні культури. Особливо дані процеси посилювалися у фінальному плейстоцені з наростанням природно-ландшафтною зональністю⁴⁷.

Інвентар найпізніших східнограветтських стоянок, попри їхню різноманітність, зближує низка ознак, котрі слугують для фахівців своєрідним хронологічним репером, а саме: загальне прогресивне зменшення розмірів виробів, наростання геометризції мікронаборів, вкорочення кінцевих скребачок, поширення подвійних та підокруглих форм. Особливого поширення такі типи скребачок набувають у алерьоді⁴⁸.

Саме такими стадіальними рисами характеризується, зокрема, крем'яна індустрія комплексів типу верхнього шару Борщево II на Дону з серіями платівок і вістрів із затупленою крайкою, відповідники якій могли існувати й у Середньому Подніпров'ї. Згідно радіокарбонівих визначень, дана пам'ятка існувала в період дріасу I⁴⁹. Саме таким часом вона й датувалася дослідниками стоянки⁵⁰.

Безпосередньо з пам'яток типу Борщево II деякі дослідники виводять генезу *осокорівської* культури. Виявлення в гирлі Сули стоянки Васківка I, обстеженої Д.Я.Телегіним у 1987 р., з типовими для цієї спільноти видовженими трапеціями з ретушшю по верхній основі та бічним краєм⁵¹ свідчить про значно даліше, ніж вважалося, проникнення осокорівської людності вгору по Дніпру (її основний ареал охоплював південь України — на межі степу та лісостепу).

Для осокорівської культури властиві платівки як основний тип заготовки, зняті за допомогою м'якого відбійника з одно- та двоплощадкових нуклеусів. Скребачки, вони переважають в групі виробів з вторинною обробкою, — кінцевих типів на коротких платівчастих відщепках, іноді на платівках. Різців значно менше, домінують бічні та кутові. Мікронабір представлений своєрідними масивними видовженими симетричними трапеціями, переважно з ретушшю по верхній основі, що інколи утворювала виїмку, виготовленими у техніці мікрорізця. Ці геометричні мікроліти, що стали невід'ємною ознакою культури, виділені в окремий осокорівський тип⁵². Рідше зустрічаються граветтоїдні вістря, а також платівки зі скошеним кінцем⁵³.

За наявним діагностичним макрозносом вістря з рівним та опуклим затупленим краєм використовувалися як наконечники загостреного типу, в тому числі стріл. Призначення трапецій остаточно не з'ясоване, декотрі з них могли слугувати трансверсальними наконечниками стріл⁵⁴. Взагалі ж, форма сурських трапецій, як і прямокутників, швидше, була пристосована для вживання у якості бічних вкладених кістяних вістрів списів та дротиків.

Здобиччю осокорівської людності ставали плейстоценовий бізон, кінь, північний олень, бобер, заєць⁵⁵.

Дослідниками встановлена така лінія розвитку вкладених мисливського озброєння в пам'ятках осокорівської традиції: від граветтоїдних (прямокутних) та федермессоїдних (опуклоспинних) вістрів із затупленою крайкою й інколи підправленою базовою частиною — до видовжених прямокутників, а від останніх — до низьких трапецій⁵⁶.

На цій основі, зі врахуванням й інших даних, розроблена хронологія пам'яток осокорівського ко-

ла. Так, М.П.Оленковський виокремлює три послідовні етапи. Найдавніший представляє комплекс Осокорівка Зв, датований 13 тис. років тому. Другий етап, 13-11 тис. років тому, — Леонтіївка, Роголик II-V, частина комплексу Балки Капустяної. Третій, 11-10 тис. років тому, — Царинка, Гаврилів Яр, Прогон, Роголик I, Дрімайлівка I⁹⁷. Дещо інші погляди у О.Ф.Гореліка, який Васьківку I, разом із Леонтіївкою, Царинкою та групою стоянок Роголицько-Передільського району відносить до інтервалу дріас II — алер'юд (12-11 тис. років тому), тоді як Осокорівку Зв визнає дещо давнішою (белінг-?). Цей дослідник стверджує правомірність виділення двох етапів: I — осокорівського та II — роголицько-леонтіївського, ставлячи під сумнів існування третього, ранньомезолітичного⁹⁸, до якого багато авторів відносять Роголик I та Царинку, адже індустрія останньої, ґрунтуючись на фінальнопалеолітичній техніці розщеплення кременю, набуває прогресивніших рис. Це засвідчує виразна серія трапещій, дуже високий відсоток відщепових скребачок, в тому числі підокруглих, численність кутових та на куту зламаної п'явки різців, переважання серед вістер косих на п'явках. Тому стоянка може датуватися початком раннього мезоліту⁹⁹.

Відрізняються думки названих дослідників і в питанні виникнення спільноти. М.П.Оленковський як підоснову для складання осокорівської культури розглядає комплекси верхнього шару Борщеве II та Ворони I, що на їхні традиції наклалися впливи північно-приазовської культури. Та й у процесі складання борщевського типу пам'яток він не виключав участі "кавказької складової"¹⁰⁰.

О.Ф.Горелік не погоджується із об'єднанням всіх фінальнопалеолітичних пам'яток Дніпро-Донського межиріччя зі специфічними видовженими трапещіями з ретушшю по верхній основі в рамках однієї культури. І наполягає, з огляду на відмінності між комплексами, на терміні роголицько-царинківська культурна область, як більш коректному. Походження ж останньої, зважаючи на її гетерогенний характер, він пов'язує з носіями кількох культурних традицій, представлених пізньопалеолітичними комплексами Борщеве II (верхній шар), Гінців, Межирічів, Добранічівки, Мізіна, а, можливо, — й традицією, що "мала витoki в інвентарі більш архаїчної індустрії пам'яток пушкарівської культури". Культурне ж розмаїття півдня Східноєвропейської рівнини вчений пояснює інвазіями: внаслідок занепаду мамутового промислу або перенаселення басейнів середніх течій Дніпра й Дону частина людності, переорієнтувавшись на промисел степової фауни, доходить до берегів Чорного та Азовського морів⁶¹. Між іншим, й концепцію північно-приазовської культури О.Ф.Горелік піддав нищівній критиці⁶².

У здійсненому огляді окреслено лише загальну канву етнокультурного розвитку Лісостепового Лівобережжя Дніпра впродовж палеоліту, наскільки вона може бути реконструйована на сучасному етапі вивчення. Подальші дослідження, безумовно, внесуть певні корективи й уточнення в розуміння досить складних історичних процесів, що відбувалися тут на протязі давньокам'яної

доби, проллють світло на те, які саме культурні трансформації зумовлювалися контактами та міграціями різних угруповань, а які — виступали проявом адаптивних змін до оточуючого природного середовища, котре й само не лишалося стабільним, суттєво (інколи — драматично) впливаючи на перебіг культурного поступу первісного населення регіону.

Література

1. Шовкопляс І.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР. — Киев, 1955. — Вып. 5. * — С.3-4; Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. — С.30; Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вып. 2. — С.153; Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. — Москва-Ленинград: Наука, 1964. — Вып. А 1-5. — С.23; Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР (1958-1970 гг.). — Ленинград: Наука, 1984. — С.6-7; Телегин Д.Я. Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре // РА. — Москва, 1996. — № 2. — С.131.
2. Шовкопляс І.Г. Пам'ятки найдавнішого минулого Переяславщини // Тези Всеукр. наук. конф. "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С.33.
3. Кухарчук Ю.В. Дослідження палеолітичного місцезнаходження Муховець I // АБУ 1997-1998 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. — С.94-96; Його ж. Роменське рубило // АЛУТ. — Полтава, 2000. — № 1-2. — С.5-7.
4. Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С.12-54; Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. — Москва: Наука, 1984. — С.94-134.
5. Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н., Кулатова И.Н., Морозко Д.В. Отчет о разведках на Полтавщине в 1984 г. // ІА НАНУ. — Ф.е. — 1984/64. — Арк.12-13; Пам'ятники матеріальної культури древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Сост. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — С.5; Гавриленко І.М. До локалізації палеолітичного місцезнаходження Скакалка // АЛУТ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.80.
6. Гладилин В.Н. Указ. работа. — С.46-49.
7. Телегин Д.Я. Указ. работа. — С. 133-136, 141.
8. Григорьев Г.П. Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР / МИА. — Москва: Наука, 1970. — № 166. — С.48; Рогачев А.Н., Аникович В.М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. — Москва: Наука, 1984. — С.179-181; Палеолит Костинковско-Борщевского района на Дону. 1879-1979: Некоторые итоги полевых исследований / Под ред. Праслова Н.Д., Рогачева А.Н. — Ленинград: Наука, 1982. — С.264.
9. Рудинський М.Я. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // Археологія. — Київ, 1947. — Т.І. — С.7-22; Борисковский П.И. Палеолитическая стоянка Пушкарі I: За матеріалами розкопок 1937 р. і попередніх років // Палеоліт і неоліт України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С.155-185.

10. Нужний Д.Ю. Развитие микролитичной техники в кам'яному віці. — Київ: Наук. думка, 1992. — С.20-23, 165.
11. Рогачев А.Н., Аникович В.М. Указ. работа. — С.177; Нужний Д.Ю. Развитие микролитичной техники... — С.20; Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси в середню та пізні пори пізнього палеоліту Лівобережної України // АА. — Донецьк, 2000. — № 9. — С.81-82.
12. Див.: Іakovleva L. Les datations C14 sur les habitats de la Grande Plaine Russe orientale // Actes du colloque "C14 Archeologie". — 1998. — P.127.
13. Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. — Київ, 2000. — № 2. — С.54.
14. Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси... — С.81-82, 87.
15. Чубур А.А. К вопросу периодизации и хронологии верхнего палеолита бассейна Десны // Археологія. — Київ, 1996. — № 3. — С.98; Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки... — С.53.
16. Іakovleva L. Op. cit. — P.130.
17. Іakovleva L. Op. cit. — P.124-129; Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки... — С.53.
18. Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки... — С.54.
19. Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // АА. — Донецьк, 1994. — № 3. — С. 233; Його ж. Фінальний палеоліт України // Археологія. — Київ, 1995. — № 1. — С.13; Його ж. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія. — Київ, 2000. — № 2. — С.4; Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки... — С.54.
20. Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки... — С.54.
21. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднпалеолитическую эпоху). — Киев: Наук. думка, 1965. — С.299-303.
22. Гладких М.І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УДК. — Київ, 1971. — № 10. — С.102; Гладких М.І. Поздний палеолит лесостепного Приднепровья: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Ленинград, 1973. — С.19.
23. Рогачев А.Н., Аникович В.М. Указ. работа. — С.201; Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальногопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. — Київ, 1997. — № 2. — С.3-4; Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівка-3 та особливості весняно-літніх поселень межиріччяської культури в Середньому Подніпров'ї // АА. — Донецьк, 2000. — № 9. — С.124; Лисицын С.Н. Эпиграветт или постграветт? Особенности кремневого инвентаря позднвалдайских памятников с мамонтовым хозяйством // Stratum plus. — СПб.-Кишинев-Одесса, 1999. — № 1. — С.104; Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси... — С.85-86; Його ж. Епіграветські та східно-епіграветські культури України // Vita antiqua. — Київ: Стилюс, 2001. — № 3-4. — С.154.
24. Гладких М.І. Поздний палеолит... — С.19.
25. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка... — 327 с.
26. Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси... — С.87.
27. Чубур А.А. Указ. работа. — С.99-100, 103.
28. Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси... — С.82.
29. Телегин Д.Я. К вопросу о различиях в типологии позднпалеолитических индустрий Среднего Поднепровья и Южного Буга // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — Киев: Наук. думка, 1989. — С.100; Он же. Посульская группа... — С.139-141.
30. Рогачев А.Н., Аникович В.М. Указ. работа. — С.199; Нужний Д.Ю. Развитие микролитичной техники... — С.166; Його ж. Проблема сезонної адаптації... — С.18; Його ж. Епіграветські пам'ятки... — С.54.
31. Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації... — С.18; Його ж. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // АОІКС. — Київ, 1998. — Вып. 2. — С.88; Його ж. Епіграветські пам'ятки... — С.53; Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Вказ. праця. — С.123.
32. Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси... — С.85-86; Його ж. Епіграветські та східно-епіграветські культури... — С.154.
33. Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси... — С.87.
34. Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації... — С.18; Його ж. Нові дані... — С.88; Його ж. Епіграветські пам'ятки... — С.53; Іakovleva L. Op. cit. — P.128, 130; Оленковський М.П. Культурно-історичні процеси... — С.86; Його ж. Епіграветські та східно-епіграветські культури... — С.54.
35. Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от "восточного граветта" к "восточному эпиграветту" // Восточный граветт. — Москва: Научный мир, 1998. — С.60-63.
36. Див.: Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка... — С.115-178; Нужний Д.Ю. Развитие микролитичной техники... — С.27.
37. Рудинський М. Досліди на Полтавщині // КЗ ВУАК за 1926 рік. — Київ, 1927. — С.150; Рудинський М.Я. Пушкарівський палеолітичний постій... — С.19-20.
38. Кепін Д.В. Про культурну приналежність пізньопалеолітичної пам'ятки Журавка (за матеріалами розкопок М.Я.Рудинського) // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. — Одесса: изд. Одесск.ГУ, 1995. — С.21.
39. Ефименко П.П. Дородовое общество: Очерки по истории первобытно-коммунистического общества // Изв. ГАИМК. — Москва-Ленинград: Союзгиз, 1934. — № 79. — С.346, 450; Он же. Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. — 2-е изд. — Ленинград: ОГИЗ, Союзгиз, 1938. — С.597; Он же. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. — 3-е изд. — Киев: Изд-во АН УССР, 1953. — С.616-617; Ефименко П.П., Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // Палеолит и неолит СССР / МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. — № 2. — С.272-273.
40. Бонч-Осмоловский Г.А. 10 лет советских работ по палеолиту // Природа. — Москва, 1934. — № 2. — С.63; Підолічка І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С.33-35; Борисковський П.И. Палеолит Украины. Историко-археологические очерки: Автореф. дис... докт. ист. наук. — Ленинград, 1951. — Табл. 2; Он же. Палеолит Украины: (Историко-археологические очерки) // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — С.372, 390-392, 400, 443; Борисковський П.И., Праслов Н.Д. Указ. работа. — С.10, 36; Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 81. — С.145; Бадер Н.О. Мезолит // Каменный век на территории СССР / МИА. — Москва: Наука, 1970. — № 166. — С.92; Григорьев Г.П. Указ. работа. — С.54.
41. Борисковський П.И., Праслов Н.Д. Указ. работа. — С.13; Шовкопляс І.Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій) // Археологія. — Київ, 1969. — Т. XXII. — С.52; Його ж. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. — Ки-

ів: Наук. думка, 1971. — Т. 1. — С.62; **Його ж.** Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки Радянської влади // Археологія. — Київ, 1974. — № 13. — С.7; **Його ж.** Пам'ятки найдавнішого минулого... — С.34; **Гладких М.И.** Поздний палеолит... — С.14-15, 20; **Залізник Л.Л.** Мезолітичні пам'ятки типу Тацєнки-Кудлаївка // Археологія. — Київ, 1976. — № 20. — С.63-64; **Його ж.** Деснянська мезолітична культура // Археологія. — Київ, 1984. — № 46. — С.15; **Його ж.** Передісторія України X-V тис. до н. е. — Київ: Вид-во "Бібліотека українця", 1998. — С.79; **Залізник Л.Л.** Пам'ятники типа Журавки культурної області Федермессер // АИУ в 1976-1977 гг. / ТД XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С.28; **Он же.** Мезолітические культуры Украинского Полесья и их место в Европейском мезолите // Первобытная археология — поиски и находки. — Киев: Наук. думка, 1980. — С.116; **Он же.** О генетической подоснове тацєнко-кудлаєвской мезолітической культуры // Древности Среднего Поднепровья. — Киев: Наук. думка, 1981. — С.6, 7, 10-13; **Он же.** Мезолит Юго-Восточного Полесья. — Киев: Наук. думка, 1984. — С.96, 110; **Непріна В.И., Залізник Л.Л., Кротова А.А.** Пам'ятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация). — Киев: Наук. думка, 1986. — С.80, 124.

42. **Оленковський М.П.** Культурно-історичні процеси... — С.83-84, 87; **Його ж.** Епіграветські та східно-епіграветські культури... — С.152.

43. **Оленковський М.П.** Культурно-історичні процеси... — С.87; **Його ж.** Епіграветські та східно-епіграветські культури... — С.152.

44. **Svezhentsev Y.S.** Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic sites on the East European Plain // From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic Paleo-Indian Adaptation. — New York-London: Plenum Press, 1993. — P.26-27; **Нужний Д.Ю.** Нові дані... — С.87-88.

45. **Нужний Д.Ю.** Нові дані... — С.82-83, 87-88; **Його ж.** Епіграветські пам'ятки... — С.54.

46. **Нужний Д.Ю.** Епіграветські пам'ятки... — С.53.

47. **Залізник Л.Л.** Етнокультурні процеси... — С.9.

48. **Залізник Л.Л.** Фінальний палеоліт Лівобережної України... — С.234.

49. Палеолит Костенковско-Борщевского района... — С.217-222; **Залізник Л.Л.** Передісторія України... — С.119; **Гавриленко І.М.** Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). — Полтава: АСМІ, 2000. — С.88.

50. **Ефименко П.П., Борисковський П.И.** Палеолитическая стоянка Борщеве II // Палеолит и неолит СССР / МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. — № 39. — С.109.

51. **Телегин Д.Я.** Посульская группа... — С.131-133, 139, 141.

52. **Дворянинов С.А.** О типах древнейших трапезиевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. — Киев: Наук. думка, 1978. — С.34.

53. **Залізник Л.Л.** Фінальний палеоліт Лівобережної України... — С.234-235; **Його ж.** Фінальний палеоліт України... — С.15-16; **Його ж.** Передісторія України... — С.124-126.

54. **Нужний Д.Ю.** Развитие микролитичной техники... — С.106-107.

55. **Залізник Л.Л.** Фінальний палеоліт Лівобережної Ук-

раїни... — С.235; **Його ж.** Фінальний палеоліт України... — С.16; **Його ж.** Передісторія України... — С.128.

56. **Нужний Д.Ю.** Развитие микролитичной техники... — С.31.

57. **Оленковський М.П.** Кавказька складова у фінальному палеоліті і мезоліті Південної України // Археологія. — Київ, 1996. — № 3. — С.75-76, 81; **Його ж.** Культурно-історичні процеси... — С.86.

58. **Горелік О.Ф.** Проблема формування епігравету Дніпро-Донського межиріччя // Археологія. — Київ, 2000. — № 2. — С.25; **Горелік А.Ф.** Пам'ятники Роголицько-Іередельського району. Проблеми фінального палеоліта Юго-Восточной Украины. — Луганск: РИО ЛІВВД, 2001. — С. 311, 313-314.

59. **Станко В.Н.** Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология — поиски и находки. — Киев: Наук. думка, 1980. — С.102-104 **Он же.** Мирное. Проблема мезоліта степей Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1982. — С.98; **Смолянинова С.П.** Палеолит и мезолит степного Побужья. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.59-62, 90; **Оленковський Н.П.** Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днестра. — Херсон, 1991. — С.164.

60. **Оленковський М.П.** Кавказька складова... — С. 75-76, 79; **Його ж.** Культурно-історичні процеси... — С.87.

61. **Горелік О.Ф.** Проблема формування... — С.25, 27; **Горелік А.Ф.** Пам'ятники... — С.314-317.

62. **Горелік А.Ф.** Пам'ятники... — С.318-320.

Гавриленко И.Н.

ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ЛЕСОСТЕПНОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ ДНЕПРА В ПАЛЕОЛИТЕ

Резюме

В статье обобщаются данные, характеризующие этнокультурное развитие лесостепной зоны левого берега Днестра на протяжении палеолита. Констатируется, что наиболее ранние периоды данной эпохи представлены маловыразительными материалами, вызывающими сомнения у многих специалистов. Определенно о заселении региона человеком можно говорить, только начиная с эпохи мустье, однако и находки этого периода, в силу своей малочисленности, не позволяют достаточно полно осветить специфику материальной культуры местного населения, осуществить необходимые сравнительно-типологические и хронологические сопоставления с комплексами сопредельных территорий.

Нуждаются в дополнительном изучении памятники, относенные к ранней поре позднего палеолита, а выводы о близости их кремневой индустрии костенковско-стрелецкой культуре требуют дополнительной аргументации. Несколько более поздние материалы, происходящие из Нижнего Посулья, имеют черты сходства с комплексами типа Пушкари I.

Вторая половина позднего палеолита представлена памятниками восточнограветского круга и генетическими с ними связанными локальными индустриями эпіграветта. В регионе к последним принадлежат поселения со стационарными жилищами из костей мамонта межиріччяської культури, ведущей свое происхождение от памятников типа Мезин, а также стоянка Журавка, культурная позиция которой продолжает дискутироваться.

Завершают культурное развитие региона в рассматриваемом периоде финальнопалеолитические комплексы ооковской культуры, продолжающей эпіграветские традиции обработки кремня.

27.01.2003

МЕЗОЛІТИЧНА СТОЯНКА "КОМСОМОЛЬСЬКА" ПОБЛИЗУ с.ПІДЛУЖЖЯ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ

Навесні 2003 р., під час проведення погодження землевідводу Еристівського родовища залізистих кварцитів у адмінмежах Дмитрівської сільради Кременчуцького району Полтавської області, неподалік с.Підлужжя, на краю заболоченого вододілу рр.Псел і Сухий Кобелячок, поряд із другою надзапальною терасою лівого берега р.Дніпро, Еристівським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації виявлена стоянка пізньомезолітичного часу.

Вона знаходиться поряд із групою курганів II, на схід від Солонцівської тракторної бригади агрофірми "Відродження", неподалік від місця розташування колишнього с.Солонці, на розораному мису другої тераси, із абсолютною висотою 72,2 м, що здіймається над заплавою на 5,0-5,5 м і позначений незначним підвищенням над рівнем плато тераси висотою 0,8 м. Це сусідній, добре помітний серед округи, мис, поряд зі стрільчастим відрогом мису в ур.Цегельня, де дослідженнями Ю.О.Шилова 1992 р. розкопані 3 кургани, в т.ч. значний, доби енеоліту-бронзи¹, та виявлена стоянка дніпро-донецького неолітичного населення².

Мис із заходу пошкоджений будівництвом ангару тракторної бригади і траншеями, що знищили кілька курганів, а також перетинається майже у широтному напрямку лісосмутою. Підніжжя мису, що також розорюється, огинається старицею, у західній частині — має незначні обриви. Поряд — невеликі підвищення посеред заплави, зайнятої солонцевими болотами, а далі на захід — Ємцівське болото — водозбір однієї з лівих приток Сухого Кобелячка.

Група курганів, у складі чотирьох збережених насипів, висотою 0,3-1,1 та діаметром 10-28 м, тяжіє до східної частини мису. Всі кургани розорюються, середній за розмірами — підорюється і частково знаходиться у лісосмузі. На поверхні найбільшого кургану знайдені уламки стінок товстостінного горщика ямного часу зі слідами гребінцевого загладжування та товченою черепашкою в тісті, дрібні фрагменти стінок ліпних пізньоямних посудин, з відбитками горизонтальних смужок наколів двозубого штампю, а також точильний камінь із жовтого пісковика прямокутної форми розмірами 7,5x9,0x3,4 см.

З рештками насипу найменшого, дуже розораного кургану, пов'язані знахідки фрагментів самоської амфори, більшість із яких виявлена край південно-східного схилу мису.

При огляді схилів зазначеного мису виявлені культурні залишки мезолітичної стоянки, поіменованої як *Підлужжя I* — "Комсомольська". Вони займають схилу частину мису, переважно звернену до південно-східного його боку, захищеного від переважаючих узимку західних і північно-західних холодних вітрів. Більшість виробів із кременю, виявлених на схилі, починаючи від південної поли найбільшого кургану вказаної вище групи, зібрана на розорюваній поверхні, на рівнях від 1,2 до 3,5 м вище заплави. Знахідки переважно траплялися на площі близько 0,8 га (70x150 м), пошкодженій довготривалим розорюванням³.

Всього зібрано 85 виробів із кременю, 83 з яких складають однорідний комплекс, а також виявлено кілька уламків потрошених кісток тварин та шматки вапняку, що розтріскався від перебування у вогні.

На стоянці розщеплювався світло-сірий напівпрозорий та темно-сірий плямистий (зі світло-сірими цяточками) кремій жовняного походження. На останнє вказують залишки кірки, що збереглася на багатьох речах, — білої, сірої, зеленуватої та темно-коричневої. Під нею деякі речі мають підкірку світло-коричневого та жовтого забарвлення, характерну для Трахтемирівського, що під Каневом, родовища.

Ступінь патинізації кременю різний: окремі предмети зовсім не патиновані, інші — вкриває легка блакитнувата патина, гущіша блакитна чи блакитнувато-біла плямиста. Такі послідовні стадії патинізації можуть демонструвати різні грані однієї речі. Незначна частина виробів має змінену від перебування у полум'ї структуру. Типологічний набір колекції подано у табл.1.

Нуклеуси дрібні, вкрай спрацьовані. Обидва мають дві прямі площадки. При цьому один з них є атиповим, з нього сколювання велося у перпендикулярних напрямках (рис.1:12), другий — сплюснений (рис.1:13). Їх супроводжують кілька нуклеоподібних уламків.

Підтвердженням того, що розщеплення сировини здійснювалося на стоянці, виступають й дві поперечні скалки з торців крем'яних жовен, котрі демонструють початкові стадії формування площадок нуклеусів.

Відщепові заготовки переважають, однак серед них домінують надмірно товсті уламки й осколки

Табл. 1.

НАЗВА	Кількість
Нуклеуси:	
двоплощадковий з прямими площадками (атиповий)	1
двоплощадковий з прямими площадками сплюснений	1
нуклеподібні уламки	5
Відщепи, уламки, лусочки:	
відщепи аморфні	9
відщепи платівчасті	5
уламки, осколки	21
лусочки	6
Платівки:	
широкі	3
середньоширокі	1
мікролітичні	1
Технологічні скали:	
скалки поперечні з площадок нуклеусів	2
скалка різцева	1
Знаряддя	
Скребачки:	
округла на платівчастому відщепі	1
підокруглі на уламках	3
кінцевобічна на уламку	1
кінцевобічна на платівці	1
Різи:	
кутовий подвійний багатофасетковий на платівці	1
кутовий подвійний на аморфному відщепі	1
кутові на уламках	2
Відщепи ретушовані:	
випадкової форми	10
з ретушованою виімкою	1
Платівки ретушовані:	
з епізодичною ретушю (слідами використання)	3
з ретушованими виімками (анкош)	1
вкладень кукрецького типу	1
Мікроліти:	
сегментодібний виріб з підструганою спинкою	1
Всього:	83

неправильної форми, непридатні для виготовлення морфологічно довершених знарядь.

Платівки представлені 2 медіальними сегментами та 1 дистальним кінцем широких скалок, проксимальним кінцем середньоширокої скалки та цілою, однак дуже короткою, мікролітичною.

Серед знарядь переважають скребачки. Всі вони досить високі. Виявлені такі їх типи: округла мініатюрна на платівчастому відщепі (рис.1:1), три підокруглі на уламках (рис.1:2,3), одна з яких дуже пошкоджена, кінцевобічна на видовженому уламці (рис.1:4), кінцевобічна, сформована на проксимальному кінці широкої платівки (рис.1:5). В колекції наявна ще одна скребачка — кінцевобічна, виготовлена на дистальному кінці широкої платівки за допомогою досить пологої ретуші, що відрізняє її від решти виробів. Датується вона, вірогідно, енеолітичним часом.

Всі різці кутові, оформлялися вони на різноманітних заготовках: подвійний багатофасетковий — на дистальному кінці широкої платівки (рис.1:6), ще один подвійний — на аморфному відщепі (рис.1:7), нарешті, два різці виготовлені на уламках випадкової форми (рис.1:8,9). У збірці представлена й різцева скалка, знята в результаті підживлення леза вже сформованого знаряддя.

Досить багато аморфних відщепів та уламків кременю мають окремі ділянки різної за характером та призначенням ретуші. Один з цих відщепів вирізняється сформованою скобелеподібною виімкою.

Поміж платівок з ділянками дрібної епізодичної ретуші, що слідувала за контурами заготовок і, швидше за все, виникла в процесі використання додатково необроблених крайок, слід зазначити проксимальний кінець широкої скалки, медіальний сегмент середньоширокої та дистальний кінець мікролітичної. Анкош представлений медіальним сегментом середньоширокої платівки (рис.1:10). Виріб з окремими плоскими фасетками на вентралі та ушкод-

женнями у вигляді вищербин на бічних крайках може бути зіставлений з атиповими зразками вкладенів кукрецького типу. Виготовлений він на проксимальному кінці широкої платівки (рис.1:11).

Досить цікавим є знаряддя у вигляді видовженого сегмента. Його заготовкою виступив розколотий навіл відщеп або видовженої форми осколок кременю. Одна крайка оброблена стрімкою та напівстрімкою ретушню, інша, досить товста, — слугувала площадкою для зняття плоских фасеток з дорсалу (рис.1:14).

Значну спрацьованість, дрібні розміри знарядь, чисельність уламків та осколків кременю випадкової форми зумовили дефіцит і неякісність сировини. Ці ж обставини, певно, є причиною чисельності атипичних форм.

Отже, попередньо культурна належність комплексу може визначатися як кукрецька, а його хронологічна позиція — в межах пізнього мезоліту — початку неоліту.

Проведене шурфування схилової ділянки у лісосмузі, на захід від місцезнаходження, поки що не виявило культурних решток, хоча і вказало на ймовірність причетності залягання культурних нашарувань до конкретного шару — похованого ґрунту, а саме — до сіро-жовтого супіску, з рештками життєдіяльності дрібних тварин, що залягав на глибині 0,7-0,9 м. Стратиграфія, виявлена у шурфі, така: 0-0,20 м — дерновий шар — чорнозем; 0,20-0,70 м — супіщаний сіро-чорний чорноземоподібний ґрунт; 0,70-0,90 м — похований ґрунт — сіро-жовтий пісок, зі стовбчастими дрібними норами — рештками життєдіяльності землеріїв; з 0,90 м — останній підстилається жовтим піском, прокопаним до 1,30 м.

Таким чином, виявлена стоянка, вірогідно, належить до *пізньомезолітичних старожитностей кукрецького населення*, рештки стійбищ якого кінця VI - початку V тис. до н.е. в останній час почали виявляти на передстепових ділянках Полтавщини у пониззі Сули, на узбережжі Дніпра та в Поворсклі. Пізньомезолітичні пам'ятки дніпровського варіанту цієї культури представлені окремими знахідками на Білій Горі під Полтавою та різночасовому поселенні Малоперещепинське 2а, розташованому на дюні Рубайчин Бугор поблизу с.Пристанційне Новосанжарського р-ну⁴. У межах обласного центру, у заплаві струмка Чорний, край підніжжя Кобищанської гори, та поблизу с.Крамаренки Кременчуцького р-ну на Пелі виявлені добре ограновані однопрошадкові нуклеуси з круговим сколюванням, які можна пов'язати з цією спільнотою⁵. До речі, поодинокі знахідки крем'яних знарядь пізньомезолітичного вигляду вже траплялися і в околицях Комсомольська, зокрема, були знайдені на різночасовому поселенні в ур.Барбара II С.О.Єремєєвим 1989 р.⁶

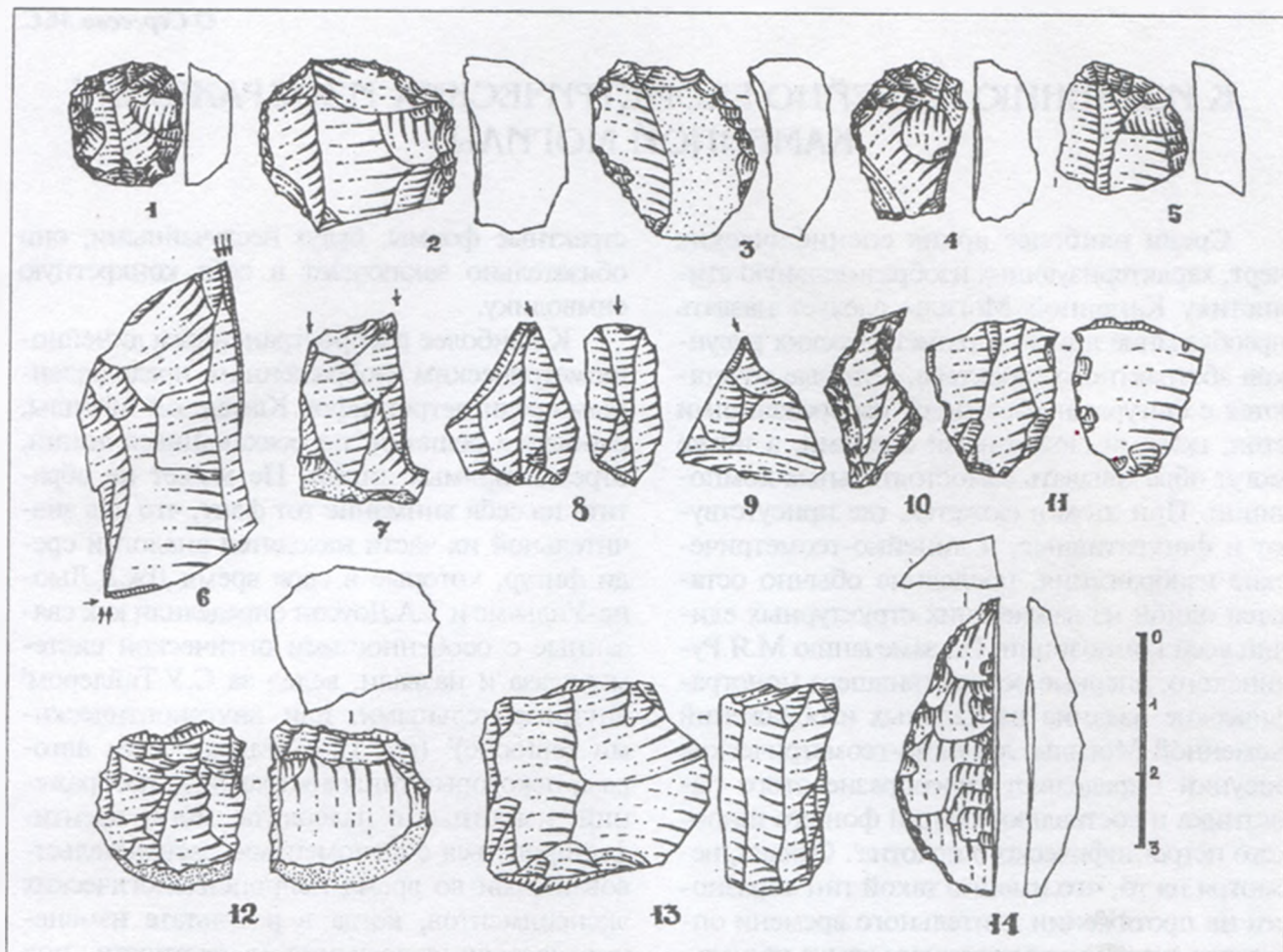

Рис. 1. Підлужжя I. Вироби з кременю. Рис. Т.В.Менчинської.

Носії культури — кукрецькі племена степових мисливців на тура, коня, осла, зубра і сайгака, — виявилися своєрідними провідниками процесу неолітизації у центральні та північні райони Середнього Подніпров'я⁷. Варто зауважити також, що район межиріччя Самари, Орелі та Псла у другій половині мезолітичної епохи був зоною контактів двох мезолітичних культур — донецької і кукрецької, розвиток яких продовжувався вже за наступної епохи неоліту⁸ і не оминав територію Дніпровських Лівобережних перед-степів.

Література

1. Шилов Ю.А. Курган-святинище "Цегельня" // АДУ 1992 р. — Київ-Запоріжжя: вид. ІА НАНУ, ЗДУ, 1993. — С.142-144, 201.

2. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахів Н.А., Еремеев С.А. Отчёт о раскопках кургана "Цегельня" у с.Подлужье Кременчугского р-на Полтавской обл. [в 1992 г.] // НА ІА НАНУ; Архив Комсомольського історико-краєзнавчого музею. — Арх. № 12. — Л. 5-7; Шилов Ю.А. Арийские святинища и курганы из устья Псла // ПАЭ. — Полтава: Полт. літератур, 1995. — Ч.3. — С.37-41.

3. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Ернстівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавсь-

кий Гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчугського району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Нов. надх. 2003 р. — Арк.15-18.

4. Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту лісостепового Подніпров'я // Археологія. — Київ, 2000. — № 1. — С.81-83, 91.

5. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунюв Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — С.6. — № 6; фонди ЦОДПА.

6. Фонди Комсомольського історико-краєзнавчого музею. — Колекція С.О.Єремеева зі зборів 1989-1993 рр.

7. Давня історія України: У 3-х т. — Т.1: Первісне суспільство / Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. — Київ: Наук. думка, 1997. — С.140, 147; Залізняк Леонід. Передісторія України X-V тис. до н.е. — Київ: Вид-во "Бібліотека України", 1998. — С.180.

8. Залізняк Леонід. Передісторія... — С.198; Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження... — С.91.

Супруненко А.Б., Гавриленко І.Н.,
Кулатова І.Н., Лямкин В.В., Мироненко К.Н.
МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА КОМСОМОЛЬСКАЯ
у с.ПОДЛУЖЬЕ НА КРЕМЕНЧУГЩИНЕ
Резюме

Публикуется информация о выявлении стоянки с поздне-мезолитическими материалами кукрецького облика у с.Подлужье Кременчугского района Полтавской области, на мысу террасы, занятом впоследствии группой курганов с находками эпохи ранней бронзы — раннего железного века.

10.05.2003.

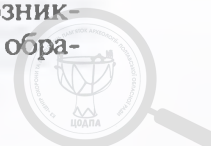

К ИЗУЧЕНИЮ ЛИНЕЙНО-ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ИЗОБРАЖЕНИЙ КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

Среди наиболее ярких специфических черт, характеризующих изобразительную стилистику Каменной Могилы следует назвать преобладание линейно-геометрических рисунков абстрактного характера, которые сочетаются с фигурами животных, изображениями стоп, целыми сюжетными сценами, а также могут образовывать самостоятельные композиции. При этом в сюжетах, где присутствуют и фигуративные, и линейно-геометрические изображения, последние обычно остаются одной из важнейших структурных единиц всей композиции. По замечанию М.Я.Рудинского, впервые осуществившего монографическое издание наскальных изображений Каменной Могилы, линейно-геометрические рисунки определяют своеобразие этого памятника и составляют общий фон его широкого петроглифического полотна¹. Однако, несмотря на то, что именно такой тип образности на протяжении длительного времени определял строй художественного языка наскального искусства Каменной Могилы, и, как таковой, заслуживает специального изучения, он до сих пор не подвергался сколько-нибудь серьезному анализу, в том числе и в крупных работах М.Я.Рудинского, В.М.Даниленко и Б.Д.Михайлова, посвященных указанному памятнику². Настоящая работа, основной задачей которой является сама постановка проблемы, в какой-то мере призвана заполнить этот пробел. Сразу отметим условность применяемого здесь термина "абстрактный": относительно древнего искусства речь можно вести об изображениях, демонстрирующих внешнее несходство с обозначаемым объектом, но не являющимися в восприятии своих создателей "абстрактными" в современном понимании этого слова. В бесписьменных архаических культурах изобразительное искусство относится к числу основных средств воплощения мифа в его значении не как повествования, а как основы понимания окружающего мира и "когнитивной структуры для организации реальности"³. В числе основных можно также назвать коммуникативную функцию искусства: непосредственно между людьми и между представителями человеческих коллективов и сверхъестественными силами. Вследствие этого любые изображения, включая аб-

страктные формы, будут неслучайными, они обязательно заключают в себе конкретную символику.

К наиболее распространенным линейно-геометрическим изображениям, представленным среди петроглифов Каменной Могилы, относятся решетки, пересекающиеся линии, отрезки прямых линий. Не может не обратить на себя внимание тот факт, что для значительной их части находятся аналогии среди фигур, которые в свое время Дж.Д.Льюис-Уильямс и Т.А.Доусон определили как связанные с особенностями оптической системы глаза и назвали, вслед за С.У.Тайлером⁴ внутризрительными, или внутриоптически (entoptic)⁵ (рис.1). Согласно этим авторам, некоторые типы абстрактных изображений, известных с палеолита, могут идентифицироваться с феноменами, засвидетельствованными во время нейропсихологических экспериментов, когда в результате изменения состояния сознания (в частности, под воздействием галлюциногенных средств, экстатического состояния и др.) у людей непроизвольно возникают определенные визуальные образы. Среди наиболее характерных форм этого ряда, засвидетельствованных изобразительными памятниками, они отметили такие, как обычные и шестигранные решетки, группы параллельных линий, точки и капли, зигзагообразные линии, пересекающие поле зрения, цепочки кривых линий, и, наконец, филигрань и тонкие меандровые линии⁶. Простейшие образы геометрического характера могут появляться уже на первой стадии изменения состояния сознания, засвидетельствованной нейропсихологическими экспериментами по воздействию на сознание галлюциногенов. На следующих стадиях образность становится более сложной⁷. Не абсолютизируя роль измененного состояния сознания в создании образов первобытного искусства вообще, следует все же с большой долей вероятности допускать наличие этого фактора в древнем творчестве, особенно в развитии нефигуративного искусства. При этом, поскольку одним из наиболее действенных средств приведения сознания в измененное состояние, когда достигается возникновение наиболее четких визуальных обра-

зов, является воздействие галлюциногенов, допустимо предполагать, что их влияние на создание соответствующих образов изобразительного искусства должно было иметь место. В настоящее время нет необходимости доказывать, что древнее искусство являлось продуктом, прежде всего, ритуальной деятельности, с нею же связано повсеместное распространение различных средств галлюциногенного характера и техника экстаза для вхождения в контакт со сверхъестественными силами. Рассматривая абстрактные палеолитические рисунки, Дж.Д.Льюис-Уильямс и Т.А.Досон сопоставляли их с аналогичными изображениями, характерными для двух традиций наскального искусства, напрямую связанных с шаманской практикой и идеологией — искусства Сан (бушменов) в Африке и шошонов Косо в США (рис.1: в, г, д). Основываясь на этих сопоставлениях, авторы полагают, что подобный тип образности характерен для искусства, связанного с шаманизмом. В дальнейшем Д.Ходсон справедливо заметил, что, являясь результатом функционирования центральной нервной системы человека, образы внутриоптического происхождения более универсальны и распространены повсеместно, независимо от наличия или отсутствия шаманизма (тем более, что его практика у палеолитических людей остается под вопросом)⁸.

Социокультурную подоснову линейно-геометрических рисунков Каменной Могилы однозначно оценить трудно. Наибольшее распространение в качестве основного элемента композиции они получают в эпоху энеолита-бронзы, хотя и не ограничиваются рамками только этого периода. Исследователями высказывались различные точки зрения по поводу существования шаманизма у носителей восточноевропейских степных культур эпохи бронзы. Так, И.М.Дьяконов отмечал, что народы степной полосы не знали шаманизма в собственном смысле⁹. Е.Е.Кузьмина, напротив, определила шаманизм как исконную практику, по крайней мере, для индоиранского мира (с которым в настоящее время можно достаточно уверенно связывать значительную часть населения рассматриваемого региона в эпоху бронзы). В качестве аргументов она приводит такие упоминаемые различными источниками действия сакральных лиц (мифических и реальных), как практика транса, использование галлюциногенных средств, полеты отдельных героев на небо (некоторые сюжеты Махабхараты и Авесты, из греческой мифологии — полеты Аристея Проконесско-

го). По ее мнению, истоки шаманизма восходят к поре индоиранского единства¹⁰. Элементы шаманских представлений и практической деятельности отмечают в индоиранских религиях Г.М.Бонгард-Левин и Э.А.Грантовский¹¹. Ставился также вопрос о бытовании шаманизма у отдельных индоиранских народов. Так, в последнее время рассматривалась возможность существования этого явления в скифо-сибирском мире¹². Однако при этом привлекались прежде всего материалы азиатской части степной Евразии, где шаманизм, очевидно, имеет достаточно древние корни: изображения различных персонажей, предположительно связанных с шаманской идеологией и практикой, исследователи усматривают в значительной группе сибирских и саяно-алтайских петроглифов, начиная, по крайней мере, с эпохи бронзы, если не раньше¹³. Что касается искусства восточноевропейского ареала, то здесь подобных образов значительно меньше, а их интерпретация остается менее определенной.

Существует множество различных определений шаманизма как целостного явления. Наиболее удовлетворительное из них дал М.Хоппал, согласно которому шаманизм является сложной системой верований, включающей веру в духов-помощников, знание определенных текстов (шаманские песни, легенды, мифы), правил, регламентирующих деятельность шамана (ритуал, жертвоприношение, методика экстаза), и атрибутики, используемой шаманами¹⁴. К этому добавим, что шаманы не являются служителями культа какого-то конкретного божества и тесно связаны с низшими мифологическими персонажами, в отличие от жрецов, даже на архаической стадии развития жречества как специального института. В настоящее время не прослеживается материальных подтверждений существования в культурах эпохи бронзы восточноевропейского степного ареала шаманского комплекса: не выявлено ни погребений, которые можно было бы безоговорочно связать с сакральными деятелями шаманского типа, ни артефактов, бесспорно соотносимых с шаманской атрибутикой. Деревянные чаши, иногда с металлическими обкладками, присутствующие в инвентаре некоторых погребений, принадлежащих разным восточноевропейским культурам эпохи бронзы, которые считаются неутилитарной посудой, использовавшейся для ритуальных напитков¹⁵, с большим основанием можно связывать со жречеством. В целом такие элементы культовой деятельности различных индоевропей-

	Внутриоптические феномены		Сан		Косо	Каменная могила		
	а	б	в	г	д	е	ж	з
I								
II								
III								
IV								
V								
VI								

Рис. 1. Образы, восходящие к внутриоптическим феноменам (по Дж.Д. Льюис-Уильямсу и Т.А. Доусону) и соответствия им среди петроглифов Каменной Могилы.

ских народов, как использование ритуальных напитков с возможными галлюциногенными свойствами и приведение себя в состояние экстаза, характеризуют не только шаманов и могут практиковаться и другими участниками различных обрядовых действий — членами архаических коллективов. Таким образом, в настоящее время мы не располагаем достаточным количеством аргументов, чтобы причислять рассматриваемые изображения Каменной Могилы к образцам "шаманского" искусства, хотя в целом вопрос о распространении шаманизма в восточноевропейском степном регионе пока остается открытым и требует специального исследования.

Не углубляясь в вопросы восприятия и функционирования визуальных образов, восходящих к внутриоптическим феноменам, на самых ранних этапах развития изобразительного искусства, отметим, что со временем они инкорпорируются в систему культуры, где приобретают конкретный смысл, вследствие чего в качестве их подосновы в каждом конкретном случае следует рассматривать прежде всего существующую культурную традицию. Безусловно, именно сфера культуры ответственна за тот факт, что в разных изобразительных системах получает распространение не весь перечисленный выше набор фигур, а какая-то их часть, причем в каждом случае

строго определенная. В основе изобразительности, характерной для Каменной Могилы, лежат линейно-геометрические фигуры на основе прямой линии (рис. 1: е, ж, з). Криволинейные геометрические формы, распространенные в некоторых европейских и неевропейских изобразительных традициях, здесь единичны. Таким образом, в сознании носителей каждой культурной традиции фокусируются прежде всего характерные именно для нее образы — простые и более сложные. Уже отмечалась соотносительность орнаментов некоторых американских коренных народов, например, мексиканских уичолей или южноамериканских тукано, с образами, возникающими в результате практикуемых ими наркотических сеансов¹⁶, однако во всех случаях подобные орнаменты не выходят за рамки уже существующей местной изобразительной традиции. Возвращаясь к простым геометрическим фигурам, следует признать, что часть из них могла закрепиться в сознании вследствие своего присутствия в основе различных изделий, т.е. как результат развития древних технологий (та же сетка или решетка, например, лежит в основе ткачества и плетения). Таким образом, геометрические визуальные образы скорее всего гетерогенны по своему происхождению и имеют комплексный характер. Но в любом случае, их изоб-

ражение на ритуальных предметах и присутствие на культовых памятниках типа Каменной Могилы свидетельствует о том, что они наделены сакральной символикой. И в этом плане такие проявления ритуальной деятельности, как использование галлюциногенов и техника экстаза, когда в сознании актуализируются именно определенные визуальные образы, могли сыграть не последнюю роль, способствуя их конкретизации и закреплению в сознании, а также сакрализации, учитывая условия их возникновения. Доминирующее положение абстрактных линейно-геометрических рисунков на стенах Каменной Могилы и образование ими самостоятельных композиций может свидетельствовать в пользу предпочтения нефигуративных форм как элементов знаковой системы.

Архаическое искусство определенным образом организует изобразительное пространство, при этом "наскальная изобразительная поверхность" (по терминологии М.Л. Подольского¹⁷), представляет тип изображения неограниченного пространства, лишённого иерархического принципа во взаиморасположении элементов композиции. А между тем само по себе пространство в архаической картине мира предстает как иерархическая структура, оно качественно неоднородно, не абстрактно и не существует вне заполняющих его вещей¹⁸. Невыраженные пространственные отношения в наскальном искусстве можно объяснять спецификой самой наскальной изобразительной поверхности и расположенных на ней композиций, чаще всего мыслящихся не как самостоятельные единицы, а как единое целое с культурным и природным окружением (некоторые аспекты этого явления рассматривались в связи с изучением различных памятников наскального искусства Европы и Азии¹⁹). Однако при этом возможны и какие-то способы маркировки сакральных зон или заполняющих их элементов (включая зооморфные и антропоморфные изображения), выделяющие их и подчеркивающие их конкретное значение. В качестве маркеров могли использоваться фигуры, с определенной символикой, к которым следует относить и рассматриваемые линейно-геометрические изображения Каменной Могилы. В зависимости от контекста, они могли служить определителями или для всей композиции в целом, или для отдельных ее элементов, включая живые существа, рядом с которыми изображались такие символы. Иногда они маркируют целые сюжетные сцены (примером может служить сцена охоты на коз из Камен-

ной Могилы, опубликованная Б.Д. Михайловым, где кроме людей и животных имеется изображение решетки²⁰, что допустимо считать свидетельством их неординарного, мифологического характера.

Література

1. Рудинський М.Я. Кам'яна Могила (корпус наскальних рисунків). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — С.132.
2. Рудинський М.Я. Вказ. праця; Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — Київ: Наук. думка, 1986; Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы на Украине. — Запорожье: ИПК "Запорожжя", 1994; Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы: Семантика, хронология, интерпретация. — Запорожье: Дикое поле, 1999.
3. Gallus A. Schematisation and symboling // Form in Indigenous Art. Schematisation in the Art of Aboriginal Australia and Prehistoric Europe. — London, Canberra, 1977. — P.373.
4. Tyler C.W. Some new entoptic phenomena // Vision Research. — 1978. — Vol.18. — P.163.
5. Lewis-Williams J.D., Dowson T.A. The signs of all times. Entoptic phenomena in Upper Palaeolithic Art // Current Anthropology. — 1988. — Vol.29. — № 2. — P.201-245.
6. Lewis-Williams J.D., Dowson T.A. Op. cit. — P.203.
7. Siegel R.K. Hallucinations // Scientific American. — 1977. — Vol.237. — № 4. — P.132-133.
8. Hodson D. Shamanism, phosphores, and early art: An alternative synthesis // Current Anthropology. — 2000. — Vol.41. — №5. — P.866-873.
9. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. — Москва: Наука, 1990. — С.57.
10. Кузьмина Е.Е. Дионис в усуней (о семантике каргаинской диадемы) // Центральная Азия: Новые памятники письменности и искусства. — Москва: Наука, 1987. — С.171-173.
11. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. — Москва: Мысль, 1983. — С.108-122.
12. Курочкин Г.Н. Скифо-сибирский шаманизм (к реконструкции религиозной системы ранних кочевников Саяно-Алтая // Вторые историч. чтения памяти Михаила Петровича Грязнова. — Ч.2. — Омск, 1992; Черемисин Д.В., Запорожченко А.В. "Пазырыкский шаманизм": артефакты и интерпретации // Жречество и шаманизм в скифскую эпоху: Материалы международной конференции. — СПб., 1996.
13. Окладникова Е.А. Шаманские петроглифы Сибири // Этнография народов Сибири. — Новосибирск: Наука, 1984. — С.131-135; Дэвлет М.А. Генезис шаманства по материалам наскальных изображений Сибири // Жречество и шаманизм в скифскую эпоху: Материалы междунар. конф. — СПб., 1996. — С.24-26; Дэвлет М.А. Изображения шаманов и их атрибутов на скалах Саянского каньона Енисея // Тр. Междунар. конф. по первобытному искусству (3-8 августа 1998 г.). — Кемерово, 1999. — Т.1. — С.224-231; Килуновская М.Е. Шаманские мотивы в наскальном искусстве народов Саяно-Алтайского нагорья // Там же. — С.232-238.
14. Хоппал М. Некоторые результаты изучения шаманизма в современной этнологии // Мировоззрение финно-угорских народов. — Новосибирск: Наука, 1990. — С.126; Hoppal M. Shamanism: an archaic and/or recent system of beliefs // Siikala A.-L., Hoppal M. Studies of Shamanism. — Helsinki, Budapest, 1992. — №.130.
15. Отрошенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья III-II тыс. до н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. — С.84-

95; Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — С.26-28.

16. Siegel R.K. Op. cit. — P.133-134; Reichel-Dolmatoff G. Beyond the Milky Way: Hallucinatory imagery of the Tucano Indians // University of California, Latin American Studies. — 1978. — Vol.42.

17. Подольский М.Л. Овладение бесконечностью (опыт типологического подхода к окуневскому искусству) // Окуневский сборник Культура. Искусство. Антропология. — СПб., 1997. — С.170; Его же. О композиционной целостности наскального искусства // ТД Междунар. конф. по первобытному искусству. — Кемерово, 1998. — С.69-70.

18. Топоров В.Н. Пространство // Мифы народов мира. — Т.2. — Москва: Сов. энциклопедия, 1993. — С.340-342.

19. Голендухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таш // Первобытное искусство. — Новосибирск: Наука, 1971. — С.181-202; Окладников А.П., Мартьянов А.Г. Сокровища Томских писаниц. — Москва: Искусство, 1972. — С.240-241; Santos Esteves M. Los espacios del arte: el disco del panel y la articulacion del paisaje en el arte rupestre Gallego // Trabajos de prehistoria. — 1998. — Vol.55. — № 2. — 1998. — P.73-88.

20. Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы на Украине. — Рис.89:1; Его же. Петроглифы Каменной Могилы. — Рис.102:1.

Сергеева М.С.

ДО ВИВЧЕННЯ ЛІНІЙНО-ГЕОМЕТРИЧНИХ ЗОБРАЖЕНЬ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Резюме

Переважання абстрактних лінійно-геометричних зображень є визначальною стилістичною рисою наскального мистецтва Кам'яної Могили. Значна їх частка знаходить аналогії серед внутріоптичних (entoptic) фігур, за Дж.Д.Льюїс-Вільямсом і Т.А.Друсоном, що відомі в палеолітичному та більш пізньому архаїчному мистецтві і пов'язуються зі зміною стану свідомості.

Нема достатніх аргументів для безспірною розглядання лінійно-геометричних зображень Кам'яної Могили як зразка "шаманського" мистецтва, проте такі фігури могли з'явитися під впливом галюціногенних засобів та екстатичної техніки як елементів архаїчного ритуалу взагалі, що актуалізують у свідомості певні образи та сприяють їх інкорпорації в культурну традицію з подальшим придбанням символічного сакрального значення. Разом із тим, геометричні візуальні образи можуть походити з інших джерел, вони мають комплексний характер. Підосновною розповсюдження їх окремих різновидів слід вважати культурну традицію.

Одне з можливих значень лінійно-геометричних зображень — маркування або всієї композиції у цілому, або ж її окремих структурних часток, включаючи біоморфні істоти, поряд із якими зображувалися такі символи.

27.01.2003

ІНФОРМАЦІЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

© Шитиков Р.А.

НАХОДКА РИМСКОЇ МОНЕТИ ОКОЛО КУРСЬКА

Осенью 2002 г. на одной из дач, рядом с д. Ноздрачево Курского района Курской обл. Российской Федерации, примерно в 8 км на северо-восток от Курска, на левобережной террасе безымянного ручья, впадающего с юга в р. Виноградь (левый приток Тускари), была найдена монета, определенная сотрудником Государственного Исторического музея Н.И. Фроловой.

Монета представляет собой римский денарий императрицы Фаустины Старшей, выпущенный после 141 г. н.э. (рис.). Вес — 2,98 г., диаметр — 17 мм. Сохранность средняя, поверхность заметно стертая, надписи частично неразличимы. На лицевой стороне изображен бюст Фаустины, развернутый вправо; волосы завиты и переплетены лентами, собраны назад и уложены в узел на макушке. Надпись вдоль края монеты: DIVA FAVSTINA. На обороте — Церера в покрывале (римская богиня злаков и урожая, в V в. до н.э., отождествленная с греческой Деметрой). Она стоит, повернув голову влево; в опущенной правой руке — два хлебных колоса, в левой — горящий факел. Надпись плохо различима: возможно, AVGV STA.

Известны точные аналогии такой монеты. Одна из них приведена в каталоге собрания Британского музея¹, другая — в описании коллекции Государственного исторического музея². В Курской области денарии Фаустины Старшей (хотя и не абсолютно идентичные данному) также встречались. Например, в д. Гридасово Обоянского р-на в 1880 г., при распахивании поля был обнаружен клад, среди монет которого, попавших в Археологическую Комиссию, одна была определена как денарий

Рис. Ноздрачево., с. Денарий Фаустины Старшей. Серебро.

Фаустины Старшей³. Подобные находки сделаны и в 1896 г. у с. Троица Бесединского р-на (в числе прочих — 20 подобных денариев), в 1915 г. — у д. Савенки Коньшевского р-на, где было выделено среди других монет 18 денариев этого же типа⁴.

Несмотря на то, что чеканка подобных денариев относится к середине II в., они, как правило, довольно долго находились в обращении. Поэтому время выпадения находки из Ноздрачево следует датировать широко — в пределах конца II — начала IV вв. н.э. В нашем случае, помимо прочего, в пользу такого предположения говорит значительная потертость монеты.

В указанный период по территории Курской области проходила северо-восточная граница проживания носителей черняховской культуры, которые вступали в активные контакты с населением, оставившим древности киевского типа⁵. Известно, что основная область распространения римских монет совпадает в ареалом черняховцев. Многочисленные находки денариев (причем преимущественно серебряных и биллоновых) на их поселениях, а, в еди-

ных случаях, и в погребениях, давно отмечались исследователями⁶. Общее число пунктов, в которых они были обнаружены, превышает 1100, при этом чаще всего встречаются отдельные монеты. Подобное обилие серебряных римских денариев не позволяет считать, что эти монеты имели только стоимость заготовленного в них металла и служили средством накопления сокровищ — несомненно, они использовались для денежной торговли⁷. И Посеймье, в силу своего географического положения, не могло остаться в стороне от этого процесса.

Литература

1. Catalogue of the Roman Empire in the British Museum. — London. — Vol. IV. — P.59. — №408.
2. Фролова И.А., Абрамзон М.Г. Римские монеты в собрании Государственного Исторического Музея. — Москва, 2001. — Т II. — С.189. — №375. — Табл.48:11.
3. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып.Г4-4. — С.44-45.
4. Там же.
5. Археологическая карта России. Курская область. — Часть I / Автор-составитель Кашкин А.В. — Москва: изд. ИА РАН, 1998. — С.46.
6. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия н.э. / Под ред. Рыбакова Б.А. — Москва: Наука, 1993. — С.157.
7. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. — С.33.

01.04.2003.

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПЕТРОГЛІФІВ 'ГРОТУ БИКА' КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ (у контексті ідей М.Я.Рудинського)

Петрогліфи Кам'яної Могили поблизу Мелітополя на Запоріжжі посідають особливе місце у науковій спадщині видатного охтирця і полтавця Михайла Яковича Рудинського. У 50-х рр. ХХ ст., у зв'язку із планами будівництва Молочанського водосховища, на Кам'яній Могилі проводила дослідження Мелітопольсько-Терпінівська археологічна експедиція ІА АН України, що ставила за мету знайти і опублікувати нові петрогліфічні зображення. У результаті п'яти польових сезонів (1951-1952, 1954, 1956-1957 рр.) було обстежено 1,5 тисячі гротів, печер і плит, серед яких вдалося відкрити вісім нових місцезнаходжень петрогліфів. Також М.Я.Рудинським були обстежені відкриті раніше 37 місцезнаходжень. Наслідком багаторічних студій стала монографія М.Я.Рудинського "Кам'яна Могила", видана вже після смерті вченого його помічником В.М.Гладиліним та сестрою Є.Я.Рудинською¹. У цій праці вчений проявив себе як тонкий, спостережливий дослідник, що, за словами С.М.Бібікова, однаковою мірою володів і методом археологічного аналізу, й історичною цілеспрямованістю. Книга містила коротку історію та прийом вивчення пам'ятки, корпус наскельних малюнків, відомих наприкінці 1950-х рр. (51 місцезнаходження), матеріали попередніх розкопок і шурфувань на Кам'яній Могилі, історичну характеристику та спробу інтерпретування петрогліфічних комплексів.

Серед них був і грот № 9, названий "гротом Бика", на честь основної фігури, переконливо атрибутованої М.Я.Рудинським². Незважаючи на це, О.М.Бадер та В.М.Даниленко вважали, що в названому гроті зображено не бика, а мамонта³, і на цій підставі відносили малюнки до палеолітичної доби. Вже згодом, на підтримку атрибуції М.Я.Рудинського виступив відомий дослідник зображень Кам'яної Могили Б.Д.Михайлов, вказавши, зокрема, на виконане в іншій техніці зображення бика з гроту № 57, де тварина також має "хобот" і місяцеподібні роги, що підтверджує єдину смислову іконографію⁴. В якості паралелі також можна вказати на зображення "бика-єдинорога" на печатах доарійського часу долини Інду (цивілізація Харанпи, IV-II тис. до н. е.)⁵.

М.Я.Рудинський уважав, що "в гроті Бика" відбита скотарсько-землеробська форма господарства первісного суспільства того відрізка часу, коли головною твариною був бик⁶. "Грот Бика" був вітварем, місцем відправлення стародавніх культів, з чим погоджується і Б.Д.Михайлов⁷. М.Я.Рудинський вказує, що в найдавніших релігіях бик фігурує як втілення благодійних сил, як добре божество⁸. Культ

бика був притаманний більшості народів Середземномор'я та Причорномор'я, зокрема, у шумерській і ханаанській релігіях з цією твариною ототожнювався верховний бог як пастух-патріарх, із тотемними функціями, що завідує бурею, блискавкою і громом, дає жінкам вагітність тощо⁹. У міфології греків бик є архаїчною хтонічною іпостассю Зевса, якої той, скажімо, набуває під час викрадення Європи¹⁰. Із биком пов'язаний і громовержець Перун у слов'янській релігії¹¹. У ведійській міфології з биком порівнюється бог грому Індра (Парджанья). В "Рігведі" його постійно називають "биком", "буйволом", "міцним биком", "биком, чия несамовитість істинна", і т.д.¹² Агресивність цього бога-бика відповідає зображенню "бика в позиції оборони чи бодання" на Кам'яній Могилі¹³.

Саме у подоби бика Індра здійснює свій головний подвиг. Йдеться про основний міф "Рігведи", який варіюється в ній на безліч ладів. Зміст його зводиться до наступного. Демони Пані (буквально: "скупі") викрадають в Індри дійних корів і ховають їх в укритті Вала. Вала — це зародок новорічного світоладу, що межує з образами потойбічного світу і загробного царства, хтонічне вмістилище благ¹⁴. Воно недвозначно описується як гора ("пірі", "парват")¹⁵, пагорб, острів чи поріг, оточений водами, порожниста скеля чи кам'яна печера¹⁶, тобто, місце, чимось подібне до Кам'яної Могили.

Охороняв Валу син богині річок Дану, змії-асура Врітра¹⁷. Ім'я його означає "ворог", "завада", "перепона", він перетнув течію рік¹⁸. Індра з союзниками: богом молитви Бріхаспаті, натовпом божественних співців Анграсів і богом вогню Агні — вирушили на пошуки худоби. Знайшовши її, Індра пробиває скелю і випускає корів¹⁹.

Боротьба між громовержцем Індрою та змієм Врітрою, така подібна до змєборства індоєвропейських чарівних казок, в "Рігведі" має чотири аспекти. По-перше, це сам "бій з Врітрою" — "Врітра-тур'я"; по-друге, це битва за володіння коровами — "го-іштї". По-третє, це боротьба за води, котрі з'являються то в формі рік ("сіндхус"), то у вигляді розливу вод ("апах"). Вони часто описуються в "Рігведі" як звільнені внаслідок убивства Врітри. Це відомо як "ап-тур'я" — "бій за води". І Індра іменується "Ап-джит" — "Переможець у водах", тоді як Врітру називають "Апах парішаянам" ("Той, хто охоплює води"). По-четверте, це боротьба за повернення денного світла чи неба, відома як "дів-іштї", або ж "битва за день". І в багатьох місцях про сонце й світанок говориться як про повернені Індрою після вбивства Врітри²⁰. Таким чином, цей міф має і космогонічний підтекст, оскільки Врітра втілює собою інертне, хаотичне начало. Індра, що вбив дракона, виступає як деміург, що впорядковує Всесвіт. Він розбиває (чи пробурює) перепону, що заважає нормальному функціонуванню елементів космосу і необхідних для аріїв благ: течій рік, ранкових зорь, корів та ін.²¹. Таким чином, це типовий "скотарський чи вже й землеробсько-ско-

тарський²² міф, котрий відповідає рівневі розвитку енеолітичних племен Прикаспійсько-Азовсько-Чорноморського регіону, зокрема, територій поширення ямної культурно-історичної спільноти²³.

Поєдинок Індри з Врітрою, на думку вчених, уособлює звільнення рік від криги, порогів та інших перепон²⁴, що також відповідає природному середовищу Північного Приазов'я та Причорномор'я. Міф про визволення Індрою корів вплинув на індоарійські річні обряди (саттри). В "Айтарея Брахмані" (IV, 17) вказується: "Вони проводять Гавам-аянам" — ряд жертвоприносних церемоній, що зветься "шлях корів"²⁵. Можливо, місцем проведення подібних ритуалів і слугувала Кам'яна Могила.

Що ж до уподібнення "гrotу Бика" до ведійської Вали, хоча б в якості типологічної паралелі, то остання описується як таємний, прихований сховок Врітри в горі ("парвата"). Там усе занурене у морок²⁶. Зв'язок нижнього світу вод з горами й мороком, на думку Б.Г.Тілака, слід вважати встановленим. Вала — це те саме місце, де перебуває у своєму сні Вішну, вражений хворобою, де Тріта вперше одяг упряж на коня, в образі якого уявлялося сонце, а Індра вперше стає вершником (Рігведа, I. 163. 2), сівши на нього верхи. У цьому місці Врітра ховав корів у кам'яному стійлі, тут царювали Варуна і Яма, і перебували в спокої та задоволенні душі предків²⁷. Це відповідає описаному М.Я.Рудинським зображенню на плиті № 25 з Кам'яної Могили коня та поряд — вершника на коні, що намагається його приборкати, у поєднанні із солярними знаками²⁸. Б.Д.Михайлов датує ці петроглифи епохою ранньої бронзи (ямна культура)²⁹.

Не можна оминати і зображення стоп на плитах № № 28, 34 а і б, 44, 49, 53, 55³⁰, які вже В.М.Даниленко співвідніс з кроками ведійського бога Вішну³¹. Такої ж думки у питанні датування й інтерпретації зображень стоп дотримується О.М.Титова, вважаючи, що "плити зі ступнями з Кам'яної Могили як зображення даючого життя сонячного божества, що крокує по світобудові, яким його уявляли землероби і скотарі Приазов'я (можливо, Вішну, за індоарійською міфологією), ми можемо пов'язати з епохою енеоліту, а саме — кінцем IV - серединою II тис. до н. е."³².

Згідно із міфом, Індра викликав Вішну на допомогу з потойбічного світу. Трьома кроками Вішну виміряв-об'єднав все, небо і землю, між якими сам він є, очевидно, середньою, зв'язуючою ланкою³³.

Тоді сказав Індра, збираючись вбити Врітру:

"О друже Вішну, ступни ширше!"

(Рігведа, IV, 18. 11)³⁴

Близько до цього звучать і слова іншого гімну (VIII, 12. 27), а в одному з гімнів Вішну разом зі своїм другом Індрою розколює хтонічний пагорб-скелю Вала і відкриває стійло корів (I, 156. 4)³⁵. Обидва вони — і Вішну, й Індра, — описуються як переможці змія Шамбари, вони здолали багато асурів і визволили Сонце, Зорю і Вогонь. З цих пасажів, як пише Б.Г.Тілак, видно, що Вішну допомагав Індри у боротьбі з Врітрою (VIII, 100. 12), а якщо це так, то один з його кроків мусив прийти на територію цієї битви, тобто на нижній світ³⁶. З трьох кроків Вішну останній — найдовший³⁷, він мусить співвідноситися з прихистком Врітри — Валою³⁸. Із третім кроком Вішну перетворюється з карлика на ве-

летня³⁹ і наступає на голову ворогові Індри, вдавлюючи його в нижній світ⁴⁰.

1985 р. Б.Д.Михайлов виявив у гроті № 55 скульптуру голови дракона, найближчим аналогом до якої, на його думку, й є образ Врітри в основному міфі "Рігведи"⁴¹, зі стопою Вішну і стрілою Індри на голові. Все це аргументує наявність у святилищах Кам'яної Могили зображень третього сліду Вішну, на який не наважуються подивитися прості смертні, але на нього завжди дивляться ті, хто приносить жертву (Рігведа, I, 155; I. 22. 20)⁴². До того ж відомо, що Вішну мешкає у горах, там, "де багаторогі нерозлучені бики", у недосяжному "цьому милому притулку його сп'януються мужі, віддані богам"⁴³ (Рігведа, I, 154, 2, 5-6)⁴⁴, тобто у недоступному для всіх місці проводяться ритуальні учти чоловічих союзів з характерними для них екстатичними моментами⁴⁵.

Цілком можливо, що й "печера Риби" на Кам'яній Могили (№ 56), з відповідним горельєфом, датована Б.Д.Михайловим, за паралелями з ямним похованням зі скульптурою голови риби з с.Соснівка на Мелітопольщині, серединою — кінцем III тис. до н. е.⁴⁶, хоч і подібна до інших, давніших, рибоподібних зображень Кам'яної Могили⁴⁷, відбиває одну з аватар (втілень) Вішну, а саме — Матсья (рибу)⁴⁸.

Це спонукає нас докладніше придивитися до можливих індоарійських мотивів у зображеннях "гrotу Бика", тим більше, що й іранський відповідник Індри — Врітрагана ("убивці Врітри") — бог Веретрагна — часом з'являється у бичачій подобі⁴⁹. Тому логічно було б, якби громовержця зобразили у вигляді великого, агресивного бика, серед звільненої ним череди. Б.Д.Михайлов звернув також увагу на зображення собак у "гrotі Бика", які за своїм стилем нагадують трипільські малюнки на посуді. Як відомо, в "Рігведі" собака Сарам є супутником Індри, який "став єдиним господарем корів". Саме вона розшукала викрадену худобу і через пролом у скелі провела "главу корів" (Індру) у "стародавнє захищене місце" (Рігведа, III. 31. 4-6; X. 108. 2)⁵⁰.

Сарама є матір'ю двох страхітливих псів Шарбарів, що охороняють вхід у потойбіччя, а міфологія й магія собаки-вовка розвивалися та інтерпретувалися, перш за все, таємними товариствами, заснованими на воїнських ініціаціях. У ході ініціаційних випробувань ініціанти, як і померлі та шамани, зустрічають хтонічну собаку під час свого сходження на "той світ". Для індоєвропейських чоловічих союзів дуже важливою була також віра в лікантропію — можливість перетворитися на собаку чи вовка⁵¹.

М.Я.Рудинський зробив спробу з'ясувати функціональне призначення "гrotу Бика": "Здається, є всі підстави припустити, що "гrot Бика" був місцем виконання в ньому якихось культових відправ, — писав він. — Все в цьому гроті промовляє за культову обстановку. Згадана вище південно-східна стіна (плита) грота, поспіль зарисована густим мереживом геометричних накреслень і зооморфних зображень, зберігає сліди фігури бика і тло, на яке нанесено рисунки менших тварин. Тут же зображено і ворожбит в позі заклинання ("камлання"). Безпосередньо перед місцем, де була плита із зображенням великого бика, тобто центром грота, лежить камінь-плита з більш-менш рівною, мабуть, навмисне вигладженою поверхнею, що виступає всього на 15-20 см над рівнем "підлоги" грота в його північно-західному сек-

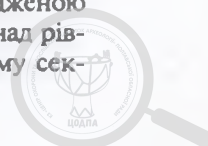

Рис.1. Зображення бика на плиті у гроті №9 Кам'яної Могили. За М.Я.Рудинським.

торі, праворуч від входу. На ній витерто чотирнадцять виглибин (мисочок), завбільшки в пригорщ руки середнього розміру, розташованих півколом уздовж західного краю. Ці мисочки призначалися, мабуть, для жертвних приносин, або узливань, або кадильниць, а може й для урочистого освітлення грота. Можливо, що в них наливали якийсь жир і, вкладаючи в нього гнота, освітлювали це темне і таємниче приміщення під час виконання певних обрядів, і тоді пофарбована східна стіна в протилежному кутку грота спалахувала червоним сяйвом. Якщо така інтерпретація цього каменя вірна — все підтверджує культову обстановку грота — санктуарія. Багате оформлення середини грота, нічим, як це зазначено вище, не відміченого зовні, говорить про те, ще це святилище було ретельно заховане від очей чужинця⁵¹.

В індоєвропейській системі символів червоний колір співвідносився з військовою верствою та богом війни (громовержцем)⁵². У червоний фарбували зображення військових божеств⁵³. Індра-бик є носієм чоловічого начала (Шатапатха Брахмана. 12, 9. 1, 17) і покровителем військового стану кшатрїїв, це бог-кшатрїй, можна сказати, взірць кшатрїя⁵⁴, він — ватажок архетипового чоловічого союзу — Марутів⁵⁵. Індра є також втіленням військової магії, він долає своїх ворогів "чаклунськими чарами" (Рігведа. I. 118. 7)⁵⁶. Тут слід знову згадати про "грот Бика" і описану М.Я.Рудинським групу зображень, в якій серед накреслень, що не піддаються усвідомленню, нанесено поколінну постать людини, що стоїть з піднесеними вгору руками, з розчепіреними пальцями в позиції заклинателя-ворожбитя; він представлений в момент зосередженого ворожіння чи екстатичного зачаровування, а далі під його ногами — зображення вовка, хижого звіра, ворога свійської худоби⁵⁷.

Б.Д.Михайлов згадує його як "чаклуна чи шамана в позі адорації над лежачим псом"⁵⁸.

Входження до печери було частиною ініціаційних містерій індоєвропейців, зокрема, іранців, індійців, кельтів, скандинавів⁵⁹, починаючи з доби кам'яного віку⁶⁰. Сценарій індоєвропейських ініціацій часто включав у себе поєдинок з хтонічним чудовиськом (Тієкампф)⁶¹, тому особливого значення набувало відтворення двоюбою Індри з Врітрою: "Люди шляхом своїх ритуалів прагнули допомогти Індри в його битві проти смерті й п'їтьми"⁶². Міф про Індру, його перемогу над змієм, і танець зі зброєю на честь подолання темних сил були головними моментами культової драми. Змієборство завжди стоїть у тісному зв'язку з культом арійського чоловічого союзу⁶³. Таким чином, можна припустити, що "грот Бика" був місцем посвячення молоді, подібного ведійській "упанаяні", авестійському "навзату"⁶⁴. Це відповідає висновку М.Я.Рудинського про те, що гроти Кам'яної Могили не були місцями загального користування, а перебували у віданні і під доглядом групи посвячених осіб чи окремих старіших і досвідченіших представників роду чи іншої ширшої суспільної групи, що зналися на чародійстві і володіли потрібними для того чаклунськими засобами. Це відлюдне, таємниче місце релігійних відправ було відоме лише певній групі відвідувачів⁶⁵.

Автор не претендує на остаточність чи повноту інтерпретації, однієї з багатьох можливих, оскільки будь-яка спроба проникнути у духовний світ археологічних культур завідомо є хиткою і неповною⁶⁶. Проте такі спроби вкрай необхідні. Одним з перших у вітчизняній науці це усвідомив М.Я.Рудинський, який знайшов певні аналогії петрогліфам Кам'яної

Могили у Західній Європі та спробував витлумачити частину зображень, зосередившись, зокрема, на їхній релігійно-магічній семантиці⁶⁷. Від нього цей напрямок досліджень частково сприйняли В.М.Даниленко, який розглянув петрогліфи Кам'яної Могили у ряді робіт⁶⁸, та О.М.Титова, що розглянула "плити стоп", пов'язавши їх із сонячним божеством епохи енеоліту-бронзи⁶⁹. Семантику наскельних зображень також плідно досліджує Б.Д.Михайлов. Він дійшов висновку, що за доби бронзи Кам'яна Могила, була насичена своєрідними вівтарями і, можливо, окремими поховальними комплексами, де стародавня людність поклонялася своїм богам чи ховала своїх вождів і жерців, скоріше за все, була культовим центром племен ямної культурно-історичної спільності, що належали до індоєвропейської мовно-етнічної спільноти. Це зумовлювало появу у їхньому мистецтві ведійських образів⁷⁰ і підтверджує думку М.Я.Рудинського, що "петрогліфічний комплекс Кам'яної Могили в якійсь своїй частині є одним із проявів того світогляду, який складався в межах широкого культурно-історичного поясу, що простягся через Старий Світ між Індією і європейським узбережжям Атлантики"⁷¹.

Література

1. Рудинський М.Я. Кам'яна Могила: Корпус наскельних рисунків. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 140 с.
2. Рудинський М.Я. К вопросу о наскельных изображениях Каменной Могилы // КСИА АН УССР. — Киев, 1955. — Вып.5. — С.65-66.
3. Бадер О.Н. Об изображении мамонта с Каменной Могилой // Кавказ и Восточная Европа в древности. — Москва: Наука, 1973. — С.26-32; Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.8, 53-54, 56-57, 58-59, 135.
4. Михайлов Б.Д. Петрогліфи Каменної Могили на Україні: (Семантика, хронологія, інтерпретація). — Запорозьке: ИПК "Запоріжжя", 1994. — С.27, 29, 43, 45, 145.
5. Гусева Н.Р. Славяне й ари: Путь богов й слов. — Москва: Фаир-Пресс, 2002. — С.74, 76.
6. Рудинський М.Я. Кам'яна Могила. — С.46.
7. Михайлов Б.Д. Петрогліфи Каменної Могили... — С.153.
8. Рудинський М. Я. Вказ. праця. — С.46.
9. Гуменна Д. Благослови, мати!: Казка-есеї. — Київ: КМ Academia, 1995. — С.111-112
10. Рудинський М.Я. Вказ. праця. — С.46; Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. — Москва: Мысль, 1996. — С.52, 134-136, 140-141, 143-145, 155-156, 215-236.
11. Протокий из Кессарии. Война с готами. — Москва: Изд-во АН СССР, 1950. — С.297; Барсов Е.В. Об олонечских древностях // Тр. МАО. — Москва, 1878. — Т.7. — С.229-230; Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: (Древний период). — Москва: Наука, 1966. — С.132; Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С.148.
12. Ригведа. Мандалы I-IV / Пер., ст. и прим. Елизаренковой Т.Я. — Москва: Наука, 1989. — С.41, 42, 71-72, 247, 250, 252, 321, 328, 330, 332-335, 336, 337 та ін.
13. Рудинський М.Я. Вказ. праця. — С.47.
14. Кейпер Ф.Б.Я. Труды по ведийской мифологии. — Москва: Наука, 1986. — С.54, 74-75, 85-86, 131 и др.
15. Тилак Б.Г. Арктическая родина в Ведах. — Москва: Фаир-Пресс, 2001. — С.275-276.
16. Ригведа... — С.40-41, 22, 254, 319, 321, 323, 392, 494-495 и др.; Тилак Б.Г. Арктическая родина в Ведах. — С.266, 272, 357; Кейпер Ф.Б.Я. Указ. соч. — С.123-125.
17. Эрман В.Г. Очерк истории ведийской литературы. — Москва: Наука, 1980. — С.69-70.
18. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.266; Ригведа... — С.494-495.
19. Кейпер Ф.Б.Я. Указ. соч. — С.31, 75, 157-158.
20. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.264-265.
21. Кейпер Ф.Б.Я. Указ. соч. — С.112-146.
22. Рудинський М.Я. Вказ. праця. — С.46.
23. Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С.142.
24. Эрман В.Г. Указ. соч. — С.68; Клейн Л.С. От Днестра до Инда // Знание — сила. — Москва, 1984. — № 7. — С.17-20.
25. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.211-212.
26. Там же. — С.348.
27. Там же. — С.358; Ригведа... — С.199.
28. Рудинський М.Я. Вказ. праця. — С.62-63. — Рис.39; пор.: Даниленко В.М. Вказ. праця. — С.51-52, 60; Фисун О. Світло храму // Артанія. — Київ, 1997. — Л3. — С.28.
29. Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С.160-162.
30. Рудинський М.Я. Вказ. праця. — С.66, 71-72, 91-94; Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С.58, 60, 72, 75, 88, 94-95, 155-158.
31. Даниленко В.М. Вказ. праця. — С.62-63.
32. Титова Е.Н. Об интерпретации и хронологии композиций со ступнями из Каменной Могилы // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев: Наук. думка, 1982. — С.14.
33. Кейпер Ф.Б.Я. Указ. соч. — С.101-111.
34. Ригведа... — С.381.
35. Ригведа... — С.191; Кейпер Ф.Б.Я. Указ. соч. — С.157-158.
36. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.347.
37. Кейпер Ф.Б.Я. Указ. соч. — С.101-111.
38. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.348.
39. Эрман В.Г. Указ. соч. — С.61-62 и сл.
40. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.346-347.
41. Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С.94, 153-155.
42. Ригведа... — С.190-191, 222.
43. Ригведа: Избранные гимны / Пер., комм. и вступ. ст. Елизаренковой Т.Я. — Москва: Наука, 1972. — С.355; пор.: Ригведа. Мандалы I-IV... — С.189-190.
44. Jettmar K. Indo-iranische Traditionen bei den Kafiren und Dargen // Международный конгресс антропологических и этнографических наук. — Москва: Наука, 1970. — С.78.
45. Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорозьке: изд. ЗГУ, 1990. — С.107; Михайлов Б.Д. Петрогліфи... — С.97-98, 158-160.
46. Рудинський М.Я. Вказ. праця. — С.39; Даниленко В.М. Вказ. праця. — С.63-64, 74, 118-126; Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества. — Фастов-Славутин-Киев: Прайд, 1997. — С.53-54.
47. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.371, 412-413; Фразер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. — Москва: Политиздат, 1985. — С.96-98.
48. Тилак Б.Г. Указ. соч. — С.413.
49. Ригведа... — С.319; Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С.149-150; Марек Й. Собачья звезда Сириус, или Похвальное слово собаке. — Москва: Радуга, 1988. — С.81-82.
50. Eliade M. Birth and Rebirth: The Religious Meanings of Initiation in Human Culture. — New York: Harper & Brothers Publishers, 1958. — P.81-83; Wikander S. Der arische Maenner Bund.

— Lund: Hakan Ohlssons Buchdruckerei, 1938. — S.64-65 ff.; **Ridley R.A.** Wolf and Werwolf in Baltic and Slavic Tradition // The Journal of Indo-European Studies. — 1976. — V.4. — P.321-331; **Эпштейн М.** Шаманизм: Архаические техники экстаза. — Киев: София, 1998. — С.347;

51. **Рудинський М.Я.** Вказ. праця. — С.47-48.

52. **Кузьмина Е.Е.** В стране Кавата й Афрасиаба. — Москва: Наука, 1977. — С.93-94; **Попович М.В.** Мировоззрение древних славян. — Киев: Наук. думка, 1985. — С.58; **Дюмезиль Ж.** Верховные боги индоевропейцев. — Москва: Наука, 1986. — С.29.

53. **Рыбаков Б.А.** Язычество Древней Руси. — Москва: Наука, 1988. — С.245.

54. **Дюмезиль Ж.** Указ. соч. — С.19, 25, 27, 34, 37, 53-54, 58, 78-79, 91, 161.

55. **Wilkander S.** Op. cit. — S.68-71, 74-80.

56. Ригведа... — С.15.

57. **Рудинський М.Я.** Вказ. праця. — С.44; пор.: **Даниленко В.Н.** Космогония... — С.53, 137; **Фисун О.** Вказ. праця. — С.29.

58. **Михайлов Б.Д.** Указ. соч. — С.149.

59. **Геккерторн Ч.У.** Тайные общества всех веков и всех стран. — Москва: Терра, 1995. — С.35-36, 39, 44, 74, 78.

60. **Рыбаков Б.А.** Язычество древних славян. — Москва: София-Гелиос, 2002. — С.104-119.

61. **Eliade M.** Op. cit. — P.83; **Кардини Ф.** Истоки средневекового рыцарства. — Москва: Прогресс, 1987. — С.67, 74-75, 112.

62. **Кейпер Ф.Б.Я.** Указ. соч. — С.50.

63. **Wilkander S.** Op. cit. — S.80-81; пор.: **Widengren G.** The Sacred Kingship of Iran // Regalia Sacra. — Leiden, 1959. — P.252-253; **Иванов В.В.** Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от asva — "конь" (жертвоприношение коня и дерево asvattha в древней Индии) // Проблемы истории языков и культуры народов Индии. — Москва: Наука, 1974. — С.109; **Топоров В.Н.** Хеттск purullia, лат. palilia, palilia и их балканские истоки // Балканский лингвистический сборник. — Москва: Наука, 1977. — С.126-127.

64. Див.: **Eliade M.** Op. cit. — P.53-57; **Пандей Р.Б.** Древнеиндийские домашние обряды (обычай). — Москва: Высш. шк., 1990. — С.111-133; **Васильков Я.В.** Происхождение сюжета Кайратапарвы (Махабхарата. 3. 39-45) // Проблемы истории

языков и культуры народов Индии. — Москва: Наука, 1974. — С.141 и сл.

65. **Рудинський М.Я.** Вказ. праця. — С.130.

66. Див.: **Элиаде М.** Оккультизм, колдовство и моды в культуре. — Киев-Москва: София-Гелиос, 2002. — С.64-67.

67. **Рудинський М.Я.** Вказ. праця. — С.22, 26, 39-49, 60, 72-73 та ін.

68. **Даниленко В.М.** Про наскельні зображення Кам'яної Могили // Археологія. — Київ, 1950. — Т.4. — С.78-90; **Даниленко В.Н.** Неолит України. — Киев: Наук. думка, 1969. — 260 с.; **Даниленко В.М.** Кам'яна Могила. — Киев: Наук. думка, 1986. — 152 с.; **Даниленко В.Н.** Космогонія первобитного общества. — Фастов-Славутич-Киев: Прайд, 1997. — 98 с.

69. **Титова Е.Н.** Указ. соч. — С.5-14.

70. **Михайлов Б.Д.** Об одном сюжете петроглифов Каменной Могили // СА. — Москва, 1987. — №2. — С.250-253; **Михайлов Б.Д.** Петроглифы из пещеры "Подкова" на холме Каменная Могила в Северном Приазовье // СА. — Москва, 1990. — № 1. — С.131-136; **Михайлов Б.Д.** Солнечная ладья эпохи ранней бронзы в гроте Каменной Могили // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья / ТДК. — Херсон, 1990. — С.46-47; **Михайлов Б.Д.** Петроглифы Каменной Могили... — С.152-153.

Рахно Ю.К.

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПЕТРОГЛИФОВ "ГРОТА БЫКА" В КАМЕННОЙ МОГИЛЕ (в контексте идей М.Я.Рудинского) Резюме

Исследование петроглифов Каменной Могили занимают значительное место в научном наследии выдающегося археолога Михаила Рудинского. В данной статье делается попытка рассмотреть в контексте его идей рисунки в одном из наиболее известных гротов — "гроте Быка", интерпретированные М.Я.Рудинским как изображение древнего верховного божества. По мнению автора, в них можно предполагать иллюстрацию к мифу, аналогичному основному мифу Ригведы о борьбе громовержца Индры, имевшим подобно другим богам, бычьую ипостась, с драконом Вритрой, похитившим у него скот. Параллели данному мифу просматриваются также в других пещерах и гротах Каменной Могили, возможно, использовавшихся племенами ямной культуры-исторической общности для проведения инициационных ритуалов.

27.02.2003

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© Коваль В.С., Мироненко К.М.

НУКЛЕУС З ОКОЛИЦЬ ПОЛТАВИ

Під час огляду заплави струмка Чорний, край підніжжя Кобищанської гори (м.Полтава, м-н Кобищани, вул. Південна), влітку 2002 р., красзнавцем В.С.Ковалем — колекціонером із Харкова, був виявлений крем'яний виріб, що становить певний науковий інтерес. Це нуклеус з кремню світло-сірого кольору, добре огранований, одноповерховий, виготовлений у техніці кругового сколювання¹.

Схожий нуклеус знайдено поблизу с.Крамаренки Кременчуцького р-ну на Поллі. Обидва вироби належать до кола старожитностей пізньомезолітичного часу і походять з пам'яток кукурецької культури. Вони датуються кінцем VI-V тис. до н.е.²

Знахідка, можливо, вказує на наявність залишків стоянки носіїв дніпровського варіанту кукурецької культури у межах сучасної Полтави, які останнім часом виявлені у передstepових просторах Полтав-

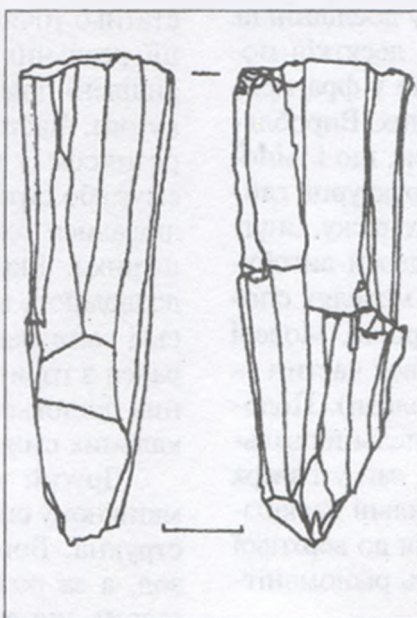

Рис. Полтава, Кобищани, долина струмка Чорний. Нуклеус. Крем'яний. Фонди ЦОДПА.

щини: на Білій Горі під Полтавою, різночасовому поселенні Малоперещепинське 2а, розташованому на діючій Рубайчин Бугор поблизу с.Пристанційне Новосанжарського р-ну, різночасовій пам'ятці в ур.Барбара II на околиці м.Комсомольськ³.

Література

1. Фонди ЦОДПА — КВ № 586; А.310.
2. Пам'ятники матеріальної культури древньої і середньовікової Полтавщини: Каталог виставки / Гороховський Е.Л., Кулятова І.Н., Луговая Л.Н., Маргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — С.6. — № 6.
3. Висловлюю вдячність консультанту Гавриленку І.М., зав. відділом ПКМ, к.і.н.
4. Детальніше див.: **Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулятова І.М., Лямін В.В., Мироненко К.М.** Мезолітична стоянка "Комсомольська" поблизу с. Підлужжя на Кременчуцьщині (вміщена у цьому випуску журналу).

01.02.2003.

ГЛИНЯНІ МОДЕЛІ САНЕЙ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ

М.Я.Рудинський — видатний український археолог, визнаний фахівець у галузі первісної історії та археології, до кола наукових інтересів якого входило дослідження ряду епох — палеоліту, неоліту, доби бронзи, раннього залізного віку. Не полишив він поза увагою також і трипільську культуру. Історично сталося так, що трипільські пам'ятки Попруття та Подністров'я в кінці XIX - на початку XX ст. переважно досліджувалися австрійськими, польськими і румунськими археологами. Проте, в цей же час, а особливо у 20-30-і рр. XX ст. у вказанному регіоні успішно працювали і вітчизняні дослідники (В.Хвойка, Е.Сіцінський, Л.Чикаленко, Ю.Полянський, Я.Пастернак, О.Кандиба, М.Смішко). М.Я.Рудинський не тільки виявив у Подністров'ї ряд нових різночасових трипільських пам'яток, а й провів розкопки на поселеннях Кадіївці (ур.Бавки) та Озаринці (ур.Попов-Город)¹. Важливість дослідження цих поселень розвинутого періоду Трипілля (етап VI) підтверджується тим, що спостереження М.Я.Рудинського й досі є актуальними². Потрібно відзначити, що саме у Подністров'ї на середньотрипільських поселеннях Городниця-Городище та Незвисько були знайдені найперші глиняні моделі саней³.

Пластика племен культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля завжди привертала увагу археологів. Та одна із категорій знахідок, а саме глиняні моделі саней, певним чином випала із поля зору дослідників. На сьогодні вже відомо кілька десятків моделей, представлених переважно у фрагментах, хоча є і кілька повністю цілих. Вироблялися вони з тієї ж глиняної маси, що і типовий столовий посуд — тонкоструктурна глина зі штучною домішкою дрібного піску. Внутрішня і зовнішня поверхні моделей ангобувалися і фарбувалися. Іноді на моделях спостерігається розпис чорною фарбою. Моделі конструктивно складаються з двох частин — верхньої (кузов) та нижньої (полози). Полози ліпилися у вигляді двох паралельних вальків, передні краї яких загострені, загнуті вверх та, як правило, мають горизонтальні наскрізні отвори. Полози підмазувалися до верхньої частини моделі, яка мала досить різноманітну форму (рис.1: 1-4; 2: 1-2).

За морфологічними ознаками моделювання кузова, моделі саней розподіляються

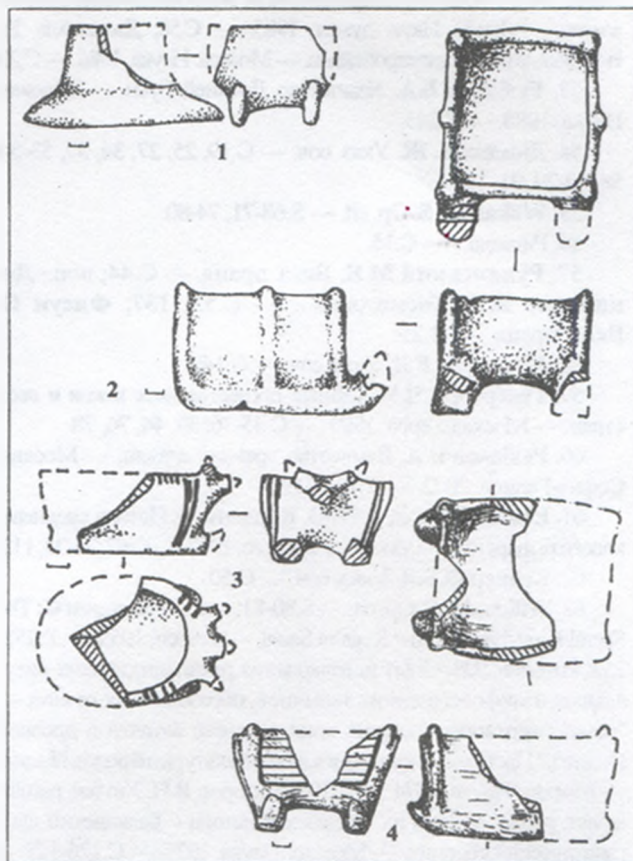

Рис. 1. Моделі саней з трипільських поселень:
1 - Незвисько 2 - Майданецьке, 3-4 - Тальянки

на два типи, що умовно названі реалістичним та схематичним. До першого типу відносяться моделі з прямокутним у плані кузовом. Характерною рисою цього типу є достатньо точна передача у пластиці конструкції реальних дерев'яних саней — рельєфно виділені полози, основа, вертикальні стояки кузова. Часто деталі конструкції підкреслені розписом у вигляді вертикальних широких смуг або стрічок "сітки", між якими іноді малювалися горизонтальні лінії чи паралельні штрихи. Вказані елементи декору моделей дозволяють припустити, що реальні трипільські сани мали квадратний кузов, який збирався з горизонтально розміщених дерев'яних дошок-плах, закріплених у пазах вертикальних стояків.

Другий тип моделей виконувався у схематичному стилі, переважно без деталізації конструкції. Вони мають овальний у плані кузов, а за розписом окремих виробів можна гадати, що верхня частина саней була зроблена з плоти чи із зшитих і закріплених на стояках клаптів шкіри або грубої тканини⁴.

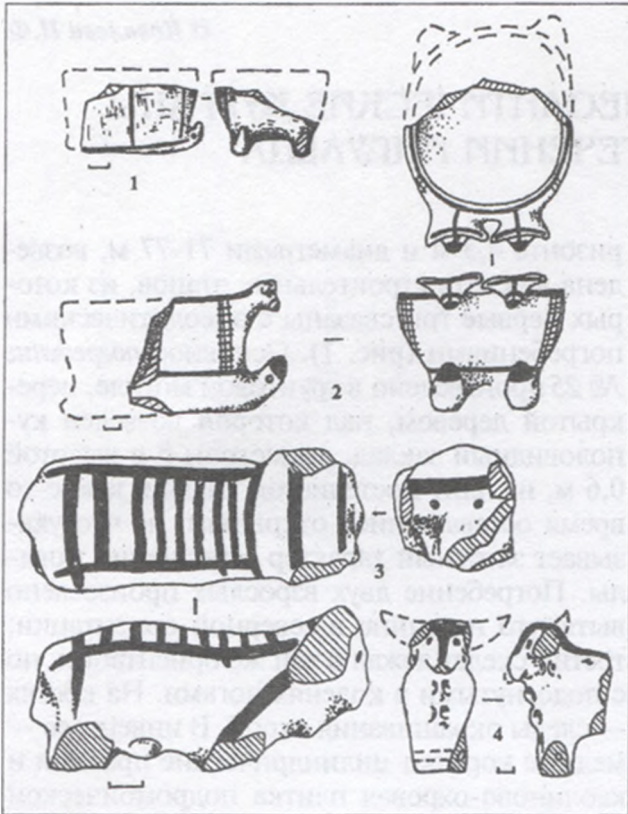

Рис. 2. Моделі саней та зооморфна пластика з трипільських поселень:
1-2 - Тальянки, 3 - Чичиркозівка, 4 - Володимирівка

Іноді розпис моделей схожий з орнаментациєю деяких трипільських ритуальних посудин. Особливістю другого типу є те, що він часто має з переду кузова одинарні, рідше — парні рельєфні зображення голови бика (вола). В окремих випадках зооморфні наліпи модельовані досить реалістично, а розписом показана упряж на голові тварини. Сани без зооналіпів, але з отворами у полозах, можливо, використовувалися у ритуальних діях "у пари" із зооморфними фігурками "бичків", які мали наскрізні отвори для шнура в ніжках чи за рогами, а також із статуетками, на яких розписом показана упряж (рис. 2: 3-4). Такі "пари" опосередковано свідчать про застосування тяглових тварин (віл) не тільки у транспортуванні, а й в основній галузі господарювання трипільців — землеробстві — при оранці та боронуванні³. Стосовно ж полозів реальних саней, то вони виготовлялися з двох колод чи тесаних товстих дощок.

Сани чи їх фрагменти часто трапляються в межах трипільських жител біля вимосток, підвищень чи навіть безпосередньо на жертovníках. Розміщення моделей у залишених мешканцями будинках, що потім спалювалися при покиданні поселення з переходом на інше місце, можливо, вказує на обряд, схожий з поховальним⁴. Все це свідчить про зв'язок моделей саней з поховальною коліницею чи поховальним човном, а в більш

широкому розумінні — з сакральною ідеєю поминання душі предків, відходу у потойбічний світ та тимчасове повернення у світ реальний помираючої та воскресаючої Природи.

Більшість моделей саней знайдено у Буго-Дніпровському регіоні, на поселеннях етапу СІ томашівської локально-хронологічної групи (Тальянки, Майданецьке, Доброводи, Чичиркозівка, Кочержинці-Паньківка та ін.). Кілька фрагментів моделей виявлено на пам'ятках сусідніх, споріднених локальних груп, з населенням яких томашівські племена підтримували постійні контакти (Немирів-городище, Чечельник). Можливо, саме на томашівських поселеннях-гігантах, з їх значними територіальними угіддями, як транспортний засіб найбільше поширення отримали дерев'яні сани-волокуші. Це було зумовлене потребою у масових перевезеннях землеробської продукції, будівельних матеріалів, палива з широких і віддалених ділянок території, що контролювалася населенням великих поселень. Другою умовою поширення у регіоні саней була сприятлива ландшафтна ситуація на даній території, з її достатньо рівним рельєфом. Третя умова — нагальна потреба (і можливість) у використанні транспортних засобів при тому високому рівні економіки, якого досягли саме томашівські племена Кукутень-Трипільської спільності.

Література

1. Рудинський М.Я. Досліди на Кам'янецьчині // КЗ ВУАК за 1926 р. — Київ, 1927. — С.123-142.
2. Рудинський М.Я. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки // Антропология. — Київ, 1930. — Т. 3. — С.235-259.
3. Кравец В.П. Глиняные трипольские модельки саней и челна в коллекциях Львовского исторического музея // КСИИМК. — Москва, 1951. — Вып. 39. — С.127-131.
4. Рижов С.М. Моделі саней з пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя // ТД VI Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1988. — С.4-5.
5. Балабина В.И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — Ленинград, 1998. — С.11-13, 29, 37; Гусев С.А. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры // РА. — Москва, 1998. — № 1. — С.15-27.
6. Зиньковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских наземных жилищ // СА. — Москва, 1973. — № 1. — С.137-149; Його ж. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — Київ, 1975. — Вип. 15. — С.22-30.

Рижов С.Н.
ГЛИНЯНІЕ МОДЕЛИ САНЕЙ
КУКУТЕНЬ-ТРИПОЛЬСКОЙ ОБЩНОСТИ
Резюме

В статье рассматривается мало известная в научной литературе категория глиняной пластики Кукутень-Трипольской общности — модели саней. Прослежено территориальное и хронологическое распространение данной группы находок. Дается их типологическое описание и реконструкция реальных саней Триполья. Показано также место этой категории находок в идеологических представлениях трипольских племен.

СТРАТИФИЦИРОВАННЫЕ ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЕ КУРГАНЫ В КРИВОРОЖСКОМ ТЕЧЕНИИ ИНГУЛЬЦА

Хотя проблемы степного энеолита не получили прямого отражения в творчестве М.Я.Рудинского, разносторонность научных интересов ученого и, в частности, исследование им ряда поселений и могильников мариупольского типа в Днепровском Надпорожье¹ приблизили его к поиску генетических связей местных нео-энеолитических культур. Ученый увидел в них "локальную вариацию позднеэнеолитических могильников днепровско-левобережного приазовского юга" (азово-днепровской культуры, в современном понимании), а для керамических материалов поселения о-ва Лоханский искал соответствия в северо-западных районах Восточной Европы, не исключая возможности восточных влияний через бассейн р.Самары².

Со времени этих провидческих наблюдений археологией были добыты и интерпретированы новые источники, позволяющие приблизиться к пониманию механизмов этноисторических процессов, протекающих на рубеже эпох. Сегодня очевидна историческая протяженность существования населения с традициями погребального обряда коллективных некрополей мариупольского типа. Это позволяет утверждать их генетическую преемственность с создателями энеолитической постмариупольской культуры³. Менее изученным остается взаимодействие "постмариупольцев" с иноэтничным населением Приднепровской Степи, чем и определяется цель настоящей публикации.

В 1999-2000 гг. археологической экспедицией Днепропетровского Национального университета проведено исследование семи насыпей в составе двух курганных групп у г.Ингулец и с.Зеленый Гай Днепропетровской обл. В двух больших курганах присутствовали энеолитические погребения, для которых устанавливается последовательность впуска и стратиграфическое соотношение с конструктивными элементами насыпей. Поскольку и сегодня сохраняются противоречия в оценке происхождения, содержания и хронологии большинства культурных образований степного энеолита, в частности, "нижнемихайловской" (на наш взгляд, нуждающейся в дифференциации) и постмариупольской культур, ознакомление с результатами раскопок представляет определенный интерес.

Доминировавшая в *Зеленогайской группе насыпей № 6*, высотой с уровня древнего го-

ризонта 4,5 м и диаметрами 71-77 м, возведена в девять строительных этапов, из которых первые три связаны с энеолитическими погребениями (рис. 1). Основное погребение № 25 произведено в грунтовой могиле, перекрытой деревом, над которой возведен куполовидный заклад, диаметром 5 и высотой 0,6 м, из плит постелистой кладки, какое-то время оставшийся открытым, на что указывает затечный характер заполнения могилы. Погребение двух взрослых произведено вытянуто на спине в северной ориентации; третий скелет лежал в той же ориентации, но с подогнутыми в коленях ногами. На костях — следы окрашивания охрой. В инвентаре — медные коротко-цилиндрические пронизи и каолиново-охровая плитка подромбической формы. В дальнейшем заклад был частично перекрыт рыхлым грунтом; поверхность образовавшейся насыпи IА фиксировалась в профилях по тонкой уплотненной прослойке. С небольшим временным интервалом в нее было впущено погребение № 26. В пользу предположения о внутренней связи между ними свидетельствуют: намеренное смещение первой могилы к востоку от центра и завершенность насыпи в этой части, в то время как к западу от центра она оставалась недостроенной до впуска погребения № 26, могила которого прорезала материковый выкид погребения № 25. Яма — в форме широкого овала 2,1 x 1,55 м и глубиной 1 м, — содержала коллективное захоронение шести человек: взрослого, троих детей, в возрасте от 3 до 7 лет, и двух подростков. Скелеты пятерых из них лежали в одном ряду в северной ориентации; ноги младшего из детей — согнуты в коленях, остальных — прямые по всей длине (рис.2:1). В инвентаре — медные пронизи ручного браслета (рис.2:2), каолиново-охровое изделие, в котором можно предположить изображение вульвы, поверх которой была положена антропоморфная статуэтка (рис.2:3). Шестой женский скелет, лежавший скорченно на спине в западной ориентации, находился под южной стенкой могилы, в ногах погребенных в ряду. Рядом с ним в охровом пятне на дне могилы найдены шесть антропоморфных статуэток серезлиевского типа, лошдило и кусочек белого минерального вещества — технологической пасты, используемой для заполнения углубленного орнамента на статуэтках (рис.2:4). Мо-

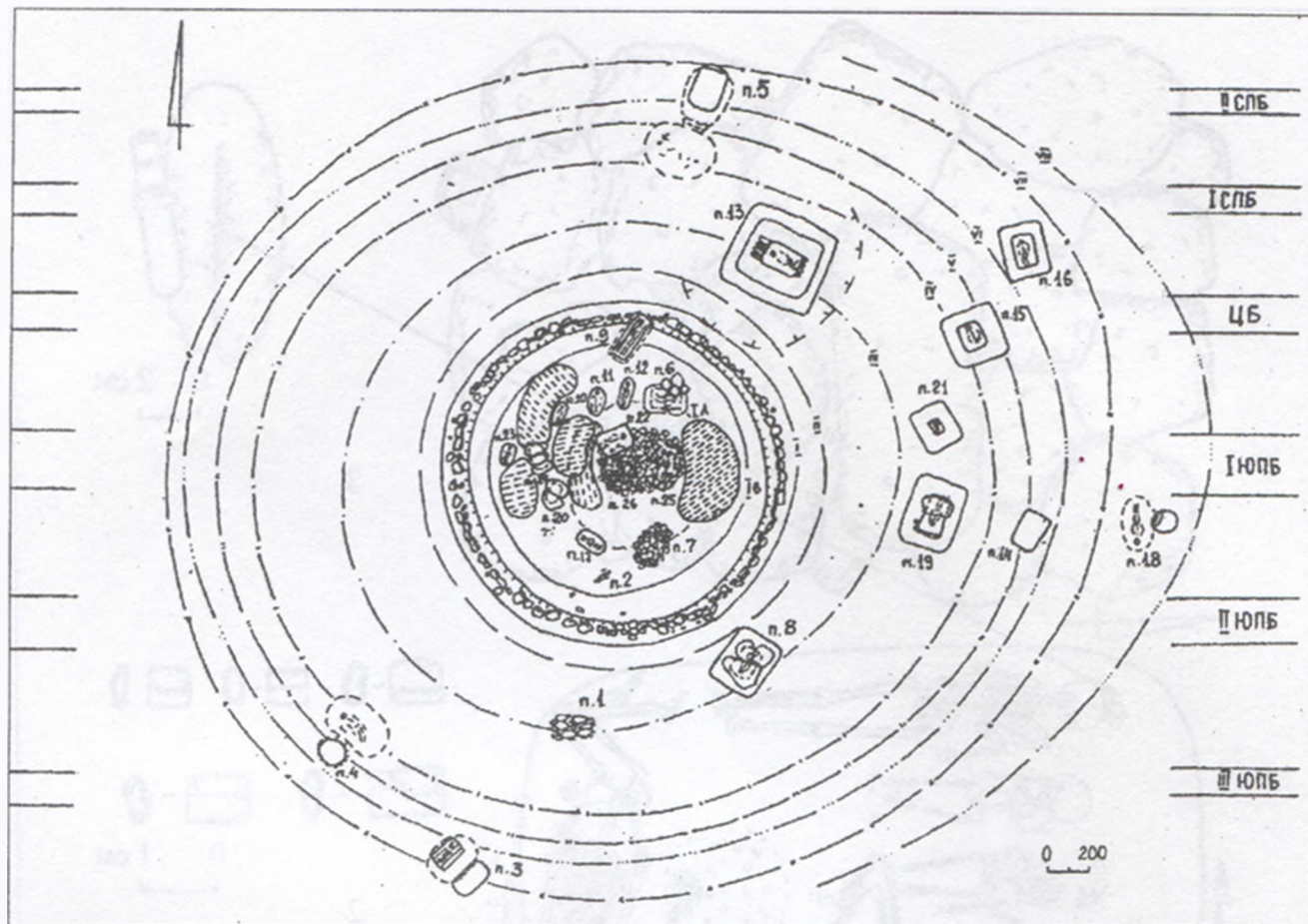

Рис.1. Общий план кургана №6 у с.Зеленый Гай.

гила была перекрыта куполовидным закладом из плит постелистой кладки. За счет подсыпки рыхлого грунта насыпи IA была придана форма усеченного конуса, диаметром по основанию 9 м, верхней площадкой которой служили выходящие на поверхность плиты закладов над погребениями №№ 25 и 26.

Дальнейшее развитие насыпи связано с энеолитическими погребениями №№ 7, 10, 11, 12, 20, могилы которых полукольцом охватывали насыпь I с запада. Одни из них (№ 10, 20) были впущены с древнего горизонта, другие — произведены в её полах. Следует отметить, что все выкиды размещались к западу от могил, предопределяя дальнейшее развитие насыпи в этом направлении. В перекрытии использовались плиты; над погребением № 7 сооружен куполовидный заклад, аналогичный ранее рассмотренным. Положение скелетов — скорченное на спине или боку, ориентация — северная, широко использована охра в посыпке скелетов и дна могил. Наблюдается разнонаправленность рук, в т.ч. положение кистей на уровне лица. В инвентаре — фигурные каолиново-охровые плитки, цилиндры и их части, ножевидная пластина и створка Unio. Дальнейшее строительство насыпи связано с досыпкой, оформившей насыпь IB, также усеченно-конической формы, диаметром по основанию 12,5 м. Её склоны были укреплены грязевой обмазкой. С

уровня насыпи IB были впущены энеолитические погребения №№ 17, 23, 24, отличающиеся от остальных северо-западной ориентацией. После их впуска насыпь IB была достроена вальками дерна и чернозема на высоту 1,3 м при диаметре до 17 м. По основанию был сооружен кромлех из 129 разновеликих плит (рис.1). Дальнейшее строительство насыпи связано с ямными погребениями; всего же в кургане 6 исследовано 26 погребений.

Курган "Дубовая Могила" у г.Ингульца, высотой 2,77 м и диаметром 49,5 м, был сооружен в восемь строительных этапов. Первичная насыпь возведена для основного энеолитического погребения № 19. Могила на уровне древнего горизонта перекрывалась обожженными плахами. На подсыпке из углей, в сильно скорченном положении на спине, лежал скелет мужчины, ориентированный на ВСВ. Связанная с погребением насыпь IA, высотой 1,4 м и диаметром по основанию 6,5 м, сложена из черноземных вальков и суглинка. В дальнейшем она была достроена глинистыми вальками, её диаметр увеличился до 13,5 м, а высота — до 1,6 м. В основании насыпь была обложена камнями, не образующими регулярной кладки.

Первым впускным являлось энеолитическое погребение № 10, над которым был сооружен куполовидный заклад из плит, диа-

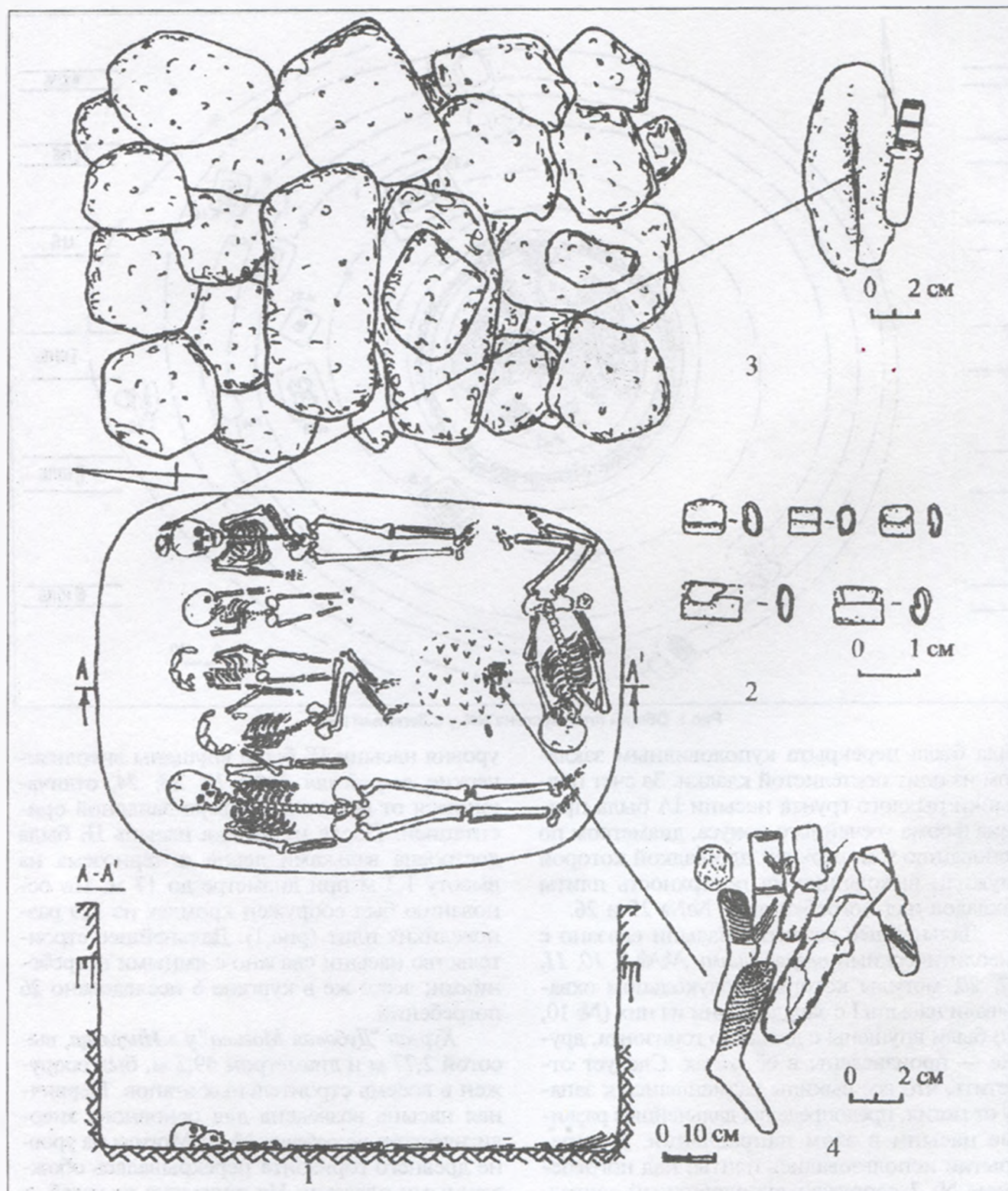

Рис.2. Постмариупольское погребение №26 с антропоморфной пластикой из кургана №6 вблизи с.Зеленый Гай.

метром 5,3 м и высотой 0,4 м. В могиле неправильно-овальной формы произведено погребение взрослого, положенного скорченно на спине в СВ ориентации. На костях — следы посыпки охрой, слева у черепа — меловое пятно, в котором находились створка *Unio* и сосуд — амфора с сосцевидными налепками на линии плеча и росписью бурой краской в виде кривой сетки и треугольных свисающих фигур, находящая аналогии в касперовской и усатовской керамике (рис. 3:2).

С погребением № 10 связано строительство насыпи II, перекрывшей заклад. С уровня последней впушены энеолитические погребения №№ 13 и 15, из которых первое оказалось разрушенным снарядной воронкой, но по присутствию характерной блекло-розовой краски на костях и сохранившейся части дна, может быть объединено с погребением № 15, произведенным в могиле с уступом по периметру стен, перекрывтой плитами. В последнем скелет взрослого лежал скорченно на ле-

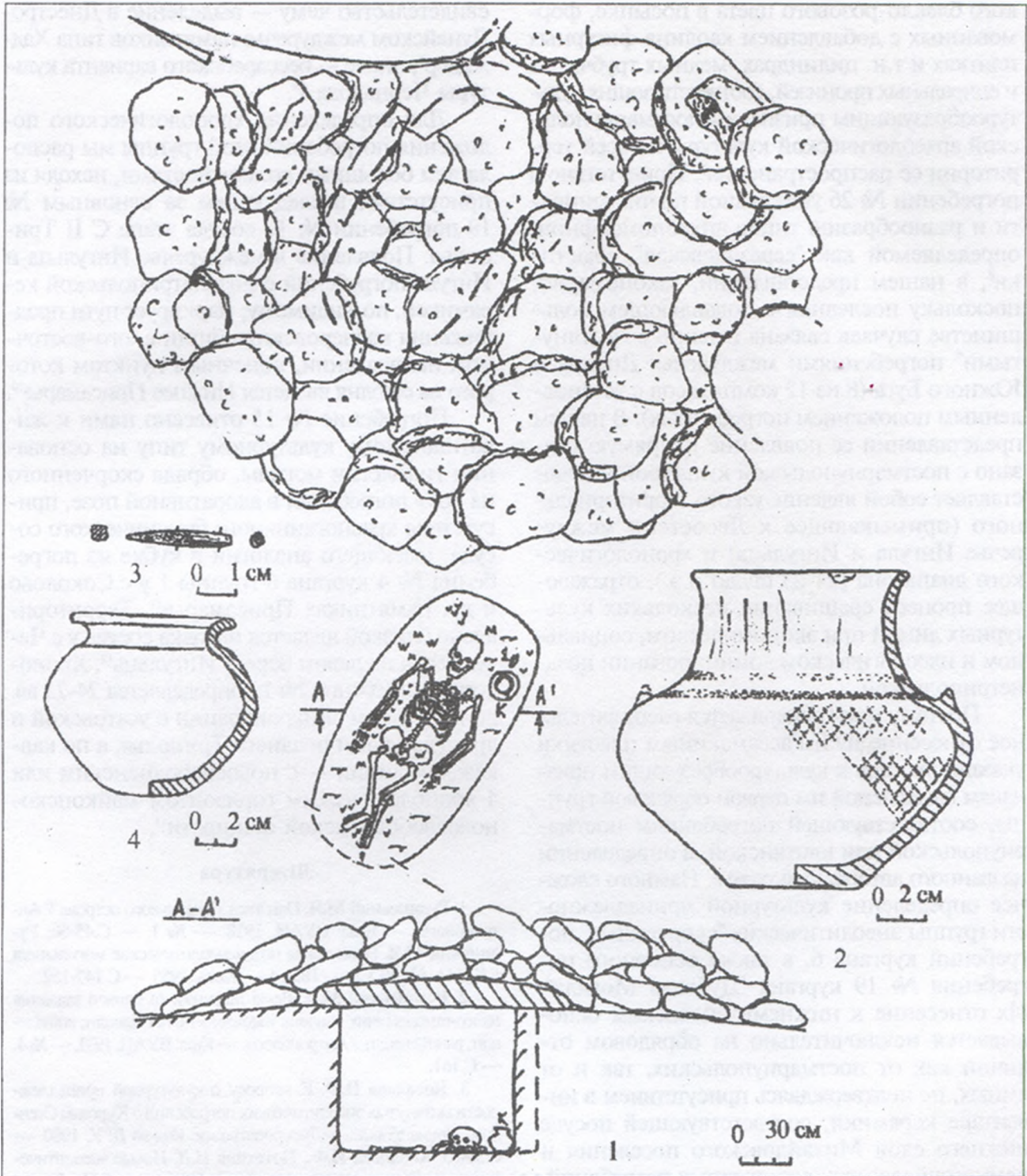

Рис.3. Ингулец, г., "Дубовая Могила" 1,2 — погребение №10 и инвентарь из него; 3,4 — инвентарь из погребения № 15.

вом боку в восточной ориентации. На костях черепа и дне могилы сохранились отпечатки головного убора, имевшего вид очелья с отходящей от него лентой. За спиной погребенного, в пятне органического тлена, найдено бронзовое шило, перед грудью стоял сосуд биконической формы, характерный для керамики животиловского культурного типа (рис.3:3-4). С погребениями №№ 13 и 15 связано строительство перекрывшей их насыпи III, диаметром 17,7 м, с уровня которой было произведено первое ямное погребение кургана. Всего же в кургане находилось 15 погребений бронзового — раннего железного

веков и времени средневековых кочевников.

Стратиграфическая картина, наблюдаемая в энеолитической части кургана б, служит еще одним доказательством невозможности и ошибочности попыток хронологического разделения "вытянутых" и "скорченных" энеолитических погребений территории Днепроовского Правобережья, на что уже обращалось внимание⁴. Культурная принадлежность основного погребения № 25 и следующего за ним № 26 определяется типологией могил, коллективным характером захоронений, протянутым на спине положением скелетов, присутствием краски специфичес-

кого блекло-розового цвета в посыпке, формованных с добавлением каолина фигурных плитках и т.н. цилиндрах, медных трубчатых и спиральных пронизей, соответствующих культурообразующим признакам постмариупольской археологической культуры на всей территории ее распространения⁵. Присутствие в погребении № 26 уникальной по численности и разнообразию типов антропоморфной, определяемой как "серезлиевская", пластики⁶, в нашем представлении, закономерно, поскольку последняя в подавляющем большинстве случаев связана именно с "вытянутыми" погребениями междуречья Днепра и Южного Буга (8 из 12 комплексов с установленным положением погребенных). В нашем представлении ее появление напрямую связано с постмариупольской культурой и представляет собой явление узкого территориального (примыкающее к Лесостепи междуречья Ингула и Ингульца) и хронологического диапазона (24-23 ст. до н.э.), отражающее процесс сращивания нескольких культурных линий при экономическом, социальном и идеологическом доминировании позднетрипольской.

Поэтому нами оспаривается расширительное отнесение Ю.Я.Рассамакиным пластики указанного типа к культурообразующим признакам выделяемой им первой обрядовой группы, соответствующей погребениям постмариупольской или квитянской, в определении названного автора, культурам⁷. Намного сложнее определение культурной принадлежности группы энеолитических "скорченных" погребений кургана 6, а также основного погребения № 19 кургана "Дубовая Могила". Их отнесение к нижнемихайловским основывается исключительно на обрядовом отличии как от постмариупольских, так и от ямных, не подтверждаясь присутствием в инвентаре керамики, соответствующей посуде нижнего слоя Михайловского поселения и немногочисленных достоверных погребений. Более того, такие признаки ингулецких погребений, как сильно скорченное (эмбриональное) положение тела, вариации в направленности рук, явные следы огненного ритуала, проявляющиеся в сожжении перекрытий и внутримогильных конструкций (курган 5 Зеленогайской группы, погребение 12), заполнении могилы продуктами горения, обугленности останков, а также устройстве тризненных площадок с кострищами, плохо согласуются с известными представлениями о погребальном обряде нижнемихайловской археологической культуры. Дифференциация последней является насущным требованием современной археологии степного энеолита,

свидетельство чему — выделение в Днестро-Дунайском междуречье памятников типа Хаджидер⁸, иначе — бессарабского варианта культуры Чернавода I⁹.

Для определения хронологического положения погребений этой группы мы располагаем большими возможностями, исходя из присутствия в следующем за основным № 19 погребении № 10 сосуда этапа С II Триполья. Появление в междуречье Ингульца и Ингула погребений с позднетрипольской керамикой, по-видимому, маркирует пути продвижения касперовских общин в юго-восточном направлении, конечным пунктом которого на сегодня является Нижнее Присамарье¹⁰.

Погребение № 15 отнесено нами к животилловскому культурному типу на основании типологии могилы, обряда скорченного на боку погребения в адоративной позе, присутствия красноглиняного биконического сосуда, имеющего аналогии в кубке из погребения № 4 кургана 6 группы 1 у с.Соколово и др. памятниках Присамарья¹¹. Территориально близкой является находка сосуда у с.Чечелиевка на левом берегу Ингульца¹². Хронология погребения № 15 определяется 24-23 вв. до н.э., путем синхронизации с усатовской и др. культурами позднего Триполья, а по кавказской линии — с новосвободненским или 4 хронологическим горизонтом майкопско-новосвободненской общности¹³.

Література

1. Рудинський М.Я. Пам'ятки Лоханського острова // Антропология. — Київ: ВУАН, 1928. — № 1. — С.45-60; Рудинський М.Я. Вовнигские позднеолитические могильники // КСИА АН УССР. — Вып.4. — Киев, 1955. — С.147-152.
2. Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палео-етнологічних вивчень у межах УРСР. Палеоліт, епіпалеоліт, ранній неоліт // Антропология. — Київ: ВУАН, 1931. — № 4. — С.161.
3. Ковалева И.Ф. К вопросу о культурной принадлежности выпянутых энеолитических погребений // Курганы Степного Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1980. — С.50-55; Ковалева И.Ф., Потехина И.Д. Новые энеолитические постмариупольские погребения Приорелья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991. — С.69-98; Лавня історія України. — Киев, 1997. — Т.1. — С.285.
4. Крилова Л.П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964-1966 рр. // Наш край. — Дніпропетровськ: Промінь, 1971. — С.8-24; Пустовалов С.Ж. Розкопки кургану "Бабушка" // Культурологічні студії. — Київ, 1996. — Вып. 2. — С.149; Ковалева И.Ф. К выделению территориальных групп в постмариупольской культуре // Проблемы археологии Евразии. — Москва, 2002. — С.81
5. Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. — С.5-53; Она же. К выделению территориальных групп ... — С.54-67.
6. Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — С.130-139. — Рис.83, 84, 86.
7. Рассамкин Ю.Я. Энеолит Степного Причерноморья и

Приазов'я (по погребальним пам'ятникам) // The Fourth Millennium BC. — София, 1993. — С.6. — Рис. 3:12.

8. Петренко В.Г. Пам'ятники енеоліта і поворот епохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье // История и археология Нижнего Подунавья. — Рени, 1989. — С.18-19.

9. Malazura I.V. The East-West Interaction in the North-West Pontic // Revista Archeologica. — 1993. — № 1.

10. Ковалева И.Ф. Погребения "животиловского" типа в Присамарье // Курганные древности Степного Поднепровья. — Днепропетровск Изд-во ДГУ, 1978. — С.45-54; Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку // Археологія. — Київ, 1993. — №3. — С.46.

11. Ковалева И.Ф. Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991. — С.70. — Рис.1:4.

12. Нечитайло А.Л. О сосудах майкопского типа в Степной Украине // СА. — Москва, 1984. — №4. — С.127-138.

13. Резепкин А.Д. Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы (по материалам погребальных памятников новосвободненского типа). — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1989. — С.13-14.

Ковалева И.Ф.

СТРАТИФИКОВАНІ ЕНЕОЛІТИЧНІ КУРГАНИ В КРИВОРІЗЬКІЙ ТЕЧІ ІНГУЛЬЦЯ

Резюме

Розглядаються нові поховання культур степового енеоліту з курганів поблизу м. Інгулець та с. Зелений Гай Дніпропетровської обл.

25.02.2003.

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

© Супруненко О.Б.

ЕНЕОЛІТИЧНЕ ПОХОВАННЯ У ЛУБЕНЬСЬКОМУ ПОСУЛЛІ

Пам'ятки постмаріупольської культури представлені у межиріччі Орелі та Сули переважно підкурганними похованнями, а також знахідками поодиноких фрагментів кераміки на місцях колишніх донних чи надзаплавних стоянок цього рухливого скотарського населення, розкиданих у передстепгах по берегах Орелі, Ворскли, а також Хоролу і Сули, зокрема, біля сс. Мглинки і смт. Котельєва Котельєвського, Кустолові Куці, Григоро-Бригадирівка Кобеляцького, Дубина, Ключівка, в ур. Чарівнівка неподалік Ливенського і Старі Санжари Новосанжарського, Безручки, Головач, Крутий Берг, Марки, Макухівка і ур.Триби Полтавського, в ур.Шовгениха поблизу Хоролу і неподалік хут.Коноплянка біля с.Пристаць Хорольського та Засулля Лубенського р-нів Полтавської обл.¹

Так, як з носіями цієї культури пов'язане поширення на теренах краю курганного обряду поховання, майже всі захоронення постмаріупольця виявлені в яюсті основних під насипами найдавніших курганів. Їх відомо більше десятка — під первинними насипами курганів поблизу сс. Мале Ладикине і Карпусі Полтавського, Василівка Диканського, Ливенського і зруйнованого валом давньоруського городища в ур.Городище у с.Старі Санжари (Решетинки) Новосанжарського, сс.Василівка (колективне) й Орлик Кобеляцького, Ериствіка та Піддужжя Кременчуцького р-нів².

Ще один невеличкий курган, із рештками єдиного енеолітичного "випростаного" поховання в центрі, досліджений автором під час роботи Лісостепової Лівобережної експедиції Інституту археології АН УРСР, очолюваної М.М.Чередніченком, в 1983 р. на степовому вододілі рр.Удай і Сліпори у Лубенському Посуллі, поблизу селища Новооржицьке, що на межі Оржицького і Лубенського р-нів Полтавської обл. Проте з якоюсь причиною він не знайшов відображення у звітній документації. Курган знаходився на горбкуватому вододільному плато, зліва від шосе мм. Харків-Київ і повороту на смт.Оржиця та на с-ще Новооржицьке, за 2,4 км на схід від останнього, поряд із високовольтною лінією електропередач. Поверхня плато навкрули маля сліди розораних вщент курганів, з-поміж яких вирізнявся задернований насип висотою близько 1,5 і діаметром 25-30 м. Розкопки сусіднього, ледь помітного на тлі ріплі розорваного кургану, що

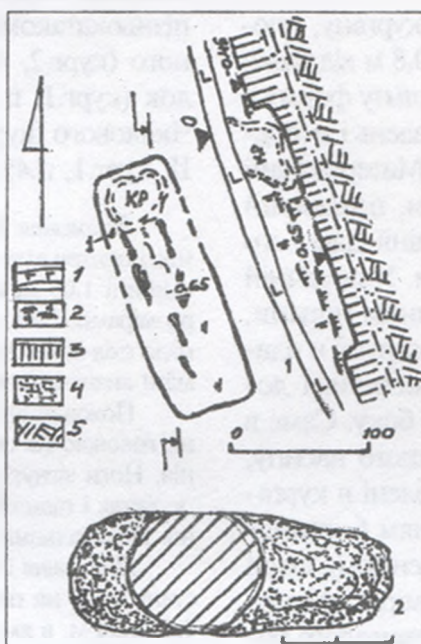

Рис. Новооржицьке, с-ще. Курган № 1/1983 р.

План енеолітичного поховання.
1 — поховання і перетин вісьової бровки.
Умовні позначення: 1 — орний шар;
2 — дернини і вуглики, 3 — поховання чорнозем; 4 — передматериковий султинок;
5 — материк. На плані 1 — виріб з вохри.
2 — "циліндр", вохра

знаходився на межі зони відчуження будівництва газопроводу Уренгой - Помари - Ужгород, здійснювалися із використанням бульдозера.

Курган мівив під чорноземним насипом, діаметром близько 12 і висотою 0,45 м, основне поховання у центрі, здійснене майже на рівні стародавнього горизонту. Слідів викиду і плями ями простежено не було. Грунт в центральній частині кургану мав щільний тонкий прошарок зпеканих дернин. Під ними у прямокутній ямі, форма якої визначена за ущільненою ділянкою переддення, тибичною не більше 0,1-0,2 м, розміром 0,7x1,8 м, із ледь скрутленими кутами, збереглися фрагментовані великі кістки рук і правої ноги небіжчика, покладеного випростано на спині, головою на північний захід - північ, та справа від нього — невеличкий циліндр яскравої рожево-червоної вохри, діаметром 2,5 і довжиною 6,3 см (рис.1:1,2). Будь-яких знахідок, окрім подрібнених людських кісток, виносних землеріями, та поодиноких вуглинок у насипу і заповненні поховання не виявлено.

За всіма ознаками, поховання належить саме до групи енеолітичних, так званих "випростаних", об'єднаних у підкурганні старожитності постмаріупольської культури³. Ще один енеолітичний поховальний комплекс виявлений у Середньому Посуллі розкопками автора 1989 р. — в Олександрівському кургані у межиріччі Сули і Удаю в Чорнухинському р-ні на Полтавщині⁴. Він розглядається як найвіснійший, за місцем знаходження, серед відомих старожитностей цього культурного кола у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі⁵.

Обидва посульські енеолітичні поховальні комплекси окреслюють північну межу розповсюдження відомих на сьогодні постмаріупольських пам'яток⁶.

Література

1. Супруненко А.Б. Археологічне пам'ятки території г.Полтава і окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — С.9, 12; Мокляк В.А. Археологічне пам'ятки в окрестностях Нових Санжар // АИП. — Полтава, 1990. — С.110; Мокляк В.О. До археологічної карти Новосанжарського району // ІАИП. — Полтава, 1991. — С.71, 73; Ткаченко О.М. Нові пам'ятки в околицях сіл Ключівка та Кунцеве Новосанжарського району // ІАИП. — Полтава, 1991. — С.82; Коменнікова О.М. Нові археологічні пам'ятки в Хорольському районі на Полтавщині // АИП. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.81,83.

2. Луговая Л.Н. Археологічне дослідження Полтавського краснедського музею (1977-1986 гг.) // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинського / ТДС. — Полтава, 1987. — С.39; Супруненко А.Б. Археологічне дослідження Полтавського краснедського музею // АИП. — Полтава, 1990. — С.26; Мокляк В.А. До археологічної карти Новосанжарського району. — С.69-70. — Рис.2:6-8; Шиллов Ю.А. Курган-світлиця "Щетельня" // АДУ 1992 р. — Київ-Запоріжжя, 1993. — С.143; Супруненко А.Б. Кургани Нюхого Поворська. — Москва-Полтава, 1994. — С.15, 49-50, 54; Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Курган біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава, 1996. — С.38-40; Супруненко О.Б. На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.19-21.

3. Щоденникові матеріали 1983 р. до звітної документації в НА ІА НАНУ не долучені.

4. Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. — Днепропетровск, 1984. — С.7-20.

5. Супруненко А.Б. Александровский курган эпохи энеолита-ранней бронзы в междуречье Сулы и Удаи. — Полтава, 1994. — С.21, 22-24.

6. Супруненко О.Б. Енеолітичне поховання в кургані на селі Чернігівщині і Полтавщині // Археологія Подієсення. — Чернігів, 1995. — С.144-146.

7. Див.: Никольова А.В., Рассамкин Я.Ю. О поднепровских памятниках Правобережья Днепра // СА. — Москва, 1985. — № 3. — С.37. — Рис.1.

02.05.1999.

КУРГАНИ ЕПОХИ БРОНЗИ ПОВБИЗУ СЕЛИЩА БІЛИКИ У ПОВОРСКЛІ

У 1984 р. на північно-західній околиці с.Білики Кобеляцького р-ну Полтавської обл., в зоні будівництва зрошувальної системи Новобудівною експедицією Полтавського краєзнавчого музею було досліджено 2 кургани епохи бронзи. Вони знаходилися на високому плато правого берега р.Ворскла, на відстані 50 м один від одного. Насипи курганів розорювалися.

Курган № 1.

На момент розкопок насип кургану, споруджений із чорнозему, висотою 0,8 м від рівня поля і розмірами 50x42 м, мав овальну форму у плані, витягнуту по лінії північ-південь і зміщену до північного краю вершину. Материковий суглинок залягав на глибині 1,2 м, похований чорнозем, без чітко вираженої лінії давнього горизонту, — на глибині 0,7-0,8 м. У північній частині, дуже пошкодженій лисячими норами, простежений первинний насип округлої в плані форми, діаметром 15-18 м, і невелика локальна досипка з його південного боку. Саме в цій його частині, у межах первинного насипу, і знаходилися всі поховання, виявлені в кургані. Досипка пов'язана із похованням б, глиняний викид із якого лежав на південному схилі первинного насипу. Сучасних розмірів і форми курган, очевидно, набув у процесі тривалого розорювання, яке витягнуло його у південному напрямку. Всього в кургані виявлено шість однотипних поховань культури багатоваликової кераміки, а також залишки вогнища і багаторнаментовану чашу (рис.1:1).

Рештки невеликого *вогнища*, діаметром близько 0,3 м, знаходилися в центрі первинного насипу (3,5 м на північ від умовного центру кургану), на давньому горизонті (0,7-0,75 м від репера), а *чаша* — за 0,4-0,5 м на північний схід від нього, на глибині 1 м (рис.1:1, а,б; 4: в,г). Глиняна ліпна посудина напівсферичної форми мала плоске дно і злегка загнуті до середини вінця, із косо зрізаним до внутрішнього боку краєм. Глиняна маса щільна, із домішками жорстви. Колір — світло-коричневий, із темними плямами. Верхня частина посудини прикрашена п'ятьма горизонтальними рядами видовжених вузьких овалів, утворених врізними лініями — по п'ять у кожному ряді: чотири довгих (16 см) і один короткий (8 см). У проміжках між ними знаходиться по чотири “ши-

щечки”-наліпи, які, утворюючи вертикальні ряди, ділять весь орнаментальний пояс на п'ять зон. Овали заповнені відтисками кута відступаючої лопаточки. Нижня частина і дно — вкриті своєрідним орнаментом, утвореним системно розміщеними смугами двозубого гребінцевого загладжування. Висота посудини — 13 см, діаметр вінець — 20 см, діаметр дна — 13 см, товщина стінок — 0,9-1 см (рис.1:10). Як за формою, так і за орнаментом посудина має ряд аналогій серед кераміки інгульських пам'яток пізньокатакомбного часу, зокрема, Старогожиного (кург.2, п.22)¹, Юлівки (кург.1, п.5)², Балок (кург.1, п.36)³, Миколаївки (кург.1, п.10)⁴, Чкалового (кург.1, п.7)⁵, Кисличуватої (кург. гр. II, кург.1, п.4)⁶, Компанійців (пох. 2616)⁷ та ін.

Поховання 1 виявлене на 0,3 м південніше умовного центру кургану, в шарі похованого чорнозему, на глибині 1,08 м, в ямі підпрямокутної в плані форми, розмірами близькими до 1,3x1,8 м, орієнтованої за лінією схід-захід. Яма не простежувалася, її форма та розміри визначені за рештками дерев'яного перекриття.

Похований лежав на лівому боці, у зібганому стані, головою на схід, із незначним відхиленням на північ. Ноги зігнуті під прямим кутом до хребта, руки — у ліктях і підняті до обличчя. Кістки збереглися погано. Поховальний інвентар відсутній (рис.1:2).

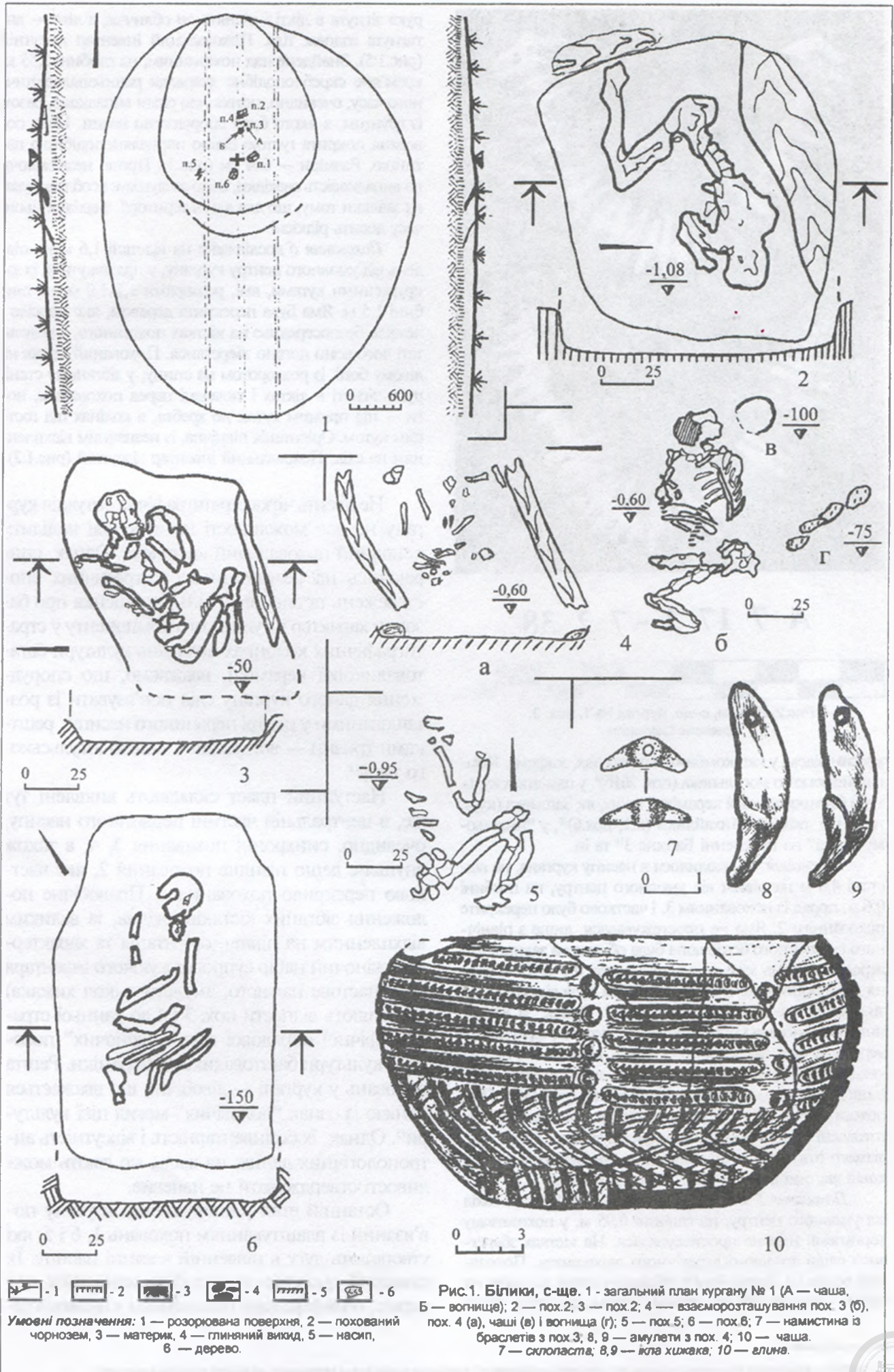
Поховання 2 знаходилося у насипу кургану, на відстані 5,1 м на північ від умовного центру, на глибині 0,45-0,50 м, в ямі підпрямокутної у плані форми, розмірами близько 0,85x1,20 м, орієнтованої за широтною віссю. Форма та розміри ями також визначені за рештками дерев'яного перекриття.

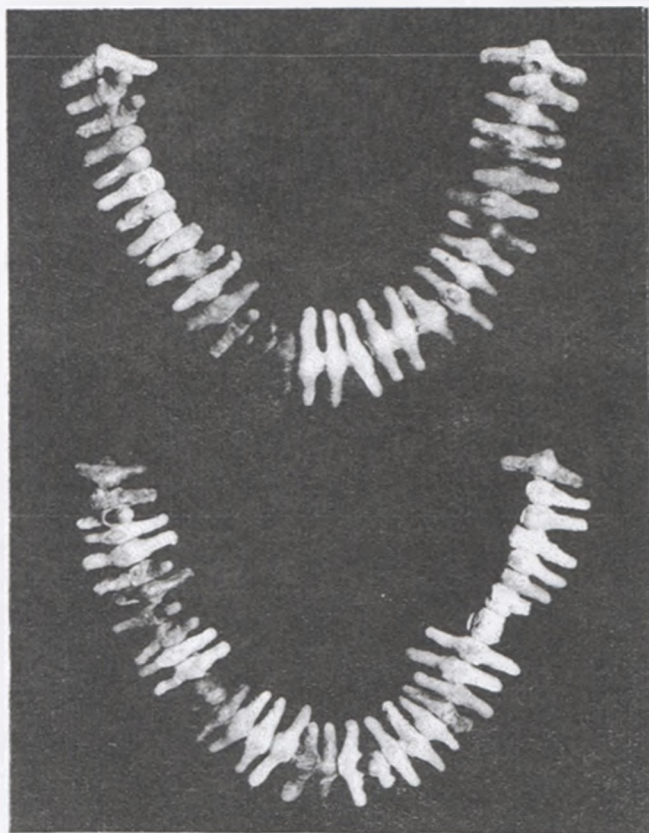
Похований лежав на лівому боці, у зібганому стані, ноги зігнуті під прямим кутом до хребта, ліва рука піднята до обличчя, а права — простягнута до ліктя лівої руки. Орієнтація східна, із незначним відхиленням на північ. Поховальний інвентар відсутній (рис.1:3).

Поховання 3 досліджене на відстані 4,0 м на північ від умовного центру, на глибині 0,6 м. Яма не простежувалася. Над похованням, на глибині 0,45 м, на рештках дерев'яного перекриття, виявлені кістки дикої тварини (олень-?). В заповненні поховання зустрічалися окремі вуглини. Не виключено, що цей комплекс був впушений до кургану, зачепивши частину первинного вогнища, звідки рештки горілого дерева і потрапили до заповнення ями.

Похований(а-?) лежав на правому боці, у зібганому стані, головою на схід. Ноги зігнуті під прямим кутом до хребта. Руки зігнуті в ліктях і схрещені перед похованим. Кістки збереглися погано (рис.1:4б). Зап'ястя рук прикрашали браслети, які склалися із зеленкуватого-голубих дворожкових склопастових намистин розмірами 15-16x4-5 мм. Біля лівої руки було знайдено 29 цілих намистин та 28 уламків, біля правої — 29 цілих та 20 уламків (рис.2). Найближчі аналогії таким при-

А 7 17 2 – 7 2 38

Рис.2. Білики, с-ще. Курган № 1, пох. 3.
Браслети. Склопаста.

красам відомі у катакомбних похованнях, зокрема, Компанійшівського могильника (пох. 2616)⁹, у пам'ятках культури багатоваликів кераміки, таких, як Заплавка (кург. гр. 1, к.5, пох.9)⁸, Михайлики (к.1, пох.6)¹⁰, у “нижньому житлі” на поселенні Бабині 3¹¹ та ін.

Поховання 4 знаходилося в насипу кургана, на відстані 4,8 м на північ від умовного центру, на глибині 0,6 м, поряд із похованням 3, і частково було перекрите похованням 2. Яма не простежувалася, лише з північного і південного боків вона була обмежена залишками дерева, відстань між якими становила 0,9 м. Поховання дуже пошкоджене: частина кісток була відсутня, або знаходилася у перемішаному стані*. Однак, за взаємним розміщенням окремих кісток рук, ніг, фрагментів черепа та тазу, які збереглися *in situ*, положення небіжчика визначається як скорчене на правому боці. Орієнтація східна, із відхиленням на північ (рис.1:4а). При похованому в області поясу знайдені два амулети, виготовлені із зубів хижака. Розміри амулетів: 3,7х1х0,5 см; діаметр отворів для підвішування, зроблених у коронковій частині ікла, — 1,5-2 мм (рис.1:8, 9).

Поховання 5 знаходилося на відстані 4,9 м на захід від умовного центру, на глибині 0,95 м, у похованому чорноземі. Яма не простежувалася. На кістках збереглися сліди зотлілого дерев'яного перекриття. Похований лежав на лівому боці у зібганому стані, головою на північ. Ноги зігнуті під прямим кутом до хребта, права

рука зігнута в лікті і піднята до обличчя, а ліва — витягнута вздовж тіла. Поховальний інвентар відсутній (рис.1:5). Знайдене над похованням, на глибині 0,55 м, крем'яне скреблоподібне знаряддя ранньопалеолітичного часу, очевидно, потрапило сюди випадково, разом із ґрунтом, з якого було споруджено насип. Його поверхня покрита густою білою порцеляноподібною патиною. Розміри — 6х4 см (рис.3). Проте, незважаючи на випадковість знахідки, воно заслуговує особливої уваги завдяки тому, що для даної території знахідки цього часу досить рідкісні.

Поховання 6 досліджене на відстані 1,6 м на південь від умовного центру кургану, у прямокутній, із закругленими кутами, ямі, розмірами 1,5х1,0 м, на глибині 1,5 м. Яма була перекрита деревом, яке просіло і лежало безпосередньо на кістках похованого, у результаті чого вони погано збереглися. Похований лежав на лівому боці, із розворотом на спину, у зібганому стані, руки зігнуті в ліктях і складені перед похованим, ноги — під прямим кутом до хребта, в колінах під гострим кутом. Орієнтація північна, із незначним відхиленням на схід. Поховальний інвентар відсутній (рис.1:2).

Не досить чітка стратиграфічна ситуація кургану не дає можливості на її основі виділити основний поховальний комплекс. Однак, спираючись на результати стратиграфічних спостережень та висновки В.В.Отроценка про базовий характер інгульського компоненту у стратиграфічних колонках поховань культури багатоваликів кераміки, вважаємо, що спорудження даного кургану слід пов'язувати із розташованими у центрі первинного насипу рештками тризни — вогнищем і чашею інгульського типу¹².

Наступний пласт складають виявлені тут же, в центральній частині первинного насипу, очевидно, синхронні поховання 3, 4, а також впущене дещо пізніше поховання 2, яке частково перекрило поховання 4. Правобічне положення зібганих кістяків, східна, із великим відхиленням на північ, орієнтація та характерний жіночий набір супроводжуючого інвентаря (склопастове намисто, амулети з ікол хижака) дозволяють віднести пох. 3 і 4 до ранньої стратиграфічної обрядової групи “жіночих” поховань культури багатоваликів кераміки. Решта поховань у кургані — лівобічні, що вважається однією із ознак “чоловічих” могил цієї культури¹³. Однак, їх безінвентарність і відсутність антропологічних даних, на жаль, не дають можливості стверджувати це напевне.

Останній етап у спорудженні кургану пов'язаний із влаштуванням поховань 1, 6 і 5, які утворюють дугу в південній частині насипу. Їх пізніший характер орієнтації визначається, поперше, периферійним положенням у насипу кур-

* У звітній документації поховання подане як “повністю зруйноване”, повторне визначення проведене на основі польових креслень.

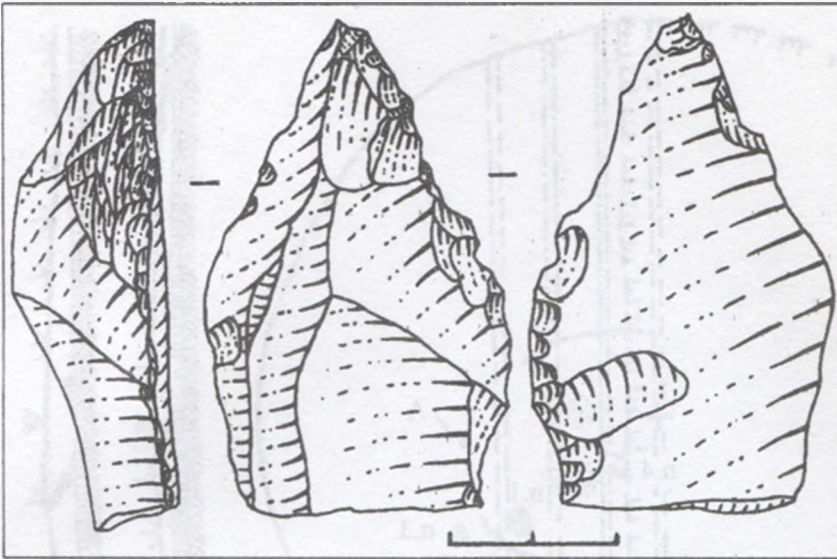

Рис.3. Білики, с-ще. Курган № 1.
Скреблоподібне знаряддя. Кремій.

гана, а, по-друге, меридіальною (пох. 5, 6), або близькою до неї (пох.1) орієнтацією небіжчиків, що вважається ознакою пізніших поховань культури багатовалякової кераміки¹⁴. Планіграфія, із дуговим розташуванням, вважається традиційною для зони Надчорномор'я для могильників даної культури¹⁵.

Курган 2.

Знаходився за 50 м на північ від кургану № 1. Насип плоский, у плані округлий, діаметром до 70 м і висотою 1,5 м. Раніше, як свідчать місцеві жителі, це був великий курган, висотою 4–5 м, напівсферичної у перетині форми. У 1970-х рр. Білицький відгодівельний пункт став використовувати його для захоронення загинув тварин. У результаті вся західна половина насипу була зруйнована глибоким котлованом, який із часом загорнули землею із кургану. Поряд з ним, із північного боку з'явилося ще два невисоких насипи діаметром 30–40 м, в яких зустрічалися вугілля, перепалена глина, уламки сучасної цегли, залізні деталі від сільгоспмашин тощо.

У східній половині кургану насип складався із однорідного темно-сірого ґрунту. Давній горизонт залягав на глибині 1,3 м, материк — 2,0 м від репера. Всього у кургані виявлені 4 ямних поховання. Первинний насип, діаметром 20 м, простежений у східному профілі другої східної бровки. Його було споруджено над похованням 4, глиняний викид із могили якого чітко визначав рівень залягання давньої поверхні (рис.4:1). За 10 м на схід від центру, на глибині 1,35 м на давній поверхні, можливо, біля підніжжя первинного насипу, виявлений глиняний ліпний горщик яйцеподібної форми. Він мав короткі прямі вінця із комірцевим потовщенням, зверненим до внутрішнього боку,

які були відділені від корпусу невеликим уступом. На обох поверхнях горщика помітні сліди гребінцевого загладжування. Плічка прикрашена “ялинковим” орнаментом, нанесеним дрібнозубчастим штампом. Висота горщика — 14,5 см, діаметр вінця — 16,0 см, товщина стінок — 0,8 см (рис.4: 1А, 5). Такі горщики є типовими для ямної культури і мають широкі аналогії серед пам'яток цього часу, зокрема, у Степовому Подніпров'ї: Верхня Маївка (кург. гр. XIV, к.1, пох. 8; к. 4, пох. 4; к.7, пох.9)¹⁶, Котовка (кург. гр.1, к.4, пох.6)¹⁷, Соколове (кург. гр. III, к.3, пох.13)¹⁸, Аули (кург. гр. I, к.1, пох.1)¹⁹ та ін.

Поховання 1 знаходилося на відстані 12,3 м на південний захід від центру кургану, у прямокутній ямі розмірами 1,9х1,5 м, на глибині 2,65 м. Яма орієнтована по лінії північ-південь. У заповненні траплялися рештки зотлілого дерев'яного переkritтя.

Похований лежав на рослинній підстильці у зібганому стані, на спині. Підігнуті у колінах ноги впали ліворуч, руки витягнуті вздовж тіла. Головою він орієнтований на південь. На кістках ніг і черепа, а місцями й на дні ями, помітні сліди вохри. Поховальний інвентар відсутній (рис.4:3).

Поховання 2 (колективне) знаходилося на відстані 19 м від центру, в південно-східному секторі кургану, в ямі підпрямокутної форми, розмірами 2,3х1,7 м, на глибині 2,3 м. У приденній частині ями траплялися рештки зотлілого дерев'яного переkritтя. В ній виявлено колективне поховання трьох осіб, покладених упоперек ями. Двоє лежали поряд, в її північній частині, головами на північний захід, у зібганому стані, на спині (той, що під стінкою — із поворотом на правий бік). Підігнуті у колінах ноги впали праворуч. Руки простягнуті до низу, кисть лівої руки — на тазу. Між ними лежав невеликий крем'яний відшепок. Третій похований знаходився у південній частині ями, у зібганому стані на правому боці, із простягнутими до колін руками, і був орієнтований головою у протилежному напрямку — на південний схід. Від перших двох його відділяли рештки колоди, довжиною близько 1 м і товщиною до 0,1 м, що лежали на дні ями. На колоді траплялися окремі вуглини, а біля неї — з правого боку — вони лежали невеликою купкою. На дні ями простежувалися рештки рослинної підстилки. Кістки стоп крайніх похованих пофарбовані червоною вохрою (рис.4:4)

Поховання 3 знаходилося на відстані 17,4 м на південний схід від репера та за 1,6 м, на північ від поховання 2, на глибині 2,25 м. Яма не простежувалася. Від похованого залишилися кістки правої руки, частина хребта, кілька ребер та фаланги пальців однієї ноги, які лежали в анатомічному порядку. За їх розміщенням, положення похованого визначається як зібгане на спині, головою на південь. Права рука випростана вздовж тіла. Кістки ніг пофарбовані червоною вохрою. Навколо них на дні ями утворилася вохриста пляма. Місцями

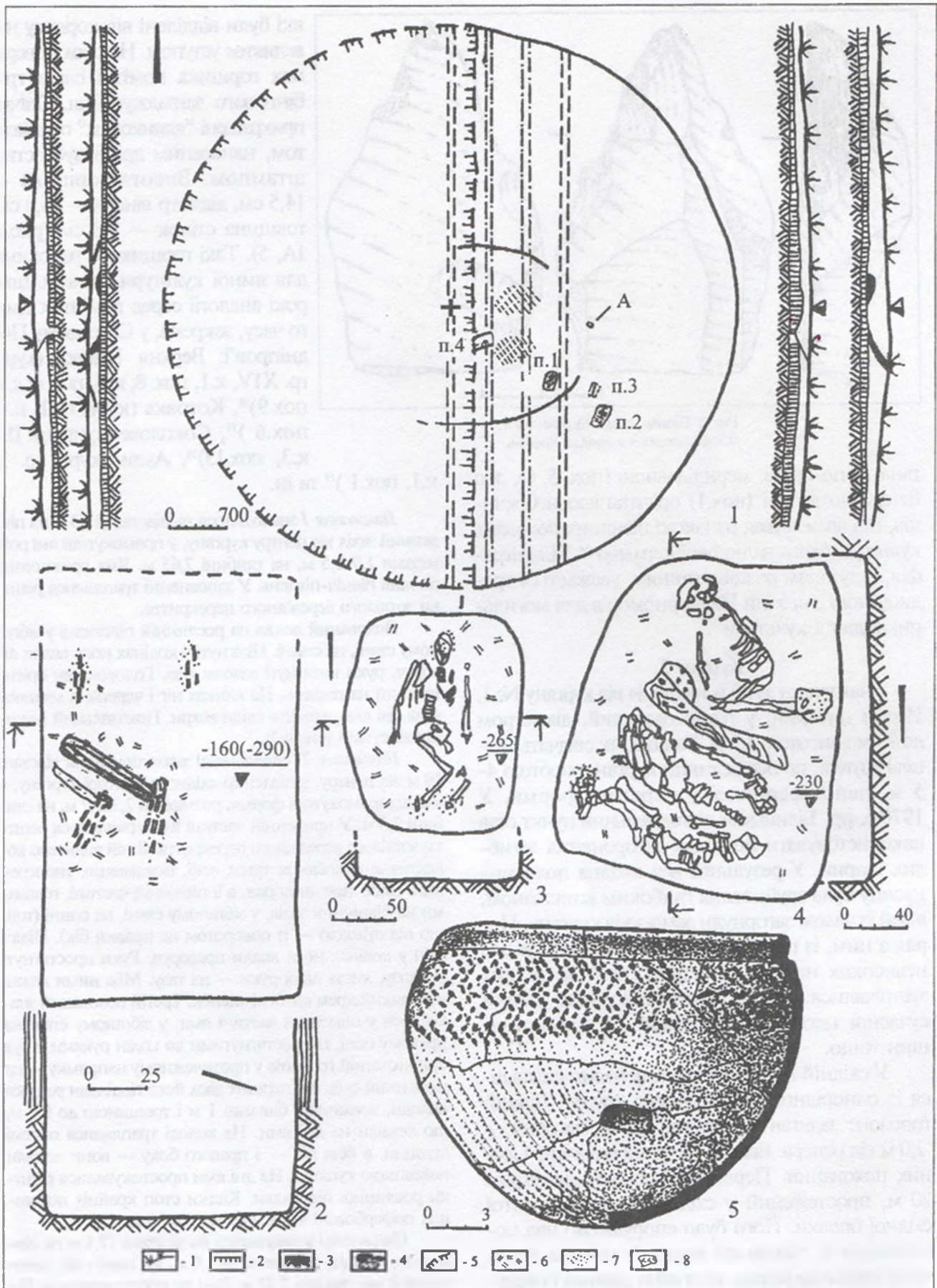

Рис.4. Білики, с-щв. 1 — загальний план кургану № 2 (А — горщик); 2 — пох. 4; 3 — пох. 1; 4 — пох. 2; 5 — горщик.

Умовні позначення

1 — розорювана поверхня, 2 — похований чорнозем, 3 — материк, 4 — глиняний виюд, 5 — зруйнована частина насипу, 6 — рослинна підстилка, 7 — вохра, 8 — дерево.

простежувалися сліди рослинної підстилки. Поховальний інвентар відсутній.

Поховання 4 (основне) знаходилося на відстані 4,3 м на південний схід від репера. Поховальна яма, впушена із рівня давньої поверхні, та глиняний викид, який лежав на схід від неї, простежувалися в обох профілях першої східної бровки. Над ямою відзначене просідання насипу, а з південного боку — затік. Це призвело до попередньої атрибуції комплексу у звітній документації як впускного.

Поховання знаходилося у прямокутній, широтно орієнтованій із незначним відхиленням, ямі. Її західна частина зруйнована котлованом. Ширина ями — 1 м, довжина частини ями, що збереглася, — 1,5 м, глибина — 2,9 м від репера (1,6 м від рівня давньої поверхні). У приденній частині ями, біля стінок, траплялися дрібні шматочки трухлявини. Від похованого *in situ* частково збереглися кістки рук та ніг. За їх розміщенням, положення визначається як зібгане на спині, із випростаними вздовж тіла руками. Підібгані в колінах ноги впади праворуч. Орієнтація західна. На кістках рук і ніг — сліди посипки вохрою. На дні — рештки рослинної підстилки. Поховання безінвентарне (рис.4:2).

Особливості ритуалу, за яким здійснені всі поховання у кургані, відповідають нормам обрядовості ямної культурно-історичної спільноти.

Таким чином, на Дніпровському Лівобережжі, в нижній течії р.Ворскла, досліджено два кургани, з яких один (к. 2) було споруджено населенням ямної культури за доби ранньої бронзи, а другий (к.1) — відноситься до ранніх пам'яток культури багатоваликової кераміки середнього етапу бронзової доби. В матеріалах розкопок останнього досить чітко простежується генетичний зв'язок культури багатоваликової кераміки із передуючою їй інгульською групою пам'яток катакомбної культури. Очевидно, за пізньокатакомбної доби відбулося спорадичне проникнення з півдня частини інгульського населення на дану територію. Підтвердженням цього є виявлені раніше в цьому ж регіоні вже згадані нами поховання: Компанійцівське катакомбне і Михайликівське культури багатоваликової кераміки, які супроводжувалися аналогічним інвентарем.

Література

1. Древности Поингулья.— Киев: Наук. Думка, 1977. — С.132. — Рис.17.
2. Ляшко С.Н. Исследования курганов у с.Юльска //Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2002. — С.66-81. — Рис.3:1.

3. Ляшко С.Н., Отрошенко В.В. Балковский курган. // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— Киев, 1988. — С.40-64. — Рис.8:2.

4. Братченко С.Н. Второй и Шестой Николаевские курганы на Луганщине // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — С.52-62. — Рис.4:2.

5. Нечитайло А.Л., Бунятян Е.П. Курганная группа близ с.Чкалово // Курганы Степного Крыма. — Киев, 1998. — С.6-40.

6. Ковалева Л.Ф., Шалабудов В.М., Тесленко Д.Л. Дослідження курганів доби бронзи поблизу с.Кисличувата // Проблеми археології Подніпров'я. — Вип.2. — Дніпропетровськ, 1999. — С.4-35. — Рис.4:6.

7. Махно Є.В., Братченко С.Н. Пастове намисто з катакомбного поховання на Компанійському могильнику // Археологія. — Київ, 1977. — Вип.24. — С.53-60.

8. Там само.

9. Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Никулкин И.В., Яремьяк В.М. Могильники эпохи бронзы на р.Заплавка в Среднем Приорелье // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск, 1983.— С.15. — Рис.2:29.

10. Луговая Л.Н., Шилов Ю.А. Михайликовский курган раннесрубного времени // АИП. — Полтава, 1990. — С.46. — Рис.3:2.

11. Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабина 3 // КСИА АН УССР. — Киев, 1957. — Вып.7.— Рис.7.

12. Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — Київ, 2001. — С.101.

13. Там само. — С.100-103.

14. Там само. — С.101.

15. Там само. — С.99.

16. Ковалева И.Ф., Волкобой С.С., Марина З.П., Лихачев В.А., Попцов В.А. Исследование курганных могильников у с.Верхняя Масвка в степном междуречье рек Орели и Самары // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск, 1977. — С. 34-35, 54-55. — Табл.VII: 2.

17. Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Никулкин И.В., Яремьяк В.Н. Могильники эпохи бронзы на р.Заплавка... — С. 4-5. — Рис.1:6.

18. Марина З.П., Никитина С.В. Об одной из категорий ямного инвентаря // Курганы Степного Поднепровья.— Днепропетровск, 1980. — С.57-58. — Рис. 1:14.

19. Ковалева И.Ф., Шалабудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1992. — С.4-46. — Рис. 2: 2-4.

Луговая Л.Н.

КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ У ПОСЁЛКА БЕЛИКИ В ПОВОРСКОМЬЕ

Резюме

Публикуются материалы раскопок двух курганов в окрестностях посёлка Белики Кобелякского района Полтавской области, осуществлённые автором в 1984 г. Приводятся данные о комплексах эпохи ранней бронзы и культуры многоваликовой керамики.

15.05.2003.

ПРО ПЕРШИЙ КУРГАННИЙ НЕКРОПОЛЬ КУЛЬТУРИ БАГАТОВАЛИКОВОЇ КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ

Відкриття своєрідної групи кераміки доби бронзового віку з орнаментацією в вигляді тонких наліплених валиків чи прокреслених ліній, що вкривали всю поверхню ліпних посудин, сталося ще наприкінці XIX ст.¹ Проте, ще майже три чверті століття її вважали різновидом керамічних форм пізньокатакомбного посуду², збільшуючи внаслідок розвідок і розкопок кількість пам'яток з подібними знахідками³. Лише 1960 р. С.С.Березанскою здійснюється спроба виділення цих старожитностей у самостійну групу, котра згодом отримала назву культури багатоваликової кераміки⁴.

З часом, після досліджень І.О.Післарія та В.В.Отрощенка⁵, було встановлено, що переважна більшість поховань у зрубах і в ямах з підбоями на Дніпровському Лівобережжі України, разом із наявними у комплексах кістяними пряжками з одним чи двома отворами, також належить до цієї культури⁶.

У процесі досліджень було визначено ареал поширення культури багатоваликової кераміки, в тому числі те, що вся територія сучасної Полтавської області входила до лівобережного району розселення носіїв культури середньодніпровського і східного її локальних варіантів. Межею між ними вважається р.Ворскла, на захід від якої, як встановила С.С.Березанська, пам'ятки культури багатоваликової кераміки помітно відрізняються, в основному, завдяки впливу носіїв середньодніпровської культури⁷.

До числа поховань культури багатоваликової кераміки дослідники зараховують і один із комплексів на Лисій горі в Лубнах⁸, відомий за першою науковою публікацією знаного українського історика й археолога В.Г.Ляскоронського⁹. Напевне, такий поворот справи залишився б ще довгий час констатуючим, якби автором статті не було здійснене опрацювання архівних справ, історикографічної та музейної спадщини Лубенського музею К.М.Скаржинської¹⁰, наукові спіробітники якого й здійснили у 1881 і 1883 рр. розкопки курганів на Лисій горі¹¹.

З цих матеріалів й стало відомо, що внаслідок археологічних розкопок Ф.І.Камінського — наставника К.М.Скаржинської і вихователя В.Г.Ляскоронського, ще на початку 1880-х рр. досліджено чотири кургани з по-

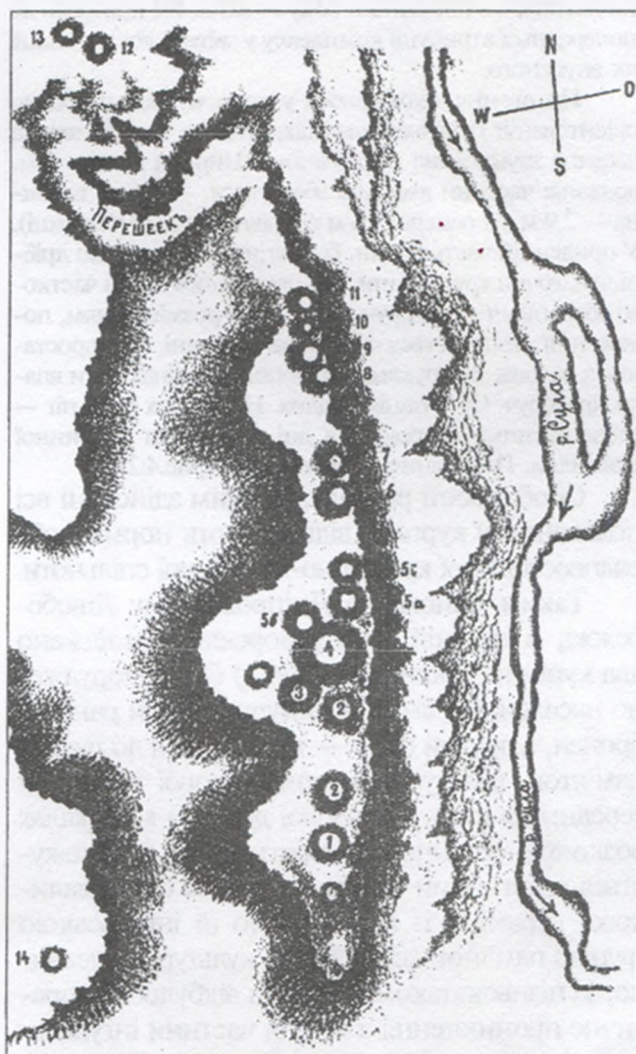

Рис 1. Лиса гора під Лубнами.
План групи курганів (за В.Г.Ляскоронським, 1892 р.).

хованнями культури багатоваликової кераміки¹². Так сталося, в силу початкового етапу вивчення пам'яток епохи бронзового віку України та передчасної смерті Ф.І.Камінського в 1891 р., що вони залишилися остаточно не атрибутованими і практично не відомими дослідникам¹³.

Цікаво, що в ході цих розкопок Ф.І.Камінським здійснено немало відкриттів, котрі також не отримали загального визнання через відсутність повної публікації матеріалів досліджень та втрату щоденникової документації автора розкопок. Але завдяки введенню частини результатів робіт до наукового обігу В.Г.Ляскоронським вітчизняна археологічна наука збагатилася на перше уявлення про кераміку відкритої також через три чверті століття пивихинської культури¹⁴, отримала пер-

шу публікацію рядових матеріалів поселення епохи енеоліту і посудини доби бронзи¹⁵, констатацію наявності поховань скіфського часу під курганными насипами у Нижньому Посуллі¹⁶.

Отже, на сьогодні, через 120 років після здійснення робіт, є змога ввести до наукового обігу матеріали досліджень Ф.І.Камінського і позначити на археологічній карті Посулля перший із виявлених у Лисостеповому Лівобережжі Дніпра курганный некрополь культури багатоваликової кераміки, в оточенні чималої групи поселенських і деяких поховальних пам'яток цієї доби, відкритих роботами останніх років.

Група курганів доби бронзи-скіфського часу, зі впускними похованнями степових конфедератів Русі¹⁷, розташована на вершині мисоподібного останця, за 0,5 км на південний схід від міста Лубни, на території Лубенського району, в ур.Лиса Гора (правий берег р.Сула - басейн р.Дніпро)¹⁸. На початку 1880-х рр. складалася з 20 курганів, із яких 16 були розташовані меридіальним ланцюжком вздовж гребеню плато Лисої Гори, а 4 — знаходилися в 0,3 км на захід, — на мисоподібних виступах корінного берега. Вони разом, до утворення яру через вузький перешийок останця, свого часу склали єдину групу. Частина з курганів, особливо на північному гребені останця, обвалилася в Сулу ще на початку 1870-х рр. У глибині плато, за 0,5 км на захід, помітні рештки ще 1 насипу. На сьогодні збереглося 5 (в тому числі 2 досліджених) кургани на плато та обриси насипів ще 4, зрештованих окопами, курганів на Лисій Горі. Їх висота досягає 0,3-1,0 м при діаметрі 15-25 м. Висота задернованих насипів на початку 1880-х рр. становила 0,6-4,5 м, діаметр 6-18 м¹⁹.

Кургани споруджувалися переважно із культурного шару енеолітичного поселення пивихинської культури, що існувало раніше на мису, і, можливо, також могло бути заселеним за доби ранньої бронзи. Це поселення вже має 150-річну історію вивчення. Так, 1845 р. ця пам'ятка відвідувалася Т.Г.Шевченком²⁰; у 1870-х рр. неодноразово оглядалася Ф.І.Камінським, пізніше — у 1881 та 1883 рр. ним же, за участю В.Г.Ляскоронського, К.П.Бочкарьова і К.М.Скаржинської, тут здійснювалися розкопки курганів²¹. Поселення неодноразово обстежувалося: у 1945 р. — Ф.Б.Копиловим²², 1947-1950 рр. — І.І.Горенком, 1984 р. — О.Б.Супруненко²³. Того ж року, в ході досліджень ділянки пам'ятки енеолітичної доби, на площі близько 350 кв. м,

М.М.Чередніченко розкопав залишки ледь помітного насипу кургану діаметром до 6 м, що містив поховання скіфського часу VI (?) ст. до н.е.²⁴ Цей насип був позначений на опублікованому плані групи без номера²⁵.

В.Г.Ляскоронський, присутній при дослідженні Ф.І.Камінського, підготував докладний опис пам'ятки, зазначивши, що стародавнє поселення займало південну, розширену частину останця, котра за обмірами 1984 р. мала площу близько 1 га (30-80x200 м)²⁶. Дослідник не тільки першим в Україні опублікував масові керамічні матеріали доби енеоліту і бронзи, а й вказав на коло відомих йому аналогічних місцезнаходжень подібної кераміки у Нижньому Посуллі²⁷. Деякі відомості про поселення повідомляв й інший учасник розкопок 1883 р. — К.П.Бочкарьов²⁸. Керамічний комплекс пам'ятки характеризувався М.М.Бондарем, хоча й із залученням його до вивчення старожитностей середньодніпровської культури²⁹. Аналогічні керамічні матеріали із округи Лисої гори публікувалися В.І.Непріною³⁰ і О.Б.Супруненко³¹, окремі знахідки — І.М.Гавриленком³².

У ході досліджень 1984 р. встановлено, що товщина культурних на шарувань поселення складає 0,4-0,5 м³³. Під час останніх розкопок виявлені рештки заглибленого у материк, великого за площею житла, відомості про яке ще не опубліковані, сліди господарських ям³⁴, а також фрагменти посуду пивихинської культури і поодинокі знахідки уламків ліпної кераміки пізньоїмної, культури багатоваликової кераміки, бондарихинської культур, черепки від кружального давньоруського посуду XII ст.³⁵

Через втрату польової документації вже після смерті першого дослідника, публікація результатів розкопок курганів Лисої Гори була здійснена В.Г.Ляскоронським, на замовлення К.М.Скаржинської³⁶. В основу статті лягло опитування учасників робіт, свідків, деякі власні спостереження В.Г.Ляскоронського, присутнього при дослідженнях лише епізодично, а також перегляд молодим ученим колекцій музею К.М.Скаржинської. Враховуючи те, що робота виявилася першою статтею вихованця Ф.І.Камінського, і ним не у повній мірі були використані дані інвентаря та каталога музею, спробуємо доповнити відомості про досліджені комплекси. Зазначимо, що архівні матеріали зберегли значно більше інформації про кургани, а ніж публікація 1892 р.³⁷ Зауважимо, що розкопки велися переважно "колодязями" розміром від 3x3 до

5x5 м в центрі насипу, дно останніх ретельно прокопувалося до рівня материкового суглинку.

Кургани з похованнями культури багатоваликової кераміки виявлені 1883 р. в південній та центральній частинах групи і склали досить компактну первісну групу у плануванні некрополю, за доби раннього залізного віку значно розширену і продовжену на північ населенням скіфського часу.

Курган I/1883 р., — найпівденніший насип у складі групи, розташований край південного схилу Лисої Гори³⁸. Його висота становила 0,6 м при діаметрі 9 м. Насип чорноземно-суглинковий. У західній частині виявлене безінвентарне поховання 1 (основне), здійснене в овальній материковій ямі довжиною близько 1,5 м. Місцезнаходження черепа та кількох кісток свідчило про зібгане положення похованого на лівому боці, головою на схід-південний схід. Поряд із ямою виявлені дрібні кістки від жертвовної тварини (вівці чи кози).

В кургані досліджене і впусне поховання 2 скіфського часу, кінця V - початку IV ст. до н.е., здійснене в центральній частині насипу, і, ймовірно, пов'язане із його досипкою³⁹.

Курган II/1883 р. досліджений у південній частині групи⁴⁰. Висота — 1,3 м, діаметр — 10 м. Насип чорноземний, зведений із культурного шару поселення. Виявлене єдине поховання I⁴¹ в материковій підпрямокутній ямі, глибиною 0,6 м від рівня поверхні плато, та розміром близько 0,85x1,30 м, зі слідами дерева від перекриття. Похований лежав на лівому боці, у зібганому положенні, головою на схід. Зігнуті руки покладені долонями до обличчя ("під ліву شوку"), ноги сильно підігнуті в колінах до живота. Безінвентарне поховання 1883 р. було взяте монолітом до Лубенського музею К.М.Скаржинської і до 1943 р. експонувалося в Лубнах і Полтаві⁴².

Курган III/1883 р. знаходився у південній частині групи. Висота — 0,8 м, діаметр — 11 м⁴³. Під чорноземним насипом у материковій ямі, глибиною 0,4 м, виявлене поховання 1 в аналогічному з курганом II положенні, головою на північний схід (?). В.Г.Ляскоронський зазначав, що в "могілі виявлені три руки". Можливо, що в заповненні трапилася випадкова кістка зі зруйнованого поховання попереднього часу чи культурного шару поселення.

Курган IV/1883 р. виявився найбільшим в центральній частині групи. Його висота становила 4,5 м при діаметрі 18x20 м⁴⁴. Під насипом виявлено 8 поховань. Крім комплексів доби бронзового віку, це — впускне кочівницьке торкське (поховання 1)⁴⁵; два — фіналу ранньоскіфського часу, VI ст. до н.е. — поховання 3 і 5, виявлені у північній та північно-західній частинах насипу⁴⁶, які, напевне, супроводжувалися значною його добудовою; а також впускне поховання 2 пізньоскіфського часу, IV ст. до н.е.⁴⁷, та невизначене поховання 7 в центральній частині кургану, із орієнтацією скелету в західному напрямку⁴⁸.

Поховання 4 впусне у східну частину насипу, на глибину 1,8 м від його поверхні. Розміщене в овальній, широтно орієнтованій материковій ямі, розміром 1,05x1,45 м, зі слідами посилки крейдою чи природного валпнування материкового суглинкового дна. Похована, жінка, була покладена у зібганому стані на лівий бік, зі східною орієнтацією. Руки зігнуті в

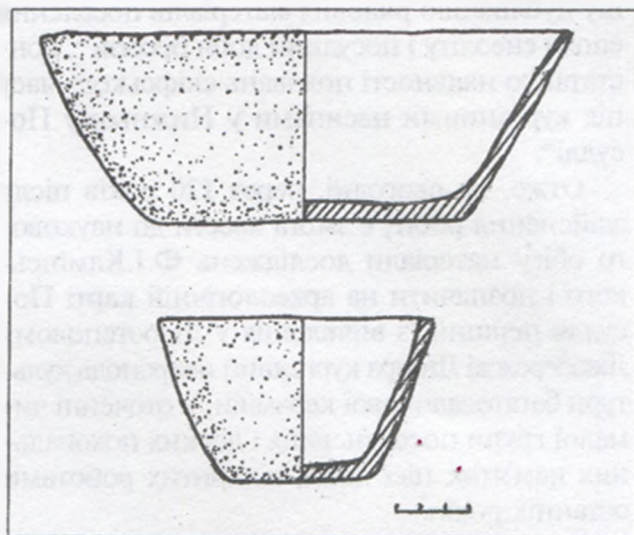

Рис.2. Лиса гора, ур. Ліпні посудини з поховань 4 (1) та 6 (2) кургану № IV (розкопки Ф.І.Камінського, 1883 р.).

ліктях і звернені до обличчя: кисть лівої — під головою. Ноги сильно підігнуті колінами до живота. Біля ніг жінки лежала догори дном ліпна, конічної форми, миска з підліскованою поверхнею, висотою 8 та діаметром 22 см, края вінець якої прикрашав зубчастий візерунок із насічок (у публікації В.Г.Ляскоронського фото миски поплутане із зображенням посудини з поховання 6 цього ж кургану⁴⁹).

Поряд із жінкою, в західній стінці ями, була влаштована неглибока ніша-підбій, де розміщувався скелет дитини (до 1 року) у зібганому стані на правому боці, головою на південь⁵⁰. У попередній публікації комплексу автором помилково поховання віднесене до старожитностей фінальної доби бронзи раннього залізного віку⁵¹.

Поховання 6, основне-? у кургані, здійснене у східній частині насипу, на рівні стародавнього горизонту. Слідів ями не простежено. Скелет підлітка (10-12 років) знаходився у зібганому стані на правому боці і був орієнтований головою у південно-східному - східному напрямку. Руки — зігнуті в ліктях, ноги — підігнуті в колінах. Супроводжувалося ліпним горщиком у вигляді "глибокої чашки" висотою 6,7 см, діаметром вінець — 11,2 см, дна — 6,6 см⁵².

Поховання 8 виявлене у південній частині кургану. Впусне в насип на глибину близько 0,7 м від поверхні. Похованого покладено у сильно зібганому стані на лівому боці, з північно-східною орієнтацією. Поховання безінвентарне⁵³.

Отже, на Лисій горі під Лубнами 1883 р. Ф.І.Камінським було досліджено 4 кургани, зведені за доби бронзового віку, що містили 7 поховань носіїв середньодніпровського локального варіанту культури багатоваликової кераміки. На це вказують не тільки невеликі розміри курганів, їх групування у складі компактної групи родового некрополю, а й типова східна орієнтація похованих, із сезонними відхиленнями до південного і північного сходу, наявність овальних чи підпрямокутних за формою, широтно орієнтованих неглибоких поховальних ям, сліди дерев'яного перекриття, присутність напутньої їжі у вигляді кісток дрібної рогатої худоби край похов-

вальної камери. Визначальним для культурно-хронологічної атрибуції могильника є наявність, при характерній відсутності поховального інвентаря у більшості з могил, двох зразків типових, конічної форми невеликих і невисоких ліпних мисочок у похованнях 4 і 6 кургану № IV⁵⁴. Аналогії їм походять з поховань кургану № 58 поблизу Новоселок, поховання 2 кургану № 220 неподалік Зеленок і поховання 9 кургану № 286 поблизу Кагарлика у Середньому Подніпров'ї⁵⁵.

Всі поховання культури багатоваликів кераміки на Лисій горі стратиграфічно виявилися основними. Над ними зводилися невеликі насипи. Група поховань кургану № IV включає, найвірогідніше, й два впускних комплекси, або ж могла бути здійснена на окремому майданчику, пізніше перекритому курганним насипом.

Для двох поховань збереглися антропологічні визначення кінця 1880-х рр. Стать інших небіжчиків встановлюється за положенням на лівому (чоловічі) і правому (жіночі) боках, з приводу чого є аргументована гіпотеза В.В.Отрошенка, що з'явилася за матеріалами розкопок поховальних комплексів цієї культури на території Полтавщини⁵⁶. З огляду на це, поховання курганів № № I, II, ІІа та поховання 8 кургану № IV — мали належали чоловікам, поховання 6 останнього кургану — підлітку-дівчинці. Винятком з цього ряду є поховання 4 кургану № IV, яке, не дивлячись на правобічне положення, належить жінці, за визначенням відомого київського професора медицини кінця XIX ст. А.Розенберга. Викликає певний інтерес і спорудження ніші-підбою в ямі цього поховання, влаштованого для маленької дитини. Наявність парних жіночо-дитячих поховань для культури багатоваликів кераміки не є рідкістю, в т.ч. й на території Полтавщини. Згадаємо хоча б комплекси з Михайликівського кургану під Полтавою, де в похованнях, разом із дорослими, були покладені діти і підлітки⁵⁷.

І, насамкінець, знахідки окремих уламків ліпного посуду із багатоваликовою орнаментациєю у поверхневих нашаруваннях Лисої гори цілком узгоджуються з функціонуванням тут могильника, мають належати до решток рознесеної ерозією тризни з верхніх частин насипів початку пізнього бронзового віку⁵⁸ чи інвентаря зруйнованих при спорудженні курганів скіфського часу поховань культури багатоваликів кераміки.

Але публікація матеріалів Лисогірського курганного некрополя виявилася б непов-

ною без зазначення існування неподалік, за 0,8-0,9 км, решток поселення культури багатоваликової кераміки. Вже знахідки кінця 1920-х рр. вказували на його розташування у безпосередній близькості від Лисої гори, де в околицях с.Терни Лубенського району Полтавської обл. були виявлені ромбічної форми діоритова свердлена полірована сокира⁵⁹ та кістяна профільована пряжка овальної форми з двома отворами⁶⁰. Вже у 80-х рр. XX ст. поселення було виявлене на підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега струмка Булатець (права притока р.Сула, місцева назва — Дубина), на південний захід від Лисої гори. Рештки поселення безпосередньо прилягали до сучасного села. Встановлена площа його складала близько 0,3-0,4 га, товщина культурних нашарувань, частково пошкоджених забудовою XIX - початку XX ст., — 0,3-0,4 м.

Варто також нагадати, що в окрузі Лисої гори, в радіусі 10 км, на обох берегах Сули, знаходиться не менше десятка пам'яток культури багатоваликової кераміки, представлених курганями, випадково виявленими похованнями, залишками поселень і місцезнаходженнями кераміки. Назвемо лише найзначніші з них. Це повністю досліджений 1984 р. О.В.Бітковським курган з похованням в облицьованому і перекритому деревом склепі культури багатоваликової кераміки між сс.Олександрівка і Мацківці Лубенського району, матеріали розкопок якого так і не опубліковані⁶¹. На південно-західній околиці с.Нижній Булатець Лубенського району 1956 р. зруйновано невеликий насип кургану, де виявлене безінвентарне лівобічне чоловіче поховання у типовому зрубі, розміром 0,9x1,6 м, з північно-східною орієнтацією та значною зібганістю стружлого скелету⁶². На північний схід від Лисої гори, на лівому березі Сули, поблизу с.Засулля Лубенського району знаходиться останцеподібне піщане підвищення посеред заплави, відоме як різночасове поселення в ур.Лящівка-1⁶³. З нього походить вже чимала збірка уламків посуду культури багатоваликової кераміки⁶⁴. Рештки поселень цього ж часу обстежувалися поблизу с.Мала Солонія, Шершнівка, кілька — в околицях с.Малий В'язівок і Олександрівка⁶⁵, виявлені неподалік сс.Березоточа, Мгар і Хитці Лубенського району⁶⁶. Таким чином, відомості про наявні пам'ятки характеризують Лубенське Посулля як добре обжитий носіями культури багатоваликової кераміки мікрорегіон⁶⁷ і дозволяють розглядати Лисогірський некро-

поль як типову поховальну пам'ятку, де у південній частині мису варто очікувати на виявлення ще кількох зруйнованих курганів початку доби пізнього бронзового віку.

Література

1. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.5.
2. Попова Т.В. Племена катакомбной культуры // Тр. ГИМ. — Москва, 1955. — Вып.24. — 179 с.
3. *Наприклад*: Подгаецкий Г.В. Поселение эпохи бронзы на Среднем Дону // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1939. — Вып.2. — С.17-19; Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. — № 46. — 152 с.
4. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — Москва, 1960. — № 4. — С.26-41.
5. Пислярий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубках бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов / ТДК. — Киев, 1975. — Ч.1. — С.89-91; Отрошенко В.В. О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками // АИУ 1976, 1977 гг. / ТДК. — Киев, 1978. — С.34-35.
6. Отрошенко В.В. О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками. — С.34-35; Синюк А.Т., Килейников В.В. Курганы у с.Введенки на Дону // СА. — Москва, 1976. — № 1. — С.176-186.
7. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. — С.18-23.
8. Там же. — С.8. — Рис.1. — № 158.
9. Ляскоронский В.Г. Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора // КС. — Киев, 1892. — Т.ХХХХ. — Март. — № 3. — С.263-280, план, III табл. — *Окр. відбитка*: Киев: тип. Корчак-Новицкого Г.Т., 1892. — 18 с., план, III табл.
10. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — 398, 2 с.
11. Супруненко А.Б. Археологические исследования Ф.И.Каминского в Нижнем Посулье // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: изд. Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. — С.13-15; Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської // Археологія. — Київ, 1990. — № 4. — С.98-107.
12. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України... — С.220-224.
13. Супруненко О.Б. Ф.И.Каминський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — Київ, 1991. — № 3. — С.69-74.
14. [Каминский Ф.И.]. Каталог предметов из собрания г-жи Е.Н.Скаржинской, представленных на выставку к VIII Археологическому съезду в Москве // Тр. VIII АС. — М., 1897. — Т.IV. — С.238-239. — Табл.LXXX-LXXXII; Коллекция древностей музея Е.Н.Скаржинской // Указатель выставки при VIII Археологическом съезде в Москве, 1890 года. — Москва: [б.и.], 1890. — С.21-28; Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України... — С.138,147; *див також*: Круи В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — Киев: Наук. думка, 1977. — С.150-153; Лазоренко А.В. Еталонне поселення пивихинської культури // Археологія. — Київ, 2000. — № 4. — С.126-131; Його ж. Пивихинська культура Середнього Подніпров'я // Археологія. — Київ, 2000. — № 3. — С.3-11.
15. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України... — С.165.
16. Каминский Ф.И. Раскопки в окрестностях Лубен // ЧИОНЛ. — Киев, 1888. — Кн.2. — Отд.1. — С.218; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — С.20, 55; Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.е. — Киев: Наук. думка, 1983. — 1983. — С.314.
17. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України... — С.221-222, 225-227; Мироненко К.М. Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за м-лами розкопок Ф.И.Каминського 1883 р.) // АЛУУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.99-103.
18. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.68; Кулятова И.Н. Памятники археологии территории г.Лубны // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: изд. Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. — С.7-9; [Кулятова И.М.]. Лыса Гора // Полтавщина: Енциклоп. довідник. — Київ: УЕ, 1992. — С.459.
19. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України... — С.218-220.
20. Шовкогыляс А.М., Шовкогыляс И.Г. Т.Г.Шевченко и Лубенщина // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: изд. Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. — С.26-27; Шовкогыляс Г.М., Шовкогыляс И.Г. За покликком серія: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. — Київ: Наук. думка, 1990. — С.77.
21. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Каминський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький. — Полтава: ВЦ "Археологія" ЦОДПА, 1995. — С.25-57.
22. Копилов Ф.Б. Відчит про розвідку археологічних пам'яток середнього Посулья, від Лохвиці до м.Горошина в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. — Машинопис. — Київ, 1945 // НА ІА НАНУ. — 1945/8. — Ф.е. — № 507. — Арк.5-7.
23. Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б. Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. — Машинопис. — Москва-Киев-Полтава, 1984 // НА ІА НАНУ. — 1984/51. — Ф.е. — № 20436. — Арк.30-32; Супруненко А.Б. Работы Полтавского музея // АО 1984 г. — Москва: Наука, 1986. — С.312.
24. Кулятова І., Супруненко О. На землі долубенській // Ленінська зоря. — м.Лубни Полтавської обл. — 1985. — 20 серпня. — № 126. — С.3. — Фото.
25. Ляскоронский В.Г. Археологические раскопки близ г.Лубен... — План; Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України... — С.115.
26. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України... — С.218.
27. Супруненко О.Б. Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.228-239.
28. Бочкарев К.П. Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г.Лубен. — Москва: тип. Т-ва Скор. А.А.Левенсон, 1901. — Вып.1. — С.21.
29. Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — Киев: Изд-во КГУ, 1974. — С.136-137.
30. Неприна В.И., Коен В.Ю. Местонахождение каменного века на городище Снепород в Посулье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. — С.48, 53-55.
31. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулья // Археологія. — Київ, 1989. — № 1. — С.149-153.
32. Гавриленко І.М. До питання про призначення кам'яних човників // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.37-44.
33. Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б. Отчет Посульской комплексной экспедиции ... 1984 г. — Арк.31-32.

34. **Чередниченко Н.Н.** О пивихинской культуре Днепро-Донского Левобережья // [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.22-23.
35. **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.219.
36. **Супруненко О.Б.** Археологические раскопки В.Г.Ляскоронского в Посулье. — С.226.
37. Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. Зосимович А.П. — Под ред. Антоновича В.Б. — Рукопись. — Киев-Лубны, 1891-1892 // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Стр.2. — 125 арк.; **Супруненко А.Б.** Из новых материалов о Ф.И.Каминском // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во "Полтава", 1989. — С.101-105; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.219-220.
38. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — План: 1.
39. Каталог Археологического отделения (далее — КАВ) Природно-исторического Музея Полтавского губернского земства / Укл. Зарецкий И.А., Щербаківський В.М. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1906-1912 // Фонды ПКМ. — Т.1. — №№ 153-159, 554-556, 686, 773, 777; **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — С.276-277; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.220-221.
40. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — План: 2.
41. Зр.: Там же. — С.276.
42. **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.159, 221.
43. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — План: 2а.
44. Там же. — План: 4.
45. **Мируненко К.М.** Некрополь конфедератив Русь под Лубнами... — С.100-102.
46. КАВ. — №№ 180-182; 668-670; **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — С.274; **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья... — С.55; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.223.
47. КАВ. — №№ 164-169, 173, 176, 178, 179; **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — С.272-273; **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья... — С.55; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.222-223.
48. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — С.272.
49. **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.223.
50. КАВ. — №№ 117-120, 667; **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — С.273; **Рудинський М.Я.** Археологические раскопки Полтавского музея // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.30, 31.
51. **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.223.52. КАВ. — № 183; **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — С.274; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.223.
52. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен... — С.272; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.224.
53. **Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики. — С.17-20.
54. Там же. — С.21. — Рис.6: 2,6,11.
55. **Отрошенко В.В.** Проблемы периодизации культур средней та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001. — С.102.
56. **Луговая Л.Н., Шилов Ю.А.** Михайликовский курган раннесрубного времени // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.43-50. — Рис.2-6.
57. В плане периодизации бронзового века використано одну із останніх робіт: **Березанская С.С., Отрошенко В.В.** Про деякі етноісторичні процеси на теренах України за доби бронзи // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2000. — С.112-123.
58. **Плескач І.** Шліфовані сокири-молоти Лубенського музею // Антропология. — Київ, 1929. — № 2. — С.257-258. — Рис.1-2.
59. **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля. — С.151. — Рис.2: 1-2.
60. Повідомлення О.В.Бітковського, 1987 р.
61. Повідомлення І.Г.Горенка, 1981 р.
62. **Копилов Ф.Б.** Посульська експедиція // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т.Ш. — С.308; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.210.
63. **Сидоренко О.В.** Памятники археологии в окрестностях лубенского Засулья // ПА3-1999. — Полтава: Археология, 1999. — Ч.2. — С.84-87.
64. **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Машинопис. — Полтава, 1988 // НА ІА НАНУ. — 1988/136. — Ф.е. — № 23173. — 102 арк.; **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля. — С.150-151; **Сидоренко А.В.** Разведки в окрестностях Лубен // ОДПАП: Третій обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.170-171; **Его же.** Разведка в ур.Солоньца // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археология Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — Ч.2. — С.110; **Супруненко О.Б.** Археология в деятельности первого частного музея Украины... — С.220-245.
65. **Копилов Ф.** Посульська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.1. — С.246-253; **Кулатова И.Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во "Полтава", 1989. — С.54-57; **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Первый мгарский курган // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археология, 1996. — С.319. — Рис.1; **Супруненко О.Б.** Найдавніші поселення на Мгарській землі // Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир: ТДК, присвяч. 375-літтю монастиря. — Лубни: вид. ЛМДА, 1995. — С.5-6.
66. **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — С.25.

Супруненко А.Б.

О ПЕРВОМ КУРГАННОМ НЕКРОПОЛЕ КУЛЬТУРЫ
МНОГОВАЛИКОВОЙ КЕРАМИКИ В УКРАИНЕ

Резюме

Анализируются и вводятся в научный оборот несколько погребений среднеднепровского локального варианта культуры многоваликовой керамики эпохи поздней бронзы, обнаруженных под насыпями четырех курганов в составе группы в урочище Лысая гора, к югу от г. Лубны на Полтавщине. Курганы раскопаны в 1883 г. Ф.И.Каминским и являются первым среди исследованных некрополей культуры многоваликовой керамики на Днепровском Левобережье и, видимо, в лесостепных и степных посторах Украины. В результате разведок выявлено синхронное могильнику и соседнее территориально поселение. Приводятся данные о нововьявленных памятниках культуры многоваликовой керамики в Лубенском Посулье.

02.07.2002.

КОЛОНІЗАЦІЯ ПРАСЛОВ'ЯНАМИ СЕРЕДНЬОГО МЕЖИРІЧЧЯ ПСЛА І ВОРСКЛИ У РАННЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ

За даними сучасної української науки, процес виділення праслов'ян з великої індоєвропейської спільноти у лісостеповій смузі між Карпатами і Дніпром стався ще за доби бронзи — у першій половині II тис. до н.е.¹ Праслов'янський генетичний ланцюжок склався з послідовно заступаючих одна одну археологічних культур — східно-тшинецької, білогородської та чорноліської. За доби раннього заліза генетичний спадок перейшов до скіфської лісостепової та зарубинецької культур². Такої думки на сьогодні притримуються більшість науковців, але остаточно проблема етногенезу давніх слов'ян України ще не вирішена і з багатьох питань тривають дискусії, наприклад, щодо етнічної належності чорноліської культури³.

Район середнього межиріччя Псла і Ворскли є дуже важливим для вивчення давньої історії України. Тут на початку раннього залізного віку виникло найбільше у стародавньому світі Більське городище, яке із звичайного землеробського поселення поступово переросло у потужний ремісничо-торговий центр міського типу — перший на теренах України, що став відомим в античному світі з V ст. до н.е. під назвою Гелону (*Геродот, IV, 108-109*). Більський етнокультурний мікрорегіон, тобто, прилегла до міста Гелона округа, займає територію у трикутнику між сучасними значними населеними пунктами Сумщини і Полтавщини — Охтиркою, Зіньковим і Опішним. Природними рубежами мікрорегіону на сході є заплава Ворскли, на північному заході — правий берег р.Грунь (інші історичні назви: Грунь-Черкаська чи Грунь-Шилівська)⁴, на півдні та південному заході — лівий берег пересихаючої нині річки Суха Грунь — притоки р.Груні (рис.1). Ці дві невеликі річки належать до сточища Псла. З півночі на південь окреслена територія тягнеться приблизно на 40 км, а зі сходу на захід — на 20 км. Загальна площа сільської округи міста Гелона охоплює близько 750 кв. км.

Проблема етнокультурної історії населення лісостепу Лівобережної України доби пізньої бронзи та раннього залізного віку вже давно перебуває у видноколі посиленої уваги науковців. Одним з перших, хто порушив питання етнічного коріння землеробів раннього залізного віку в лісостеповому Дніпровському Лівобережжі, був М.Я.Рудинський⁵.

Опираючись на свої польові дослідження поселення та курганного могильника біля с.Макухи, південніше Полтави, археолог ще 1928 р. висловив думку про переселення частини мешканців лісостепу Правобережної України на початку доби заліза до басейну Ворскли⁶. Подальші польові дослідження вище названих пам'яток ще більше укріпили переконання вченого у правоті своєї гіпотези⁷.

У 50-60-х рр. минулого століття гіпотеза М.Я.Рудинського отримала міцну підтримку в особі його учениці Г.Т.Ковпаненко, яка, працюючи над кандидатською дисертацією, поставила перед собою мету з'ясувати, "якою мірою доведена гіпотеза М.Я.Рудинського про належність культури (а, можливо, і етноса) населення Ворскли від культури населення Дніпровського Правобережжя"⁸. Висновки, які зробила дослідниця при вивченні старожитностей Поворскля⁹, сприяли тому, що гіпотеза М.Я.Рудинського стала сприйматися всіма вченими як історичний факт: дискусії їй досі точаться переважно з питань хронології, причин, характеру та масштабів міграції лісостепового населення Дніпровського Правобережжя на Лівобережну Україну. Г.Т.Ковпаненко вважає, що переселення відбулося на другій ступені чорноліської культури, носії якої у Поворсклі заступили населення автохтонної бондарихинської культури¹⁰. На підтвердження свого висновку дослідниця виділила коло старожитностей чорноліського типу на Дніпровському Лівобережжі¹¹. Згодом іншими скіфознавцями хронологію міграції на Лівобережжі було скориговано до ранньої ступені чорноліської культури і навіть до фінальної стадії доби бронзи¹². Вчені у переважній більшості погоджуються з фактом присутності ареалу чорноліської культури на Лівобережній Україні, але серед них залишаються розбіжності у поглядах щодо його масштабів.

У той же час є дослідники, коло яких все більше розширюється, і які не погоджуються з тим, що басейн Ворскли та інші регіони лісостепового Лівобережжя входили до ареалу чорноліської культури. Б.А.Шрамко¹³, А.О.Моруженко¹⁴, Ю.В.Буйнов¹⁵, С.І.Берестнев¹⁶, В.А.Ромашко¹⁷, Ю.М.Бойко¹⁸, А.В.Гейко¹⁹, а також автор цієї статті²⁰ вважають, що міграція з Дніпровського Лівобережжя на Ворсклу відбувалася в більш пізній жаботинський час,

вірогідно, на ранньому його етапі — у другій половині VIII ст. до н.е. Звернемо увагу на те, що названі вище археологи є безпосередніми учасниками й організаторами польових досліджень пам'яток епох пізньої бронзи та раннього заліза на Лівобережній Україні, тобто досконало знають старожитності цієї частини Лісостепової Скіфії.

Головною опорою у прибічників гіпотези про присутність пам'яток чорноліської культури у басейні Ворскли є матеріали розкопок поселень 1955 р. біля с.Хухра Охтирського району та 1960 р. неподалік с.Ніцаха Тростянецького району на Сумщині, які опублікувала автор дослідження Г.Т.Ковпаненко у своїй монографії, що вийшла друком 1967 р. Відзначимо, що після цих розкопок, незважаючи на систематичні і масштабні дослідження кількох археологічних експедицій, у Поворсклі й досі не вдалося виявити ще бодай одне поселення з відкладеннями і комплексами чорноліської культури. Очевидно, що це не випадково. Тому є необхідність ще раз критично переглянути матеріали і висновки досліджень Г.Т.Ковпаненко біля Хухри і Ніцах.

Поселення поблизу с.Хухра знаходиться на узбережжі Ворскли, неподалік гирла її невеличкої притоки — р.Хухра. За даними Г.Т.Ковпаненко, розміри поселення становлять приблизно 350х300 м. Тут було закладено 4 розкопи, 8 траншей і 28 шурфів, загальною площею 500 кв. м. Ранні культурні нашарування й археологічні комплекси на цьому поселенні Г.Т.Ковпаненко віднесла до бондарихинської культури²¹. У верхньому горизонті культурного шару виявлено матеріали скіфського часу — від доби архаїки до V-IV ст. до н.е. включно. Саме серед старожитностей ранньоскіфського часу дослідниця й виділила шар чорноліської культури, залучивши аналогії з пам'яток лісостепу Дніпровського Правобережжя, і на цій підставі прийшла до висновку про існування біля с.Хухри поселення чорноліців, які зайняли місце проживання носіїв бондарихинської культури²². Археологічні комплекси, які автор розкопок відносить до чорноліського часу, як на мене, виділені далеко не переконливо. Наприклад, це два великі "житла" загадкової овальної у плані форми, основа яких заглиблена у материковий ґрунт на 10-15 см. Таких "жител" у чорноліській культурі на Дніпровському Правобережжі годі шукати, то й не випадково Г.Т.Ковпаненко не назвала хоч би приблизних їм аналогій. На мою думку, ці об'єкти не можна взагалі вважати житловими спорудами ні за формою, ні за деталями внутрішньої будови. Ще більш дивним є те, що Г.Т.Ковпаненко називає їх "землянками"²³. А що стосується знахідок, виявлених у заповненні "жител" та інших ям на Хухрянському поселенні, то їм можна знайти аналогії не лише в чорноліських пам'ятках, а й на ранньоскіфських; до того ж, вони дуже малочисленні. За порівняно значною за розмірами дослідженою площею поселення автор розкопок опублікувала лише 17 знахідок чорноліського типу²⁴, статистичні дані, зокре-

ма відсоток чорноліських старожитностей у відношенні до бондарихинських та скіфського часу, у публікаціях не оприлюднено. Отже, виділених Г.Т.Ковпаненко на Хухрянському поселенні матеріалів чорноліського типу, при відсутності чіткого стратиграфічного розмежування і беззаперечних археологічних комплексів, недостатньо для висновку про існування поселення носіїв чорноліської культури на лівобережжі Ворскли.

Поселення біля с.Ніцаха знаходиться за кілька десятків кілометрів на північ від Хухрянського селища, на правобережній частині басейну Ворскли, біля її невеличкої притоки — Ворсклиці. На його території, розміром близько 300х150 м, було закладено два розкопи і кілька траншей у різних місцях, загальною площею 450 кв. м. Нижній пласт культурних відкладень цього поселення Г.Т.Ковпаненко віднесла до бондарихинської культури, а верхній — до чорноліської та культури скіфської доби²⁵. Ніцахські старожитності чорноліського типу, які виділила автор розкопок, зовсім мізерні, порівняно із ранньоскіфськими²⁶. Опубліковані рисунки лише 14 уламків ліпної кераміки, знову ж таки, опис подано без статистичних даних. Пояснення, що чорноліський шар на поселенні зруйнований багаторічною оранкою, аргументів на користь твердження про наявність поселення чорноліської культури зовсім не додає. При будь-якому сучасному обробітку землі під сільськогосподарські культури стародавні знахідки з неї не випаровуються, а стають для археологів цінними підйомними матеріалами, які є об'єктом наукового дослідження. Отже, твердження Г.Т.Ковпаненко про чорноліське поселення поблизу с.Ніцаха не має достатньої аргументації і не може сприйматися як науково достовірний факт.

Таким чином, на мою думку, поселення раннього залізного віку біля сіл Хухра і Ніцаха не мають прямого відношення до чорноліської культури, основним аргументом на користь цього є відсутність на них культурного шару й археологічних комплексів. Щодо виявлення старожитностей чорноліського типу, які потрапили сюди, то вони є результатом контактів автохтонного бондарихинського населення з носіями чорноліської культури Дніпровського Правобережжя чи Орільсько-Самарського межиріччя вже на Дніпровському Лівобережжі. До того ж, дуже сумнівно, що прибульці на чужу землю знайшли собі місце для проживання саме на бондарихинському поселенні шляхом "тихої" заміни, адже слідів пожеж та руйнування, що свідчили б про ворожі стосунки попередніх і нових насельників, автор розкопок не зафіксувала. Для своїх поселень чорноліці, якщо вони так ділеко колонізували басейн Ворскли, знайшли б безліч вільних і зручніших місць.

Матеріали досліджень засвідчують, що на прикладі Хухрянського і Ніцахського поселень ми спостерігаємо процес еволюційного переходу автохтонного населення бондарихинської культури від доби бронзи до доби раннього заліза, під впливом чорноліської культури, а пізніше — носіїв культури жаботинського типу, які, дійсно, мирним шляхом почали проникати у лісостеп Лівобережжя з правого берега Дніпра. Б.А.Шрамко ще в 1972 р. висловив правильну думку, яку варто процитувати: "Появу нового населення в басейні Ворскли навряд чи можна розглядати як зміну бондарихинської культури чор-

Рис. 1. Карта розташування поселень жаботинського періоду в окрузі Білеського городища.
Основа: Полтавська область: Топогр. карта. — К.: ТСЗС України, 2000.

ноліською... Матеріали поселень типу Хухри і Нідахи свідчать про інше. Тут немає чіткого стратиграфічного розмежування залишків, що дозволяє говорити не про заміну населення, а про єдиний напрямок розвитку місцевої бондарихинської культури в лісостепову культуру скіфського часу, але під впливом правобережної культури чорноліського і жаботинського типу²⁷. До цієї думки відомого українсь-

кого археолога пристають все більше дослідників, які вивчають старожитності епохи бронзи — раннього заліза на Лівобережній Україні.

Зверну увагу на одне з власних спостережень, яке має зацікавити фахівців з даної проблематики. Авторитетні прибічники гіпотези заселення басейну Ворскли носіями чорноліської культури В.А.Іллінська та О.І.Тереножкін у тритомному академічному

виданні з археології України 1970-х рр. присвятили описові пам'яток чорноліської культури окремих параграфів. Базовими у ньому є вже згадані поселення біля сіл Хухра та Нішаха, а також випадково виявлене поховання неподалік с.Бутенки на Полтавщині²⁸. У повтореному виданні тритомника середини 1980-х рр. названі автори не переглядали своєї концепції історико-культурного розвитку лісостепової Скіфії, хоча вже не згадали як чорноліські поселення неподалік Хухри і Нішахи, а бутенкіське поховання віднесли до жаботинського часу²⁹. Очевидно, це сталося не випадково і свідчить про певні корективи щодо чорноліських старожитностей на Ворсклі відомих скіфознавців.

Що стосується поховання передскіфського часу у Бутенках, то на сьогодні дослідники ще не прийшли до єдиної думки щодо його етнічної приналежності. Крім чорнолісько-жаботинської, поширена думка про киммерійську³⁰, а також бондарихинську³¹ належність бутенківського поховання.

Таким чином, слід визнати, що на сьогодні археологічна наука не володіє переконливими фактами, щоб стверджувати про колонізацію частиною носіїв чорноліської культури з Правобережної України земель на території басейну Ворскли. Присутність окремих артефактів чорноліського типу в культурних відкладеннях доби раннього заліза на поселеннях Поворскля є свідченням культурних та економічних зв'язків між племенами правого і лівого берега Дніпра, а не доказом міграції переселенців чорноліської культури на Ворсклу. В матеріалах Більського городища також трапляються знахідки речей чорноліського типу³², але вони є лише реліктами серед численних артефактів жаботинського та ранньоскіфського часу. Жодної пам'ятки з культурним шаром або археологічними комплексами чорноліської культури як на самому Більському городищі, так і в його оточенні на сьогоднішній день ще не відкрито.

Колонізація Поворскля вихідцями з лісостепу Дніпровського Правобережжя дійсно відбулася в епоху раннього заліза, але це сталося на ранньому ступені жаботинського періоду, який окремі скіфознавці пропонують розглядати як найпізніший етап у розвитку чорноліської культури³³. Правомірність такої пропозиції потребує ще додаткового вивчення. У мікрорегіоні навколо Більського городища вже відомо немало поселень носіїв культури жаботинського типу — прямих генетичних нащадків праслов'ян чорноліської культури, до їх числа можна віднести поселення біля с.Глинське на Ворсклі, сіл Грунь, Шенгаріївка, Ступки на р.Грунь, Лазьки, Батьки, Саранчівка, Довжик, Куземин, а також Західну фортецю Більського городища, разом із селищем в ур.Ца-

рина на р.Суха Грунь. Переконали, що у майбутньому до них додадуться ще поки що не виявлені археологами поселення і поховання праслов'ян VIII-VII ст. до н.е.

На базі заснованих прийшлими праслов'янами поселень у середньому межиріччі Псла і Ворскли протягом VIII-VII ст. до н.е. відбувався процес формування єдиного палеосоціального організму, центром якого стало Більське Західне городище, як найбільш ранній і найкрупніший у мікрорегіоні осередок колоністів. Цей процес проходив за участю автохтонного фіно-балтського населення, пізніше до новоутвореної спільноти увійшли нові прибульці — представники іраномовних племен з півдня Східної Європи.

Культурно-історичний розвиток Більського городища і прилеглої округи я розглядаю як соціально-політичне і культурно-економічне життя одного поліетнічного, але праслов'янського у своїй основі, колективу. Протягом кількох століть він розширювався і вдосконалювався, міцнів, а досягнувши рівня містополіса, — набув державницьких рис. Домінуючу в сучасній істріографії думку Б.А.Шрамка про синхронне існування у Більському мікрорегіоні двох різних за походженням етнокультурних спільнот — дніпровсько-правобережної, з центром у Західній фортеці Більського городища, та автохтонної — посульсько-донецької, з центром у Східній фортеці Більського городища³⁴, на мій погляд, настав час вже критично переглянути, з урахуванням нових джерел та досліджень скіфознавців. Бажання будь-що узгодити суперечливі писемні джерела з об'єктивними за своєю природою археологічними матеріалами, у ході дискусії про місто Гелон, повинне поступитися об'єктивному вивченню Більського етнокультурного мікрорегіону.

Література

1. Давня історія України: В 3-х т. — Т.І: Первісне суспільство. — Київ: Наук думка, 1997. — С.387-393; Етнічна історія давньої України. — Київ, 2000. — С.38-40.
2. Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-I тис. до н.е. // Археологія. — Київ, 1994. — № 4
3. Скорий С.А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному лісостепу (питання етнокультурної історії): Автореф. дис... докт. іст. наук. — Київ, 1996. — С.9-10.
4. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: Укр. енциклопедія, 1992. — С.220.
5. Гавриш П.А. Проблема походження племен раннього залізного віка Лесостепного Дніпровського Левобережжя в

роботах М.Я.Рудинського // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинського / ТДС. — Полтава, 1987. — С.25-26.

6. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Т.1. — Полтава, 1928. — С.48.

7. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.II. — С.53-69.

8. Ковпаненко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — С.4.

9. Там само. — С.173-184.

10. Там само. — С.49.

11. Там само. — С.33-48.

12. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Киммерийское время (IX - первая половина VII вв. до н.э.) // Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Т.2: Скифо-сарматская и античная археология. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.29-30; Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — Москва: Наука, 1989. — С.24.

13. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — С.17-18, 159-160.

14. Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Автореф. дис... докт. ист. наук — Киев, 1989. — С.18-19, 23, 30-31.

15. Буйнов Ю.В. Памятники предскифского периода на территории Днепровского лесостепного Левобережья // ТДС первой Сумской обл. научн. ист.-краевед. конф. — Сумы, 1990. — С.15-16.

16. Берестнев С.И. О культурно-исторической ситуации в лесостепи Левобережной Украины во второй половине II - начале I тыс. до н.э. // Проблеми історії та археології давнього населення Української ССР ТД ХХ Республ. конференції. — Київ, 1989. — С.21.

17. Ромашко В.А. Чернолесская столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. — Вип.1. — С.92.

18. Бойко Ю.Н. К вопросу о миграциях в Приднепровской лесостепи VII-III вв. до н.э. // Проблеми історії та археології України: / ТДК. — Харьков, 1997. — С.27-28.

19. Гейко А. Стародавні знаряддя праці гончарів // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішине: Укр. народознавство, 1995. — Кн.2. — С.278.

20. Гавриш П.Я. Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Левобережжя (за матеріалами Прип'ілля). — Полтава: Археологія, 2000. — С.30.

21. Ковпаненко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — С.15-22.

22. Там само. — С.15, 33-37.

23. Там само. — С.35.

24. Там само. — С.36

25. Там само. — С.22-23.

26. Там само. — С.40-42.

27. Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. — Харків, 1972. — Вип.14. — С.161.

28. Ільїнська В.А., Тереножкин О.І. Скифський період // Археологія Української РСР: У 3-х т. — Т.2: Скифо-сарматська та антична археологія. — Київ: Наук. думка, 1971. — С.23.

29. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Киммерийское время... — С.35.

30. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи. — Киев-Полтава: Археологія, 1999. — С.96.

31. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С.180.

32. Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонно-будинская проблема // СА. — Москва, 1975. — №1. — С.69, 70-72. — Рис.3; Его же. Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.96, 107. — Рис.1; Его же. Бельское городище скифской эпохи... — С.31.

33. Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне. — С.24.

34. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С.18.

Гавриш П.А.

КОЛОНИЗАЦИЯ ПРАСЛАВЯНАМИ СРЕДНЕГО МЕЖДУРЕЧЬЯ ПСЛА И ВОРСКЛЫ В РАННЕМ ЖЕЛЕЗНОМ ВЕКЕ

Резюме

Праславяне Среднего Поднепровья эпохи поздней бронзы и раннего железа представлены звеном последовательных археологических культур — восточнотшинецкой, белогрудовской, чернолесской, скифской лесостепной, зарубинецкой. Автор не разделяет мнения многих исследователей о том, что в позднечернолесское время часть населения с Днепровского Правобережья колонизировала земли в бассейне Ворсклы. Он полагает, что в настоящее время на достаточно хорошо исследованном Бельском городище и в его ближайшей округе нет памятников с чернолесским культурным слоем и археологическими комплексами. Относительно небольшое число находок чернолесского типа здесь является реликтом как результат культурно-экономических контактов автохтонного населения позднебондарихинской культуры со своими соседями. Колонизация праславянами области среднего междуречья Псла и Ворсклы состоялась уже в жаботинское время предскифского периода. В раннескифский период к палеосоциальному организму праславян в данном микрорегионе влились потомки финно-балтского населения бондарихинской культуры, а также представители ираноязычного населения юга Восточной Европы.

Мнение Б.А.Шрамко о синхронном существовании в скифское время на территории Бельского городища и округи двух основных культурно-этнических общностей различного происхождения нуждается в корректировке, с учетом новейших источников и исследований скифологов.

10.12.2002.

НОВА СТЕЛА СКІФСЬКОГО ЧАСУ З БАГАТОЮ ІКОНОГРАФІЄЮ

Незважаючи на порівняно довгий час перебування у степах Півдня України та розповсюдження обряду встановлення на курганах військової еліти скіфів антропоморфних стел, ці кочівники залишили по собі досить небагато скульптур. Їх загальна кількість для Причорномор'я і Криму не перевищує 120 одиниць. Майже всі вони виконані на досить примітивному рівні і мають мінімум зображень. Особливо малочисельну групу у Причорноморському регіоні становлять архаїчні скульптури. У переважній більшості — це бідно декоровані антропоморфні плити чи стовпи. Як правило, на них схематично нанесене обличчя, елементи озброєння, контури рук та інших частин тіла.

Знахідки архаїчних багатодекорованих стел скіфського часу зустрічаються зовсім рідко, як у Причорномор'ї та Криму, так і на Північному Кавказі та в Українському Лісостепу. У переліку шедеврів скіфської монументальної скульптури із великими труднощами нараховується близько двох десятків стел, при їх загальній кількості, відомій на сьогоднішній день для Євразійських степів, — 150 пам'яток¹. Саме тому досить важливим є введення до наукового обігу нещодавно виявленої нової архаїчної багатодекорованої скульптури скіфського часу, яка є досить оригінальною і відрізняється від ряду відомих на сьогодні.

Влітку 2001 р. автором у Приазовських степах, безпосередньо у с.Шевченко Тельманівського р-ну Донецької обл., виявлена унікальна скульптура, попередні дані про яку й лягли в основу цієї публікації. До речі, подібна стела не так давно знайдена й у с.Кам'янське Запорізької області².

За свідченнями місцевих жителів, стела була перевезена до села навесні 1941 р. в якості будівельного матеріалу для спорудження колгоспної комори з околиць населеного пункту, а саме, із решток курганного насипу на плато правого корінного берега р.Кальміус. Скульптура була використана в якості порога до комори, де лежала лицевим боком до гори. Тому лицева поверхня монументальної пам'ятки скіфського часу виявилася дуже затертою. Під час демонтажу комори 1998 р. місцевий житель Міщенко М.І. помітив цю зна-

хідку, перевіз її до власного подвір'я і встановив поряд зі своїм будинком.

Архаїчний зразок скіфської скульптури має висоту близько 150 см, вкопаний у ґрунт на 20-25 см. Стела виготовлена із гранітного блоку підквадратного перетину, розміром 60x50x150 см. За морфологічною класифікацією В.С.Ольховського, скульптура є антропо-фалломорфним стовпом³, у перетині близьким до квадрату. Скульптура належить до Причорноморської територіальної групи стел скіфської доби, що знайшла поширення у Північному Приазов'ї⁴, і виконана в техніці гравіювання та низького рельєфу.

Стела передає стоячу постать чоловіка, з чітко виділеною кулястою головою, на якій помітні очі, ніс, рот і вуха. Очі виконані у вигляді ямок глибиною 2,0 см та діаметром 2,8-3,5 см. Ніс переданий "картоплиною" у низькому рельєфі і має розміри 8,5x10,0 см. Рот позначено у вигляді протертої еліпсоподібної канавки довжиною 7,5-8,0 см, при ширині близько 2,5 см. Симетрично розміщені по боках голови вуха мають реалістичні обриси і передані ледь помітним низьким рельєфом (рис.1).

Голова відділяється від тулуба канавкою шиї (близько 10 см), заповненою зображенням дещо перебільшеної за масштабом масивної шийної гривни, яка виступає назовні. Ширина цієї прикраси коливається у межах 7-11 см. Аналогічна гривна прикрашає шию скульптури з с.Первомаївка Верхньорогачикського р-ну Херсонської обл.⁵, датованої кінцем VI-V ст. до н.е.⁶ Права рука — витягнута вздовж тулуба, злегка зігнута у лікті і досягає стегна. Вона закінчується стилізованим зображенням розправленої долоні, притиснутої до тіла. У гравійованому малюнку чітко простежуються лише три пальці. Ліва рука, зігнута у лікті на грудях, має на рівні зап'ястя ледь помітне підвищення-браслет. Руки зображені у позиції варіанту № 8, за В.С.Ольховським. Така іконографія передачі рук відома лише для двох скульптур Приазовсько-Причорноморського регіону і зустрічається на пам'ятках VI-V ст. до н.е.⁷

Над лівою рукою зображений ритон у вигляді стилізовано-гострокутного профільного зображення рогу, загальною висотою близь-

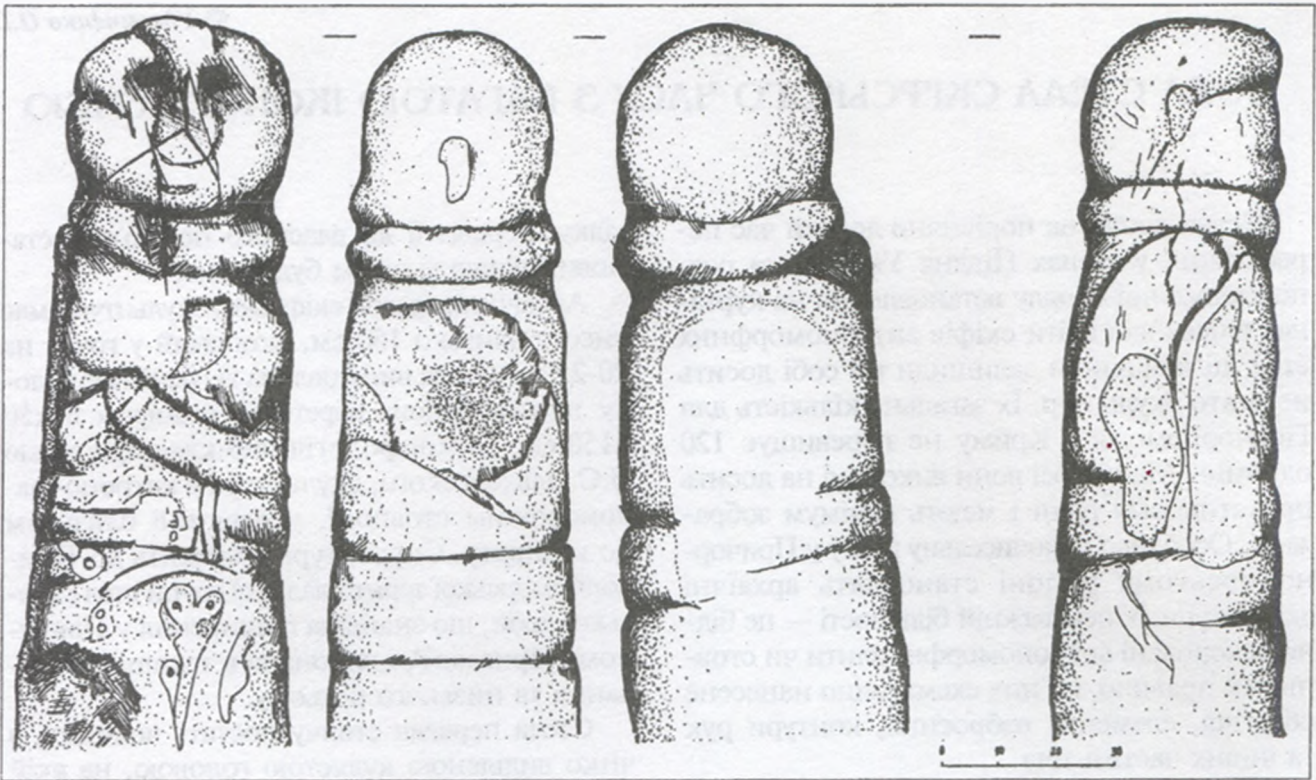

Рис. 1. Шевченківська стела скіфського часу. Граніт. Прорисовка за фото Г.Коваленко.

ко 11 см при ширині понад 6 см. До речі, аналогічний ритон є на скульптурі з с.Любомирівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ., котра датована початком VI ст. до н.е.⁸ На грудях і животі з лицьового боку скульптури помітні затерті зображення якихось предметів з числа кінської упряжі або захисного спорядження воїна-вершника, вірогідно, вудил і якихось кілець до них чи поясного набору.

Скульптура підперезана широким поясом із масивною чотирикутною пряжкою (?). Крім цього, на поясі наявні прокреслені контури циліндричного точильця-оселка довжиною 13 см і шириною 2 см. Нижче пояса, на лицьовому боці зліва, зображено рельєфом кинджал-акінак з антенним навершям та ниркоподібним перехрестям загальною довжиною близько 30 см. Схожі кинджали вміщено на скульптурі першої половини VI ст. до н.е. з с.Білоцерківка Куйбишевського р-ну Запорізької обл. та зі степів Румунії⁹. Над зразком озброєння знаходиться дугоподібний предмет, схожий на нагайку, нижче під мечем — фалічне зображення, на яке накладається зразок озброєння.

З лівого боку скульптури помітний протертий контур гориту із вкладеним до нього луком. Його обриси подібні до відтворень такого спорядження воїна на скульптурах VI-V ст. до н.е. з с.Інгуло-Кам'янка Новгородківського р-ну Кіровоградської обл. та с.Ка-

лінівка Жовтневого р-ну Миколаївської обл.¹⁰, але через затертість нашої стели про повну тотожність твердити не доводиться. Зі зворотнього боку помітні сліди контура пояса.

Підсумовуючи наведене вище і залучаючи аналогічні іконографічні паралелі на архаїчних стелах скіфської доби, а також відомі дослідникам хронологічні рамки побутування зображених на пам'ятці предметів озброєння, можна датувати скульптуру з Донецьких степів кінцем VI — початком V ст. до н.е. і констатувати факт відкриття у Приазов'ї нової багатодекорованої пам'ятки монументального мистецтва степових кочівників-скіфів.

Слід також відзначити, що на лицьовому боці скульптури є пізніші пошкодження, зокрема, прокреслене гострим металевим предметом лінійне зображення на зразок давньогрецької літери "лямда", яке, скоріше за все, варто розглядати як тамгоподібний знак сарматської (?) доби.

Насамкінець, вважаємо за необхідне принагідно висловити ширю вдячність за допомогу в обстеженні унікальної знахідки та отриманні інформації про неї полтавському підприємцю і краєзнавцю А.Г.Зайці, мешканцю с.Шевченко О.І.Міщенко, М.І.Міщенку та В.А.Передерію.

Література

1. Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII-III вв. до н.э. — Москва: изд. ИА РАН, 1994. — С.16-34.

2. Бусал В.А., Саснюк В.М. Знахідка скифської скульптури у Нижньому Подніпрів'ї // Наук. праці іст. фак-ту Запорізького державного ун-ту. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — Вип. XV. — С. 265-267.

3. Ольховський В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII-III вв. до н.э. — Москва: изд. ИА РАН, 1994. — С. 48-51.

4. Там само. С. 42. — Табл. 2.

5. Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1991. — С. 96-97.

6. Ляшко С.М., Фридман М.И. Скифська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпрів'я // Археологія. — Київ, 1987. — Вип. 60. — С. 76.

7. Ольховський В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния... — С. 57, 58-59. — Табл. 9: 8.

8. Каменные бабы: Каталог / Авт.-сост. Крылова Л.П. — Днепропетровск: Промінь, 1976. — С. 26; Ольховський В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния... — С. 24-25, 121. — Рис. 33.

9. Шевчук С., Забілій Р., Осадчук П. Кам'яне зображення скифського воїна з с. Білоцерківка // Киммерийцы и скифы / ТД Междунар. научн. конф. — Мелитополь, 1990. — С. 106.

10. Елагина Н.Г. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея // СА. — Москва, 1959. — № 2. — С. 188; Ольховський В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния... — С. 28, 134. — Рис. 46.

Удовиченко О.И.

НОВАЯ СТЕЛА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ
С БОГАТОЙ ИКОНОГРАФИЕЙ
Резюме

Публикуется новая архаическая скульптура скифского времени, обнаруженная у с. Шевченко Тельмановского района Донецкой обл. Изваяние отличается богатой иконографией изображений с многочисленными предметами вооружения и снаряжения воина-всадника. Данная стела входит в число наиболее информативных памятников монументальной скульптуры кочевников степей Северного Причерноморья VI-V вв. до н.э.

10.03.2003.

ІНФОРМАЦІЯ ТА НОВІДОМЛЕННЯ

© Кулатова І.М., Луговий Р.С.

АРХАІЧНЕ ДЗЕРКАЛО
З БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
СКИФСЬКОЇ ДОБИ

Серед археологічних знахідок на Більському городищі скифського часу у Середньому Поворолі відкриття бронзових дзеркал позначене поодинокими фактами. Стародавні люстери представлені в інвентарі винятково підкурганних поховальних комплексів V-IV ст. до н.е. Виявлення більш архаїчних дзеркал — явище рідкісне, проте подібні випадки все ж мають місце. Пов'язані вони з випадкового характеру земляними роботами. Так, 1986 р. один із місцевих механізаторів знайшов під колесами трактора латиноване дзеркало, пошкоджене траком іншого потужного механізму.

Випадкова знахідка бронзового дзеркала ранньоскифського часу здійснена за 0,9-1,1 км на південний схід від с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., на розораному панівному підвищенні плато корінного берега, де траплялися також фрагменти подрібненої античної амфорної тари та височать два розорані курганоподібні насипи, які гіпотетично можна пов'язати із курганами. Висловлене припущення, що саме тут міг знаходитися нині зруйнований оранкою Більський курганний некрополь "Д".

Знахідка у дуже понівеченому стані (адже на ній розвернувся гусеничний трактор) була подарована професору Б.А.Шрамку. 1990 р. Б.А.Шрамко передав її до фондів Полтавського краєзнавчого музею. 2002 р. нам вдалося не тільки ознайомитися із дзеркалом, а й опитати очевидця знахідки — громадянина М.Яюна, який точно вказав на її місце знаходження і повідомив, що предмет жіночого побуту доби раннього залізного віку вигорнутий із глибини близько 0,2 м, разом з амфорними уламками.

Літе дзеркало належить до групи "дзеркал скифського типу", із незначним бортиком, ручкою у вигляді двох стовпчиків, пе-

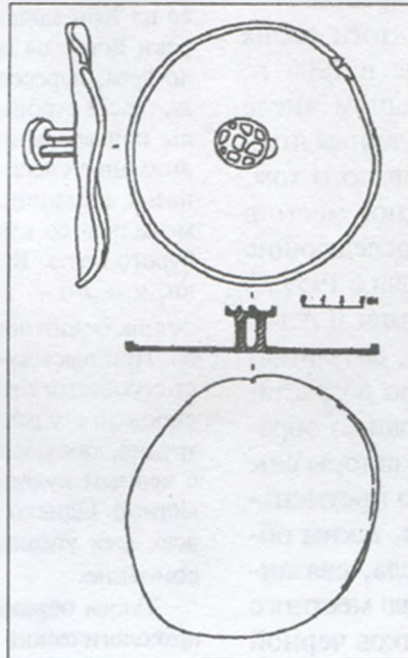

Рис. Більське городище. Дзеркало.
Бронза. ПКМ.

рекритих круглою бляшкою із заглибленим візерунком (рис.). Диск круглої форми, у вигляді плоскої пластини, із бортиком по краю, зверненим до ручки, патинований і певним чином деформований, має новітні тріщини. Бортик невисокий, прямокутний. Стовпчики короткі, круглі у перетині.

Центральна бляшка-ручка розташована паралельно площині диску. Вона має розетчастий, стилізовано змінений візерунок у вигляді підквадратних та трикутних заглибин (всього їх 9), що заповнюють коло.

Подібні дзеркала, що їх іноді називають "фіалами Геракла", відомі як за знахідками в Посуллі, Середньому Подніпрів'ї, у Степу, навіть в острівній Греції і Малій Азії. Скоріше за все, знахідка має південно-східне походження і пов'язана із північнокавказьким чи західносибірським виробництвом таких виробів. Щодо її датування, то

час перебування дзеркала має лежати в межах першої половини - середини VI ст. до н.е.

Розміри дзеркала: діаметр диску — 12,7 см; товщина диску — 0,20 см; висота бортика — 0,20 см; висота стовпчиків — 1,60 см; їх діаметр — 0,45 см; діаметр бляшки-ручки — 2,60 см; глибина заглибин на бляшці — 0,25-0,30 см (рис. 36).

Знахідка подібного дзеркала — чи не перша на території Більського городища скифської доби.

Література

1. Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Савітін С.В., Мироненко К.М. Заг. про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ — Голівні споруди "Солоха" — УСК Селешчина на території Диланського, Зінківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області 1999 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф. е. — 1999. — Арк. 16-20; Охоронювана археологічна територія "Більське городище" / Укл. Кулатова І.М. та ін. — Полтава: Археологія, 2001. — С. 3. — № 25.

2. ПКМ. — Изд. № ПКМ.69199, А.9918.

3. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — С. 152.

4. Кузнецова Т.М. Эподы по скифской истории. — Москва: изд. ИА РАН, 1991. — С. 18-21.

5. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья... — С. 152-153.

6. Кузнецова Т.М. Эподы по скифской истории. — С. 14-16.

7. Рабинович Б.З. О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья // СА. — Москва-Ленинград, 1936. — Т. I. — С. 79-80; Нессен А.А., Пинтовский Б.Б. Мадонской могильник. — Ленинград, 1940. — Табл. IV; Смирнов К.Ф. Савроматы. — Москва: Изд-во АН СССР, 1964. — С. 155.

12.06.2002

ДОБЫЧА ЖЕЛЕЗА В ГЕЛОНЕ

Сейчас уже хорошо известно, что Бельское городище, отождествляемое с геродотовым городом Гелоном, было в скифскую эпоху одним из крупных европейских производственных центров, в котором развивались различные ремесла. К одним из важных ремесел относится добыча железа. Имеется уже достаточно много материалов, которые бесспорно свидетельствуют о том, что жители Бельского городища в период с VII-VI по IV-III вв. до н. э. добывали железо и широко использовали его для изготовления разнообразных орудий, оружия и даже украшений. Однако, все же в изучении этого производства существует ряд пробелов и спорных вопросов.

Ещё В.А.Городцов, подводя итоги своих раскопок на Бельском городище в 1906 г., подчёркивал, что часто и в большом числе зольников встречались находки железных шлаков и руды¹, а это свидетельствовало о том, что добыча железа занимала важное место в хозяйстве местного населения. Последующие систематические раскопки (начиная с 1959 г.) полностью подтвердили наблюдения В.А.Городцова, ибо количество находок, связанных с металлургией железа, неуклонно возрастало. На это обстоятельство необходимо обратить внимание, так как некоторые авторы еще недавно пытались необоснованно преуменьшать количество таких находок и, таким образом, преуменьшать роль ремесла, связанного с добычей железа, в хозяйстве местного населения. Так, в сводке памятников черной металлургии на Украине говорится, что на Бельском городище найдено лишь небольшое количество шлаков, куски железной руды². С такой характеристикой согласиться невозможно, так как она противоречит имеющимся данным.

По мере накопления находок металлургических материалов периодически производилось их исследование: делались химические, спектральные, петрографические анализы³, а также металлографические исследования по-

луфабрикатов и готовых местных изделий из железа.

Предварительный осмотр массы (более 200 экз.) металлургических остатков, зафиксированных в полевой документации и попавших на музейное хранение, показал, что среди этих материалов господствуют образцы железной руды и железных шлаков. В свою очередь, образцы руды представлены двумя модификациями бурого железняка: в виде бурых конкреций и в виде кусков оруденелого песчаника различной окраски: от охристо-желтого до красновато-бурого цвета. При раскопках И.Б.Шрамко зольника № 28 в 1991 г. была найдена целая яма (№ 19), заполненная кусками такой руды. Третья, землистая модификация бурого железняка найдена не на городище, а рядом с ним, во время строительства шоссе из Котельвы в Бельск. Проходящая через пойму реки Ворсклы дорога, в своей западной части, около леса, пересекает болото. В ходе земляных работ на трассе строители шоссе перерезали болото. Отвалы почвы, вынудив в этом месте, привлекли наше внимание своей многослойностью. Слои чернозёма, песка, песчаника и глины в некоторых местах перемежались со слоями землистой почвы красновато-бурого цвета. Взятые из этого слоя образцы показали, что это — лимонит (Fe_2NH_2O), т.е. бурый железняк осадочного происхождения, или болотная руда. При высыхании эта землистая масса приобретает сероватый оттенок. Поэтому на городище зафиксировать эту разновидность бурого железняка очень трудно, так как землистая масса легко смешивается с черным культурным слоем и становится малозаметной. Однако, родство и местное происхождения всех трех упомянутых модификаций лимонита несомненно.

Таким образом, имеющийся в настоящее время археологический материал свидетельствует о том, что древние металлурги Бельского городища в начале железного века (VII-III вв. до н. э.) для добычи железа использовали бурый железняк — лимонит или гидрогетит разных модификаций. При этом следует учесть важное наблюдение О.Ю.Круг, которая предположила, что находки на городище скопления небольших кусков железистого песчаника светлой окраски следует рассматривать как свидетельство того, что руда проходила операцию обогащения, при которой куски, содержащие мало железа, отбрасывались в отходы.

В одной из статей В.Мурзина и Р.Ролле⁴ сообщается о находке на Бельском городище в урочище

* Автор выражает глубокую благодарность всем, кто в разное время принимал участие в предварительном обследовании металлургических находок Бельского городища и своими консультациями, проведением анализов, предоставлением оборудования и другими способами способствовал выполнению данной работы. Различного рода помощь нам оказали: докт. ист. наук Б.А.Колчин, канд. ист. наук О.Ю.Круг (лаб. естественно-научных методов ИА АН СССР), проф. И.И.Залюбовский, доц. Ю.Г.Машаров (лаб. экспериментальной физики ХГУ), проф. Л.А.Солнцев (Харьковский автодорожный ун-т), геолог, доц. И.Н.Ремезов (каф. геологии ХГУ), проф. Н.П.Комарь (каф. химической метрологии ХГУ) и др. Обобщающая характеристика результатов металлографических исследований железных изделий дана в работе И.Б.Шрамко⁵.

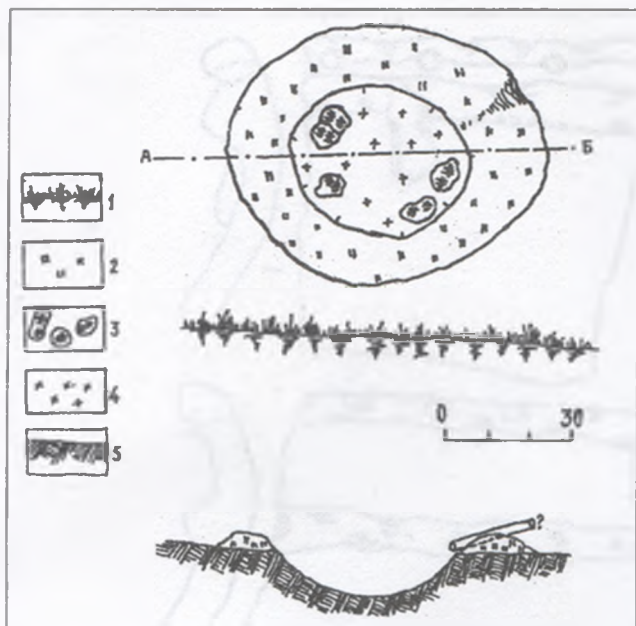

Рис 1. Восточное укрепление Бельского городища. План и профиль сыродутного горна для добычи железа с открытым верхом. Условные обозначения:

1 - дерн и чернозём; 2 - глина; 3 - куски шлака; 4 - древесный уголь; 5 - материк. Расположение сопла показано условно.

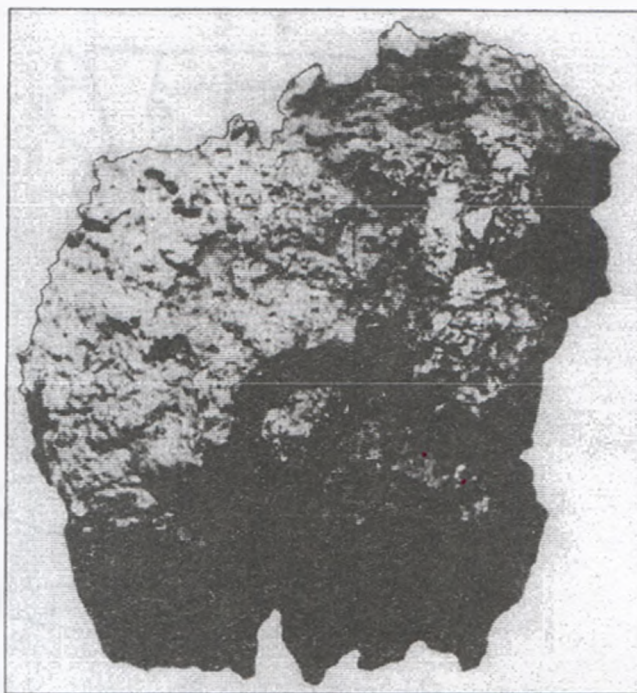

Рис 2 Восточное укрепление Бельского городища. Фото куска шлака с отпечатком конца сопла для подачи воздуха в горн.

Царина кусков гематита в качестве руды для добычи железа. Это не противоречит сказанному выше о преобладании руды в виде различных модификаций бурого железняка, так как гематит, или красная охра, сопутствует бурым железнякам и встречалась на Бельском городище и раньше (например, в яме № 82 в раскопе № 33/1994 г.). Но, по нашему мнению, отдельные находки гематита следует рассматривать не как руду для добычи железа, а, скорее, как хорошо известный краситель разностороннего применения.

Вообще же, исследования городища еще далеко не закончено, а существовало оно длительное время. В скифскую эпоху развитие местной металлургии железа, видимо, не остановилось на этапе появления небольших ямных сыродутных горнов. Отдельные находки позволяют предполагать, что здесь появились и более крупные горны с большими ямами шлаконакопителями. Соответственно могли использоваться и другие руды. Однако, следует учитывать, что территория городища была заселена не только в скифскую эпоху и уже сейчас здесь зафиксированы следы различных поселений⁵, в том числе и раннесредневековых⁶.

Интересные результаты дало также исследование железных шлаков из слоев скифской эпохи на Бельском городище. Почти все железные шлаки найдены вне остатков каких либо специальных сооружений металлургов — в культурном слое или в обычных хозяйственных ямах с заполнением из той части культурного слоя, к которому ямы относятся. Суммарно весь рассматриваемый шлаковый материал датируется в рамках от VII до IV-III вв. до н. э. Лишь отдельные находки, о которых будет сказано особо, могут датироваться в более узких рамках. Эта масса шлаков представлена обломками неопределенной формы и сравнительно небольшой величины: в основном в пределах 10-15х3-5 см и меньше, реже — больше. На некоторых обломках видны отпечатки сте-

нок плавильного горна. Судя по радиусам закруглений этих отпечатков можно считать, что ямки в которых эти шлаки накапливались, были невелики.

Образец такого шлака с отпечатками закругленной донной части небольшого ямного горна был найден в 2002 г. при раскопках И.Б.Шрамко и С.А.Задникова зольника № 1 на селище Барчаны (кон. VI-V вв. до н. э.), входящего в округу Люботинского городища⁷. Шестнадцать образцов железного шлака были подвергнуты более детальному анализу, включая изучение петрографических шлифов. Исследования показали, что шлаки в основном состоят из фаялита (Fe_2SiO_2), с тонкими прослойками силикатного стекла. Температура плавки составляла около 1200° С. Процесс восстановления железа производился при помощи древесного угля. Применялось искусственное дутье воздуха. Кусочки восстановленного железа имели обычно структуру феррита, но изредка встречались и со структурой перлита (результат неравномерного первичного науглероживания). Потери железа были велики, так как шлаки содержали до 60% железа, иногда даже до 70%. Подобные параметры характерны для небольших сыродутных горнов⁸, но все же конкретное устройство древнейших местных сыродутных горнов долго оставалось неизвестным.

Поиски древнейших местных горнов для добычи железа осложнялись тем, что у исследователей не было единого мнения в оценке первоначальных находок, что затрудняло установление четких ориентиров при дальнейших поисках и раскопках. Такая ситуация объяснялась в значительной мере недостатком достаточно выраженных и хорошо датированных материалов, которые позволили бы определить общее устройство горна, а, следовательно, и его производственные возможности.

Одна из первых находок, которую вначале ошибочно определили, как остаток металлургического

⁵ См. статью И.Б.Шрамко в этом номере журнала.

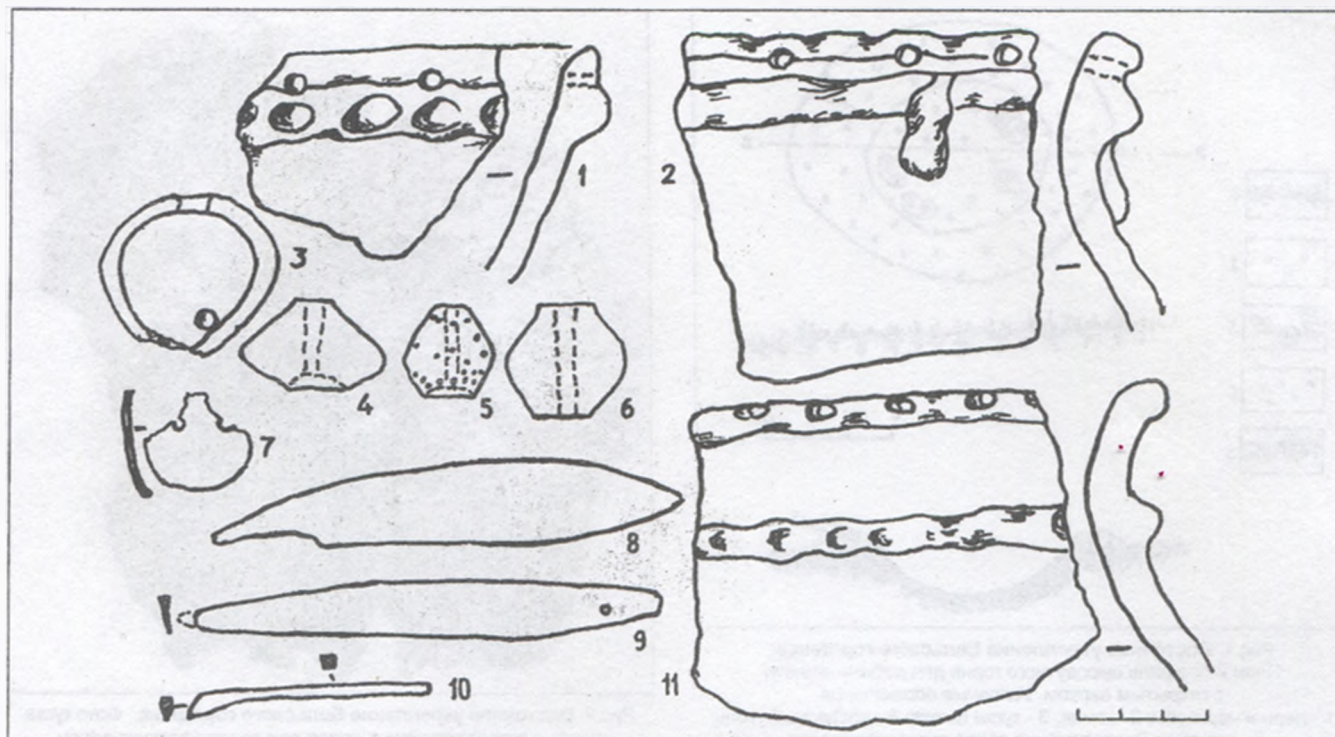

Рис.3. Восточное укрепление Бельского городища.

Находки, выявленные рядом с остатками горна и в перекрывающем культурном слое раскопа № 34/1993 г.

1, 2, 11 - фрагменты глиняных сосудов, 3 - обломок глиняной погремушки, 4-6 - глиняные пряслица, 7 - железная чешуйка от панциря, 8-9 - железные ножи, 10 - железный резец.

горна для добычи железа, была сделана в 1949 г. при раскопках И.В.Фабрициус на Шарповском городище скифской эпохи⁹. Глинобитная печь была устроена на небольшом возвышении с полом и стенами из глиняных вальков и эти остатки не имеют никаких признаков использования ее в качестве металлургического горна. Основанием для определения ее как производственной (металлургической) послужило то, что в мусорном слое вблизи были найдены кусочки медного и железного шлака, но последние никакой связи с печкой не имеют и явно недостаточны для того, чтобы считать эту печь остатками металлургического горна.

Важная находка была сделана у с.Городище в Донбассе¹⁰. Здесь, на склоне балки Городной, вблизи выходов на поверхность бурых и охристых железняков¹¹ зафиксированы места древней добычи руды и остатки сыродутных горнов. Один из горнов был расположен у края оврага и от него сохранилась примерно половина большой цилиндрической ямы с закругленным дном. Диаметр ямы — 1,45 м, глубина — 1,6 м. Обмазанные глиной стенки ямы были сильно обожжены и покрыты шлаком с остатками древесного угля. Вся эта огромная яма была заполнена железным шлаком. Верхняя глиняная колба горна не сохранилась на месте, так как при разрушении упала в овраг. В верхней части заполнения ямы остались только небольшие кусочки обожженных глиняных стенок, смешанные с кусками руды в виде оруденелого песчаника и с кусками известняка. На склоне найден обломок ошлакованного глиняного сопла. Ни в яме, ни в непосредственной близости от нее не было найдено датирующих предметов, что затрудняло датировку горна. При осмотре окрестностей около мест выхода и добычи руды (в отвалах) были найдены две группы остатков. К одной относились обломки лепной керамики скифского времени, обломки античных амфор и каменный цилиндрический пест для дробления руды.

К другой группе находок относились обломки керамики салтовской культуры. Первоначально предполагалось, что обнаружен очень древний тип ямных горнов и поэтому остатки его связывали с первой группой находок и с поселением конца V - начала IV в. до н. э. Однако новые находки и исследования показывают, что городищенский горн относится не к раннему железному веку, а к более позднему времени. Он был не простым горном ямного типа, а представлял собой более сложный тип сыродутных горнов шахтного типа, имеющих глиняную наземную колбу, а под ней — яму шлакосборник. Такие горны появляются и получают распространение в Европе в позднелатенское — римское время. Большое количество их было открыто и исследовано в Польше в районе Свентокжисских гор¹² и это позволило выявить типичные особенности таких горнов, получивших название свентокжисских. В 1962 г. крупный центр производства железа с горнами этого типа был обнаружен у с.Новоклиново в Закарпатской области Украины¹³. Наконец, совсем недавно большое количество железоплавильных горнов, аналогичных городищенским и свентокжисским, было найдено совсем рядом — в верховьях реки Миус (в 5 км от с.Городное)¹⁴. Исследование этого металлургического центра показало, что он относится к праболгарскому варианту салтовской культуры и может датироваться IX - нач. X вв. Все это окончательно убеждает нас в том, что городищенский горн был не ямным горном скифской эпохи, как мы ранее предполагали, а раннесредневековым шахтным горном южного праболгарского варианта салтовской культуры.

Некоторые находки (железные шлаки, глиняные сопла и пр.), полученные во время работ на Каменском городище различными¹⁵ исследователями¹⁶, позволяют предполагать, что обитавшие здесь скифы, возможно, добывали железо в IV-III вв. до н.э. Од-

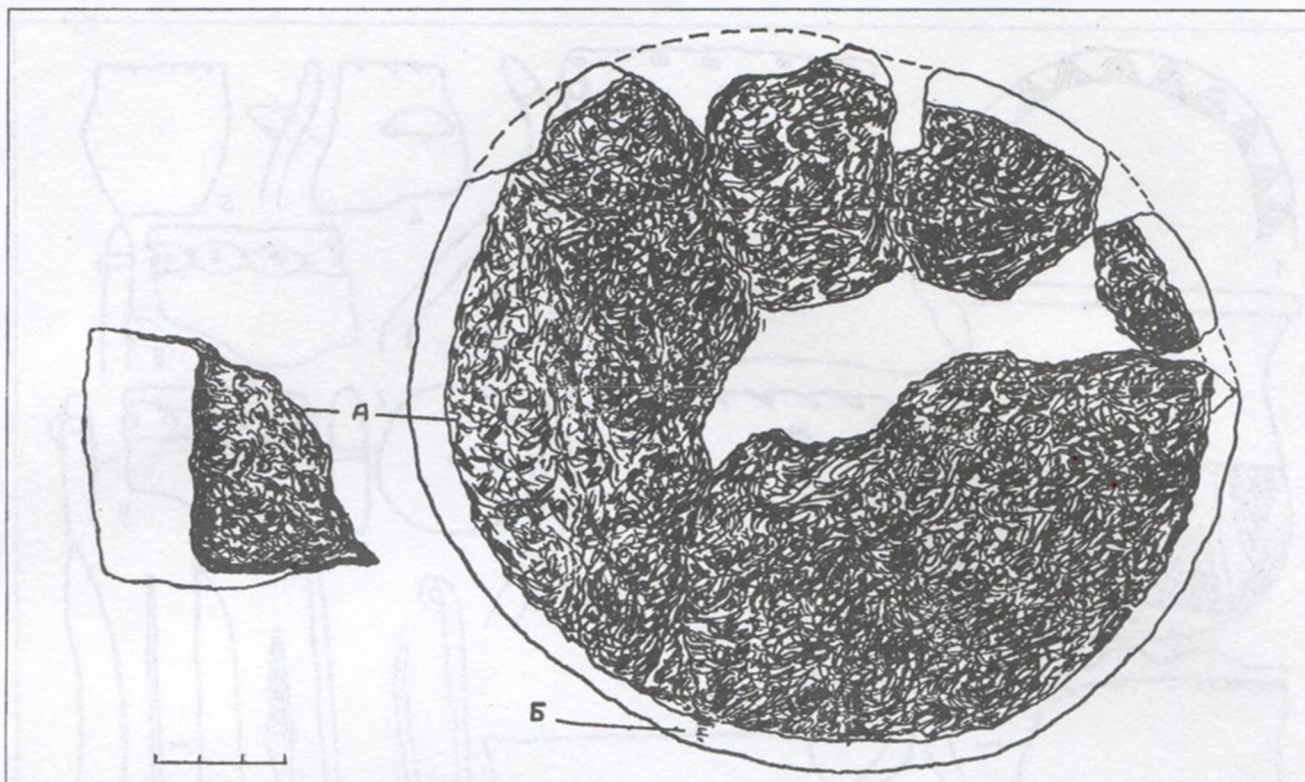

Рис. 4. Восточное укрепление Бельского городища. Железный шлак с остатками глиняной обмазки горна. Яма № 76 в раскопе № 33/1994 г. А - поперечный разрез глиняной стенки горна и шлака; Б - примерное место установки одного из сопел.

нако, упоминания о местных горнах очень неопределённые и не позволяют даже в общих чертах определить их конструкцию. Кроме того, находки в своем большинстве разрозненны и далеко не всегда имеют твёрдую датировку. Все это очень осложняет исследование металлургических остатков и закономерное вызывает споры между исследователями¹⁷.

При такой ситуации особо важное значение приобретают хорошо датированные находки 1993-1994 гг. на Бельском городище¹⁸, которые позволили воссоздать конструкцию древнейших горнов скифской эпохи для добычи железа. Остатки горна для добычи железа были обнаружены в 1993 г. в раскопе № 34, в самой южной части Восточного укрепления Бельского городища. Накопившиеся за много лет раскопок материалы показывают, что в этой части городища находился своеобразный ремесленный центр, так как здесь, вытянувшись в одну линию, располагались: гончарная мастерская с печью для обжига керамики, бронзолитейная мастерская с плавильной печью, косторезная мастерская и, наконец, упомянутые выше, остатки железоплавильного горна.

В 1993 г. данный горн был обнаружен в самой нижней части культурного слоя раннескифского времени. По стратиграфическим данным этот слой начал отлагаться в основном в VI в. до н. э. Остатки горна представляли собой округлую ямку диаметром 33 и глубиной 7-8 см, с четырьмя кусками железного шлака (один из которых был при раскопках разбит на две части) (рис.1). Важно то, что это были куски, первоначально находившиеся в нижней части горна, и сохранившие на одной из сторон отпечатки его дна или стенок. Еще два куса подобных шлаков найдены около ямки горна. На одном из кусков шлака обнаружен четкий отпечаток круглого конца сопла для дутья воздуха (рис.2). Кроме того, отдельные куски шлаков и железной руды встречались в окружающем культурном слое. Среди отдельных

кусков шлака, найденных в культурном слое, особо следует отметить большой (размером 10,5 x 8,2, при толщине 3,2 см) кусок, который представлял собой шлаковый конгломерат, содержащий до 70 % железа. Именно такие куски перерабатывались в дальнейшем в крицы сварочного железа.

Рядом с остатками горна и в перекрывающем их культурном слое раннескифского времени были найдены обломки лепной керамики (рис.3:1,2,11), глиняные пряслица (рис.3:4-6), железная чешуйка от панциря (рис.3:7), железные ножи (рис.3:8,9), железный резец (рис.3:10), обломок глиняной погребушки (рис.3:3) и др. Для датировки важны найденные здесь обломки ионийских амфор первой половины VI в. до н. э. и обломок чернофигурного кратера середины VI в. до н.э.

Вдоль края ямки горна располагался валик из обожженной глины с диаметром 60 и 68 см. Небольшой участок этого глиняного валика шириной 5-6 см в северной части развала имел выемку в месте установки сопла под углом 20-25° и был обожжен сильнее остальной части. Никаких остатков какого-либо сооружения, возвышающегося над глиняным валиком, обнаружено не было. Видимо этот вариант ямного горна сверху был открытым.

Дополнительные данные для характеристики ранних ямных сыродутных горнов были получены в 1994 г. при исследовании того же Восточного укрепления Бельского городища в раскопе № 33. Здесь, на глубине 45 см, т.е. также в нижней части культурного слоя, показалась обычная хозяйственная яма № 76, с диаметром 85x90 см, при глубине 125 см. В её мусорном заполнении, вместе с различными находками VI в. до н.э., обнаружены куски обожженной глиняной обмазки, обломки извествняка и массивный кусок шлака с глиняными стенками горна (рис.4). Последний оказался очень интересен тем, что был извлечён из горна почти целым, и полнос-

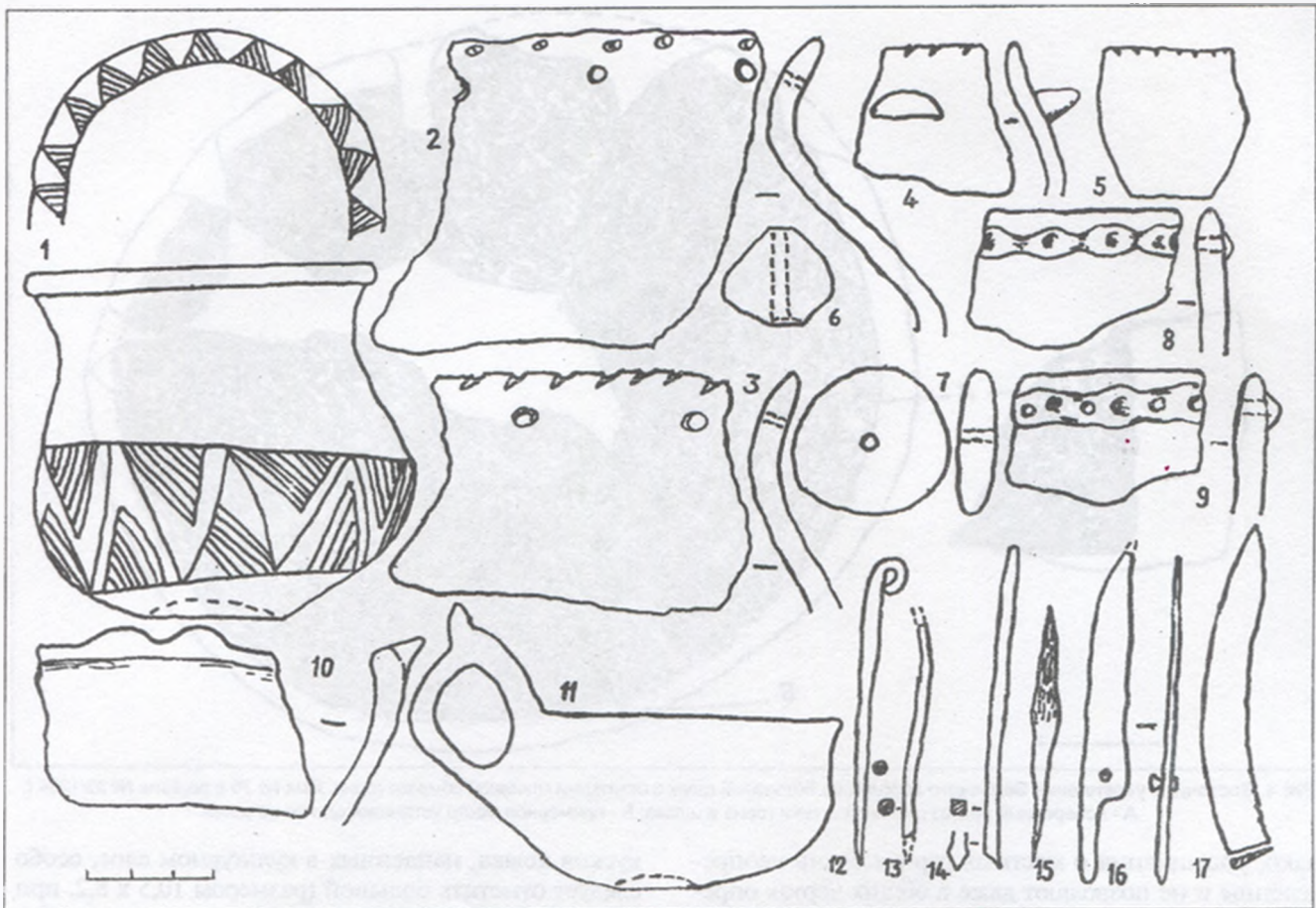

Рис.5. Восточное укрепление Бельского городища. Находки из ямы и культурного слоя раскопа № 33/1994 г.

1 - кубок (кувшин), украшенный геометрическим орнаментом с инкрустацией белой пастой; 2-4, 8, 11 - фрагменты глиняных сосудов; 5 - культовый сосудик; 6 - пряслице; 7 - колёсико; 12 - булавка; 13 - заготовка; 14 - резец; 15 - шило; 16 - нож; 17 - обломок серпа.

Материал: 1-11 - глина, 12-17 - железо; остальные — глина.

Места находок: 1, 13 - яма № 74; 2, 3, 8-9 - яма № 76; 10-11 - яма № 82. Остальные — в культурном слое.

тью, как слепок, повторяет форму и размеры нижней части горна. Форма шлака конусообразная, с верхним диаметром 20 и нижним 18,7 см. Дно плоское, неровное. Края шлака прикипели к обожженной глиняной обмазке стенок горна. Таким образом, сохранился не только шлак, но и обожженная глиняная обмазка ямы горна на всю высоту. Толщина глиняной обмазки в верхней части — 3,5, а в нижней — 2,5 см. При этом у дна ямы обмазка постепенно сходит на нет, а затем и вовсе исчезает. В одном месте на краю обмазки ямы заметна небольшая выемка, направленная наклонно сверху вниз по направлению от края к центру ямки. Выемка, к сожалению, мелкая, слабо выраженная, но, тем не менее, она маркирует место расположения одного из сопел для подачи воздуха в горн. Шлак достигал верхнего края обмазки и местами немного заходил на неё. Важно отметить, что вдоль края глиняной обмазки ямы горна по периметру неизменно оставался чистый бортик, на который шлак не заходил. Такой свободный от затёков шлака бортик мог образоваться в результате того, что в этом месте на бортик опирался край глиняной крышки. Сопровождающие найденный горн вещественные материалы относятся в основном к VI в. до н. э. (рис.5).

Таким образом, обнаруженные в 1993 и 1994 гг. остатки показывают, что обитатели Бельского городища использовали в VI в. до н.э. два варианта небольших ямных горнов для

добычи железа: с открытым верхом и с перекрытием в виде небольшой глиняной крышки. Бельские находки очень выразительны, а одна интересная этнографическая параллель позволяет сделать примерную графическую реконструкцию горна того типа, который был обнаружен в 1994 г. (рис. 6). При такой реконструкции мы сочли возможным опереться на замечательное описание малого горна для добычи железа, которое дал известный путешественник и исследователь Н.Г.Георги. Он так описывает добычу железа у абинцев Алтая в XVIII в.: "Плавильное их заведение едва ли может быть проще. Плавильная печь делается в зимней хижине и состоит в гемисферическом (гемисфера — полушар, Б.Ш.) на пядень углубления глинистого пола в избе, у которого находится на одной стороне для действия двумя мехами небольшое отверстие. Яма покрывается круглою горбатою вьюшкою из глины, у которой в самом верху есть отверстие пространства дюйма в два. Когда плавят, то наполняют печь такими мелкими угольями, какое только сквозь отверстие проходить могут, и оные поджигают. А как они совсем разгорят-

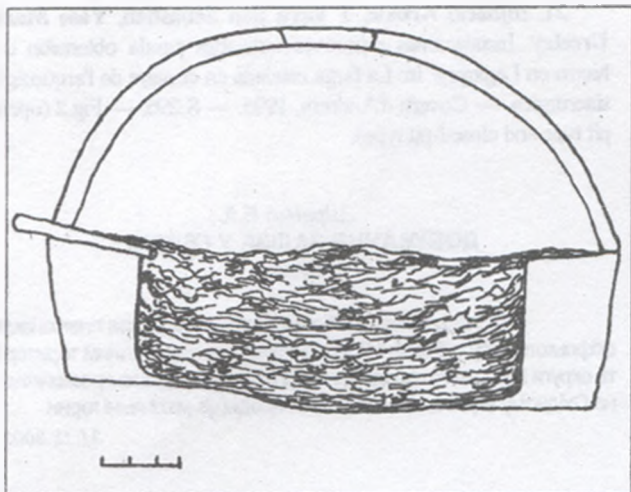

Рис.6. Реконструкция малого ямного горна с крышкой.
По материалам раскопок на Бельском городище. VI в. до н. э.
Раскоп № 33/1994 г.

ся, то при беспрестанном раздувании мехами бросают попеременно сквозь отверстие в печь то уголье, то по небольшому количеству истолчённой мелко руды. Часа в полтора выходит руды около трёх фунтов. Вскрывши печь, очищают они переплавленную руду от огарков биением оной деревянными поленьями. Из выплавленного таким образом железа куют они на каменных наковальнях железными молотами железцы к стрелам и заступам"¹⁹.

Ямки некоторых ранних горнов видимо также перекрывались небольшими глиняными крышками с отверстиями в центре. Целую такую крышку пока обнаружить не удалось, но обломок с характерной закраиной среди фрагментов керамики все же был найден. Известны на городищах скифской эпохи и каменные наковальни. Описание Георги очень ценно не только тем, что позволяет представить, какой была верхняя часть второго варианта древнейших ямных горнов, но и тем, что дает представление обо всём технологическом процессе добычи железа в таких малых сыродутных горнах, создание которых, как показывают находки на Бельском городище, относится ещё к началу железного века.

Необходимо отметить, что малые ямные горны того типа, которые обнаружены были на Бельском городище, не являются исключительной особенностью этого укрепления. Оба варианта малых ямных горнов (двух вариантов: без крышки и с крышкой) получили очень широкое распространение в Евразии и применялись очень долго, даже тогда, когда появились более совершенные и более производительные горны шахтного типа с большими ямами шлаконакопителями.

Одна из ранних находок малого ямного горна открытого варианта была зафиксирована на территории Чехии (селище Praha-Hloubatin) и опубликована в работе Р.Плейнера²⁰. Об очень широком использовании малых ямных горнов (обоих вариантов) свидетельствуют не только описание Н.Г.Георги и бельские находки, но также этнографические и археологические данные о таких горнах на территории Испании²¹.

Пока мы ещё не располагаем достоверными и достаточно убедительными данными для того, чтобы сказать, как долго применялись малые ямные горны (двух вариантов) обитателями Бельского городища и других лесостепных поселений раннего железного века, но можно надеяться на то, что дальнейшие исследования дадут возможность получить необходимые археологические источники.

Литература

1. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском у Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т.III. — С.93-161.
2. Бидзия В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Панков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.). — Киев: Наук. думка, 1983. — С.37.
3. Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейна Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности-1994. — Харьков, 1994. — С.43-57.
4. Мурзин В., Ролле Р. Бельское городище — город гелон // Древний мир. — Киев, 2002. — № 3. — С.36-41.
5. Кулятова Л.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.121-145.
6. Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. — Київ, 1980. — Вип.35. — С.74-79.
7. Nenmann B. Die ältesten Verfahren der Erzeugung technischen Eisens // Treiberger Forschungshefte D 6. — Berlin, 1954. — S.39.
8. Pliner R. Iron in Archaeology // The European Bloomery Smelters. — Praha, 2000. — S.272-273.
9. Фабриціус Л.В. Тясминська експедиція // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.II. — С.80-111.
10. Шрамко Б.А. Новые данные о добыче железа в Скифии // КСИА АН СССР. — Москва, 1962. — Вып.91. — С.72-77.
11. Носов А. Описание Лисичанского, Успенского и Городищенского каменноугольных рудников // Тр. Общ-ва испыт. природы при имп. Харьковском ун-те за 1870 г. — Харьков, 1870. — Т.II. — С.25-46.
12. Bielenin K. Ancient Centre of Iron Metallurgy in the Region Gory Swietokrzyskie // Archaeologia. — Polopna, IV. — Warszawa, 1962. — S.221-234.
13. Бідзія В.І. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубужу нашої ери // Археологія. — Київ, 1970. — Т.24. — С.35.
14. Красильников К.И. Металургический комплекс салтово-маяцкой культуры на р.Миус // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. — Донецк, 1992. — С.183-185.

15. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — Москва-Ленинград, 1954. — № 36. — С.115-116, 187-188, 194-195.

16. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. — Киев, 1999. — С.52.

17. Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1987. — С.48-53.

18. Шрамко Б.А., Шрамко И.Б. Ямные сыродутные горны в Скифии // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. — Харьков, 1995. — С.58-59.

19. Георги Н.Г. Описание всех обитающих в Российской государстве народов. — СПб., 1799. — Ч.1. — С.163.

20. Pleiner R. Zaklady slovanskeho zelezarskeho hutnictvi v ceskych zemich. — Praha, 1958. — S.84.

21. Iojnacio Arbide, T Iorra San Sebastian, Yase Maria Urcelay. Instalaciones primitivas utilizadas para la obtencion del hierro en Legarpi // In: La farga catalana en el mare de l'arqueologia siaurgica. — Govern d'Andorra, 1995. — S.296. — Fig.2 (open-pit type and closed-pit type).

Шрамко Б.А.

ДОБУВАННЯ ЗАЛІЗА У ГЕЛОНІ

Резюме

Розглядається проблема добування заліза глеменами скіфського часу у басейні Ворскли, зокрема населенням території та округи Більського городища. Публікуються виявлені розкопками на Східному укріпленні Більського городища малі яміні горни.

31.12.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© Ткаченко О.М.

КАМ'ЯНИЙ ТОВКАЧ З ОКОЛИЦІ с.МАЯЧКА У НОВОСАНЖАРСЬКОМУ РАЙОНІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛ.

На початку 1993 р. до Полтавського краєзнавчого музею І.В.Бовкуну передано масивний кам'яний товкач, знайдений учителем В.Н.Чяпчею біля с.Маячка Новосанжарського району.

Товкач виготовлений із каменю бурого кольору; він має форму витягнутого зрізаного конуса, зі слабо випуклою основою. У верхній частині, на відстані 3 см від краю, знаходиться невисокий рельєфний валик, шириною близько 3 см. Напевне, останній мав суто функціональне призначення: утримувати товкач у руці із його допомогою було значно краще. Поверхня знаряддя, за винятком обуха, шліфувана. Нижня, робоча, частина вкрита вищербинами та сколами, які могли з'явитися лише внаслідок взаємодії знаряддя із твердими матеріалами. Висота товкача — 22,3 см, діаметр основи — 6,6 см, обуха — 3,8х2,4 см.

Подібні знаряддя, але із перехватом у верхній частині, відомі серед комплексів доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї. Деякі із них були знайдені разом з ливарними формами (Волоське поселення, Новоселівка)¹, що дає підстави стверджувати про використання товкачів у бронзоливарному виробництві, для дроблення і розтирання руди, а також для проковки масивних бронзових виробів².

Література

1. Шарафутдінова І.М. Про виготовлення ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї // Археологія. — Київ, 1985. — Вип. 49. — С.69.

2. Шилов В.П. О древней металлургии и металлообработке в Нижнем Поволжье // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1959. — № 60. — С.27.

01.04.2003.

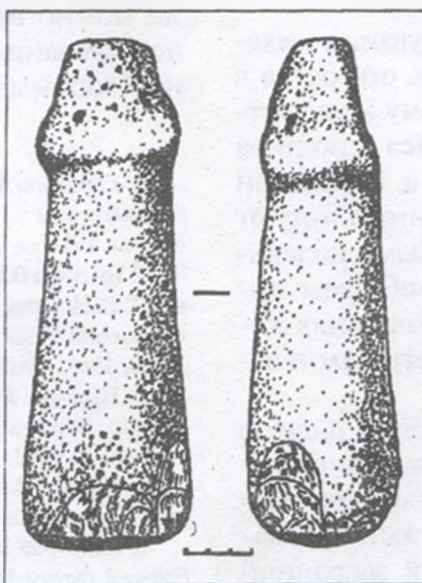

Рис. Маячка, с. Товкач. Камінь. ПІМ.

© Горбаненко С.О.

КОСА-ГОРБУША З-ПІД хут. ПУТИВЛЬСЬКИЙ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО РАЙОНУ

У фондах ІА НАН України нещодавно виявлено косу-горбушу. Вказана знахідка доповнює джерельну базу матеріалів з проблеми вивчення сільського господарства слов'ян на території Дніпровського Лівобережжя.

У супровідній записці Д.Т.Березовця щодо знахідки вказано: "Коса-горбуша. Новгород-Северський р-н., хут. Путивльський в 10 км от Новгород-Северська вниз по течению р.Десны, на высоте 48 м от уровня воды.

Найдено во время разработок карьера в хозяйственной яме, разрушенной карьером в январе 1948 г. на глуб. 2,2 м. Обнаружил гл. инж. карьера Известково-вого завода т.Гриненко Ю.А."

Коса має такі розміри: загальна довжина — 44 см, довжина лека — 36 см, ширина — 4,0-4,5 см. Кріплення довжиною 12 см, з гачком на кінці для кращого з'єднання із руків'ям, знаходиться приблизно під кутом 120° до лека. За типологією кіс, розробленою В.К.Михеевим для аналогічних знарядь салтівської культури¹, косу-горбушу можна віднести до типу І Б1.

Коси-горбуші зустрічаються на слов'янських пам'ятках Дніпровського Лісостепового Лівобережжя з середини I тис. н.е.² Знахідки кіс-горбуш не поодинокі також на пам'ятках давньоруського часу, в зв'язку з чим немає можливості датувати цю знахідку точніше.

Література

1. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 29-32.

2. Ляпушук И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — Москва-Ленинград, 1958. — № 74. — С.16, 145; Сухобоків О.В., Вознесенська Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — Киев, 1989. — С.95; Сухобоків О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — Київ, 1992. — С.190; Любічев М.В. Поселення другої і третьої чверті I тис. н.е. на Харківщині // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.18; Сухобоків О.В., Горбаненко С.А. Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — Рис. 6.; та ін.

05.05.2002.

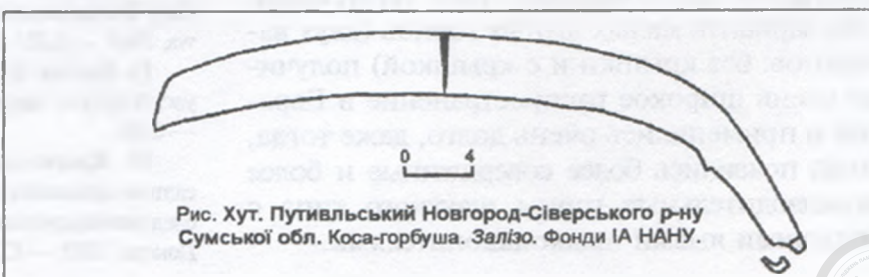

Рис. Хут. Путивльський Новгород-Сіверського р-ну Сумської обл. Коса-горбуша. Залізо. Фонди ІА НАНУ.

АНТИЧНЫЕ АМФОРЫ НАЧАЛА VI в. до н.э. ИЗ РАСКОПОК ЗОЛЬНИКА №28 ЗАПАДНОГО УКРЕПЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Важное место в жизни лесостепных племен раннескифского времени занимал античный импорт. Свидетельством активного торгового обмена, начиная с VI в. до н.э., являются многочисленные находки предметов греческого производства на различных памятниках Лесостепи, среди которых наиболее крупным является Бельское городище на Полтавщине. Краткая информация об обнаруженной здесь античной керамике приводилась в ряде работ исследователей данного памятника¹. Большинство представленных в них материалов происходит из наиболее изученного Восточного укрепления Бельского городища. Тем не менее, в последние годы при исследовании Западного укрепления была собрана значительная коллекция амфорной керамики. В данной работе предлагается анализ небольшой ее части — образцов амфорной тары начала VI в. до н.э. из зольника № 28 (раскопки И.Б.Шрамко 1990-1997 гг)².

Считается, что первым античным поселением на берегу Северного Причерноморья была эмпория на о-ве Березань, основанная в 647-646 гг. до н.э. Примерно в это же время начинают устанавливаться торговые отношения с лесостепными племенами. Поэтому находки античных амфор второй половины VII - начала VI вв. до н.э. на лесостепных памятниках еще редки. Лишь только во второй половине VI в. до н.э. между греками и местными "варварами" налаживается интенсивная торговля вином, с использованием амфорной тары, о чем свидетельствует резко возросшее число обломков амфор на поселениях.

При раскопках зольника № 28 и межзольничного пространства вокруг последнего было встречено большое количество обломков античных горных амфор. Однако, наиболее точному определению поддается лишь небольшая часть образцов. Количество предметов античного импорта начала VI в. до н.э. не велико. Они встречаются как в слое, так и в заполнении ям и помещений. Здесь обнаружены фрагменты из трех центров Восточной Ионии — Милета, Лесбоса и Клазомен.

Амфоры Милета представлены обломками трех венчиков, ручки и двух ножек от различных экземпляров (рис.1:1; 2). К группе милетских амфор мы относим обломки венчиков вытянутых пропорций, на горле — с воротничком (уступом), ножка имеет две грани. Глина таких амфор коричневая, с вкраплениями блёсток. К числу ранних образцов принадлежит обломок венчика амфоры с частью ручки (рис.1: 1)³. Край венчика отогнут наружу. Высота венчика — 4 см, диаметр — 14 см, толщина его достигает 1 см, при толщине стенки обломка — 0,5 см. На сохранившейся части видны следы от т.н. уступа или воротничка. Ручка овальная в сечении, с размерами 3 x 2 см. Глина обломка коричневая, хорошо отмученная, с вкраплениями мелких блёсток. Фрагмент был обнаружен на глубине 100 см в яме № 3, которая начиналась с уровня погребенной почвы и стратиграфически может быть отнесена к раннему этапу существования зольника (кон. VII - нач. VI вв. до н.э.)⁴. По классификации В.В.Рубана, данный фрагмент относится к I типу милетских амфор и датируется от середины VII до середины VI вв. до н.э.⁵ Однако, по ряду морфологических признаков, он близок к находкам с поселений Ягорлык, Бейкуш, Березань. Первые два — сосуществуют в первой половине VI в. до н.э.⁶ Это время, вероятно, определяет верхнюю границу и нашей находки. В более поздний период (середина-третья четверть VI в. до н.э.) внешний вид амфор данного типа, известный, например, на поселении Березань (колодец № 5)⁷, несколько меняется.

Другие два фрагмента были обнаружены в слое зольника и являются немного "моложе" обломка из ямы № 3. Первый (рис.2:1)⁸ имеет ровную профилирующую стенку. Высота венчика — 3,2 см, толщина стенки — 0,7 см. На обломке также сохранился воротничок. Глина сосуда коричневая, хорошо отмученная, с примесью мелких блёсток. Время существования амфор с такими венчиками — первая половина VI в. до н.э. Наиболее близкой аналогией им являются фрагменты, найденные на Ягорлыкском поселении, где они датируются последней четвертью VII — первой половиной VI вв. до н.э.⁹ На Таганрогском поселении амфоры такого типа отнесены к началу VI в. до н.э.¹⁰ Стратиграфически рассматриваемый нами фрагмент залегал в слое, перекрывающем яму № 3, и, на наш взгляд, может датироваться в пределах самого начала или второй четверти VI в. до н.э., а обломок амфоры из этой ямы (рис.1:1), скорее всего, относится к концу VII — началу VI вв. до н.э.

Третий фрагмент (рис.2:3)¹¹ имеет сильно отогнутый край. Возможно, на горле также был воротничок или уступ, однако сохранилась лишь небольшая часть венчика, что затрудняет точное отнесение его к определенному типу милетских амфор. Высота венчика — 3,5 см, толщина стенки — 0,6 см. Глина

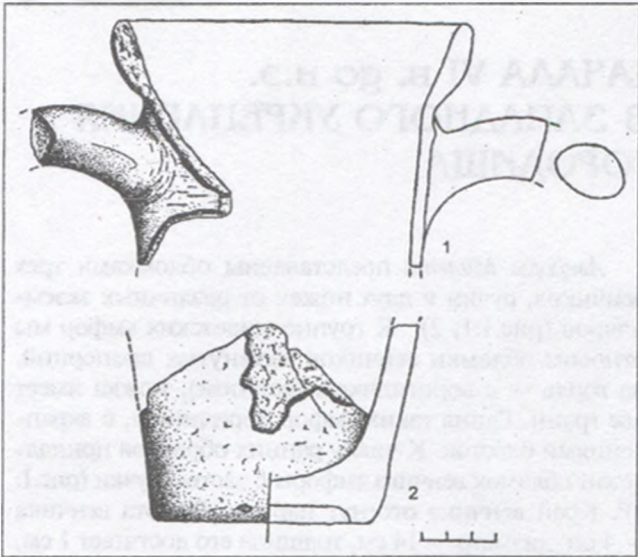

Рис. 1. Восточное укрепление Бельского городища. Зольник № 28. Фрагменты античных амфор из ямы № 3.

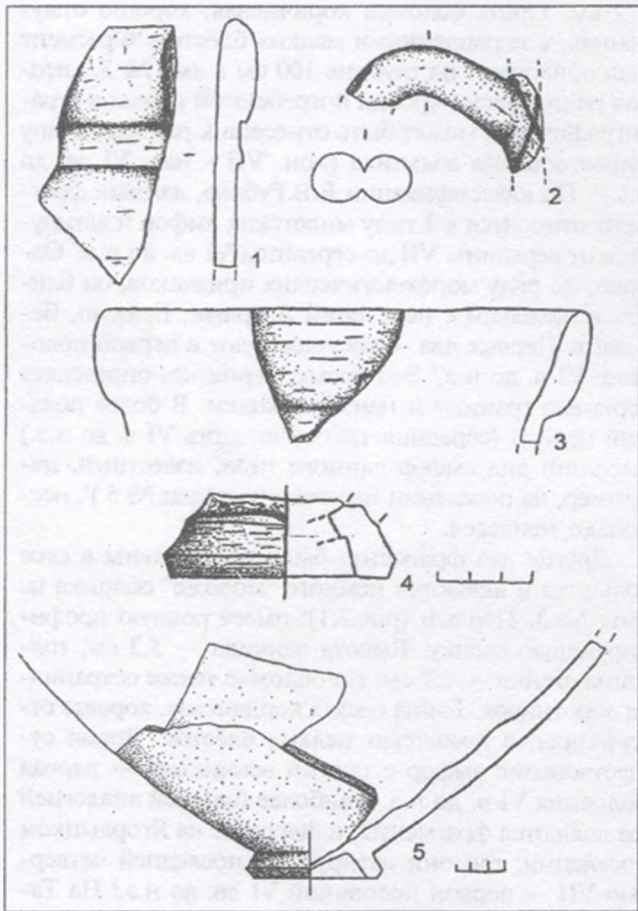

Рис. 2. Восточное укрепление Бельского городища. Зольник № 28. Фрагменты милетских античных амфор.

имеет красно-коричневый цвет с вкраплением мелких блёсток, сверху поверхность покрыта ангобом. Подобные фрагменты были найдены на Ягорлыцком, Бейкушском поселениях, в Березанском колодце № 5¹². Данный обломок сходен с фрагментом, найденным в яме № 3 в этом же зольнике, однако между ними все же есть небольшие различия: с внутренней стороны венчика имеется небольшой уступ, отсутствующий на фрагменте из ямы № 3. Венчики милетских амфор с подобными уступами на Таганрогском поселении датируются второй — третьей четвертью VI в. до н.э.¹³ Наш фрагмент имеет более

главный переход к стенке сосуда и, вероятно, относится к начальному этапу бытования амфор такого типа.

Совершенно уникальной находкой в слое зольника, на глубине 60 см, является двухствольная ручка милетской амфоры (рис.2:2)¹⁴. Максимальная ширина ручки — 3,1 см, диаметр — 1,5 x 1,5 см. Глина коричневого цвета с включением мелких блёсток. Горло с подобными ручками было обнаружено на Березанском поселении, в колодце № 5, и имеет "параллели в материалах Милета"¹⁵. Рассматриваемая нами ручка из Бельска находилась в слое, с уровня которого начиналась упомянутая выше яма № 3, что позволяет отнести ее к концу VII - началу VI вв. до н.э.

Обломки ножек античных амфор найдены в разных частях зольника № 28. Более представительная и, вероятно, древнейшая (рис.2:5) из них была обнаружена на глубине 50 см в слое зольника¹⁶. Максимальный диаметр ножки — 8,5 см, внутренний диаметр — 7 см, толщина стенки, за пределами ножки, — 1,5 см, а в самой ножке — около 0,4 см. Ножка отделена от тулова и имеет характерные грани в месте наибольшего расширения. На внутренней поверхности сосуда хорошо заметны следы от формовки сосуда. Глина обломка коричневого цвета, хорошо отмученная, с вкраплениями большого количества блёсток. Подобные фрагменты имеются в материалах Ягорлыцкого поселения и Березани¹⁷. По классификации В.В.Рубана, она относится к I типу и датируется от середины VII до середины VI вв. до н.э.

Другой обломок ножки был обнаружен в верхней части засыпки помещения № 8¹⁸. Максимальный внешний диаметр — 7,2 см, внутренний — 4,4 см. Ножка также имеет грани. Глина оранжевого цвета со светлым ангобом (рис.2:4). По цвету глины ножка напоминает самосские амфоры, однако ее профилировка близка к милетским. Ближайшие аналогии ей также имеются на Ягорлыцком и Березанском поселениях¹⁹. Следует отметить также, что она относится к I типу ножек, по классификации В.В.Рубана. Однако не трудно заметить, что обломки, обнаруженные в зольнике № 28, немного различны. По мнению В.В.Рубана, диаметр ножки на милетских амфорах со временем уменьшается²⁰. Так, обломок найденный в слое, имеет больший диаметр, чем фрагмент, обнаруженный в помещении № 8. Также первая ножка, по профилировке, близка целым амфорам из кургана 15 Верхнегневской группы и Репяховатой могилы, которые датируются в основном первой половиной VI в. до н.э.²¹ Возможно, этим временем следует датировать и ножку из слоя зольника № 28. Обломок ножки из помещения № 8 данного зольника, вероятно, более поздний, и может быть отнесен к середине VI в. до н.э.

В слое зольника найдены большие куски тулова, вероятно, милетской амфоры со следами ремонта²². Вероятная её датировка — начало VI в. до н.э., т.к. недалеко от них обнаружен венчик и ножка амфор этого центра. В слое зольника и заполнении помещений I этапа сооружения²³ найдены также фрагменты стенок милетских амфор.

К продукции Лесбоса относится ножка в виде широкого поддона²⁴. Данный обломок был найден в яме № 3 на глубине 170 см. Диаметр ножки — 9 см, толщина стенки — 1,2 см. Глина серого цвета (рис.1:2). Аналогичные фрагменты были обнаружены на

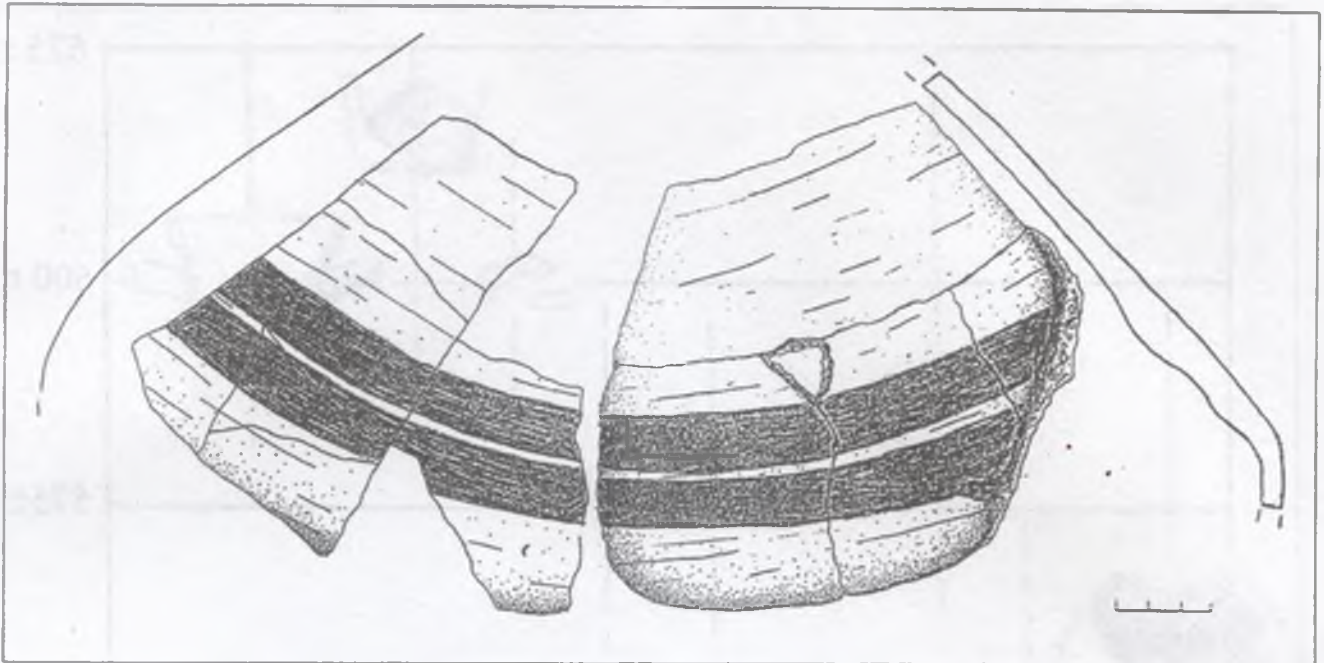

Рис. 3. Восточное укрепление Бельского городища. Зольник № 28. Обломок верхней части тулова клазоменской амфоры из помещения № 8.

Ягорльцком поселении, в Ольвии, и считается, что этот тип существует до середины VI в. до н.э.²⁵, т.е. данный экземпляр датируется концом VII — началом VI вв. до н.э. В яме № 3 был также обнаружен венчик милетской амфоры этого же времени. Следует отметить, что находки лесбосских амфор с ножкой в виде широкого поддона на территории Лесостепи нам пока неизвестны. Впрочем в античных городах Северного Причерноморья они также редки²⁶.

К *продукции Клазомен* относится плечевая часть амфоры с двумя полосами, которую удалось склеить в два больших фрагмента²⁷. Три обломка были обнаружены в помещении № 8, а один — в слое — на глубине 70 см. Диаметр её тулова, вероятно, был около 35 см. Ширина полос колеблется от 1,5 до 2 см. Оба куса вторично побывали в огне и имеют поверхность серого цвета (рис.3). По сохранившимся частям можно сказать, что глина была коричневого цвета, хорошо отжученная, с примесью мелких блёсток и белых включений, в изломе черепок имел серый цвет; возможно, поверхность сосуда была покрыта ангобом. Подобные амфоры с широкими полосами довольно часто находят в античных городах Северного Причерноморья, а также на многих поселениях Лесостепи: Мотронинское, Бельское, Люботинское городища²⁸, где они относятся к продукции Ионии, а в последнее время — к продукции Клазомен. Датируется обломок из зольника № 28 — первой половиной — серединой VI в. до н.э.

Интересно стратиграфическое распределение обломков амфорной керамики начала VI в. до н.э., обнаруженных в раскопе. Все фрагменты этого времени встречены в пределах зольника. Наиболее ранние из них обнаружены в яме № 3, которая начинается на глубине 65-70 см. Обломки венчика и ручки милетской амфоры (рис.2:1,2) найдены возле этой ямы на глубине 40 и 60 см. Другие два обломка были обнаружены в восточной

части зольника, на глубине 50 см, где начинают формироваться комплексы второго этапа сооружения данного зольника²⁹. Самые поздние, т.е. относящиеся, возможно, к середине VI в. до н.э., были обнаружены в помещении № 8. Возможная датировка найденных образцов, с учетом аналогий и стратиграфических наблюдений, показана на рисунке (рис.4).

В целом, античная керамика первой половины VI в. до н.э. из зольника № 28 малочисленна. В основном она представлена амфорной тарой Милета, Лесбоса, и Клазомен. Наиболее часто встречаются фрагменты милетских амфор, что, возможно, связано с основанием колоний в Северном Причерноморье выходцами из Милета, налажившими постоянные торговые связи с местными земледельческими племенами Лесостепи. Находка двухствольной ручки в зольнике № 28 и на античном поселении острова Березань еще раз подтверждает то, что последнее служило перевалочным пунктом для импорта в Лесостепь. Вероятно, античное поселение Борисфенида на о-ве Березань имело такое преимущество до середины VI в. до н.э. Следует отметить, что предметы милетского импорта отсутствует во второй половине VI в. до н.э. Кстати, подобная картина наблюдается и на Мотронинском городище³⁰. Вероятно, поступление импорта из этого центра на лесостепные городища прекращается в середине VI в. до н.э. и связано с завоеванием персами Ионии в 546 г. Милет остается автономным центром до 494 г. до н.э. Такая

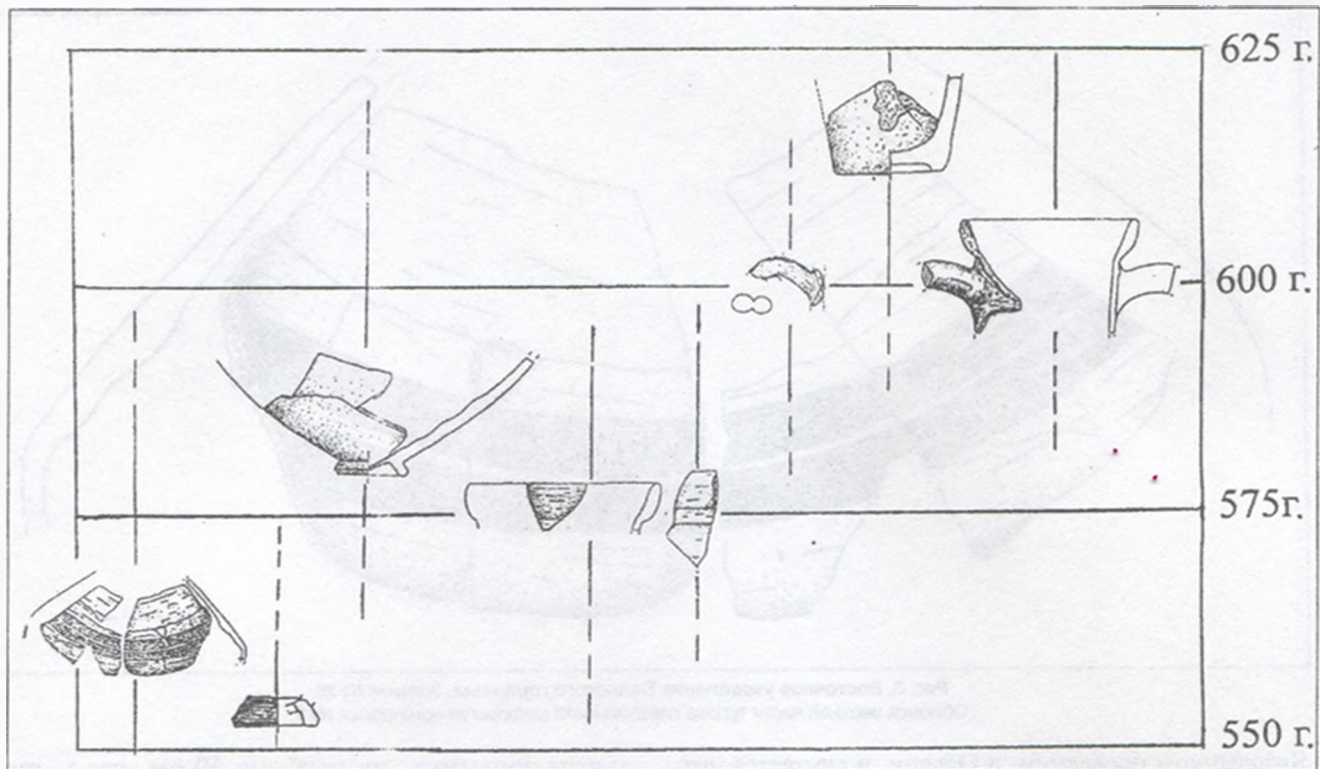

Рис. 4. Восточное укрепление Бельского городища. Схема соотношения отдельных образцов античных амфор из зольника № 28.

картина объясняется тем, что первоначально приоритет в налаживании торговых связей с Лесостепью принадлежал выходцам из Милета, где они старались сбыть свою продукцию. На территории Лесостепи встречено значительно большее количество античного импорта, чем в Степи. Обломки античных амфор зольника № 28 фиксируют начало поступления амфорной тары в Лесостепь в конце VII - начале VI вв. до н.э. В это время налаживаются торговые пути (возможно, речные) между античными городами, их колониями в Северном Причерноморье и лесостепными городищами. В дальнейшем число предметов античного импорта на городище значительно возрастает. К концу VI в. до н.э. античная тарная керамика становится обычной не только на крупных городищах, но и на небольших укрепленных поселениях, а также на селищах Днепровского Левобережья.

Литература

1. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т. III. — С. 120-127; Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 122-126; Раскопки Б.Н.Гракова, см.: Онайко Н.О. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып. Д1-27. — С. 56. — №9.
2. Шрамко И.Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности-1994. — Харьков, 1994. — С. 190-191; Она же. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности-1995. — Харьков, 1995.

— С. 174; Она же. Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995-1997 годах // Древности. 1997-1998. — Харьков, 1999. — С. 209; Она же. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 30-31; Она же. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // ПАЭ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — № 3. — С. 66-71.

3. Инд. №307. — З.Б-1990.

4. Шрамко И.Б. Новые исследования Западного укрепления... — С. 191; Она же. Некоторые итоги исследования... — С. 30-31.

5. Рубан В.В. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // РА. — Москва, 1991. — № 2. — С. 191.

6. Копылов В.П. Греческие транспортные амфоры из Таганрогского поселения // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов на-Дону, 2002. — С. 29. — Рис. 2: 11; Рубан В.В. Опыт классификации... — С. 183. — Рис. 1: 5; 2: 2; 3: 8; 4: 1; Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII-II вв. до н.э. — Саратов, 1999. — С. 50. — Табл. 4: 1.

7. Монахов С.Ю. Греческие амфоры... — Табл. 4: 1.

8. Инд. № 35. — З.Б-1990.

9. Рубан В.В. Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонесского музея // СА. — Москва, 1983. — № 1. — С. 287. — Рис. 1: 2.

10. Копылов В.П. Греческие транспортные амфоры... — С. 26. — Рис. 2: 16.

11. Инд. № 1653. — З.Б-1994.

12. Рубан В.В. Опыт классификации... — С. 183. — Рис. 1: 11, 12; 4: 5; Монахов С.Ю. Греческие амфоры... — Табл. 4: 5.

13. Копылов В.П. Греческие транспортные амфоры... — С. 26. — Рис. 2: 8, 9.

14. Инд. № 213. — З.Б-1990.

15. Рубан В.В. Опыт классификации... — С. 186. — Рис. 2: 1; Монахов С.Ю. Греческие амфоры... — С. 47. — Табл. 4: 2.

16. Инд. № 812. — ЗБ.-1991.
 17. Рубан В.В. Опыт классификации... — С.183. — Рис.1:13,15; 2:6.
 18. Инд. № 4421. — ЗБ.-1996.
 19. Рубан В.В. Опыт классификации... — С.190. — Рис.8.
 20. Там же. — С.191.
 21. Монахов С.Ю. Греческие амфоры... — С.47; Бандуровський О.Б. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної України // Археологія. — Київ, 2001. — №1. — С.69.
 22. Инд. № 1377. — ЗБ.-1993; № 1722. — ЗБ.-1994; № 1770. — ЗБ.-1994.
 23. Шрамко И.Б. Некоторые итоги исследования... — С.30-31.
 24. Инд. № 397. — ЗБ.-1990.
 25. Рубан В.В. Керамика Ягорльського поселення... — С.289. — Рис.1:13; Лейпунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии. — Киев: Наук. думка, 1981. — С.27. — Табл.4:10.
 26. Лейпунская Н.А. Керамическая тара... — С.52-53.
 27. Инд. №№ 5094, 5099, 5062, 5087. — ЗБ.-1996.
 28. Бессонова С.С, Скорый С.А. Мотронинское городи-

ще скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). — Киев-Краков, 2001. — С.77. — Рис.48:10; Шрамко Б.А. Бельское городище... — С.125; Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С.73,75. — Рис.46.

29. Шрамко И.Б. Некоторые итоги исследования... — С.31.
 30. Бессонова С.С, Скорый С.А. Мотронинское городище... — С.79.

Задніков С.А.

**АНТИЧНІ АМФОРИ ПОЧАТКУ VI ст. до н.е.
 З РОЗКОПОК ЗОЛЬНИКА № 28
 ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА**
 Резюме

Публікуються знахідки античних амфор кінця VII - VI ст. до н.е. з розкопок зольника № 28 Західного укріплення Більського городища поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської обл.

5.12.2002

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© Головка І.В.

НОВА ПАМ'ЯТКА ЯМНОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ р.УДАЙ

Пам'ятки бронзового віку обстежувалися автором у 1996-2002 рр. в Пирятинському р-ні Полтавської обл. у середній течії ріки Удай — правої притоки Сули. Вони відносяться до двох груп, представлених ямними та середньодніпровськими старожитностями. Про одну з поховальних пам'яток ямного часу йтиме мова нижче.

Зауважимо, що перші розкопки пам'ятки ямної культури на Пирятинщині здійснені проф. Київського університету св.Володимира В.Б.Антоновичем. Ще в 1889 р. він розпочав розкопки великого кургана на південний схід від с.Велика Круча, що отримав у місцевого населення назву "Куценкова могила". До речі, курган поряд прозивали "Поповою могилою", а всього їх у групі на правому березі р.Удай було 13. Досліджуваний курган, як й інші, до сьогодні збереглися у складі групи насипів на південний захід від сучасного села, по обидва боки від шосе мм.Харків-Київ. В ямі під насипом кургану був виявлений скорчений кістяк людини, поспаний вохрою, поряд знайдено вістря стріли з кременю.

Ще один ямний курган зруйновано під час спорудження будинку на хут. Могилевичів (нині с.Могилевичина Пирятинського р-ну Полтавської обл.): "в ньому виявили людські кістки".

У 2001 р. автором було зініційовано розкопки пізньоямного кургану поблизу с.Верхоярівка Пирятинського р-ну. Він мав діаметр 30 м, висоту близько 1,0 м і розорювався. Під 1982 р. Г.О.Сидоренко, Є.В.Махно і Д.Я.Телегін згадують про цю пам'ятку у складі групи з

двох курганів, розташованих за 1,2-1,5 км на північний захід від Верхоярівки. Ці відомості не зовсім точні. Група курганів ще на початку ХХ ст. включала три насипи, один з яких до 1980-х рр. був майже остаточно знищений оранкою. Група знаходиться насправді за 1,2-1,5 км, але на південь від села.

Насип, що мав круті південний і західний, та більш пологі — північний і східний схили, досліджувався в ході господарських робіт меридіальною траншеєю, завширшки у 1,5 м, прокладеною через центр кургану. Під час зняття насипу, за 4 м на північ від умовного центру кургану, на глибині 0,5 м у кротовині було виявлено фрагмент масивної нижньої щелепи людини.

Повздожній перетин пам'ятки дозволив скласти уявлення про її архітектуру: насип було споруджено із чорнозему в один прийом, бічні досипки виявити не поталанило. У центрі кургану, на глибині 1 м виявлено могильну яму підпрямокутної у плані форми, розміром 1,5х2,0 м. На південь від неї зафіксовано суглинковий викид із поховання (розміри — 1,5х2,5 м), висотою 0,2-0,7 м від рівня похованого горизонту.

Кістяк дорослої людини — чоловіка — знаходився у випростаному на спині (?) положенні, з дуже підігнутими ногами, був орієнтований головою на південний захід. Його збереженість погана. Череп, хребці та ряд кісток тулуба, крім, хіба що, кількох ребер, не збереглися. Права рука похованого була витягнута вздовж тіла, на що вказують залишки кисті, розміщеної біля тазу. Ноги, зігнуті в колінах, спочатку стояли вертикально на стопах, а потім впади правобіч. Зріст похованого — близько 180 см. Поряд з лівою ногою похованого знаходилися рештки напутньої їжі — кістка коня. На дні могильної ями,

в південно-західній її частині, збереглися залишки рослинної підстилки, ймовірно, з трави. В ногах та біля тазової кістки, на дні ями, виявлені скупчення червоної вохри, а з північно-західного боку, поряд із вірогідним місцезнаходженням черепа, розчищені рештки посудини — дерев'яної чаші, з діаметром вінця у 8 см. Відновити її первісний вигляд, на жаль, неможливо, попри визначення висоти за струхлявленим розвалом — не менше 6 см.

Зазначимо, що первісний діаметр кургану у давнину становив близько 24 м, висота — не менше 2,2-2,5 м.

Досліджений курган входив до складу великого некрополя, напевне, епохи бронзи, що тягнеться вздовж давнього суходільного шляху, а сьогодні — автомагістралі Київ-Харків, у межах сучасного Пирятинського р-ну.

Література

1. Антонович В.Б. Письмо к И.А.Зарецкому // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.34; Супруненко О.Б. Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 березня 1993 р., м.Київ): Доп. та мат-ли. — Київ: вид. Ін-ту археогр. НАНУ, 1994. — С.253-254.
2. Березанська С.С. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні і Сеймі // Археологія. — Київ, 1957. — Т.ХІ. — С.87; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.77-78.
3. Макарєнко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — С.85.
4. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Вказ. робота. — С.79.

01.02.2003.

КРУЖАЛА З РОЗКОПОК МИХАЙЛА РУДИНСЬКОГО БІЛЯ ТАРАНОВОГО ЯРУ

Ім'я Михайла Рудинського назавжди залишилося в історії вітчизняної та світової археології. Крім досліджень первісних старожитностей, він одним із перших серед українських археологів провів розкопки лісостепового могильника скіфського часу в ур.Таранів Яр між сс. Мачухи, Шевченки та Судіївка Полтавського р-ну Полтавської обл., в якому дослідив 25% курганів у комплексі із синхронним поселенням. Ці пам'ятки М.Я.Рудинський відкрив 1922 р., а розкопував у 1923-1925, 1929¹ і 1946² рр.

Серед матеріалів, знайдених на поселенні й у похованнях, досить часто траплялися різноманітні кружала (за М.Я.Рудинським — "пряслиця", "прясличка"), важки та "шпульки" (котушки і блоки). Перші, на думку вченого, використовували для прядіння нитки, а останні — для її намотування. До окремої групи виробів він відносив глиняні гудзики³. Але М.Я.Рудинський у статтях обмежився визначенням належності вищезазначених знарядь та загальним описом форм кружал на поселенні, не вдаючись детально до їх характеристик. Тому, надзвичайну вагу мають самі знахідки, які зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею, а також архівні документи з особового фонду дослідника, зосереджені у Науковому архіві ІА НАН України (ф.10). Відзначимо, що вчений вів документацію своїх розкопок дуже ретельно, що дозволяє порівняно об'єктивно охарактеризувати ці археологічні джерела.

На жаль, багато експонатів з музею втрачено в роки Другої Світової війни. У колекції, яка зберігається там сьогодні, вдалося опрацювати 8 кружал з розкопок М.Я.Рудинського 1923 р. зольника в ур. Лубенщина, а також 68 кружал і важків з розкопок і розвідок 1946 р.* на поселенні в ур.Десяте поле. Більшість кружал з колекції 1946 р., яка зберігається у Полтавському музеї, знайдені на попелищі V, про що свідчать польові шифри на них. Лише 8 виробів мають інше поход-

ження. Ймовірно, їх виявили серед підйомних матеріалів на інших попелищах (на кружалах помічені позначки — 3. VII, IX, XII, XV, XVI, XXI). Ці вироби не аналізуються. Таким чином, характеризуючи кружала з розкопок поселень скіфського часу біля Таранового Яру, можемо опиратися на 68 надійно документованих виробів. З кружал, виявлених у похованнях, вдалося побачити лише одне (з мог. XIII), вигляд інших реконструйовано за описом та фотознімками.

При опрацюванні кружал ми користувалися класифікаційною таблицею⁴. Вважаємо за доцільне охарактеризувати окремо кружала з поховань, матеріали з розкопок зольника 1923 р. і попелища V (1946 р.).

Загальний опис Тараноярських могил, розкопаних М.Я.Рудинським, за його щоденником і записами, зробила Г.Т.Ковпаненко⁵. Тому детальної характеристики могил ми не давали. Але у статті вона менше уваги приділяла кружалам, їх місцезнаходженню у похованнях.

За архівними матеріалами та публікаціями М.Я.Рудинського встановлено, що в семи (19 %) із досліджених ним курганів Тараноярського могильника (кургани I; II, пох.2; VI; XIII; XVIII; XXI; XXXIV, пох.1) виявлені кружала. Всі вони керамічні. Як помітно з поданого у щоденнику Михайла Яковича малюнка та інвентаря Полтавського краєзнавчого музею, кружало з могили II, яке мало близьку до напівсферичної форму ("округло-конічна", діаметр основи — 3,1 см, висота — 2,1 см⁶), розміщувалося своєю віссю обертання майже паралельно до ліктьової кістки⁷. Відповідно, так було покладене і веретено. Якщо кружало зберегло своє місцеположення *in situ*, то воно відповідає широко розповсюдженому на Полтавщині і до сьогодні робочому положенню веретена при прядінні способом "валюханья"⁸. Кружало з могили XXXIV розміщувалося напроти кисті лівої руки похованої, майже біля нижньої щелепи. Воно зрізано-біконічне за формою, зі зрізаною вершиною і округлим ребром, ретельно заглаженою поверхнею (діаметр — 3 см, висота — 1,5 см, діаметр отвору — 0,5 см)⁹. За щоденниковим малюнком, воно лежало загостренням донизу⁹. Тобто, веретено поклали перед лицем похованої, кружалом до кисті руки. Крім кружал, до цих могил були вміщені кубок та кубок з черпаком. Відзначимо, що в основних могилах курганів, куди були впущені відзначені поховання, траплялися вироби із заліза, в тому числі — наконечник на спис.

Близькими за поховальним обрядом до зазначених є могили в курганах I (кружало трапилося у викинутій землі¹⁰, мало конічну форму, діаметр основи — 3,3 см, висоту — 2,2 см¹¹), та XXI (розміщувало-

* Висловлюємо щирі вдячність зав. археологічними фондами Полтавського краєзнавчого музею Л.М.Луговій, науковим співробітникам Р.С.Луговому, О.В.Коваленко й О.М.Ткаченко за надану можливість опрацювати кружала з колекції і допомогу в роботі з ними.

** Більськ, Великі Будища, Диканька (Поворскля), Великі Сорочинці (Попсілля), Мацівці (Посулля). Польові матеріали А.Л.Щербаня

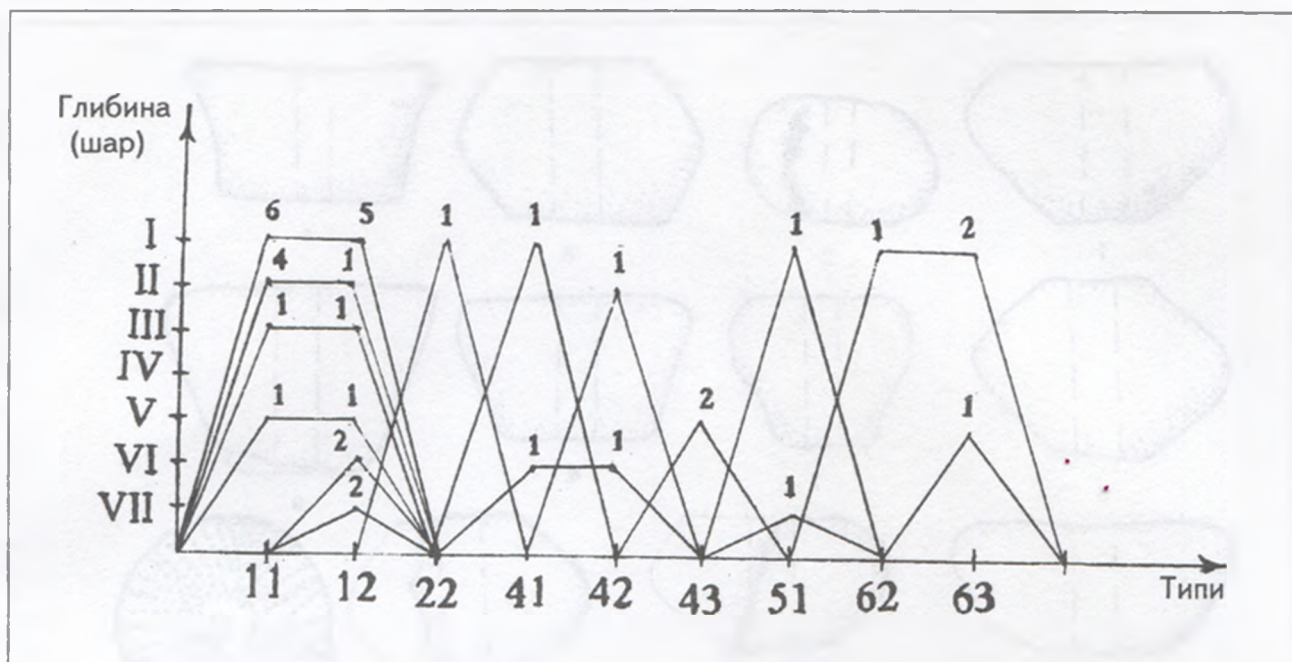

Рис. 1. Співвідношення кількості кружал різних типів за глибиною знаходження.

Цифрові позначки на горизонтальній шкалі подані за класифікаційною таблицею⁹.

Позначають: 11 - конічні, 12 - зрізаноконічні, 22 - сплющеноциліндричні, 41 - біконічні, 42 - зрізанобіконічні, зі зрізаною вершиною та основою, 51 - напівсферичні, 62 - дископодібні, 63 - сплющеноокруглі кружала.

На вершинах графіка подана кількість кружал даної форми у вказаному шарі.

ся справа коло тазу похованої¹², мало конічну форму, висоту — 1,9 см¹³). Всі кістяки у відзначених похованнях — скорчені, зорієнтовані головою на південь. Описані кружала — "темної глини". Як уважав М.Я.Рудинський, згадані поховання можна віднести до VII ст. до н.е.¹⁴. Погодимося з цим датуванням, зважаючи на архаїчність форм посуду в них, пози похованих, хоча є підстави датувати частину поховань і ранішим часом. Схожість обряду поховання засвідчує, принаймні, близькість в часі та етносі похованих.

Найближчі аналогії даному поховальному обряду знаходимо в білозерській культурі¹⁵. Схожими до поховання 2 могили II, за положенням похованого та місцем кружала, є поховання 21 кургану № 12 Михайлівського могильника у Закубанні, яке автори розкопок датують межею II-I тис. до н.е.¹⁶, та поховання 2/1994 р. могильника "Лермонтівська скеля" у Пятигір'ї (початок раннього залізного віку)¹⁷, Келермеського могильника¹⁸, та інші передскіфські могили. Для більш конкретного визначення етнокультурної належності похованих у архаїчних похованнях Тараноярівського некрополю необхідне спеціальне дослідження. Але вплив населення Передкавказзя (а, можливо, й нащадків білозерської культури) здається очевидним.

Серед найраніших, за формами посуду, — могила VI. Поховання в ній відрізняється від інших. За поданими у щоденнику М.Я.Рудинського описами, можна припустити, що це — трупоспалення (залишків кістяка не відзначено, проте помічено багато вуглин, по центру могили — "вугляний стовп"). Кружало розмішувалося в центрі могили, на схід від "вугляного стовпа"¹⁹. Воно мало "округло-конічну форму", діаметр — 2,2 см²⁰. За описаною формою, подібне до виробу з могили II, але має менші розміри.

До дещо пізнішого часу (VI ст. до н.е.) відноситься конічне кружало "темної глини" (діаметр — 2,3 см)²¹ з поховання 2 могили XVIII. Розмішувало-

ся воно біля лівої гомілки похованого. Кістяк зорієнтований головою на південний захід²², біля нього покладений порівняно багатий поховальний інвентар.

Дуже відрізняється від описаних найпізніше із розкопаних на могильнику поховання з кружалом (V ст. до н.е.) у колективній могилі XIII. Поховану, між стопами ніг якої розмістили кружало, вклали випростано на спині, головою на південний схід, що характерно для населення скіфського часу Лісостепу. Кружало має колішатоподібну форму, середні розміри (діаметр — 2,3 см²³) і малий діаметр отвору. Колір його поверхні — світлобурий. Таке ж положення кружала зафіксоване у передскіфському похованні біля Кисловодська (воно орнаментоване, зрізанобіконічне, зі зрізаною основою та вершиною)²⁴, пізньозрубному похованні № 18 кургану I групи I поблизу с.Миколаївка²⁵. На території Лівобережного лісостепу України таке положення виробів з'являється в V ст. до н.е. Найближчою аналогією є поховання в кургані №3 неподалік Аксютинців (ур.Стайкин Верх)²⁶. Додамо, що витягнуте на спині положення похованого, головою на південний схід, притаманне і ґрунтовим могилам Келермеського могильника. У похованні 8, кістяк в якому покладений витягнуто на спині, головою на південний захід, біля ніг похованої виявлене кружало. В цьому ж могильнику траплялись і скорчені на правому боці поховані, орієнтовані головою на південний захід²⁷. Зважаючи на матеріали, знайдені у могилі, і обряд поховання, похована, крім відмінності в часі, можливо, мала іншу етнічну приналежність, ніж в раніших комплексах могильника, але для вирішення цього питання потрібно б було проаналізувати залишки кістяків.

Серед матеріалів попелища, розкопаного в 1923 р., переважають вироби біконічної форми. З них одне — біконічне (Ф ПКМ, А.617), ще одне — біконічне зі зрізаною вершиною (А.730, рис.2:1) і три — зрізанобіконічні зі зрізаною основою та вершиною (А.558,

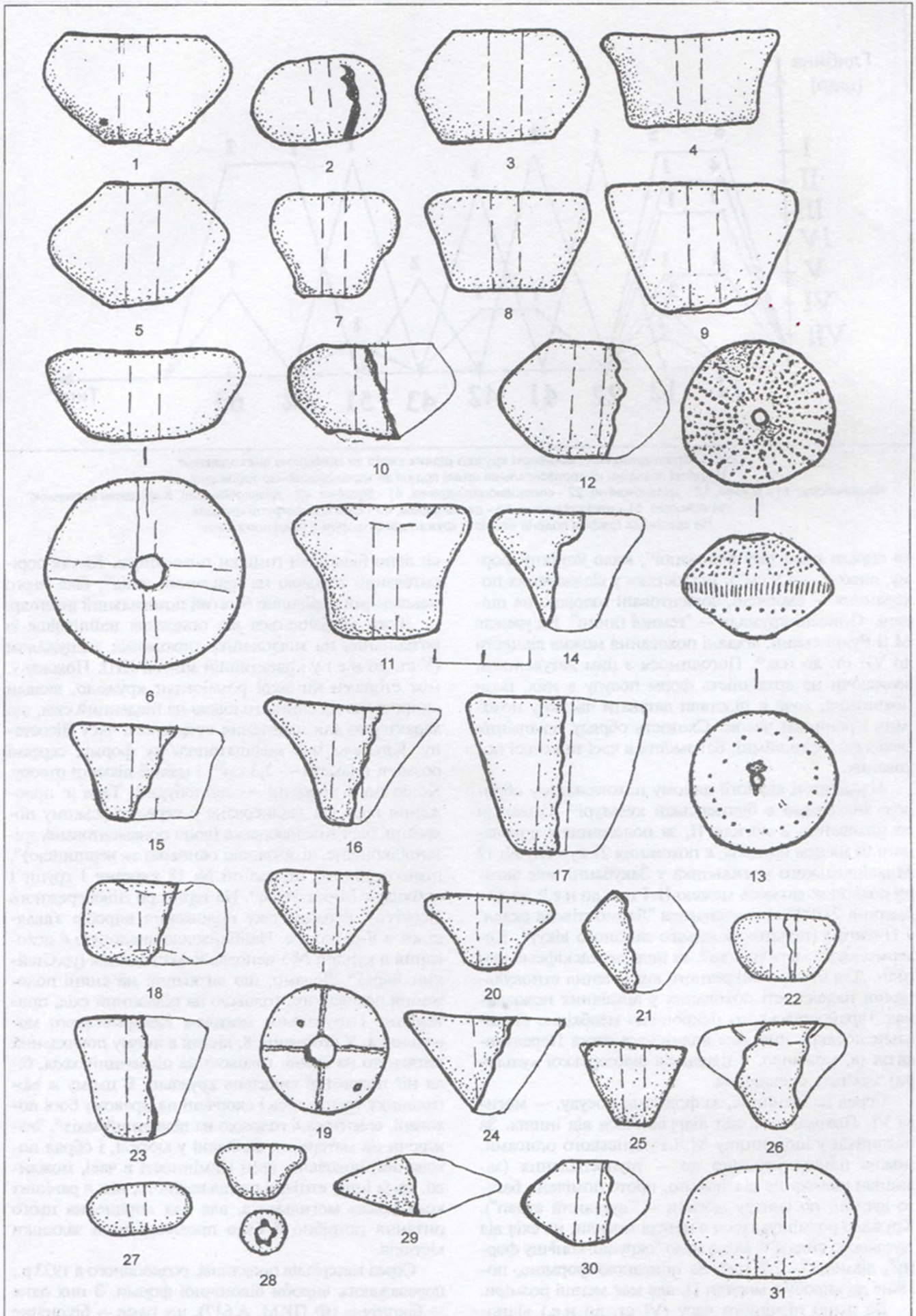

Рис.2. Кружала з розкопок Михайла Рудинського:
 1-4 - попелище в ур.Лубенщина (1923 р.); 5-31 - попелище в ур.Таранів Яр (1946 р.).
 Глина, піплення, проколювання. Фонди ПІМ.

615, 729 (2), рис.2:3). Одне кружальце — зрізаноко-нічне (А.610, рис.2: 4) і два сплющеноокруглі (А.612, 729). Останні — важки, один — майже перерізаний ниткою (рис.2:2). Всі кружала мають значно більший діаметр за висоту, одиничні — дещо більший. За двома винятками (важок, зрізаноко-нічне кружа-ло), які мають малий отвір, отвір виробів великий і середній, конічний і циліндричний у вісьовому пе-ретині. Розміри виробів середні, лише один — вели-кий. Глина у більшості кружал світла, одноколірна, жовтого (важки, А.612, 729/1), бурого (А.610) та сі-рого кольору (А.558, 615, 617, 729/2, 730) на поверх-ні і у зламі. Випалювання якісне, у окисному та від-новному середовищі. Формувальна маса у більшості виробів щільна. На одному кружальці помічені від-битки проса, в іншому — домішки кварцу та шамоту, ще одному — шамоту. Тісто одного із важків до-мішок не має. В інших кружал цієї пам'ятки склад формувальної маси прослідкувати не вдалося.

Як відомо, на поселенні в ур. Десяте Поле робо-тами 1946 р. на план було нанесено 22 попелища, а розкоп був закладений лише на одному — №V. Роз-крито його південно-східний сектор²¹. З матеріалів колекції 1946 р., до попелища V, за шифром, можна віднести 59 кружал (31 — представлені фрагмента-ми). На 36 кружалах збереглося позначення глиби-ни їх знаходження (шар вказаний римською шиф-рою). На двох — зазначений лише номер. Ймовір-но, вони підібрані на поверхні попелища.

При розподілі виробів за глибиною знаходжен-ня, три — відносяться до найдавнішого (VII) шару, чотири — до шостого, п'ять — до п'ятого (в т.ч. на-мистина). До четвертого шару не віднесено жодного кружальця, до третього — два, другого — сім; най-пізнішого, першого, — сімнадцять (рис.1). Отже, біль-шість опрацьованих кружал відносяться до верхніх нашарувань попелища.

Ймовірним є датування нижніх шарів (VII-V) по-пелища VII ст. до н.е. Цю дату підтверджують зна-хідки хоч і не численних фрагментів лискованих ліплених глибоких черпаків, прикрашених прокрес-леним геометричним орнаментом (А.294)²², іноді — інкрустованих білою пастою, з наліпленнями²³. Верх-ні шари датуються VI ст. до н.е., хоча окремі знахід-ки можуть належати й до початку V ст. до н.е. Хоча, М.Я.Рудинський зазначав, що серед матеріалів золь-ника не трапилося жодного фрагмента грецьких ам-фор, в колекції Полтавського музею, серед матері-алів розкопок (шар-глибина IV) виявлений фраг-мент стінки кружальної посудини античного вироб-ництва — лише поодинокі знахідки.

Як відзначав М.Я.Рудинський, знайдені ним на попелищі V кружала, були "здається, всіх можливих форм"²⁴, хоча ми можемо виділити кілька пануючих типів.

Найбільше серед кружал конічних (19 од., 32,5 %, переважають у верхніх шарах) і зрізаноко-нічних (18 од., 30,5 %, трапляються протягом всього часу існу-вання поселення) виробів. Вони мають різні пара-метри. За розмірами, найбільше середніх, хоча зус-трічаються і великі (у найдавнішому шарі — А.1438/12, 1438/5 — рис.2:6), і малі (у найпізнішому — А.1438, 1438/2 — рис.2:30). Всі кружала мають більший чи значно більший діаметр за висоту. Отвори різних розмірів, конічні чи циліндричні (у давніших шарах більше кружал з великим чи середнім отвором, у

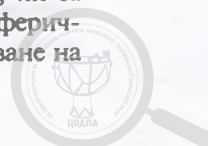
пізніших — кількість кружал з малим отвором знач-но зростає). Цікаво, що у двох кружалах (шар III — А.1438/29, рис.2:6; шар II — А.1438/28, рис.2:17) ко-нічний отвір має більший діаметр поблизу вершини. Бічні поверхні у кружал прями (рис.2:8,9,17,25), ввіг-нуті (рис.2:7,11,15,16,20,26,28) чи опуклі (рис.2:6). Ко-лір поверхні переважно світлий, жовтий і сірий, рів-номірний. Іноді у формувальній масі зустрічаються домішки кварцу, часом — глина без домішок, але у тісті більшості кружал помічена органіка (просо, гній). Серед фрагментованих кружал є розтріскані при ви-сиханні чи випаленні (А.1438/28, 1438/15). Причому, глиняна маса у таких виробів без домішок. У п'я-ти кружал — збиті краї вершини (А.1438/11,17,19, 20,21), у двох — помічена потертість навколо отвору (А.1438/3,12). Всі ці сліди спрацьованості могли ви-никнути при прядінні.

Таким чином, конічні і зрізаноко-нічні за фор-мою — основний тип кружал на цьому зольнику. Використовувалися вони переважно при прядінні (про що свідчать сліди спрацьованості), насаджені на дерев'яні веретена з циліндричним чи конічним кінцем стрижня. Це засвідчує форма і діаметр отво-ру, сліди спрацьованості.

Цікавими є зрізаноко-нічні кружала зі зрізаною вершиною (3 од., А.1438/24, 1438/3, 294, рис.2:10,21) і зрізаною вершиною та основою кружала (2 од., А.1438/25 та 294, рис.2:12), які відрізняються від ін-ших не лише своєю мінімальною кількістю, за фор-мою, а також і темним кольором поверхні, який за-свідчує випал у намірено відновному середовищі. Вони знайдені у ранніх шарах попелища (за винят-ком одного — рис.2:21), мають підлошену поверх-ню, великий конічний отвір. У формувальній масі біль-шості — домішки органіки, кварцу. Використовува-лися такі кружала при прядінні веретеном з біко-нічним стрижнем. Цьому не суперечать і сліди спра-цьованості. Те, що кружало схожого форми і кольору поверхні, знайдене у похованні 1 могили XXXIV, свід-чить, ймовірно, про зв'язок похованих у могильнику і мешканців сусіднього селища. Це ж можна вказати і про виріб, близький до напівсферичної форми (А.1438/12) з попелища, схоже до якого кружало містилося в архаїчному похованні 2 могили II. Ок-рім цього, знайдені ще два напівсферичні кружала, але іншого варіанту (рис.2:22).

Серед матеріалів попелища відомі також п'ять виробів сплющеноокруглої форми (А.1438, А.294 — рис.2:27), більшість із яких є важками (мають сліди від тертя ниткою всередині отвору), чотири — біко-нічної (А.1438/1,6; 294), один із яких якісно орна-ментований (А.1438/9, рис.2:13); три — сплющено-циліндричної, один — дископодібної форми. Від-значимо, що у п'яти кружал (конічне, сплющеносфе-ричне, сплющеноциліндричне, два зрізаноко-нічні) є заглиблення на основі. Вони утворилися при виго-товленні виробів.

Орнаментованих кружал на поселенні, як і на інших пам'ятках Лівобережного лісостепу України, виявлено мало, що засвідчує виняткове значення на-несеного на них візерунку. Серед матеріалів розкопу 1926-1929 рр. таких не виявлено, а у розкопі 1946 р. — їх лише шість (10 %). До нижніх шарів — відно-сяться три. Одне — унікальне для пам'ятки, як за розмірами (велике), так і за формою (напівсферич-не) кружало (рис.2:6) (А.1438/12), орнаментоване на

основі прокресленими подвійними лініями у вигляді хреста. Один виріб — сплющеноокруглий важок з нігтьовими вдавненнями на бічній поверхні (А.1438) і одна застібка чи кульговий виріб (А.1438, рис.2:13). Останній, сплющенобіконічної форми, з малим отвором, виготовлений і орнаментований ретельно, поверхня підлощена. На верхній і нижній половинках візерунок нанесений за допомогою палички округлого перетину, на ребрі — нігтьовими вдавненнями. Заслуговує на увагу кількість елементів у кожній з частин малюнка. В одній наколи утворюють 29 відрізків, які розходяться від отвору (кількість днів у синодичному місяці, за місячним календарем, причому, позначений початок відліку), у іншій — 23 вдавнення розташовані колом (можливо, кількість місяців у двох роках, без одного місяця). Дуже ймовірно, що таким чином зображено місячний календар.

У верхніх шарах трапилися три кружала (А.294, 1438/20, рис.2:19), на основі прикрашені прокресленими перехрещеними лініями. Отвір проколений на перехресті цих ліній. Можливо, крім символічного значення, такий орнамент носив і функціональне навантаження (таким чином визначали геометричний центр виробу).

Протягом часу використання попелища кружала змінювалися: зменшувалися їх розміри, відношення діаметру до висоти, але форми залишалися сталими (переважають конічні і зрізаноконічні, а всі інших форм дуже мало). Помітно, що конічні кружала пізніші за зрізаноконічні.

Розкопки М.Я.Рудинського біля Таранового Яру цікаві поєднанням знахідок кружал у могильнику та на поселенні. Кружала в могилах дають, на відміну від селищних, уявлення про спосіб прядіння, а також виступають більш чітким хронологічним та етнокультурним індикатором. Але у Тараноярському могильнику поховання з кружалами відносяться переважно до архаїчного часу. Матеріали ж з поселення дозволяють на масовому матеріалі прослідкувати еволюцію кружал на ширшому часовому проміжку.

Форми кружал у похованнях відповідають формам кружал із попелища. На відміну від більшості виробів із останнього, вони мають темний колір поверхні (окрім найпізнішого — з могили ХІІ), і є меншими, ніж в архаїчних шарах попелища за розмірами. Вироби ж з попелища в ур.Лубенщина відрізняються від всіх інших, хоча також належать до архаїчного часу (зважаючи на описану М.Я.Рудинським кераміку, серед якої багато фрагментів "коряків-?" інкрустованих²²). Можна стверджувати, що вони відносяться або до ранішого часу, ніж більшість знайдених на поселенні та у могильнику (дещо схожі до виробів VI шару попелища V), або ж до традицій виготовлення таких знарядь іншою групою населення.

1. Рудинський М.Я. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника біля с.Мачухи на Полтавщині. — Рукопис. — Київ-Полтава, 1923-1946 // НА ІА НАНУ. — Ф.10. — Р/52. — Спр.18.
2. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.ІІ. — С.58.
3. Там само. — С.76.
4. Щербань А. Класифікація кружал і важків VIII-III ст. н.е. з лісостепу України // УОЖ. — Опішне, 2001. — № 2. — С.14-16.
5. Ковпаненко Г.Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині // Археологія. — Київ, 1970. — Т.24. — С.146-169.
6. Каталог Археологічного відділу (далі — КАВ) Полтавського Народного (Центрального пролетарського) музею // ФПКМ. — Рукопис Рудинського М.Я. — Т.2. — №3352.
7. Рудинський М.Я. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника біля с.Мачухи на Полтавщині. — Арк.10.
8. [Рудинський М.Я.] Матеріали про археологічні розкопки. — Машинопис. — Київ, 1946 // НА ПКМ. — Спр. № 03-5/1. — Арк.7.
9. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. — Рис.3.
10. Рудинський М.Я. Результати розкопів біля с.Мачухи влітку р.1923. — Машинопис. // НА ІА НАНУ. — 1923. — Ф.10. — Р/52. — Спр.18. — Арк.9-10.
11. КАВ. — Т.2. — № 3340.
12. Рудинський М.Я. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника біля с.Мачухи на Полтавщині. — Арк.16-17.
13. КАВ. — Т.2. — № 3662.
14. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. — С.69.
15. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северно-Западном Причерноморье: Проблема формирования белозерской культуры. — Київ: Наук. думка, 1990. — С.49-52.
16. Шарафутдинова Э.С., Каминский В.Н. Михайловский могильник конца эпохи поздней бронзы в Закубанье // СА. — Москва, 1988. — №4. — С.218-219.
17. Березин Я.Б., Дударев С.Л. Могильник "Лермонтовская скала (у реки)" — памятник раннего железного века Пятигорья // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — Ставрополь, 1998. — Вып.1: Археология. — С.171.
18. Галанина Л.К. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника) // СА. — Москва, 1985. — № 3. — С.161; Она же. Раскопки Келермесских курганов // АО 1981 г. — Москва: Наука, 1982. — С.112.
19. Рудинський М.Я. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника біля с.Мачухи на Полтавщині. — Арк.12.
20. КАВ. — Т.2. — № 3362.
21. КАВ. — Т.2. — № 3410; Ковпаненко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — Рис.41:9.
22. Рудинський М.Я. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника біля с.Мачухи на Полтавщині. — Арк.14.
23. КАВ. — Т.2. — № 3391.
24. Афанасьев Г.Е., Козенкова В.И. О неизвестных погребальных комплексах предскифского периода из окрестностей Кисловодска // СА. — Москва, 1981. — № 2. — С.161-177. — Рис.2:5.
25. Ромашко В.А. Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1999. — С.125.

26. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев: Наук. думка, 1968. — С.28.

27. Галанина Л.К. К проблеме взаимоотношений скифов с местами... — С.161; Она же. Раскопки Келермесских курганов. — С.112.

28. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. — С.70.

29. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — Рис.22:13.

30. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. — С.71.

31. Там само. — С.76.

32. КАВ. — Т.2. — № 3616.

Щербань А.Л., Мельникова И.С.
ПРЯСЛИЦА (КРУЖАЛА) ИЗ РАЗКОПОК МИХАИЛА
РУДИНСКОГО ВОЗЛЕ ТАРАНОВОГО ЯРА
Резюме

Анализируется комплекс находок скифского времени — керамических пряслиц (кружал) — грузиков для веретена, выявленных в ходе исследований М.Я.Рудинского Тарановоярского курганного некрополя и зольников на селищах в урочищах Лубенщина и Десятое Поле между сс. Мачехи и Судивка Полтавского района Полтавской области в 1923-1946 гг., хранящихся в Полтавском краеведческом музее.

20.12.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ТА НОВИНОЧЕННЯ

© Сидоренко О.

ЗРУБНИЙ НІЖ З ОКОЛИЦЬ ПИРЯТИНА

Як повідомлялося раніше, в околицях м. Пирятин Полтавської обл., у кар'єрі на правому високому березі р. Удай, восени 2001 р. зруйновано візуально непомітний розораний курган із кількома похованнями, в т.ч. доби пізнього бронзового віку. Неповдалік від нього знайдено втульчастий бронзовий наконечник на списі' ранньозрубної доби.

Нещодавно ще одна знахідка ранньозрубної епохи потрапила до антикварів Лубен. Це типово лубенський двосічний ніж, з листоподібним лезом, ромбоподібним розширенням в його основі перед черешком, кінець якого розклеваний і округлений (рис.). Вздовж довгої вісі виробу помітно проковане ребро на два скати, яке чітко виділене з обох боків. Ніж належить до типу Н-30, за Є.М.Черних², і репрезентує продукцію Донецького металургійного центру доби пізньої бронзи³.

Розміри ножа: довжина — 17,1 см; довжина леза — 10,5 см; його ширина — 3,7 см; довжина черешка — 5,7 см; ширина черешка — 0,9-1,1 см; товщина ножа — 0,3 см (рис.).

Знахідка, виявлена шукачами кольорових металів, була придбана до однієї з київських приватних археологічних збірок.

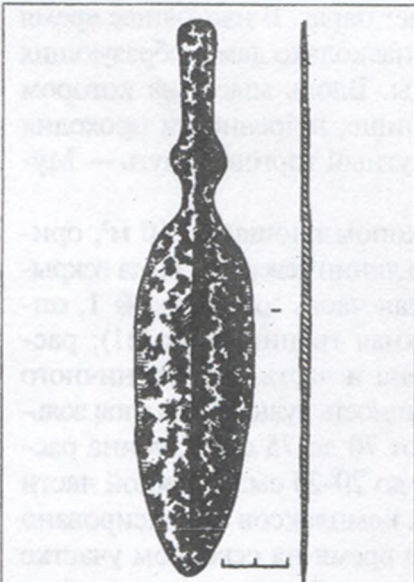

Рис. Пирятин, м., околиці. Ніж. Бронза. Приватна збірка.

Література

1. Сидоренко А.В., Супруненко А.Б. Наконечник копья раннесрубного времени из Пирятина // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1. — С.48.

2. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — Москва, 1976.

3. Татаринцов С.И. Древние горняки-металлурги Донбасса. — Славянск, 2003. — С.104.

© Жуков Ю.С.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЗБРОЯ У ЗІБРАННІ КОМСОМОЛЬСЬКОГО МУЗЕЮ

У фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею зберігається більше 20 зразків військового спорядження давньоруської і козацької доби, накопичених на протязі ряду років. Серед досі неопублікованих — частина речей, передана до фондів музею аматором, учасником археологічних розвідок і розкопок в районі Комсомольська С.О.Єремєєвим.

Так, в 1990 р., при обстеженні околиць с. Григоро-Бригадирівка Кобеляцького р-ну на Полтавщині, було виявлене залізне шилоподібне бронейіне вістря на списі (рис.:3), загальною довжиною 17 см, з пером в 12 см, втулкою у 5 см, діаметром 3 см. У плані атрибуції знахідки можна лише гіпотетично припускати давньоруський час її виготовлення, оскільки подібний тип вістря зустрічається на протязі всієї доби середньовіччя. В 1993 р., при обстеженні околиць с. Пришиб Кременчуцького р-ну, було знайдено залізне чотиригранне втульчасте вістря списа видовженої плескуватої форми (рис.:2), загальною довжиною 26 см, з пером у 15 см, діаметром втулки 2,5 см. Воно має ознаки перехідного типу подібних зразків озброєння, характерні для давньоруських наконечників на списи типу V і X¹. Найближчі аналогії зустрічаємо серед наконечників на списи Волзької Булгарії IX-X ст.², а також пік доби козаччини³. Там же, біля с.Редуги знайдені два залізних вістря стріп ромбної форми (рис.:1), загальною довжиною 7 см, максимальною шириною пера 2,5 см. Вони датуються першою половиною XVIII ст. і походять із решток української хати з комплексом речей фінальної доби Гетьманщини. До речі, це житло було зруйноване кримчаками під час одного із набігів за російсько-турецької війни 1730-х рр.

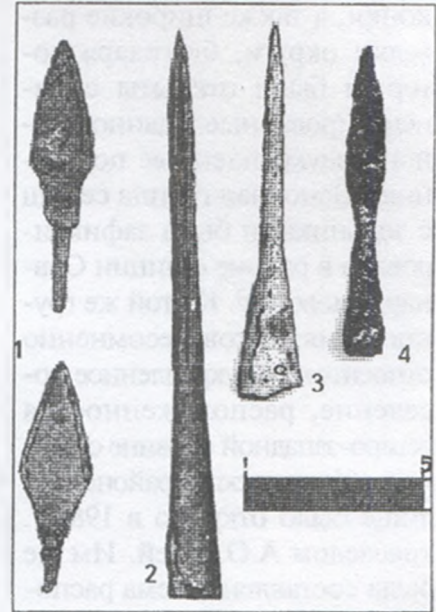

Рис. Предмети озброєння з колекції Комсомольського музею. Зліва.

У 2000 р. музей отримав в дар від мешканця с. Записілля Яременка І.А. залізне вістря на списі, знайдене на присадибній ділянці (рис.:2,4). Довжина вістря — 15 см, найбільша ширина пера — 2 см, його довжина — 8 см, діаметр втулки — 2 см. Порівняно невеликі розміри наконечника, його форма, дають можливість все ж віднести зразок озброєння до числа давньоруських виробів.

Численні знахідки середньовічного військового спорядження в околицях Комсомольська вказують на бурхливу історію району міста, розташованого поблизу стратегічних дніпровських переправ на протязі багатомілітарної історії Полтавщини.

Література

1. Древняя Русь: Город, замок, село // Археология СССР. — Москва: Наука, 1985. — С.309. — Табл.125.

2. Мартынов А.И. Археология. — Москва: Высшая школа, 2000. — С.394.

3. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 2000. — Вып.9. — С.25.

11.12.2002.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОКРУГИ ЛЮБОТИНСКОГО ГОРОДИЩА

На протяжении скифской эпохи одним из крупных ремесленных и, вероятно, торговых центров земледельческих племен, проживавших в верхнем течении р.Северский Донец, являлось Люботинское городище. Еще в середине прошлого века проводились его раскопки, а также широкие разведки округи, благодаря которым были открыты сконцентрированные в данном районе неукрепленные поселения¹. Основная группа селищ с зольниками была зафиксирована в районе станции Совнаркомовская². К этой же группе памятников несомненно относится и неукрепленное поселение, расположенное на северо-западной окраине с.Барчаны Харьковского района. Селище было открыто в 1986 г. краеведом А.О.Зорей. Им же была составлена схема расположения 20 зольников на данном памятнике и снят план селища (рис.1). В ходе разведки выяснилось, что небольшая часть зольных насыпей находится на территории современной сельской жилой застройки. Основное же их количество сосредоточено на соседнем поле и постепенно разрушается ежегодной распашкой. Собраный на поверхности зольников вещественный материал (рис.3:45-50; 4:27,43-53) позволил А.О.Зоре отнести их к скифскому времени. При этом среди собранных предметов материальной культуры попадались вещи различных периодов скифской эпохи. Для получения более полной информации о данном памятнике в этом году был проведен его осмотр и на одном из зольников заложен небольшой раскоп.

Поселение расположено в средней части мыса (рис.1), между двумя глубокими балками, одна из которых (северная) является истоком р.Ревчик, левого притока реки Мерфа, впадающей во Мжу. Плато полого по-

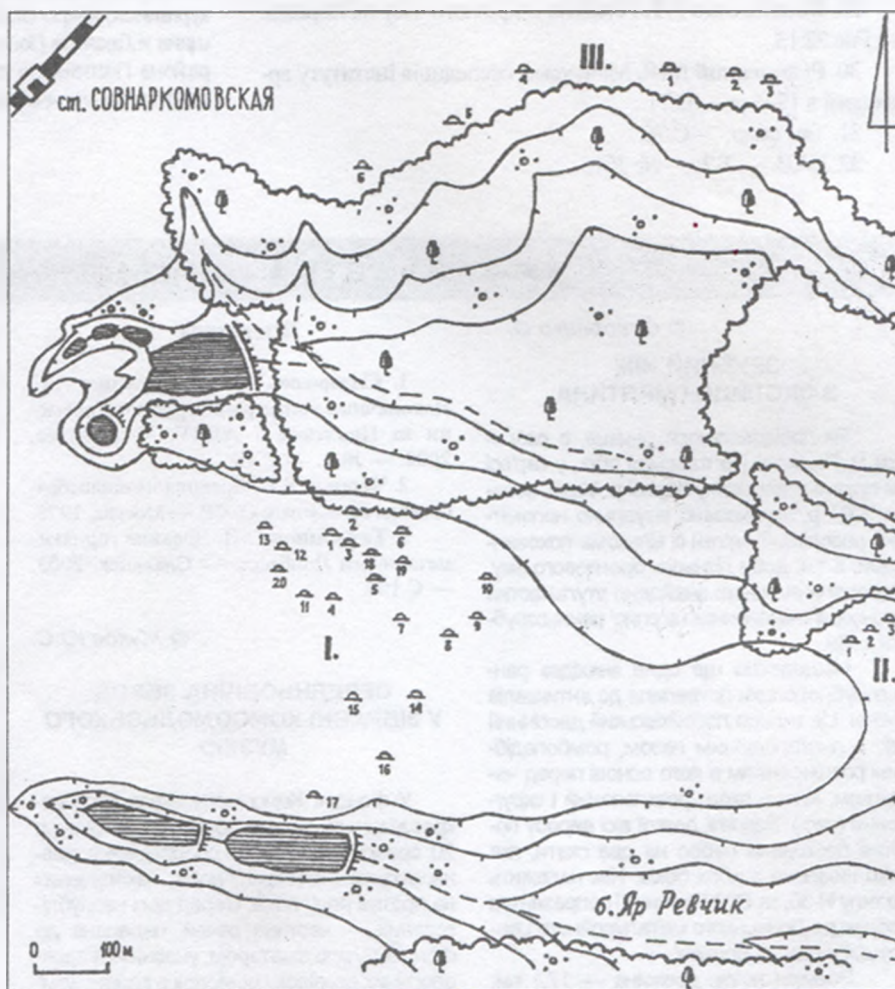
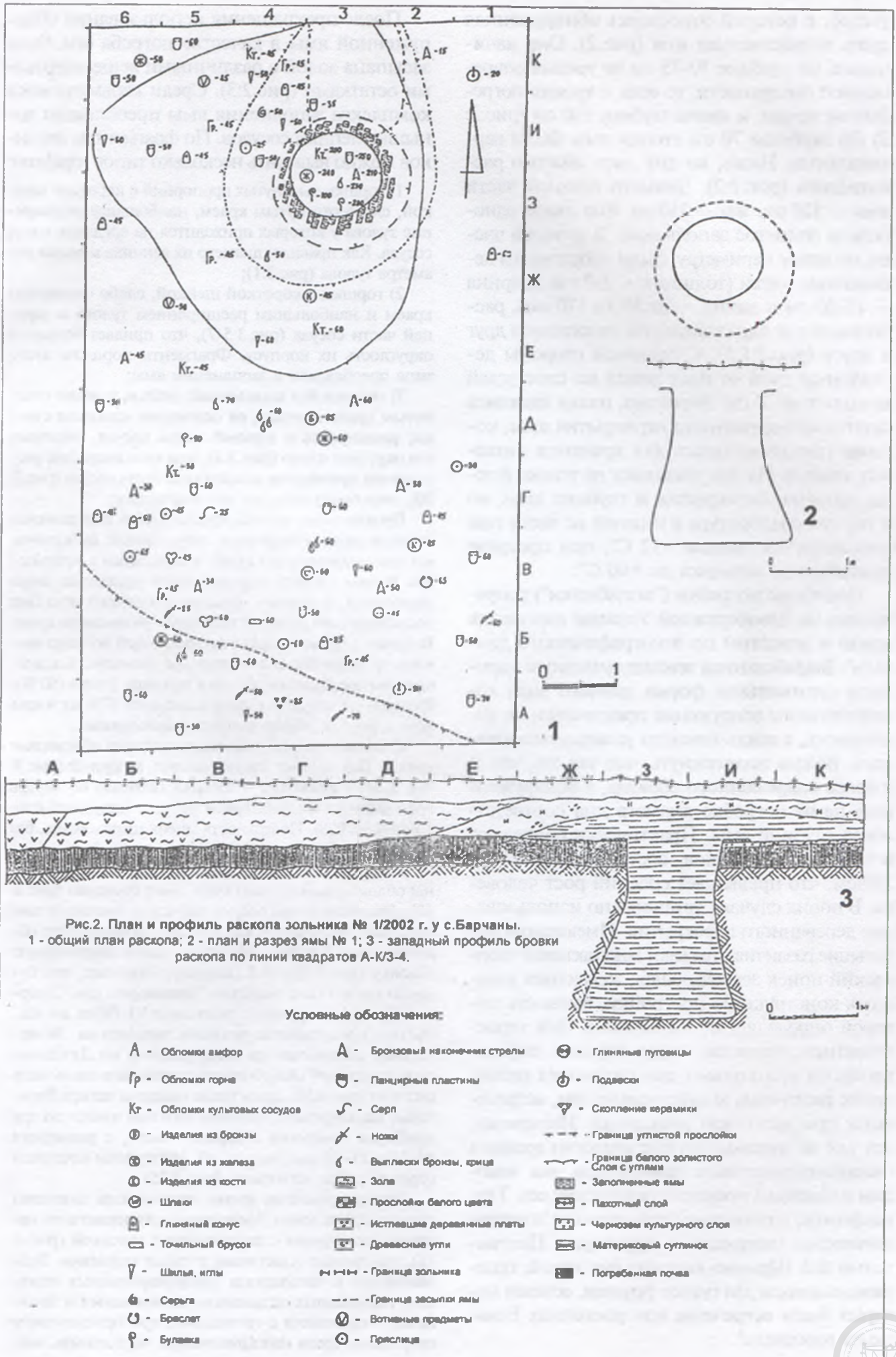

Рис.1. Схема расположения зольников у с.Барчаны. I - группа зольников у с.Барчаны; II - группа зольников "Барчаны-2"; III - группа зольников у хут. Коваленки

нижается к югу, к пойме безымянного пересыхающего ручья, впадающего в балку Ревчик. Таким образом, поселение с севера, востока и юга огибает овраг. В настоящее время здесь сооружено несколько дамб, образующих небольшие пруды. Вдоль мыса, на котором расположено селище, в древности проходил известный сухопутный торговый путь — Муравский Шлях.

В 2002 г. раскопом площадью 60 м², ориентированным по линии север-юг, была вскрыта северо-западная часть зольника № 1, определена его южная граница (рис.2:1); раскопками захвачена и часть межзольничного пространства. Мощность культурного слоя зольника составила от 70 до 75 см. Глубина распашки доходила до 20-25 см. В южной части раскопа никаких комплексов зафиксировано не было. В то же время на северном участке раскопа показался край, вероятно, одной из

усадеб, к которой относилась обнаруженная здесь хозяйственная яма (рис.2). Она началась на глубине 70-75 см от уровня современной поверхности, то есть, с уровня погребенной почвы, и имела глубину 210 см (рис.2:3) До глубины 70 см стенки ямы были вертикальные. Ниже, ко дну, они заметно расширялись (рис.2:2). Диаметр верхней части ямы — 120 см, дна — 210 см. Яма имела однородное зольное заполнение. В верхней части, по всему периметру, были прослежены деревянные плахи (толщина — 1-2 см, ширина — 15-20 см и длина — от 50 до 170 см), расположенные параллельно по отношению друг к другу (рис.2:1,3). С северной стороны деревянный тлен от плах лежал на слое углей мощностью 10 см. Вероятно, плахи являлись остатками деревянного перекрытия ямы, которая предназначалась для хранения пищевых запасов. На это указывают не только форма, наличие перекрытия и глубина ямы, но и то, что температура в нижней ее части при раскопках составляла +12 С°, при прогреве поверхности зольника до +60 С°.

Подобные погребки ("погрібники") сооружались на Левобережной Украине еще не так давно и известны по этнографическим данным³. Выработанная земледельческими народами оптимальная форма данного вида хозяйственного сооружения практически не изменилась, а лишь немного усовершенствовалась. Важно подчеркнуть, что так же, как и у более современного образца, в обнаруженном нами погребке диаметр дна соответствовал глубине ямы. Практически совпадают и глубины погребков, составляющие 210 и 280 см, что превышает средний рост человека. В обоих случаях установлено использование деревянного перекрытия. Имеющиеся небольшие различия отражают многовековой творческий поиск земледельцев, желающих улучшить конструкцию постройки, важность которой определяет ее назначение. Эти характеристики, вероятно, могут служить определенными критериями для уточнения назначения различных хозяйственных ям, встречаемых при раскопках поселений. Интересно, что уже не впервые близкие аналогии древним специализированным комплексам мы находим в недавнем прошлом украинских сел. Так, например, с помощью привлечения этнографического материала с территории Полтавщины Б.А.Шрамко выделил вид печей, предназначенных для сушки фруктов, остатки которых были встречены при раскопках Бельского городища⁴.

После прекращения использования обнаруженной ямы в качестве погреба она была засыпана золой с различными вещественными остатками (рис.2:3). Среди керамического комплекса заполнения ямы преобладали доньшки лепных сосудов. По фрагментам венчиков можно выделить несколько типов горшков:

1) горшки вытянутых пропорций с короткой шейкой, слабо отогнутым краем, наибольшее расширение тулова у которых приходится на среднюю часть сосуда. Как правило, диаметр их венчика меньше диаметра тулова (рис.3:1);

2) горшки с короткой шейкой, слабо отогнутым краем и наибольшим расширением тулова в верхней части сосуда (рис.3:5-7), что придает большую округлость их корпусу. Фрагменты горшков этого типа преобладали в заполнении ямы;

3) горшки без выделенной шейки, с резко отогнутым краем венчика, от основания которого стенки, расширяясь в верхней части сосуда, образуют его округлое плечо (рис.3:8), или максимальное расширение приходится на среднюю часть сосуда (рис.3:10), несколько удлиняя его пропорции.

Практически все обнаруженные в яме венчики сосудов орнаментированы пальцевыми вдавлениями или зашипами по краю, в сочетании с проколами. В двух случаях венчики были украшены лишь проколами. В одном — фрагмент горшка 1 типа был дополнительно украшен наклепным валиком по краю. Встречен фрагмент, орнаментированный по краю венчика не наклепным, а оттянутым валиком. Количественно преобладали обломки горшков 2 типа (50 %). Фрагменты сосудов 1 типа составили 37% от числа всех горшков, обнаруженных в заполнении.

Столовая посуда представлена тремя обломками мисок. Два из них имеют плавно загнутый (рис.3:30), а один фрагмент — сильно загнутый во внутрь край бортика и характерное ребро с наружной стороны (рис.3:28). Поверхность мисок шероховатая, без лощения.

Из других находок в данном комплексе встречены обломок небольшого культового сосудика (рис.3:40), фрагмент ручки сосуда (черпака), биконическое пряслице. Металлических находок немного. Это обломки двух булавок. Железная имеет шаровидную головку (рис.4:30). В.Г.Петренко отмечает, что булавки такого типа наиболее характерны для Северо-Донецкой группы памятников VI-IV вв. до н.э., где они представлены разными вариантами. Значительное количество их обнаружено и на Люботинском городище⁵. От бронзовой сохранилась лишь часть стержня (рис.4:28). Здесь также найдены четыре бронзовые панцирные пластинки. Все они имеют по три пробитых отверстия в верхней части, с размерами 14-18 x 11-12 мм (рис.4:1-4). Интересен костяной струг из ребра животного (рис.4:35).

Ориентировочное время засыпки ямы позволяет определить обломок бронзового трёхлопастного наконечника стрелы с лавролистной головкой (рис.4:18), панцирные пластинки, а также керамика. Преобладание в заполнении профилированных горшков, украшенных пальцевыми вдавлениями и зашипами, в сочетании с проколами, при практическом отсутствии среди них архаических черт декора, поз-

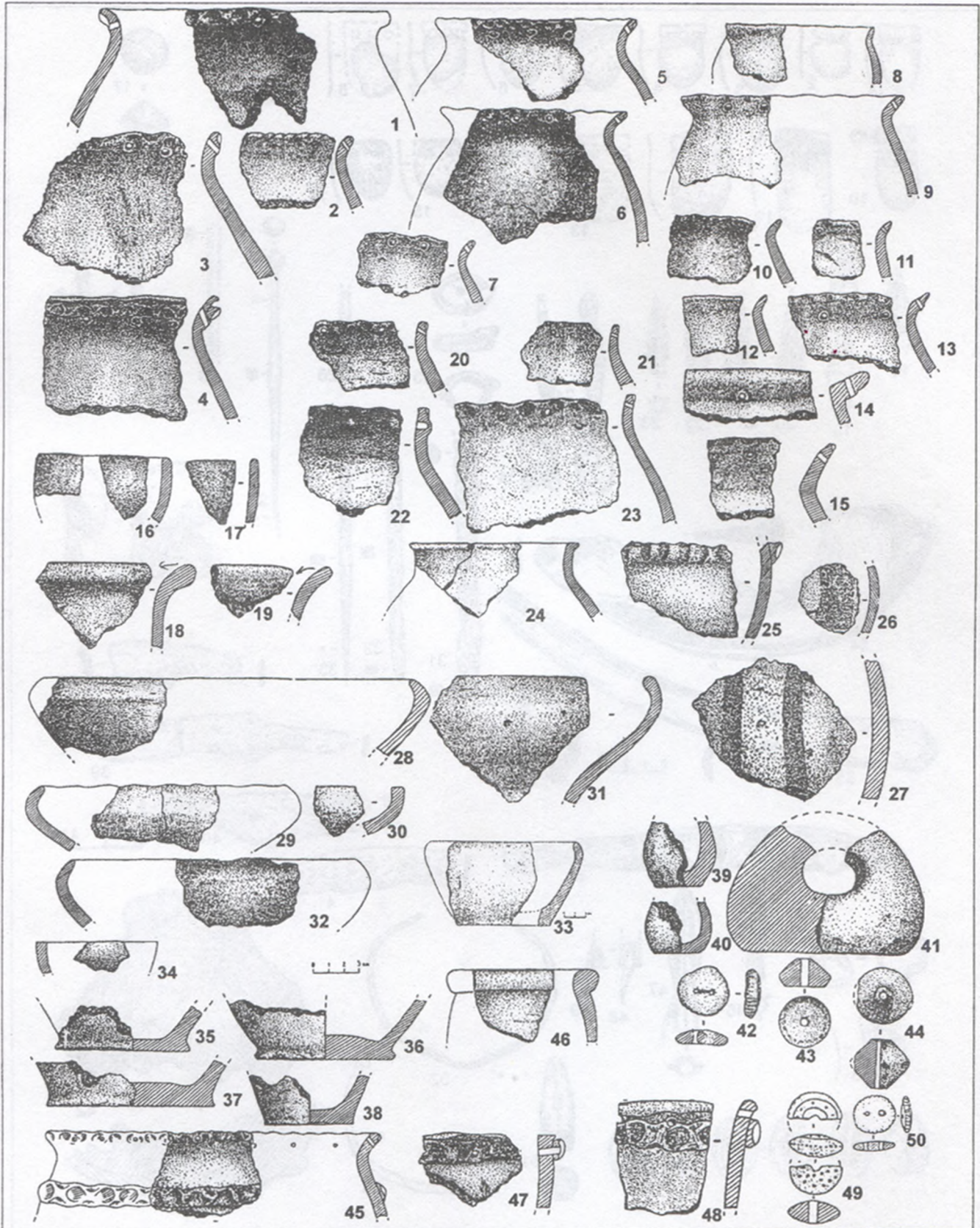

Рис.3. Образцы керамики с поселения у с.Барчаны.
1-44 - раскоп зольника № 1/2002 г.; 45-50 - подъемный материал.

воляет предположить, что данный комплекс прекратил свое существование в V в. до н.э.

Засыпка ямы занимала площадь около 6 м². Сверху данный выброс был перекрыт слоем углей и спрессованной белой золы, напоминающей по своей консистенции известь. Этот слой, мощностью 15-40 см, вероятно, служил для дезинфекции заброшенной хозяйственной ямы. В нём обнаружены венчики 1-3

типов. Количественно преобладали горшки 3 типа (42 %), которые в заполнении ямы были представлены единичными экземплярами (рис.3:12,13). Чуть меньший процент (37%) составляли горшки 1-го типа. Один фрагмент венчика отнесен нами к 4-му типу (рис.3:16), объединяющему баночные сосуды. Соотношение типов орнаментов на сосудах не менялось. Среди горшков второго типа встречен один

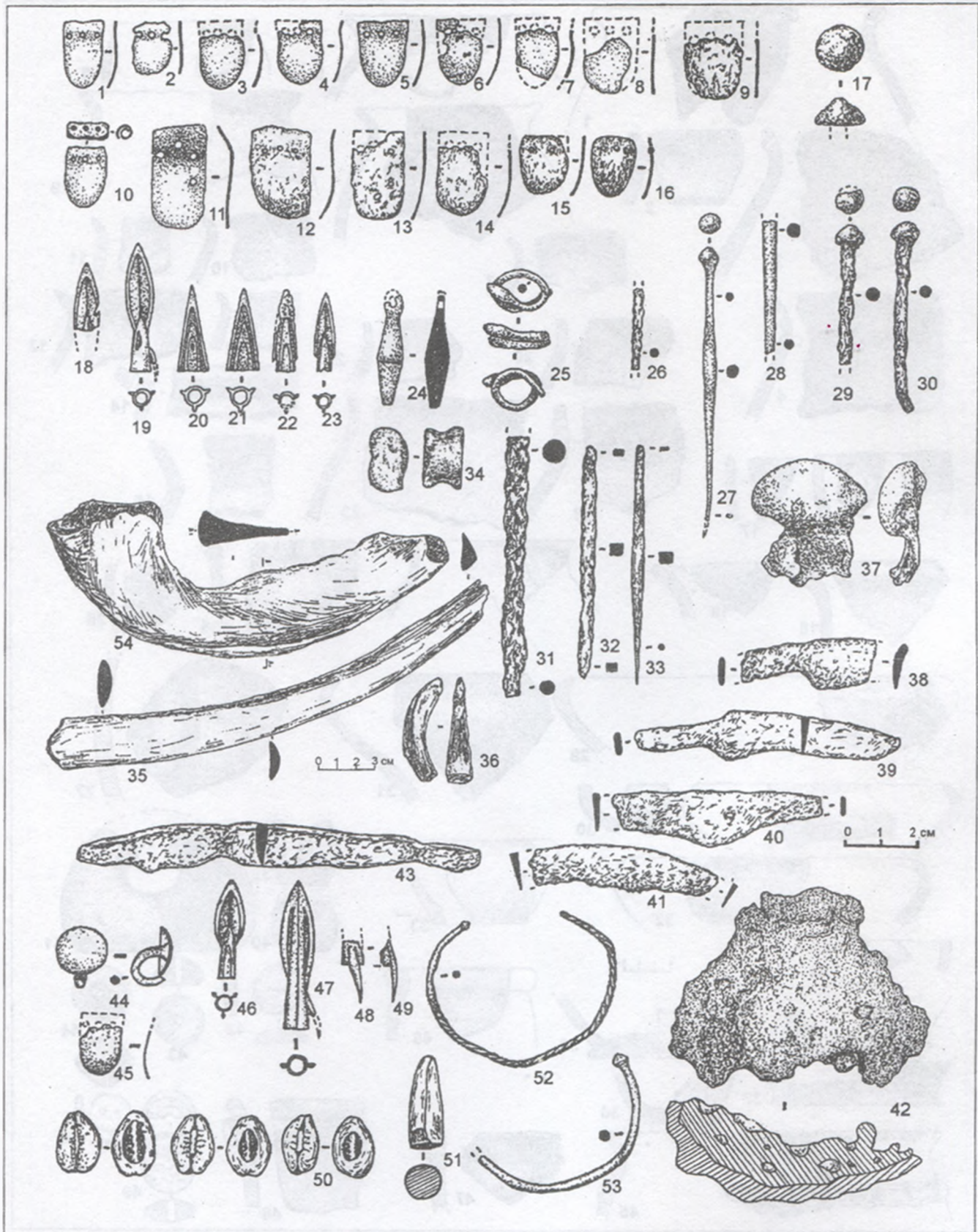

Рис.4. Металлические и костяные предметы с поселения у с.Барчаны.
1-26, 28-42, 54 - раскоп зольника № 1/2002 г.; 27,43-53 - подъемный материал.

фрагмент с налипшим валиком (рис.3:4). Бортики обнаруженных здесь мисок имеют плавно загнутый во внутрь край и полусферическую форму.

Среди индивидуальных находок следует отметить обломок железного ножа (рис.4:38), железную панцирную пластинку (рис.4:12), два железных шила (рис.4:32,33), бронзовое спиралевидное кольцо, выполненное из круглой в сечении проволоки, свернутой в полтора-два оборота. Один конец кольца

сломан (рис.4:25). Такие кольца, по классификации В.Г.Петренко, отнесены ко II типу и характерны для лесостепных памятников, содержащих материалы VI-V вв. до н.э.⁶ Для нас важно, что в данной работе отмечается и находка подобного кольца на Люботинском городище.

В результате дальнейшего функционирования усадебного комплекса, и ссыпания золы в определенное место, образовался золистый слой, перекрыва-

ющий более ранние засыпки, связанные со временем существования ямы и прекращения ее использования (рис.2:3). Мощность слоя, образовавшегося на данном участке раскопа зольника, составила 75 см. В культурном слое зольника обнаружено большое количество обломков глиняной посуды, в том числе фрагменты венчиков горшков. Преобладают обломки горшков первого типа (рис.3:2,4), составляющие 41 %. Горшки второго и третьего типов (рис.3:9,11, 14,15) представлены меньшим числом фрагментов (24 % и 21 %). Четвертый тип представлен лишь одним экземпляром (1,4 %). Среди сосудов, найденных в зольнике, лишь несколько обломков украшено налепным валиком (7 %) и "горошинами" (7,4%). Остальные горшки украшены пальцевыми вдавлениями, защипами, насечками (2 фрагмента) в различных сочетаниях со сквозными проколами. Кроме того, необходимо отметить найденный на глубине 45 см фрагмент стенки сосуда с налепным валиком (рис.3:25). В слое зольника встречен 5-й тип горшков — с плавно отогнутым гладким венчиком (рис.3:18,19) и слабо выраженным профилем, составляющих всего 3 % от числа всех фрагментов. Такие сосуды более широко использовались в позднескифское время⁷. Только в этом слое встречен 6-й тип горшков (рис.3:20-24) с коротким, вертикально поставленным венчиком и плавно расширяющимися к средней части сосуда стенками (10,2 %). Один из горшков имел четко выраженную вертикальную шейку и немного оттянутый край гладкого венчика, образующего рантик (рис.3:24). По внешнему виду он напоминает кувшины⁸.

Особо следует отметить фрагменты стенок лепных горшков, украшенных бурыми вертикальными полосами шириной 0,8 - 1 и 2 см (рис.3:26,27). Фрагменты обнаружены на глубине 65 см, в нижней части зольника. Расписная лепная посуда в скифское время встречается крайне редко, хотя на территории Лесостепи известна в комплексах как предскифского так и раннескифского времени⁹.

Среди мисок преобладают фрагменты с плавно загнутым внутрь краем бортика, полусферической формы (рис.3:31,34). Меньшим количеством представлены миски с выделенным ребром, срезанным краем бортика (рис.3:32) В этом слое встречена одна глубокая профилированная миска небольших размеров с плоским дном (рис.3:33). Миски такого типа получают широкое распространение в более позднее время и обычны в слоях и комплексах конца V и IV вв. до н.э.¹⁰

В нижнем слое зольника на глубине 60 см найден фрагмент стенки античной амфоры с желтым ангобом (вероятно, Хиос), существовавших до середины - третьей четверти VI в. до н.э.¹¹, а на глубине 45 см зафиксирован обломок стенки лесбосской амфоры, точную дату которой определить сложно.

К другим изделиям из глины относятся обычные для поселений несколько обломков пряслиц, "пуговица" с насечками по ребру, обломки конусов и кирпичей (рис.3:41-44).

Изделия из кости представлены обломком тупика из челюсти животного и сточенным астрагалом (рис.4:34,54). Из металлических предметов необходимо отметить 5 бронзовых и 4 железные панцирные пластинки (рис.4:5-10,13,14,16), пять бронзовых наконечников стрел. Самый ранний из них был най-

ден на глубине 50 см, и относится к типу келермеских (рис.4:18). Два базисных наконечника со скрытой втулкой характерны для конца VI и V вв. до н.э. (рис.4:19,20) Последние два наконечника — трехлопастные, с выделенной короткой втулкой (рис.4:21, 22), обычны для V в. до н.э. В этом же слое обнаружены два обломка железных булавок с конической шляпкой (рис.4:17,29), фрагменты двух железных ножей и серпа (рис.4:39-41). Интересна бронзовая биконическая подвеска (рис.4:24). Точные аналогии нам не известны, но предназначалась она, очевидно, для серьги. Серьги с подобными металлическими подвесками вытянутой формы чаще встречаются на территории Лесостепи в комплексах позднескифского времени¹².

В раскопе обнаружены следы металлургического производства. К ним относятся обломки шлака с отпечатками стенок сыродутных горнов ямного типа, предназначавшихся для добычи железа (рис.4:42). Кроме того, очень часто на различных участках раскопа попадались выглексы бронзы (рис.4:37).

В квадратах 2-6/АБ зольник уже не прослеживался (рис.2:1,3). Чернозем культурного слоя на этом участке не имел примеси золы. Среди венчиков горшков количественно преобладают венчики первого типа (46 %) (рис.3:3). Немного меньше найдено обломков верхних частей от горшков второго типа (27 %). Третий тип здесь представлен 4 фрагментами, что составляет 15 %. Обломки горшков шестого типа в этом слое отсутствовали. Четвертый (рис.3:17) и пятый типы составляют по 4 %. Обнаруженные миски имели полусферическую или биконическую форму, загнутый во внутрь край (рис.3:29) Здесь также встречены панцирные пластинки, два железных шила и подвеска из зуба животного (рис.4:11,15,36).

Весь полученный в ходе раскопок материал характерен в основном для V в. до н.э., однако, начало формирования зольника может быть отнесено к более раннему времени. Об этом свидетельствуют встречаемые еще в его слое и засыпке обнаруженного комплекса в небольших количествах ранние типы наконечников стрел, сосуды баночных форм, фрагменты горшков, украшенные по венчику налепными валиками, "горошинами", подлощенная поверхность одной из мисок, расписная местная керамика, обломок стенки хиосской античной амфоры со светлым ангобом, обломок стенки сосуда с налепным валиком.

Вероятно, в первой половине V в. до н.э. использованная хозяйственная яма была засыпана, а затем перекрыта слоем золы и углей. Временной промежуток между данными действиями незначителен. Керамический материал этих слоев практически не различается и характеризуется преобладанием типов посуды, получивших широкое распространение, начиная с V в. до н.э. Так, ведущими формами горшков являются профилированные сосуды с плавно или резко (раст-

руб) отогнутым краем венчика, округлыми боками и стенками, заметно сужающимися ко дну, а основным, доминирующим украшением этого вида керамики — пальцевые защипы, вдавления, в сочетании с проколами. Часть сосудов имеют гладкий венчик. Большинство доньшек горшков имеют на краю небольшое расширение, образующее рантик. Столовая посуда не орнаментирована и представлена мисками различных форм обычных для V-IV вв. до н.э. типов. Характерны для этого периода и обнаруженные культовые сосудики. В единичных экземплярах попадаются фрагменты горшков и мисок, которые получают наибольшее распространение в более позднее время и станут обычными для конца V и IV ст. до н.э. В целом керамический комплекс находит более полные аналогии среди материалов лесостепных памятников конца VI-V и V вв. до н.э.¹³ Дополняют картину численно преобладающие наконечники стрел V в. до н.э., панцирные пластинки и украшения (кольцо и подвеска), характерные для данного периода. Таким образом, основное время существования жизни на этом участке селища можно ограничить V в. до н.э.

Важно отметить, что на поверхности зольников этого поселения собран материал и более раннего времени, характерный для первой половины VI или даже конца VII вв. до н.э. (рис.3:45-48;4:47,50,51). Однако слои и комплексы столь раннего периода ни на данном, ни на других исследованных методом раскопок селищах, относимых к округе Люботинского городища, а также находящегося на соседнем плато городища у с.Караван, пока не зафиксированы. Само городище Караван существует с V в. до н.э.¹⁴ Вероятно, и Люботинское городище возникает не в конце VIII в. до н.э.¹⁵, а значительно позже, так как, несмотря на присутствие здесь предметов столь раннего времени, комплексы этого периода и даже первой половины VII в. до н.э. не выделяются¹⁶. Кроме того, вероятно, не ранее VI в. до н.э. начинает функционировать и проходивший поблизости сухопутный торговый путь. К VI в. до н.э. относится и наибольшая концентрация поселений вблизи Муравского Шляха.

Литература

1. Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998.

2. Шрамко Б.А. Поселения скифского часу в бассейне Днэ // Археологія. — Київ, 1962. — Т.14; Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — Київ: Наук. думка, 1997. — С.127-129.

3. Граб В.І. Погрібник // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — №2. — С.55-56.

4. Шрамко Б.А. Особый тип печек скифской эпохи // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — №1. — С.65-67.

5. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Д4-5. — С.14-15. — Табл. 9:28,29,30,32,33.

6. Там же. — С.59. — Табл. 51:12-15.

7. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — Киев: Наук. думка, 1989. — С.41. — Рис.10.

8. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1967. — Вып.Д1-4. — С.123. — Табл.7:2

9. Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII-IV вв. до н.э. курганного могильника у с.Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001. — С.56, 117. — Рис.30:8; Обломок лощеного черпака, украшенного красными полосами по тулову и ручке. — Инд. №237. — Зап.Бельск. — Зольник № 28. — Раскопки И.Б.Шрамко, 1994 г.

10. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья... — С.23. — Табл.9; Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скородь С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья. — Киев: Наук. думка, 1989. — С.109. — Рис.34:1,2; Супруненко А.Б. Раскопки Бельского курганного некрополя "Б" // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.111; Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. — Москва, 1999. — С.75. — Рис.4; и др.

11. Лейпунская Н.А. Амфоры Хиоса и ольвийско-хиосские торговые отношения // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — Київ, 2001. — С.6-8.

12. Петренко В.Г. Украшения Скифии... — С.39. — Табл. 26: 18.

13. Шрамко Б.А. Селище та могильник ранньої залісної доби біля с.Островецькі // АП УРСР. — Київ, 1956. — Т.VI. — С.60-65. — Табл.ІІ; Шрамко Б.А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — Москва, 1957. — №1. — С.170, 186. — Рис.1; 6; Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья... — С.22-23. — Табл. 9:2,3,12; Бессонова С.С., Скородь С.А. Мотронинское городище. — Киев-Краков, 2001. — С.57-61 и др.; Медведев А.П. Ранний железный век... — С.67-75.

14. Шрамко Б.А. Городище скифского времени у с.Караван на Харьковщине // КСИА АН УССР. — Киев, 1957. — Вып.7; Он же. Следы земледельческого культа... — С.182.

15. Шрамко Б.А. Люботинское городище... — С.125.

16. Там же. — С.30-32, 92-93 и др.

Шрамко І.Б.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРУГИ ЛЮБОТИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

У публікації наводяться результати невеликих досліджень охоронного характеру на селищі скифського часу поблизу с.Барчани Харківського району Харківської обл. Наводиться характеристика здобутих знахідок та висновки про існування життя на дослідженій ділянці поселення у V ст. до н.е.

05.12.2002.

ДО ПИТАННЯ ВИДІЛЕННЯ ТАК ЗВАНИХ 'СЕЛИЩНИХ КУЩІВ' НА ПАМ'ЯТКАХ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НИЖНЬОГО ПОВОРСКЛЯ

Незважаючи на багаторічні археологічні розвідки та розкопки поселень скіфської доби Посульсько-Ворсклинського межиріччя, коли їх число на території Полтавської області на сьогодні наближається до трьохсот, можна говорити про нерівномірність дослідження цих пам'яток. Особливо це стосується Попсілля та Посулля і пов'язане з великою територією, де проводяться дослідження, значною густотою пам'яток цієї пори, браком необхідної кількості археологів, а на сьогодні — і коштів на подальші розвідки та розкопки. Деякі мікрорегіони, наприклад, Велике Більське городище та його околиці, вивчені непогано, хоча і неповністю¹. Свідчення тому, роботи останніх років, в ході яких виявлено чимало нових пам'яток скіфського часу².

На кінець 80-90-х рр. ХХ ст. була здобута необхідна археологічна база, на основі якої постало питання розробки територіальних структур раннього залізного віку. Роботи у цьому напрямку ведуться Б.А.Шрамком, Ю.М.Бойком — для Більського³, Ю.В.Болтриком і О.Є.Фіалко — для Басівського⁴, В.В.Приймаком — для Сухоносівського городищ⁵.

Пам'ятки скіфського часу нижньої течії Ворскли досліджувалися М.Я.Рудинським⁶, О.К.Тахтаєм⁷, В.А.Грінченком⁸, М.О.Макаренком⁹, О.С.Федоровським¹⁰, І.І.Ляпушкіним¹¹, В.П.Андрієнком¹² і вивчені порівняно непогано. У 80-90-х рр. ХХ ст. в цьому регіоні працюють експедиції Полтавського краєзнавчого музею¹³, Полтавського педуніверситету¹⁴, НМЗУГ¹⁵ і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації¹⁶.

Саме у 1920-х рр. М.Я.Рудинський та його учні — О.К.Тахтай, В.А.Грінченко — здійснюють розвідкові роботи на Ворсклі та Коломаку¹⁷. Їх результатом стало виявлення ряду поселень і могильників скіфського часу. Зокрема, у 1922 р. М.Я.Рудинський відкрив селища в ур. Десяте Поле та Лубенщина, а поряд — в ур.Таранів Яр — курганий некрополь (близько 160 насипів), найбільший у Нижньому Поворсклі. Дослідження на цих пам'ятках із великими перервами, пов'язаними з участю археолога в організації вивчення пам'яток в зоні спорудження Дні-

прогесу, репресіями тощо, тривали до 1946 р. На могильнику було розкопано 38 курганів, де виявлено 49 поховань¹⁸. З ряду причин матеріали з цих розкопок і досі повністю не введені до наукового обігу. На основі своїх досліджень М.Я.Рудинський дійшов до висновків про генетичні зв'язки землеробсько-скотарського населення басейну Ворскли із сусідніми племенами Дніпровського лісостепового Правобережжя, що виникли у зв'язку з переселенням сюди останніх¹⁹.

У Нижньому Поворсклі виділяють два мікрорегіони концентрації пам'яток скіфського часу — Мачухський та Пожарнобалківський²⁰. При більш уважному дослідженні на згаданій території встановлено, що таких мікрорегіонів набагато більше.

Вивчення просторових систем проводилося на основі робіт попередників та суцільних археологічних розвідок, здійснених автором у 80-90-х рр. ХХ ст. у Полтавському (на території Судіївської та Мачухівської сільрад) та у Новосанжарському районах (в межах Старосанжарської сільради), де виявлено значну кількість пам'яток скіфського часу. У даній роботі розглядаємо лише два виділених нами «селищних кущі» — Шевченківський і Судіївський (рис.). Слід відмітити, що археологи відзначають існування подібних «кущів» і у Дніпровському лісостеповому Правобережжі, зокрема, у Пороському регіоні²¹, хоча це питання для пам'яток скіфського часу залишається не розробленим.

Шевченківський кущ пам'яток складається з шести поселень та місцезнаходжень. Загальна площа поселень — більше 115 га. Нижче подаємо їх опис.

1. Селище *Мачухи-1*. Розташоване по правий бік Ворониної (Воронівської) балки, в ур.Десяте поле, між сс.Шевченки та Судіївка. Частина попелищ поселення знаходяться на території Новосанжарського району. Прив'язка цього селища до с.Мачухи помилкова, але так як вона була введена давно, ще М.Я.Рудинським, і закріпилася у науковій літературі, ми її не відкидаємо. Топонім «Таранів Яр» жителями навколишніх сіл не використовується. Його, як і топонім «Десяте поле», пам'ятають лише старожили. Площа селища — близько 27 га (900х300 м). На території помітні рештки 36 попелищ, висота найвищих досягає 1,2 м, а діаметр — 35 м. Поселення попередньо датується кін. VIII-V ст. до н.е.

2. Селище *Шевченки*. Складається з трьох, виявлених розвідками, пунктів (пп. 1, 2 та 3). Їх загальна площа, враховуючи знищену автодорогою Полтава-Кременчук, ста-

Рис. Схема розташування пам'яток археології скіфського часу у Нижньому Поворсклі:

I — Шевченківський куц пам'яток;

II — Судівський куц пам'яток;

● — селища;

▲ — могильники;

— — імовірне розташування стародавніх шляхів.

новила більше 50 га. Попередні хронологічні рамки існування життя на селищі — VII-III ст. до н.е.

Пункт 1. Знаходиться на північній околиці села. Частина поселення знаходиться під житловою забудовою тагородами місцевих жителів. Площа — більше 36 га (800х450 м). На поверхні — близько 20 дуже розораних підвищень чи плям — залишків попелищ.

Пункт 2. Знаходиться за 0,3 км на схід від села, в ур. Гусачине, на узліссі. Площа — 2,5 га (250х100 м). На розораній поверхні помітна світлоглиняна пляма, мало схожа на попелище. Шурфуванням встановлено, що товщина культурного шару на поселенні — 0,4 м. За нечисленними знахідками, його можна віднести до IV-III ст. до н.е.

Пункт 3. Знаходиться за 0,2 км на північний схід від с.Шевченки, по лівий бік від траси Полтава-Кременчук, у верхів'ї Бутової балки та в ур. Орихівський вибалок. Площа пам'ятки — близько 15 га (500х300 м). Виявлені 11 попелищ, висотою 0,2-0,6 м, діаметром 20-30 м.

3. Місцезнаходження **Шевченки-6** з матеріалами скіфського часу та черняхівської культури виявлене справа від Воронівської балки, неподалік селища Мачухи-1, між двома ярами, вкритими лісом. Площа пам'ятки — 1 га (250х30-50 м). Датується місцезнаходження — V-IV ст. до н.е.

4. Селище **Лубенщина-1.** Знаходиться справа від балки, що впадає у Паськів яр, на території Новосанжарського району, в ур.Лубенщина. На поверхні прослідковані сліди попелищ. Їх кількість, як і площу пам'ятки, визначити не вдалося. Площа селища — близько 12 га (400х300 м). Очевидно, поселення відноситься до ранньоскіфського часу.

5. Селище **Судіївка-3.** Розташоване між балками Паськів Яр та Воронина. Площа пам'ятки становить близько 9 га (450х200 м). На території зафіксовано два попелища. Попередньо селище можна датувати кін. VI-III ст. до н.е.

6. Місцезнаходження **Судіївка-4.** Виявлене зліва від Воронинної балки, на околиці Тараноярського могильника. Матеріали скупчені на площі 0,04 га (20х20 м). Очевидно, пам'ятка відноситься до пізньоскіфського часу.

Судівський куц пам'яток складається з п'яти поселень. Загальна заселена площа становила більше 81 га.

1. Селище **Снопове** складається з двох пунктів. **Пункт-1** розташований в 0,6 км на південь від господарського двору місцевого СТОВ, справа від балки (незначна кількість археологічного матеріалу виявлена і на її лівому боці), яка впадає, у свою чергу до Сороківської балки. Площа поселення — близько 30 га. На поверхні помітні 14 попелищ висотою 0,2-1,0 м та діаметром 30-50 м. Товщина культурного шару у закладених шурфах — 0,3 та 0,8 м. Пункт відноситься до кін. VIII-VI ст. до н.е.

Пункт-2 знаходиться на північний схід від попереднього поселення, дещо вглиб водорозділу. У давнину ці пункти були однією пам'яткою. На ній зафіксовано 7 розораних попелищ висотою 0,2-0,4 м і діаметром до 20 м. Площа, на якій зібрані уламки кераміки, становить близько 15 га (500х300 м). Попередньо, знахідки з пам'ятки можна датувати VI-V ст. до н.е.

2. Селище **Снопове-3** розташоване в 1,0 км на південь від села. Його площа — 9 га (450х200 м). Відсутність попелищ, крім одного, що розташоване біля краю поселення, та чорнолискованої кераміки, вказують на більш пізній час заселеності (V-III ст. до н.е.).

3. Селище **Судіївка** складається з двох пунктів (пункти 1 та 2). У давнину вони були одним цілим. Їх загальна площа, враховуючи знищену автотрасою Полтава-Кременчук, становила близько 16 га. Попередні хронологічні рамки існування життя на селищі — VII-V ст.

Пункт-1 виявлений за 1,0 км на південний-захід від господарського двору СТОВ «Краяни», справа від Сороківської балки. На поверхні знаходяться шість попелищ. Мас площу — 7 га (350х200 м).

Пункт-2 знаходиться з обох боків від Сороківської балки, що бере тут свій початок, зліва від шосе Полтава-Кременчук, котре розділяє ці два пункти. Площа пам'ятки — 8 га (400х200 м). Виявлені три попелища. Їх висота, — 0,2-0,6 м, діаметр 20-30 м. У двох шурфах товщина культурного шару становила — 0,8-0,9 м. Знахідки із селища належать до VII-VI ст. до н.е.

4. Селище **Шевченки-4** виявлене в 1,3 км на північ від с.Шевченки, зліва від Сороківської балки. Площа — близько 8 га (400х200 м). На поверхні зібрано невелику

кількість знахідок, серед яких уламок вінця черпака з S-подібним штампом. Датування поселення широке — кін. VIII-III ст. до н.е. — і потребує уточнення.

5. Селище **Шевченки-5** виявлене справа від Сороківської балки. На його території зустрічаються матеріали пізньоскіфського часу і черняхівської культури. Має площу близько 1,5 га (300x50 м).

Слід відзначити, що територія, на якій розташовані досліджувані пам'ятки, належить до типового українського лісостепу, знаходиться у межиріччі Ворскли та її правої притоки Полузир'я. Цей мікрорегіон порізаний густою сіткою довгих і нерідко досить глибоких балок, по яких протікають чи нещодавно протікали струмки. Тут збереглися повністю не виведені у XIX-XX ст. залишки дібров. Природньо-кліматичні умови, чорноземні ґрунти, долини балок сприяли заселеності цих територій, зайняттям тогочасних жителів землеробством і скотарством.

При картографуванні помітно, що поселення тяжіють до берегів балок. Причому, поселення розміщуються в їх верхів'ях. Крім того, селища Мачухи-1 та Шевченки (пункти 2, 3) знаходилися на узліссях. Зараз на ріллі помітно, що їх межею був ліс. До речі, подібне явище відзначене і на селищі Опішня-10 в Зінківському районі Полтавської обл.

Дані «селищні кущі» не розташовані поблизу водних артерій, так як пам'ятки поблизу сс.Пожарна Балка, Старі Санжари, Ганжі, засновані на правому корінному березі р.Ворскла. Але однією з важливих, на нашу думку, умов, яка сприяла заселенню цього мікрорегіону, була стародавня дорога, що проходила по водорозділах рр.Ворскла, Полузир'я і балок, що в них впадають. Очевидно, вона існувала ще з епохи бронзи. Свідченням тому є кургани, розташовані неподалік. Спостерігається, що дорога оминала балки. Її проходження від смт.Нові Санжари картографують селища скіфського часу біля сс.Рукасі, Ганжі, Старі Санжари, Шевченки, Судіївка, Мачухи, Байрак. Далі вона розгалужувалася. Одна із доріг прямувала в район сучасного с.Абазівка, де розміщувався куш поселень і брід через р.Полузир'я. Інша — повертала направо, у бік с.Супрунівка, де також виявлено чимало селищ. Напевне, в околицях сучасного с.Старі Санжари існувало ще одне відгалуження до так званого Сенчарівського (Старо-Санжарівського броду), відомого за доби пізнього середньовіччя. Його позначають ряд поселень у околицях цього села. Навпроти, вже на лівому березі Ворскли, неподалік сс.Мала Перещепина і Пристанційне, розташована ще одна група селищ скіфської доби.

Всі виявлені пам'ятки відносяться до типу відкритих поселень. Вони не існували у безпосередній близькості від городищ, під їх прикриттям, як це спостерігається у Середньому чи Верхньому Поворсклі. Варто відмітити, що це одна з характерних особливостей не тільки досліджуваних «кущів», а й всього Нижнього Поворскля, де відсутні на даний час городища, які належать до скіфського часу. Очевидно, є помилковим віднесення одного із Старосанжарських (Решетняківських) городищ до цього періоду. Наші розвідки на Старосанжарському городищі виявили на його території лише кургани скіфської епохи. Збори на поверхні укріплення та спостереження у відслоненнях кар'єру, що розташований на території пам'ятки, не зафіксували культурного шару скіфського часу. Городище належить до роменської культури та давньоруської доби²².

Судячи зі знахідок, найранішими поселеннями у Шевченківському кущі були селища Мачухи-1, а в Судіївському — Снопове (пункт-1). Початок їх існування можна віднести до кін. VIII-VII ст. до н.е. На цих пам'ятках знайдено деталі кінської вузди й уламки кераміки, що датуються цим періодом. До цього часу, або, вірогідно, дещо пізнішого, можна віднести селища Судіївка (пункти-1, 2), Шевченки (пункт-1). Серед підйомних матеріалів на цих двох селищах зустрічається незначна кількість знахідок кін. VIII ст. до н.е. Поодинокі предмети кін. VIII - поч. VII ст. до н.е. виявлені і на поселенні Шевченки-4. Та лише на селищах Мачухи-1 і Снопове-1 ці ранні матеріали зустрічаються масово.

Очевидно, що селища Мачухи-1 і Снопове-1 були першопоселеннями у даному мікрорегіоні. Вони стояли на правому березі балок. Курганні могильники, в яких починають ховати своїх померлих першопоселенці, розташовувалися поряд, з протилежного боку обводнених балок. Слід відзначити, що це характерно ні тільки для нижньоворсклинських пам'яток і пов'язане із тогочасними віруваннями. Як не згадати річку Стікс у стародавніх греків. У кінці VI - на початку III ст. до н.е. освоюються всі доступні береги навколишніх балок (Судіївка-3, Шевченки-6 та ін.), або селища вклинюються вглиб лісу (Шевченки-2). Нові пункти виникають на периферії старіших (Снопове-2, Шевченки-3, Шевченки-5). Іноді, поселення знаходилися поряд із могильниками, на лівобіччі балок. Можливо, у цей час проходять певні зміни у поховальному обряді місцевих племен, або це викликане браком орної землі.

З'ясовано, що селища, так би мовити, групуються навколо курганних могильників, кількість насипів яких є різною. Судіївський курганний некрополь, навколо якого концентруються згадані поселення, знаходиться на мису, утвореному Сороківською балкою та меншою, що впадає до неї, і витягнутий зі сходу на захід. Висота насипів — 0,1-1,6 м, діаметр — 16-30 м. На розораній поверхні помітні більше 50 насипів. Схожу топографію має і Тараноярський могильник. Він розташований також на мису, між Ворониною балкою і Паськовим яром. На пам'ятці нараховувалося близько 160 насипів. На сьогодні їх вже не більше 80-ти. Інші розорані чи розкопані М.Я.Рудинським.

Кількість курганів у могильниках залежала від густоти заселення даного мікрорегіону та тривалості існування поселень. Але, як і на інших некрополях цього часу, спостерігається, що ця кількість не завжди відповідає площі селищ, густоті населення виділених мікрорегіонів. Треба зважати, що у могильниках існували парні або й колективні, а також впускні поховання. Наприклад, останні відомі на Тараноярському могильнику. Виявлені вони і на інших могильниках, зокрема на Малотростянецькому²³ та в околицях Більського городища²⁴. Частина населення могла бути похована і без спорудження над ними насипів, на території поселень. Подібні захоронення є на території Західного укріплення Більського городища. Грунтові могильники у досліджуваному регіоні не виявлені.

Таким чином, можна ствержувати, що групи поселень Шевченківського та Судіївського «кущів», які належали до кін. VIII - поч. III ст. до н.е., об'єднувалися зоною зі спільним курганним могильником і, вочевидь, склали територіально-родову общину. Ці общини, у певній мірі, були автономними за своїм соціально-економічним розвитком.

Надалі, з розширенням територій, на яких будуть проводитися суцільні археологічні розвідки, виділяться і нові поселенські кущі. За попередніми даними, у Нижньому Поворсклі такими будуть Старосанжарський, Малотростянецький, Мачухівський, Кислобалківський, Абазівський та ін.

Література

1. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — С.34; Шрамко Б.А. Перелік пам'яток археології на території та у найближчих око-

лицях Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — С.195-197.

2. Степанович С.П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.87-92; Кулятова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.121-137; Гавриш П.А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.28; Кулятова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Звіт про рятівні археологічні дослідження ділянки поселення скифського часу в ур.Холодівщина поблизу с.Більськ Котелівського району Полтавської області восени 2000/1 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр.327. — 86 арк.; Гейко А.В., Коваленко О.В., Салегін С.В., Рейда Р.М., Луговий Р.М., Троцька В.І. Звіт про археологічні дослідження у Полтавській області у 2001 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр.340. — Арк.7 та ін.

3. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — С.19-24; Бойко Ю.Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н.э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) // Древности. — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. — С.30.

4. Болтрик Ю.В., Фялко Е.Е. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: ТД (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: изд. ХИАО, ХГУ, 1995. — С.44-46.

5. Приймак В.В. Элементы просторовых систем I тыс. до н.э. с территории Днепропольского Левобережья в свете диахронного анализа // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения. — Запорожье: изд. ЗГУ, МГУ, ИА НАН Украины, 1999. — С.211-213.

6. Рудинський М.Я. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника біля с.Мачухи на Полтавщині. — Київ-Полтава, 1923-1946 // НА ІА НАНУ. — Ф.10. — Р/52. — Стр.18; Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.29-62; Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946) // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.2. — С. 53-79.

7. [Тахтаї А.]. Археологічна робота Музею в 1926-1927 рр. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПКМ, 1928. — Т.1. — С.284-289.

8. Ковпаненко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — С.83.

9. [Тахтаї А.]. Археологічна робота Музею... — С.288-289; Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.19.

10. Кулятова І.М., Супруненко О.Б. Курган скифського часу в околицях Полтави (за розкопками О.С.Федоровського) // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.20-24.

11. Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — Москва, 1951. — Т.ХV. — С.17-43; Ляпушкин И.И. Поселения эпохи железа в бассейне р.Ворсклы // КСИИМК. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1947. — Вып.21. — С.96-98; Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.

12. Андриченко В.П. Раскопки поселения у с.Пожарная Балка // АО 1979 г. — Москва: Наука, 1980. — С.246; Андри-

енко В.П. О материалах раскопа 11 поселения Пожарная Балка-2 // ОИПАГ: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1989. — С.47-49; Андриенко В.П. О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе // ТД обл. науч.-практ. семинара. — Донецк изд. Дон. ОКМ, 1989. — С.141-143; Андриенко В.П. О находках бронзовых стрелявидных удил на поселении Пожарная Балка // Киммерийцы и скифы: ТД Международной науч. конф., посвящ. памяти А.И.Тереножкина. — Мелитополь: изд. ИА АН Украины, 1992. — С. 8-9; Андриенко В.П. Курганы раннескифского времени у с.Пожарная Балка // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: ТД (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: изд. ХИАО, ХГУ, 1995. — С. 43-44.

13. Супруненко А.Б. Материалы скифского времени из разведок и раскопок Полтавского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы: ТД Всесоюзного семинара, посвящ. памяти А.И.Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч.П. — С.74-75. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... — С.25; Кулатова Л.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти верхньої течії р.Ползузір'я // ПІАЗ. — Полтава: вид. ПКМ, 1993. — Ч.1. — С.54-64.

14. Гейко А.В., Гавриш П.А. Поселение VII-VI вв. до н.э. у с.Шевченки // ОИПАГ: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.31; Гейко А.В., Гавриш П.А. Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворсклье // ОИПАГ: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: вид. ПКМ, 1990. — С.142-143.

15. Гейко А.В. Розвідки у Нижньому Поворсклі (Полтавський район) // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.79-80.

16. Супруненко О.Б., Золотницький Б.І., Кулатова Л.М. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.64-77; Кулатова Л.М. Розвідки в Полтавському районі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1-2. — С.84-86.

17. Рудинський Михайло. Кантамирівські могили римської доби // Зап. ВУАН. — Київ: вид. ВУАН, 1930. — Т.1. — С.127-154.

18. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946). — С. 53-79.

19. Там само. — С.53, 77-78.

20. Болтрик Ю.В. Основні скупчення поселенських структур в Середньому Подніпров'ї // Дослідження старожитностей України: ТДНК Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. — Київ: вид. НМГУ, 1993. — С.42.

21. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — Киев: Наук. думка, 1989. — С.24.

22. Гейко А.В., Коваленко О.В., Салстін С.В., Рейда Р.М. Звіт про археологічні дослідження у Полтавській та Черкаській областях у 2000 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.305. — Арк.13.

23. Гейко А.В. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с.Малий Тростянець // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.91-94.

24. Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — Харьков, изд. ХИАО, 1994. — С.123; Мурзин В.Ю., Ролье Р., Хери В., Махорных С.В., Белоусов В.П. Исследования совместной украинско-немецкой экспедиции в 1998 г. — Киев: изд. ИА НАН Украины, 1999. — С.4-30.

Гейко А.В.

К ВОПРОСУ О ВЫДЕЛЕНИИ ТАК НАЗЫВАЕМЫХ "КУСТОВ СЕЛИЩ" НА ПАМЯТНИКАХ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В НИЖНЕМ ПОВОРСКЛЬЕ

Резюме

На основе сплошных археологических разведок, проведенных в Нижнем Поворсклье (Полтавский и Новосанжарский районы Полтавской области), рассматриваются вопросы территориальных структур раннего железного века в этом микрорегионе. Выделяются два "куста"-группы селищ — Судинский и Шевченковский. Разновременные поселения кон. VIII-III вв. до н.э., которые входят в их состав, очевидно, составляли две территориально-родовых общины, и имели свои курганные могильники.

23.12.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

© Гейко А.В.

БРОНЗОВА СЕРЕЖКА З СЕЛИЩА ШЕВЧЕНКИ-Б У ПОВОРСКЛІ

Під час огляду зораної поверхні на селищі скіфського часу Шевченки-Б було підбрану бронзову сережку. Слід зазначити, що згадане поселення розташоване за 1,4 км на північ від с.Шевченки Полтавського р-ну Полтавської обл., зліва від Сороківської балки (басейн р.Ползузір'я — правої притоки р.Ворскла).

Сережка зроблена із дроту, зігнутого у неправильний овал, крутого у перетині (рис.). На незімічених кінцях цей дріт потоншений. На жаль, один із кінців виробу трішки обламаний. Довжина сережки — 2,2 см, ширина — 1,6 см, товщина у середній частині — 0,2 см.

За класифікацією В.Г.Петренко, сережка відноситься до 27 типу, 1 варіанту. З IV ст. до н.е. такі сережки стають панівними прикрасами для вух у Степовій Скіфії².

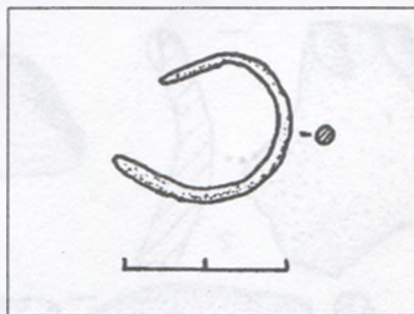

Рис. Шевченки-Б. Сережка. Бронза. Фонди ЦОДПА.

Під час розкопок С.І.Андрух на могильнику рядових скіфів Мамай-Гора підмічено, що сережки характерні для всіх груп населення. Найчастіше вони зустрічаються у жіночих похованнях (по дві, рідше чотири, в одиничних випадках — по одній). У чоловіків, як правило, сережка знаходилася зліва від голови, рідше — з двох боків².

Подібні прикраси зустрічаються у Поворсклі, зокрема, на Західному Більському

городищі³. Найближчою аналогією шевченківській знахідці є сережка з кургану №13 Тараноярського некрополя, який розташований за 3,2 км на південний схід від селища і датується V ст. до н.е.⁴.

Література

1. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып.Д.4-5. — С.35-36. — Табл.23:3.

2. Андрух С.И. Металлические украшения в убранстве рядовых скифов (по материалам могильника Мамай-Гора) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения. — Запорожье: изд. ЗГУ, 1999. — С.19, 22.

3. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — Рис.12:5.

4. Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворскле. — Киев: Наук. думка, 1967. — Рис. 50:36.

01.04.2002.

ПРО ДЕЯКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПІЗНЬОСКІФСЬКОЇ ДОБИ У МЕЖИРІЧЧІ ВОРСКЛИ І СУЛИ

Традиційно уявлення дослідників другої половини ХХ ст. про історію Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя після занепаду життя на поселеннях скіфської доби кінця IV - початку III ст. до н.е. асоціювалося з наявністю пусток полишених городищ і селищ, з розсіяним завойовниками-сарматами через 120-150 років по тому населенням, відсутністю будь-яких зрушень у господарському житті, охопленому проявами різнобічної кризи. До характеристики пізньоскіфської епохи III-I ст. до н.е. все частіше залучаються дані про посушливі кліматичні умови, припинення життя на поселеннях скіфського періоду¹ та переміщення значних мас місцевого населення в більш північні чи північно-східні², а також південні райони³. З часом та новими археологічними відкриттями такі побудови в історичних реконструкціях мають коригуватися. Перші свідчення тому — виявлення поки що поодиноких старожитностей III-I ст. до н.е., відкритих у межиріччі Ворскли і Сули, наводяться у публікації.

В останній час на території Полтавщини виявлена невелика група пам'яток пізньоскіфської епохи. Так, на ряді поселень скіфської доби, зокрема Посулля, залишалися невеликі контингенти населення. Це відзначено у звітній документації з досліджень переважно над-

заплавних поселенських пам'яток нижньої течії ріки — ліпна кераміка пізньоскіфського часу виявлена на поселеннях на городищі і посаді літописного Сніпороду у с.Мацківці, ряді селищ в околицях Малого В'язівка та поблизу с.Мгар Лубенського району, під час розкопок посаду на Самсонієвому Острові біля давньоруського городища Сенча III в Лохвицькому районі⁴, а також, за окремими знахідками, на Клепачівському і Сухоносівському городищах⁵ на Полтавщині.

Більш виразне свідчення заселеності давнішого поселення нещодавно отримане неподалік Котельви у Поворсклі — райцентру Полтавської області, на останцевому городищі-сховищі скіфського часу, площею 3,3 га, розташованому в ур.Городище (Зіньківщина), на лівому березі у середній течії ріки⁶. Тут, у західній частині пам'ятки, зачистками і шурфуванням відкритий культурний шар пізньоскіфського часу I ст. до н.е. - I ст. н.е.⁷

Він мав незначну товщину (0,15-0,20 м) і вигляд темнокоричневого гумусованого супіску з вугликами, знахідками кісток тварин, подрібненої ліпної кераміки, залягаючи під тонким прошарком дерну з лісового чорнозему і підстилаючись шаром білого надувного піску. У центрі одного з шурфів, на рівні завершення культурного шару, була виявлена майже кругла у плані господарська яма, діаметром 1,25 м, практично циліндричної у перетині форми, глиби-

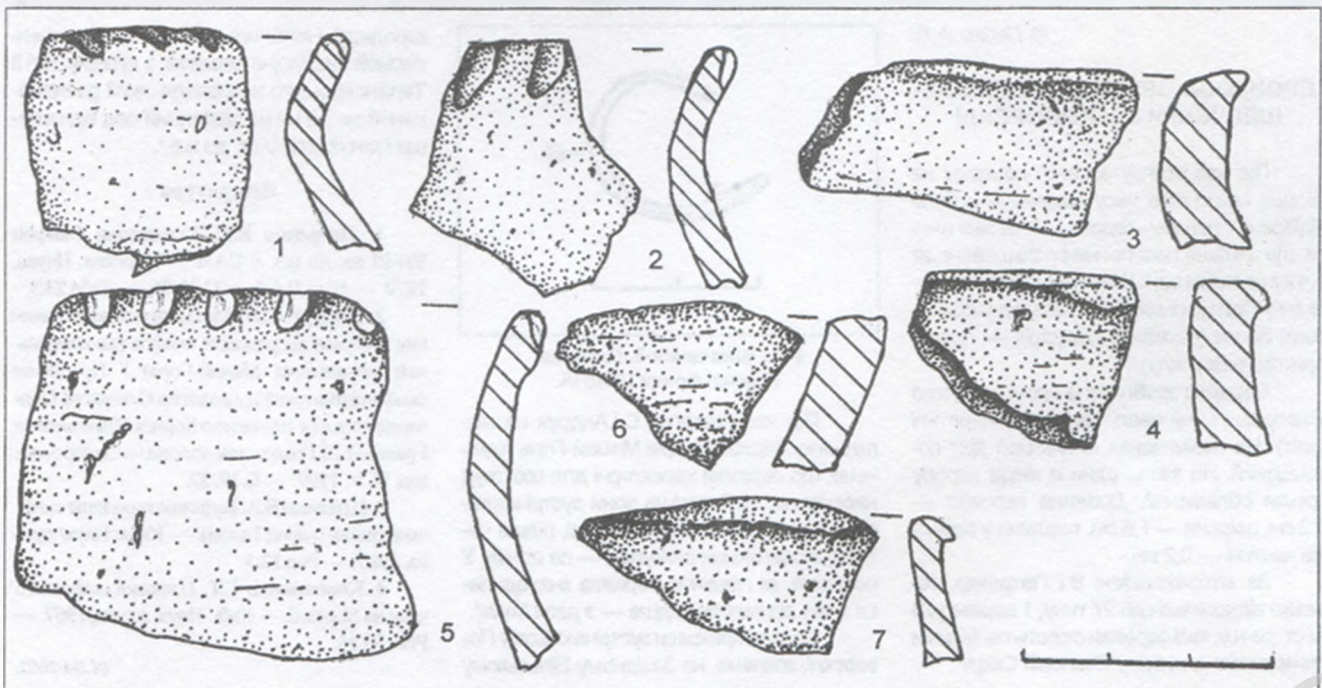

Рис.1. Городище поблизу Котельви. Знахідки пізньоскіфського часу.

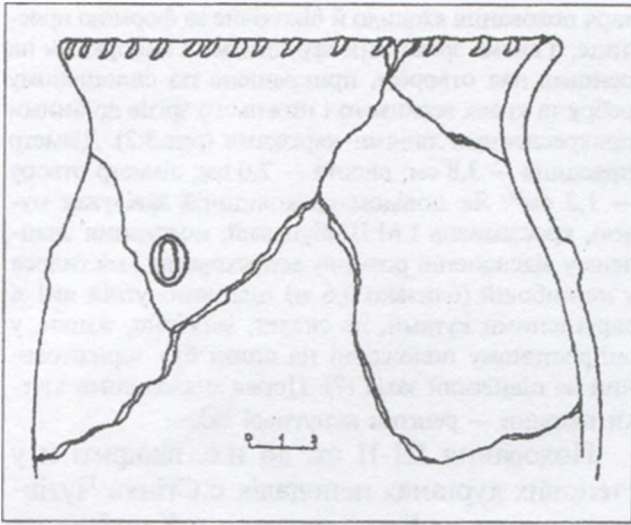

Рис.2. Городище поблизу Котельви.
Частина ліпного горщика.

ною 0,65 м від рівня денної поверхні. Заповнення ями не відрізнялося за кольором від забарвлення культурних нашарувань, хоча містило значно більшу кількість вуглин, трохи — попелу, значно більше уламків ліпного посуду, кістки корови та коня. З ями і культурного шару походило більше 20 фрагментів ліпного посуду та уламки виробів з каменю, що можуть пов'язуватися зі старожитностями фіналу пізньоскіфської доби. В іншому шурфі виявлено розвал верхньої частини ліпного горщика.

Знахідки представлені уламками ліпного посуду переважно від тонкостінних посудин, із домішками у тісті товченого шамоту і піску. Це фрагменти округлобоких ліпних горщиків, що нагадують тип I, варіанти 1-3 та різновиди "а" і "б", за А.М.Обломським та Р.В.Терпиловським⁸, а також уламки вінець і стінок чорнолискованих мисок відкритого типу. Краї вінця горщиків прикрашені нарізноскошеними та прямими пальцево-нігтьовими відбитками, поверхня посудин заглажена тріскою чи травою. Вінця мисок мають відведений назовні потоншений край, що утворює своєрідний виступ. Денця деяких горщиків, в тому числі мініатюрних, мали утор. Відзначимо подрібнені уламки стінок кружальних амфор, в т.ч. танайської, точильних каменів з дрібнозернистого пісковика, абразивів із наявними слідами точіння дрібних предметів (рис.1). З першого шурфа походять уламки ранньокружальних горщиків. Осібно варто відзначити реконструйовану верхню частину розвалу ліпного горщика із заглаженою поверхнею, відведеним назовні вінцем, прикрашеним пасмом скошених нігтьових відбитків, невисокою профільованою шийкою, покатыми плічками, на яких вміщені 4 овальні конічні наліпи (рис.2). Паралелі горщику маємо серед керамічних форм пізньоскіфських поселень Верхнього Подоння⁹ та посуду Лісостепового Лівобережжя середньосарматського часу, зокрема, відзначимо аналогічні наліпи, нанесені на горщик подібної форми I ст. до н.е. із сарматського поховання з Верхньої Мануйлівки у Нижньому Прип'єллі, здобутий розкопками І.А.Зарецького та Ю.А.Щербачова 1889 р.¹⁰

Обстеженнями городища встановлено, що частина його території була заселена у пізньоскіфський час, напевне, напередодні поши-

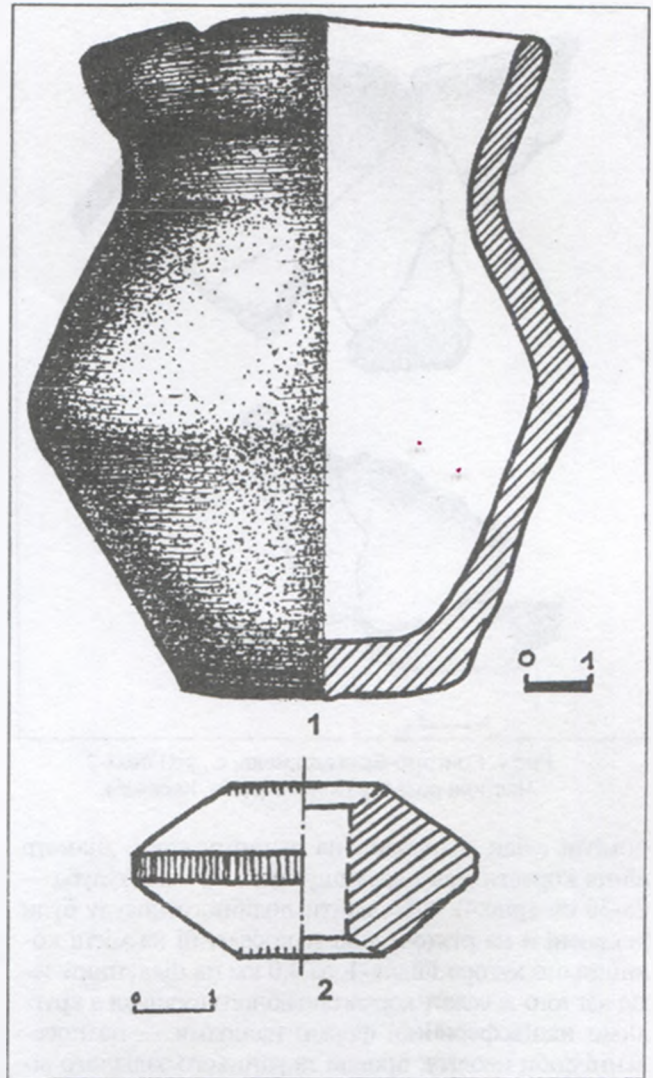

Рис.3. Правобережна Кишенька, с.
Ліпний горщик і пряслице. Кераміка.

рення пізньозарубинецьких старожитностей типу Картамишевого 2 — Тернівки 2, у I ст. до н.е. - наприкінці I ст. н.е.¹¹

Уламки подібного посуду неодноразово траплялися й на ряді різночасових надзаплавних пам'яток лівобережжя Ворскли, зокрема поселеннях в ур.Рубіжне у Котельві, поблизу селища Крутий Берег під Полтавою, в ур.Пінчукові горби поблизу Головача Полтавського району, в околицях с.Мала Перещепина Новосанжарського району¹², виявлені автором на поселенні доби бронзи — залізного віку на південно-західній околиці с.Українка Охтирського району Сумської обл.

Варто навести відомості й про відкриття пізньоскіфських матеріалів на узбережжі Дніпра.

У розмиві поселення пізньоскіфського часу і черняхівської культури Гіївка-2, розташованому на підвищенні другої тераси лівого берега Дніпра, за 4,5 км на південний захід від с.Григоро-Бригадирівка Кобеляцького району, знайдена частина розвалу товстостінної корчаги з прямокутним відігнутих вінцем, покатыми плічками і рівним дном¹³. У тісті посудини наявні домішки подрібненого шамоту, піску і гранітної жорстви. Поверхня ангобована. На посудині

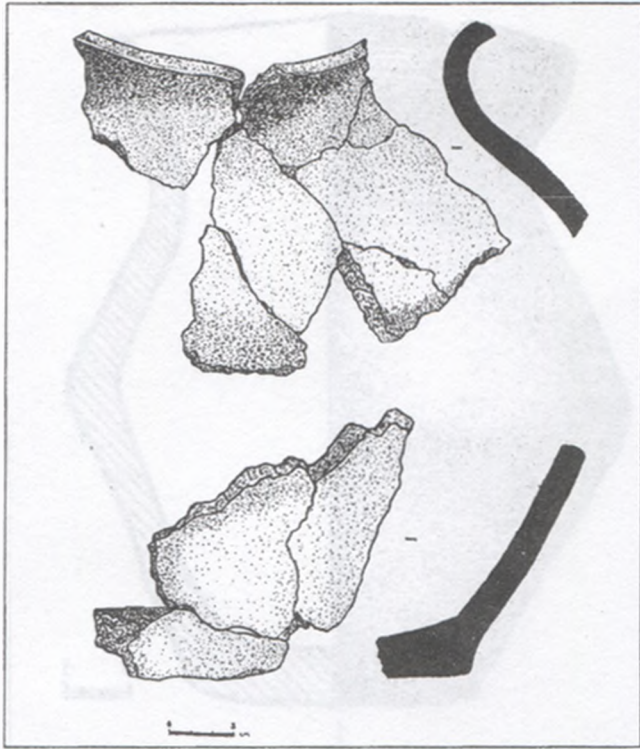

Рис. 4. Григоро-Бригадирівка, с., ур.Півка-2.
Частина розвалу ліпної корчаги. Кераміка.

помітні сліди підправки на ручному крузі. Діаметр вінця корчаги мав перевищувати — 15 см, тулуба — 28-30 см (рис.4). Фрагменти подібного посуду були виявлені й на різночасовому поселенні на місці колишнього хутора Півка-1, за 4,0 км на південний захід від того ж села¹⁴, корчагоподібного горщика з круглими напівсферичної форми наліпами — на поселенні доби неоліту, бронзи та раннього залізного віку на східній околиці хутора Овчаренки-1¹⁵ поблизу тої ж Григоро-Бригадирівки¹⁶.

Пізньоскіфські старожитності різного часу відомі й за окремими знахідками та рідкісними ще на сьогодні поховальними комплексами.

Так, зокрема, з околиць Кагамлика у Глобинському районі Полтавської обл., на лівому березі Дніпра, походить виразна пізньоскіфська ліпна курильниця дністровського варіанту III-II ст. до н.е.¹⁷ У Нижньому Поворсклі — в ур.Острів, на території с.Правобережна Кишенька Кобеляцького району Полтавської обл., — на початку 1960-х рр. випадково виявлене поховання, що супроводжувалося характерним ліпним пізньоскіфським горщиком і пряслицем¹⁸.

Ліпна посудина — невеликий неорнаментований горщик з відігнутим, по краю закругленим вінцем, біконічних обрисів, із домішками подрібненого граніту у тісті від коричнюватого до чорного кольорів. Поверхня посудини нерівномірного випалу, злегка заглажена. Її висота — 11,5 см; діаметри: вінця — 7,0 см; денця — 3,3 см; товщина стінок — 0,4-0,7 см¹⁹ (рис.3:1). До речі, цей горщик, що зберігався у Світлопільському сільському громадському музеї і був викрадений звідти, нещодавно потрапив до збірки Полтавського краєзнавчого музею. До складу інвен-

таря поховання входило й біконічне за формою пряслице, з двома зрізаними вершинами і виборками на основах над отвором, прикрашене по сплюсненому ребру та краях верхнього і нижнього зрізів дрібними прокресленими лініями-нарізками (рис.3:2). Діаметр пряслиця — 3,8 см; висота — 2,0 см; діаметр отвору — 1,2 см²⁰. Як повідомляв колишній завідувач музею, краєзнавець І.М.Шабуцький, поховання знайдене у відслоненні розмиву водосховища і містилося у неглибокій (близько 0,6 м) підпрямокутній ямі зі скругленими кутами, де скелет, імовірно, жінки, у випростаному положенні на спині був зорієнтований на північний захід (?). Поряд знаходилися кістки тварини — рештки напутньої їжі.

Поховання III-II ст. до н.е. відкриті й у степових курганах неподалік с.Стінка Чутівського р-ну на Коломаку та у м.Карлівка на Орчику²¹, а ще одне, зруйноване новітньою господарською діяльністю, виявлене у насипу кургана поблизу с.Кириленки на Нижньому Пслі²². Останнє супроводжувалося уламками амфори III ст. до н.е. з "двоствольчатою" ручкою²³. Фрагменти аналогічних амфор зібрані О.Б.Супруненко і І.В.Бовкуном — поблизу хут.Кумина Балка у с.Ливенське Новосанжарського району на Орелі, а також на кількох різночасових поселеннях під Полтавою — на Білій Горі і в с.Зінці Полтавського району²⁴.

Таким чином, за пізньоскіфської епохи, коли територія Ворсклинсько-Сульського лісостепового межиріччя залишалася поза межами активних історичних подій у Північному Причорномор'ї і звідси перемістилися торовані торгові шляхи, кількість населення в басейнах лісостепових річок Лівобережжя значно зменшилася. Проте, справжньою пустокою межиріччя Ворскли і Сули ніколи не було, в тому числі й за пізньоскіфської доби. Поселенські пам'ятки III-I ст. до н.е. пізньоскіфського населення на сьогодні частково знищені оранкою у верхніх нашаруваннях більш давніх селищ скіфської епохи, а також знаходяться на лівобережних і правобережних надзаплавних терасах берегів більших рік, останцях і підвищеннях посеред заплав. Селища були максимально наближені до води та до заплавних зволжених і легких для обробітку ділянок ґрунтів, захищених лісовими масивами та плавнями від імовірних нападників.

Це й не дивно, адже з початку II ст. до н.е., а значно частіше — з середини II - початку I ст. до н.е. — ці райони опинилися під загрозою постійних нападів сарматських племен²⁵. У другій половині I ст. до н.е. вони вже контролювалися роксоланами²⁶. Сподіваємося, що відкриття більшої кількості піз-

ньоскіфських старожитностей відбудеться у ході майбутніх розвідок і охоронних розкопок курганних пам'яток регіону.

Література

1. Полин С.В. От Скифии к Сарматии. — Киев: изд. ИА НАНУ. 1992. — С.122-123.
2. Гавриш П.Я. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла: Автореф. дис. ... канд. іст. наук — Київ, 1996. — С.23.
3. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.45, 46.
4. Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б. Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1984/51; НА ПКМ. — Стр. 03-214/1-2. — 58 арк., 62 арк. іл.; Моргунов Ю.Ю., Терпиловский Р.В., Левченко Д.И., Гавриленко И.Н. Раскопки у с.Сенча на Суле // АДУ 1990 р. — Київ: вид. ИА АН УРСР, 1991. — Препривг. — [Ч.1]. — С.43-44; Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — Київ, 1989. — № 1. — С.149-152.
5. Кулатова Л.М. Городище скіфського часу поблизу Клепачів // ТДП другої Полтавської наук. конф. з іст. краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1991. — С.74-75; Їж Киридал [пізньоскіфського часу з Сухоносівського городища] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — Наш каталог. — С.174-175. — № 18.
6. Супруненко О.Б. Звіт про розвідки на території Полтавщини 2000 року. — Полтава, 2000 // НА ИА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр.308. — Арк.4-8.
7. Кулатова Л.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б. Городище поблизу Котельви на Полтавщині // АБУ 2000-2001 рр. — Київ: вид. ИА НАНУ, 2001. — С.21-23.
8. Обломский А.М., Терпиловский А.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — Москва: изд. РАН, 1991. — С.68. — Рис.1.
9. Разуваев Ю.Д. Ишутинское городище на Красивой Мече // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тысячелетия н.э. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. — С.96.
10. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — Табл.V: 16.
11. Кулатова Л.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б. Городище поблизу Котельви на Полтавщині. — С.28.
12. Супруненко А.Б. Отчёт о разведках и раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1983/63. — № 20969-20970; НА ПКМ. — Стр.03-207/1. — Арк.8-23; Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н., Кулатова И.Н., Морозко Д.И. Отчет о разведках на Полтавщине в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1984/64; НА ПКМ. — Стр. 03-216/1-2. — 29 арк.
13. Супруненко А.Б. Отчёт о работе Полтавского отряда археологической экспедиции "Славутич" в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1982 г. (Полтавская область) // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1982/38. — № 20416-20417; НА ПКМ. — Стр.04-136. — Арк.12. — Рис.25.
14. Там само. — Арк.10-11. — Рис.20.
15. Там само. — Арк.13-14; Телегин Д.Я., Махно Е.В.,

Шарафутдинова И.Н. Отчёт о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1960-61/4. — Арк.24-25; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.52; Супруненко О.Б., Телегин Д.Я., Тітова О.М. Из работ экспедиции "Славутич" на Среднем Днестре // Археологія. — Київ, 1989. — № 2. — С.131, 133.

16. Супруненко А.Б. Отчёт о работе Полтавского отряда археологической экспедиции "Славутич" ... 1982 г. — Рис.28: 7.

17. Пуздровский А.Е. Лепная курительница позднескифского времени из Полтавского краеведческого музея // ОИПАП: Обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.32-33; Кулатова И.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.145-146. — Рис.17: 2.

18. Кулатова Л.М. Пам'ятки пізньоскіфської і сарматської доби та їх висвітлення у курсі "Історія Полтавщини" // Наукові та технологічні засади шкільного курсу "Історія Полтавщини". — Полтава: Оріяна, 2003. — С.60.

19. Супруненко О.Б., Телегин Д.Я., Тітова О.М. Из работ экспедиции "Славутич" на Среднем Днестре. — С.134. — Рис.3: 4.

20. Супруненко А.Б. Отчёт о работе Полтавского отряда археологической экспедиции "Славутич" ... 1982 г. — Арк.23. — Рис.75.

21. Супруненко А.Б. Археологические памятники Карловского района Полтавской области: Каталог. — Полтава: изд. УТОПИК, 1990. — С.13, 71. — Рис.31: 5; Его же. Курганы Нижнего Поворскья. — Москва-Полтава: Крыньща, 1994. — С.26, 28.

22. Мельникова И.С. Раскопки курганов у сёл Мушты и Кирилени // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.62.

23. Там само. — С.63. — Рис.2: 8.

24. Кулатова Л.М. Пам'ятки пізньоскіфської і сарматської доби та їх висвітлення у курсі "Історія Полтавщини". — С.61.

25. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Памятники времени проникновения сармат в Днепровское Лесостепное Левобережье // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.150.

26. Симоненко О.В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія. — Київ, 1991. — № 4. — С.24-25; Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н.Гракова). — Запорожье: изд. ЗГУ, ЗОКМ, МГУ, ЦОДПА, 1999. — С.152; Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Памятники времени проникновения сармат... — С.142.

Кулатова И.Н.

О НЕКОТОРЫХ ДРЕВНОСТЯХ ПОЗДНЕСКИФСКОЙ ЭПОХИ В МЕЖДУРЕЧЬЕ ВОРСКЛЫ И СУЛЫ

Резюме

Рассматриваются известные на сегодня свидетельства о выявлении древностей позднескифской эпохи III в. до н.э. — I в. н.э. в междуречье Ворсклы и Сулы, в частности, находки керамики на поселениях в Нижнем Посулье, по левому берегу Днестра и в Поворсклье, в том числе остатки поселения I в. до н.э. — I в. н.э. в урочище Городище (Зиньковщина) у пгт. Котельва Полтавской обл., а также случайно обнаруженные погребения в курганах и культурном слое разновременного поселения. Заслуживают внимания материалы погребения с инвентарём, обнаруженные в с.Правобережная Кишенька Корсунского района Полтавской обл., с небольшим лепным горшком и пряслицем.

23.03.2002.

ДО ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НИЖНЬОГО ПОВОРСКЛЯ

На території Полтавської області відома значна кількість пам'яток черняхівської культури. Найбільш вивченими черняхівські старожитності є в нижній течії басейну р.Ворскла — ріки другого порядку, лівої притоки р.Дніпро.

Перші дослідження пам'яток, які дали матеріали черняхівської культури у річковій системі Ворскли, у межах сучасної області, пов'язані з розкопками М.Я.Рудинським Кантемирівського могильника, розташованого на правому березі р.Штурмової — правої притоки р.Коломак (ліва притока Ворскли) у 1924 р.¹ Наступним етапом у вивченні даного регіону стали роботи Дніпровської Лівобережної експедиції ІМК АН СРСР 1940, 1945-1948 та наступних років, якими був охоплений басейн середньої та нижньої течії ріки. В 1948 р. проводилися розкопки поселення та ґрунтового могильника у Кантемирівці. У 1960-1961 рр. розвідкові роботи були продовжені в зоні спорудження котловану Дніпродзержинського водосховища, в тому числі і в гирлі Ворскли. Велика заслуга у вивченні пам'яток черняхівської культури на Полтавщині належить Є.В.Махно. Під її керівництвом значну роботу з вивчення басейну Ворскли провів Лівобережний загін Ранньослов'янської експедиції ІА АН України у 1966-1967 рр., який здійснив дослідження Писарівського могильника з матеріалами III-IV ст. н.е. В 1970-ті рр. вивчення пам'яток у басейні ріки продовжені С.П.Юренко та загонами експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР на чолі з Є.О.Горюновим і М.М.Казанським.

Важливим етапом у дослідженні пам'яток черняхівської культури стали роботи наукових співробітників Полтавського краєзнавчого музею. Зокрема, археологами музею О.Б.Супруненко, І.М.Кулатовою, В.О.Мокляком, І.М.Гавриленком, О.М.Ткаченком під час підготовки матеріалів археологічної частини "Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області" здійснені широкомасштабні розвідки з виявлення нових та уточнення інформації про раніше відомі пам'ятки археології. І ці роботи продовжені нещодавно науковцями Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Отже, завданням цієї публікації є систематизація всіх наявних відомостей про пам'ятки черняхівської культури найбільш вивченого у археологічному відношенні на сьогодні басейну Нижньої Ворскли, що включає в себе ріки третього порядку: її ліві — Коломак, Тагамлик, Кустолове, струмок Головач — і праві притоки — Полузир'я-Ворона, Кобелячку, Кишеньку, а також річки четвертого порядку — притоки Коломака — Свинківку і Штурмову. Крім цього, значна кількість селищ черняхівської культури виявлена на схилах вологих безіменних балок — притоків вищеназваних річок. Під час статистичних підрахунків вони враховані як річки відповідного порядку. Перелік пам'яток поданий зверху вниз за течією Ворскли та її приток.

р.Свинківка

1. с.Руновщина Полтавського р-ну — селище, розташоване біля краю першої надзаплавної тераси лівого берега річки².

2. с.Флорівка Чутівського р-ну — на західному схилі балки, в околиці села, — селище, знайдені залишки гончарних горнів³.

3. с.Новоселівка (пл.Свинківка, Залізничне) Полтавського р-ну — ґрунтовий могильник, що досліджувався 1940 р.; розкопано три чи п'ять поховань⁴.

4. с.Новоселівка (Свинківка, Залізничне) — селище, виявлене на території села, на схилі першої надзаплавної тераси. Культурний шар досягає 1,0 м⁵.

р.Штурмова

5. с.Водяне Чутівського р-ну — поблизу села виявлене селище⁶.

6. с.Водяне — під час будівництва силосної ями зруйновано одне ґрунтове поховання⁷.

7. с.Кантемирівка Чутівського р-ну — курганний могильник з матеріалами черняхівської культури розташований на південний схід від села. Досліджено три підкурганних поховання⁸. Є відомості про грабіжницькі розкопки ще двох курганів на початку 1980-х рр.

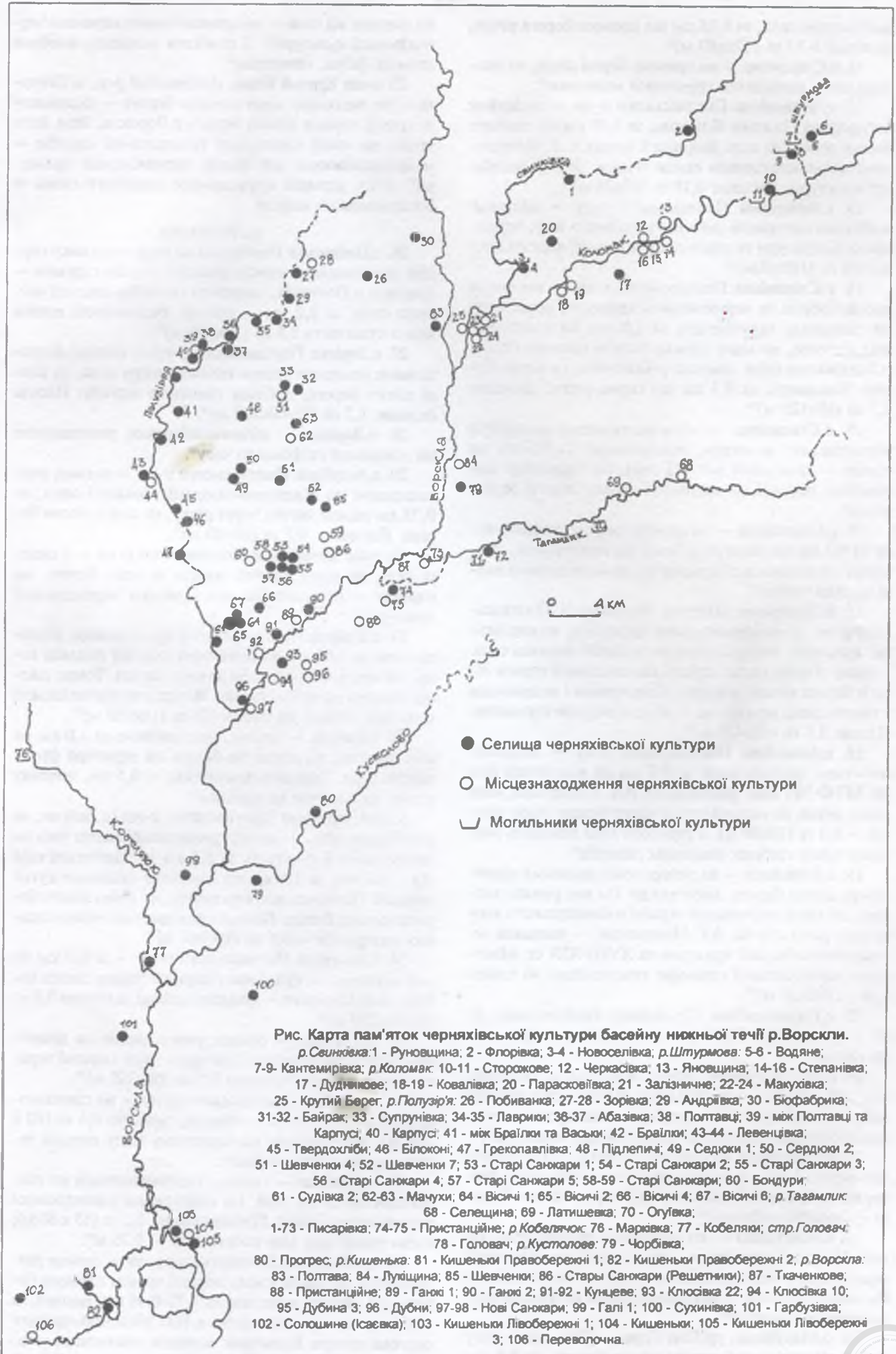
8. с.Кантемирівка — селище, розташоване на схилі правого берега річки, на садибах мешканців кол. хутора Хозари, віддаленого за 3,0 км від долини р.Коломак. Площа поселення складає 10 га (1000 x 100 м). Досліджене одне наземне житло⁹.

9. с.Кантемирівка — ґрунтовий могильник, котрий виявлений за 0,1 км на захід від поселення. Досліджено десять ґрунтових поховань¹⁰.

р.Коломак

10. с.Сторожове Чутівського р-ну — різночасове поселення епохи бронзи, черняхівської культури, ранньослов'янської доби, розташоване у північно-схід-

ній частині села, за 0,05 км від правого берега річки, площею 0,72 га (120x60 м)¹¹.

11. с.Сторожове — на правому березі річки, на околиці села, виявлений ґрунтовий *могильник*¹².

12. с.Черкасівка Полтавського р-ну — західніше автодороги Полтава-Божкове, за 0,08 км від правого берега річки, на кол. дворіщі Саєнко Ю.І. розташоване *місцезнаходження* епохи бронзи та черняхівської культури, площею 0,18 га (60x30 м)¹³.

13. с.Яновщина Полтавського р-ну — *місцезнаходження* матеріалів раннього залізного віку, черняхівської культури та ранньослов'янського часу на площі 0,6 га (100x60 м)¹⁴.

14. с.Степанівка Полтавського р-ну — *поселення* епохи бронзи та черняхівської культури, розміщене на піщаному підвищенні, за 1,8 км на південний схід від села, на мису першої тераси правого берега р.Ладжинка (ліва притока р.Коломак) та лівого берега Коломака, за 0,1 км від гирла річки, площею 0,7 га (60x120 м)¹⁵.

15. с.Степанівка — *місцезнаходження* матеріалів черняхівської культури, розташоване за 0,5 км на північ — північний схід від села, на піщаному підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега річки¹⁶.

16. с.Степанівка — *місцезнаходження*, розташоване за 0,2 км на північний захід від центру села, навпроти поселення в с.Черкасівка, на схилі першої надзаплавної тераси¹⁷.

17. с.Дудникове (Низова Маньківка) Полтавського р-ну — *поселення* епохи бронзи та черняхівської культури, розташоване на західній околиці села. Займає обидва миси першої надзаплавної тераси лівого берега річки, утворені Коломаком і впадаючим у нього лівим притоком — Маньківським струмком. Площа 0,8 га (40x400 м)¹⁸.

18. с.Ковалівка Полтавського р-ну — *місцезнаходження*, розташоване за 0,6 км на північний схід від МТФ №1 кол. радгоспу ім. А.С.Макаренка, біля схилу дюни, на першій терасі лівого берега річки; площа — 0,3 га (30x80 м). З території села походять знахідки трьох срібних римських денаріїв¹⁹.

19. с.Ковалівка — на розораному дюнному підвищенні лівого берега, висотою до 3 м над рівнем заплави, на південно-східній окраїні господарського двору кол. радгоспу ім. А.С.Макаренка, — залишки *селища* черняхівської культури та XVIII-XIX ст. Матеріали черняхівської культури трапляються на площі 0,16 га (80x30 м)²⁰.

20. с.Парасковівка (Куликове) Полтавського р-ну — на правому березі річки, в околиці села — сліди *селища*²¹.

21. с-ще Залізничне, Ленінський р-н, м. Полтава, кол. с.Климівка — на вузькому відрозі мису першої надзаплавної тераси правого берега, на городах — *місцезнаходження* матеріалів черняхівської культури²².

22. с.Макухівка Полтавського р-ну — на північній околиці села, біля пішоходного мосту через річку, на мису першої надзаплавної тераси лівого берега — *місцезнаходження*²³.

23. с.Макухівка — на південній окраїні села, на піщаному забудованому мису першої надзаплавної тераси лівого берега, на різночасовому поселенні доби неоліту-бронзи — *місцезнаходження* матеріалів черняхівської культури²⁴.

24. с.Макухівка, ур.Біла Гора — біля краю мису другої надзаплавної тераси лівого берега, за 0,6 км

на південь від села — *місцезнаходження* кераміки черняхівської культури²⁵. З пам'ятки походять знахідки кількох фібул, намистин²⁶.

25. с-ще Крутий Берег, Ленінський р-н, м.Полтава — на високому мису правого берега — підвищенні другої тераси лівого берега р.Ворскла, біля його краю, на місці колишньої поміщицької садиби — *місцезнаходження* матеріалів черняхівської культури²⁷. в т.ч. уламків кружального лошеного глека та інкерманських амфор.

р.Полузир'я

26. с.Побиванка Полтавського р-ну — на мису першої надзаплавної тераси лівого берега струмка — притоки р.Полузир'я, навпроти північно-західної частини села, за 0,2 км — *селище*, розорювана площа якого становить 0,5 га (50x100 м)²⁸.

27. с.Зорівка Полтавського р-ну — *селище*, розташоване навпроти і дещо нижче центру села, на схилі лівого берега, поблизу піщаного кар'єру. Площа складає 1,2 га (30-60x200 м)²⁹.

28. с.Зорівка — *місцезнаходження*, розташоване на поселенні скіфського часу³⁰.

29. с.Андріївка Полтавського р-ну — *селище*, розташоване на південно-західній околиці села, за 0,35 км нижче містка через річку, на схилі лівого берега. Площа — 0,5 га (60x80 м)³¹.

30. с-ще Біофабрика Полтавського р-ну — в центрі села, на мису першої тераси правого берега, на городах — *місцезнаходження* кераміки черняхівської культури³².

31. с.Байрак Полтавського р-ну — *селище*, розташоване за 0,45 км на північний схід від околиці села, по праву сторону обводненої балки. Точна площа селища не встановлена. Матеріали черняхівської культури зібрані на площі 0,1 га (10x100 м)³³.

32. с.Байрак — *селище*, розташоване за 1,0 км на схід від села, по лівий бік балки, на території фруктового саду. Довжина поселення — 0,5 км, ширину точно встановити не вдалося³⁴.

33. с.Супрунівка Полтавського р-ну (с.Байрак, за І.М.Кулатовою) — *селище* ранньоскіфського часу та черняхівської культури, за 0,8 км на північний схід від с.Байрак, за 1,5 км від південно-західного кутка огорожі Полтавського аеропорту, на краю лівого берега вологої балки. Площа знаходження черняхівських матеріалів — 0,6 га (100x60 м)³⁵.

34. с.Лаврики Полтавського р-ну — за 0,7 км на схід від села, на краю мису першої тераси лівого берега, в ур.Кесарево — рештки *селища*, площею 0,8 га (30-50x200 м)³⁶.

35. с.Лаврики — *селище*, розташоване на північно-східній околиці села, на краю мису першої тераси лівого берега, площею 1,5 га (60x250 м)³⁷.

36. с.Абазівка Полтавського р-ну — на південно-східній околиці села — *селище*, площею 0,8 га (80 x 100 м), розташоване на округлому мису першої тераси правого берега ріки³⁸.

37. с.Абазівка — *селище*, що знаходиться на південний захід від села, на підвищенні надзаплавної тераси лівого берега. Площа складає 0,5 га (55 x 80 м), культурний шар має потужність — 0,25 м³⁹.

38. хут.Полтавці Полтавського р-ну — *селище* розташоване на трьох мисах першої тераси правого берега, які входять у заплаву на 0,35-0,40 км. Вищий, за течією ріки, мис знаходиться біля південно-західної околиці хутора. Культурні залишки виявлені на площі близько 2,3-3,0 га. Культурний шар має — 0,6 м⁴⁰.

39. **Між хут.Полтавці та с.Карпусі** Полтавського р-ну, на мису правого берега, за 0,5 км на південний схід-від хут.Полтавці та за 0,7 км на північний схід від с.Карпусі, поблизу пахоферми — *місцезнаходження* на поселенні середини-третьої чверті I тис. н.е.⁴¹.

40. **с.Карпусі** Полтавського р-ну, — за 0,9 км нижче за течією ріки, на мису правого берега, що похило спускається на південь — південний схід до заплави, — *селище*, площею 0,6 га (40-60x100-130 м)⁴².

41. **Між сс.Браїлки та Васьки** Полтавського р-ну розташоване *селище*, що займає виступ першої надзаплавної тераси лівого берега ріки, за 1,5 км на південний захід від с.Васьки, площею 2,0 га (100x200)⁴³.

42. **с.Браїлки** Полтавського р-ну — *селище*, виявлене на лівому березі ріки, біля північно-західної околиці села, на довгому мису першої надзаплавної тераси; площа миса становить 1,8 га (150x120-140 м)⁴⁴.

43. **с.Левенцівка** Решетилівського р-ну — *селище*, виявлене на південній околиці села, на правому березі річки. Займає підвищення у заплаві. Культурні рештки трапляються на відстані 0,35 км. Точна площа не встановлена⁴⁵.

44. **с.Левенцівка** — за 0,5 км на південний схід від села, під схилом правого берега виявлене *місцезнаходження* керамічних матеріалів⁴⁶.

45. **с.Твердохліби** Полтавського р-ну — *селище*, розташоване на лівому березі, біля південної околиці села. Займає пологий схил першої надзаплавної тераси. Знахідки концентруються на вузькій смузі по схилу, шириною 30-40 м⁴⁷.

46. **с.Білоконі** Новосанжарського р-ну — *селище*, розташоване на лівому березі річки, біля північної околиці села, на широкому виступі першої надзаплавної тераси. Площа — 1,5 га (60-80x200 м)⁴⁸.

47. **с.Грекопавлівка** Новосанжарського р-ну — за 0,3 км на схід від мосту через річку, на лівому березі розташоване *селище*, площею 2,25 га (150x150 м)⁴⁹.

48. **с.Підлепичі** Полтавського р-ну — за 0,7 км від північної околиці села, на правому березі обводненої балки, — *селище* скіфського часу та черняхівської культури, площею 0,8 га (400x20 м)⁵⁰.

49. **с.Сердюки-1** Полтавського р-ну — за 0,2 км на південь від ферм та водонапірної башти, по правий бік балки, край ставка — *селище*, площею 1,8 га (350x80-20 м). Потужність культурного шару складає 0,2-0,8 м⁵¹.

50. **с.Сердюки-2** — за 0,25 км на схід від ферм, по лівий бік балки — *селище*. Займає площу 2,3 га (500x70-10 м)⁵².

51. **с.Шевченки-4** Полтавського р-ну — *селище* черняхівської культури, на поселенні скіфського часу, розташоване за 2,5 км на північ від села, по правий бік Сороківської балки. Черняхівські матеріали зустрічаються на площі 1,2 га (450x30 м), культурний шар товщиною — 0,3 м⁵³.

52. **с.Шевченки-7** — *селище*, розташоване за 0,25 км на північний захід від села, на правому березі вологої балки. Площа — 0,9 га (350x10-40 м)⁵⁴.

53. **с.Старі Санжари-1** Новосанжарського р-ну — *селище*, розташоване за 2,4 км на північний захід від села, в ур.Круглик. Знаходиться справа від меншої балки, біля ставка. Площа — 1,75 га (500x25-40)⁵⁵.

54. **с.Старі Санжари-2** — *селище*, розташоване на мису, утвореному балками. Площа — 1,4 га (400x25-40 м). Досліджено гончарний горн черняхівської культури⁵⁶.

55. **с.Старі Санжари-3** — *селище*, розташоване спра-

ва від вибалка, що впадає у велику балку; площа — 0,25 га (50x50 м)⁵⁷.

56. **с.Старі Санжари-4** — *селище*, знаходиться зліва від великої балки і окреслене вибалком та іншою балкою; площа — 2,7 га (900x20-40 м)⁵⁸.

57. **с.Старі Санжари-5** — *селище*, розташоване по лівий бік балки, що впадає у більшу. Має площу — 0,5 га (250x10-40 м)⁵⁹.

58. **с.Старі Санжари** Новосанжарського р-ну — *селище*, знаходиться в ур.Сенева; складається з двох частин, перерізаних шосе Полтава-Кременчук⁶⁰.

59. **с.Старі Санжари** — *місцезнаходження*, розташоване за 0,2 км на північний схід від села, на території фруктового саду. Площа не встановлена⁶¹.

60. **с.Бондури** Новосанжарського р-ну — *місцезнаходження*, розташоване за 0,7 км на південний схід від села⁶².

61. **с.Судівка-2** Новосанжарського р-ну — на правому березі річки, за 0,2 км від околиці села, за 0,08 км на південний захід — південь від мосту, на мису першої тераси — *селище*, площею 0,8 га (80x100 м)⁶³.

62. **с.Мачухи** Полтавського р-ну — *різночасове поселення* доби пізньої бронзи і черняхівської культури, розташоване на правому березі обводненої балки, за 0,1 км на захід від кутка Федірки, в ур.Смажине, за 0,1 км на південь. Розорювалося, частково зайняте лісом. Площа — 0,75 га (250x30 м), культурний шар має товщу — до 1,1 м⁶⁴.

63. **с.Мачухи** — на території села, на глинищі, в ур.Прогоня знайдено *дворучний гончарний глек* черняхівської культури⁶⁵.

64. **с.Вісичі-1** Новосанжарського р-ну — *селище*, виявлене за 1,6 км на південь від села, зліва від балки. Площа не встановлена через зайнятість посівами багаторічних трав. Знахідки уламків гончарної кераміки черняхівської культури виявлені на площі 0,5 га (150x30 м). Розорюється⁶⁶.

65. **с.Вісичі-2** — поряд, в 0,03 км від селища Вісичі-1, розташоване ще одне *селище* черняхівської культури. Межею між ними є невеликий вибалок, де збереглися залишки хатища. Селище має площу — 0,24 га (120x20 м). Розорюється⁶⁷.

66. **с.Вісичі-4** — за 1,5 км на південний схід від південної околиці села, на правому березі балки, розташоване розоране *селище* черняхівської культури. Фрагменти гончарної кераміки трапляються на площі 0,24 га (120x20 м)⁶⁸.

67. **с.Вісичі-6** — розоране *селище* виявлене за 1,0 км на південь від села, справа від балки. Має площу — 0,75 га (250x30 м)⁶⁹.

р.Тагамлик

68. **с.Селешина** Машівського р-ну — на правому березі річки, в межах села, поряд із мостом та за 0,02 км від рівня води, на городах — *поселення* епохи бронзи, раннього залізного віку і черняхівської культури, площею 0,4 га (100x40 м)⁷⁰.

69. **с.Латишевка** Машівського р-ну — на східній околиці села, за 0,3 км від берега, на городах, — сліди *селища*, площею 0,1 га (50x20 м)⁷¹. З округи останнього походить знахідка бойової сокири черняхівської культури⁷².

70. **с.Огуївка** Машівського р-ну — на території села, поблизу електропункту — *грунтовий могильник*⁷³.

71. **с.Писарівка** Новосанжарського р-ну — на лівому березі річки, поблизу МТФ, розташований *могильник*⁷⁴.

72. с. **Писарівка** — *селище*, на лівому березі ріки, на схилі першої надзаплавної тераси⁷⁵.

73. с. **Писарівка** — залишки *могильника* черняхівської культури, забудовані дачним кооперативом. Розташовані за 0,2 км на південь від різночасового поселення, розміщеного за 1,25 км на південний захід від залізничної платформи "Писарівська", на підвищенні правого берега ріки⁷⁶.

74. с. **Пристанційне** Новосанжарського р-ну — за 0,6 км на північ — північний захід від станції, на високій дюні першої надзаплавної тераси лівого берега, в ур. Рубайчин бугор — *поселення* доби неоліту, бронзи та черняхівської культури, площею 0,7 га⁷⁷.

75. с. **Пристанційне** — за 0,1 км на захід від села, на дюні — *місцезнаходження* кружальної кераміки черняхівської культури⁷⁸.

р. Кобелячка (Кобелячок)

76. с. **Марківка** Кобеляцького р-ну — в околицях села виявлено *могильник*⁷⁹.

77. м. **Кобеляки** Кобеляцького р-ну — *селище*, розташоване на північній околиці села, на схилі першої тераси лівого берега⁸⁰.

струмок Головач

78. с. **Головач** Полтавського р-ну — *селище*, розташоване за 0,4 км на південний захід від піонерського табору "Васильок", на похилій першій терасі правого берега струмка, площею 0,6 га (150x130 м)⁸¹.

р. Кустолове

79. с. **Чорбівка** Кобеляцького р-ну — *селище* розташоване на першій терасі лівого берега річки, в напрямку на с. Комарівку⁸².

80. с. **Прогрес** Кобеляцького р-ну — *селище* черняхівської і пенківської культур, площею 0,55 га (100x55 м), культурний шар — до 1,0 м⁸³.

р. Кишенька

81. с. **Кишеньки** Правобережні-1 Кобеляцького р-ну — *селище*, розташоване за 0,3 км на захід від села, на мису першої тераси; площа — 8,0 га (800x100 м)⁸⁴.

82. с. **Кишеньки** Правобережні-2 — *місцезнаходження*, розташоване на першій терасі, на південній околиці села, на городях⁸⁵.

р. Ворскла

83. м. **Полтава** (ур. **Рогізна**) — різночасове *поселення* епохи неоліту, енеоліту, бронзи та черняхівської культури, розташоване за 0,5 км на південний схід від дачного масиву Вороніна, на мису першої тераси правого берега, на площі 2,0 га⁸⁶.

84. с. **Лудшина** Полтавського р-ну — *селище* черняхівської культури і середини I тис. н.е. на південно-західній околиці села, в ур. "Біля Спінжарки", де під час оранки, на глибині близько 1,0 м виявлено скарб з 1805 срібних римських монет, вміщених до кружального черняхівського глека⁸⁷.

85. с. **Шевченки** Полтавського р-ну — *селище*, площею до 1,0 га, виявлене на місцезнаходженні скіфського часу, з правого боку Вороніної балки, між двома ярами, вкритими лісом⁸⁸.

86. с. **Старі Санжари** (Решетники) Новосанжарського р-ну — на північ — північний захід від села, за 0,3 км від кутка П'ятирічка, на округлому мису правого берега, на поселенні скіфського часу — *місцезнаходження* черняхівських матеріалів⁸⁹.

87. пл. **Ткаченкове** Новосанжарського р-ну — на підвищенні першої і другої терас лівого берега ріки, за 1,2 км на захід від залізничної платформи, на місці знесеного хутору — сліди *селища*⁹⁰.

88. с. **Пристанційне** Новосанжарського р-ну — за 3,0 км на південний захід від села, на мису другої тераси лівого берега — залишки *селища*, площею 0,8 га (80x100 м)⁹¹.

89. с. **Ганжі-1** Кобеляцького р-ну — на південно-західній околиці села, на мису високого корінного берега, на поселенні скіфського часу — *місцезнаходження*⁹².

90. с. **Ганжі-2**, ур. **Байрак** — *селище*, розташоване на південно-східній околиці села, на першій терасі; площа — 1,0 га (70x165 м)⁹³.

91. с. **Кунцеве** (Кунці) Новосанжарського р-ну — на правому березі ріки, на всій площі села — *селище* черняхівської культури⁹⁴.

92. с. **Кунцеве** — *поселення* епохи бронзи та черняхівської культури виявлене за 0,2 км на північ від села, зліва від балки, яка впадає у долину Ворскли. Площа пам'ятки не встановлена, хоча фрагменти кераміки здебільшого концентруються на ділянці в 1,2 га (400x30 м)⁹⁵.

93. с. **Клюсівка-22** Новосанжарського р-ну — за 1,6 км на північний схід — північ від села (куток Жилівка), на першій надзаплавній терасі — сліди *поселення* епохи бронзи, площею 0,3 га (50x60 м), з окремими матеріалами черняхівської культури⁹⁶.

94. с. **Клюсівка-10** — за 0,1 км на північний захід від кутка Жилівка — багатошарове *поселення* пізнього неоліту та черняхівської культури, площею 0,5 га (100x50 м)⁹⁷.

95. с. **Дубина-3** Новосанжарського р-ну — за 1,0 км на північний захід від села, на першій терасі в ур. Склярів Бугор, на *поселенні* епохи енеоліту-бронзи — виявлені керамічні матеріали черняхівської культури⁹⁸.

96. с. **Дубни**, **Клюсівка** Новосанжарського р-ну — на території села знайдено амфору римської доби, яка, можливо, слугувала урною⁹⁹.

97. смт. **Нові Санжари** Новосанжарського р-ну — на лівому березі ріки, за 0,02 км від русла, на невисокому підвищенні дюнного походження — *місцезнаходження* матеріалів черняхівської культури¹⁰⁰.

98. смт. **Нові Санжари** — на правому березі ріки, на північний захід від райцентру, на схилі надзаплавної тераси — *селище*¹⁰¹.

99. с. **Галі-1** Кобеляцького р-ну — за 0,2 км на південний захід — південь від села, на невеликому мису другої тераси — *селище*, площею 0,6 га (110x60 м)¹⁰².

100. с. **Сухинівка** Кобеляцького р-ну — на території села, на схилі першої тераси лівого берега, *селище*, площею 1,5 га (500x20-35 м)¹⁰³.

101. с. **Гарбузівка** Кобеляцького р-ну — за 0,6 км на північний захід від села, на пологому мису другої тераси — *селище*, площею 2,0 га (100x200 м)¹⁰⁴.

102. с. **Солошине** (с. **Ісаєвка**, хут. **Середина**) Кобеляцького р-ну — *селище*, розташоване за 0,15 км на південний захід від села, на двох мисах, утворених долиною Дніпра і балками. Площа поселення на одному з них — 9,4 га (350-400x250 м)¹⁰⁵.

103. с. **Кишеньки** **Лівобережні-1** Кобеляцького р-ну — *селище*, розташоване на першій надзаплавній терасі, на північ від села¹⁰⁶.

104. с. **Кишеньки** — *місцезнаходження*, розташоване на піщаному підвищенні першої надзаплавної тераси¹⁰⁷.

105. с.Кишеньки Лівобережні-3 — в центрі села, за 0,5 км від колишнього північного шляхового на-сипу, що веде через міст, на піщаному підвищенні пер-шої тераси — селище, площею 12 га (300x400 м)¹⁰⁸.

106. с.Переволочна Кобеляцького р-ну — за 1,0 км від села, за 0,05 км від русла річки — місцезнаход-ження¹⁰⁹.

Отже, на сьогодні, на цій території відомо про існування 93 селищ та місцезнаходжень черняхівської культури. Переважну більшість місцезнаходжень можна вважати, на нашу думку, залишками селищ, площу яких з різних причин (руйнування, задернованість, забудова, розміщення на території більш пізніх поселень іншої культурної чи хронологічної належності) не було встановлено остаточно. Всі селища та місцезнаходження розташовані у такому відсотковому співвідношенні до річок: 21,3 % (20) — розташовано на річці II порядку Ворсклі; 51 % (48) — на річках III порядку (Коломак, Полузир'я, Тагамлик, Кобелячці, струмок Головач, Кустолове, Кишенька, безіменні балки — праві притоки Ворскли); на річках IV порядку (Свинківка, Штурмова, балки — ліві притоки Полузир'я) — розміщувалося 27,7 % (26). Деякі зміни у процентному переважанні черняхівських селищ на річках II, III та IV порядку, в порівнянні з опублікованими результатами досліджень на Правобережжі пов'язані, перш за все, із тим, що саме на цих притоках, в основному, проводилися розвідкові дослідження, та із відсутністю інформації щодо пам'яток, розташованих на Дніпрі, у зв'язку зі спорудженням Дніпродзержинського водосховища, і на сьогодні практично недоступних для вивчення. Це й стало причиною значного збільшення "частки" річки II порядку Ворскли та деякого збільшення відсоткового значення для річок III та IV порядку. Проте основні тенденції розміщення черняхівських поселень, в основному, є ідентичними, до отриманих для Правобережжя¹¹⁰.

У басейні нижньої течії Ворскли за ступенем вивченості помітно вирізняється річка III порядку Полузир'я. На Полузир'ї та її лівих притоках — вологих безіменних балках — відомо 41 поселення чи місцезнаходження черняхівської культури. Тому саме ця річка стала об'єктом більш детального розгляду. Ми маємо інформацію щодо площі 30-ти селищ її басейну. З них більша половина (18) — не перебільшують 1,0 га, 8 — близько 2,0 га і 5 — понад 2,0 га. Потужність культурних на-шарувань відома для п'яти поселень. Вона коливається між 0,25 м (Абазівка) та 1,1 м (Мачухи).

Топографія розміщення селищ черняхівської культури на Полузир'ї відзначається порівняною одноманітністю. Так, 12 з 41 відомих селищ чи місцезнаходжень розміщені на мисах і мисоподібних виступах першої надзаплавної тераси, всі інші — займали схили перших надзаплавних терас річки чи вологих балок. Для черняхівських селищ на Полузир'ї притаманні дві системи розселення, раніше виділені для Середнього Подніпров'я¹¹¹ — гніздова, яскравим прикладом якої слугують поселення, розташовані поблизу с.Старі Санжари, та ланцюжкова, представлена поселеннями лівого берега річки — зокрема, Грекопавлівка, Білоконі, Твердохліби, чи правого — Абазівка, Полтавці, Карпусі. Інтервал між такими селищами, як і на Правобережжі¹¹² тут складає близько 2 км. У будь-якому разі, при таких висновках варто зважати на імовірність неодночасового існування цих поселень.

Необхідно відзначити очевидну значну густоту населення черняхівської культури в Нижньому Поворсклі. Цей передстеповий мікро-регіон був заселений не менш щільно, ніж ряд районів Дніпровського Правобережжя. Подальше вивчення черняхівських старожитностей вимагає проведення нових польових досліджень, які б включали не тільки суцільні розвідкові обстеження, а й розкопки селищ і некрополів на території Дніпровського Лівобережжя.

Література

1. Рудинський М.Я. Кантамирівські могили римської доби // Зап. ВУАК. — Київ: вид. ВУАН, 1930. — Т.1. — С.127-158.
2. Бондаренко Е.Н. Разведки по р.Свинковке // ОИПАИ: [Первый] Обл. научно-практический семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.27.
3. Т[ахтай] А. Археологична робота Музею в 1926-1927 рр. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.288-289; Ляпушкин И.И. Днепро-ское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.174; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.90; Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — Москва: Наука, 1991. — С.148.
4. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР: (Материалы к составлению археологической карты) // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82 — С.41; Ляпушкин И.И. Днепро-ское Лесостепное Левобережье... — С.172; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегін Д.Я. Вказ. робота. — С.81; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребаль-ные обряды племен черняховской культуры // САИ. — Вып. Д 1-22. — Москва: Наука, 1983. — С.68.
5. Ляпушкин И.И. Днепро-ское Лесостепное Левобережье... — С.172; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.41-42; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегін Д.Я. Вказ. робота. — С.81.
6. Там само. — С.90.
7. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.42.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Вказ. робота. — С.90; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Указ. робота. — С.68.

8. Рудинський М.Я. Кантемирівські могили римської доби // Зап. ВУАК. — Київ: вид. ВУАН, 1930. — Т.1. — С.127-158; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Указ. робота. — С.68; Гороховський Е.Л. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы // ОИПАП: [Первый] Обл. научно-практический семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.19; Казанский М.М., Мاستыкова А.В. Аланы на Днестре в эпоху Великого переселения народов: Свидетельство Маркиана и археологические данные // РА. — Москва, 1999. — № 4. — С.119-130.

9. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.52; Махно Є.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т.Ш. — С.231-241; Махно Є.В. Памятники черняховской культуры... — С.42; Ляпушкин И.И. Указ. робота. — С.164; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Указ. робота. — С.67-68.

10. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею. — С.52; Махно Є.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань. — С.231-241; Махно Є.В. Памятники черняховской культуры... — С.42; Ляпушкин И.И. Указ. робота. — С.164.

11. Юренко С.П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции ИА АН УССР в 1977 году // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.64. — Арк.10; Юренко С.П. Розвідки в басейні р.Ворскля // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978. — С.407.

12. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Вказ. робота. — С.90.

13. Юренко С.П. Отчет ... 1977 г. — Арк.11.

14. Там само. — Арк.10.

15. Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя пониззя р.Коломак // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вип.1. — С.43.

16. Там само. — С.43.

17. Там само. — С.45.

18. Там само. — С.45.

19. Там само. — С.46; Салегін С.В. Римський денарій з пониззя р.Коломак // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.162; Салегін С.В. Денарій Фаустіни Старшої з с.Ковалівка Полтавського району // АЛТУ. — Полтава, 1999. — № 1. — С.84.

20. Салегін С.В. Кілька пам'яток в околицях с.Ковалівка на р.Коломак // АЛТУ. — Полтава, 1997. — №1-2. — С.124.

21. Махно Є.В. Памятники черняховской культуры... — С.42; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Вказ. робота. — С.83.

22. Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя пониззя р.Коломак. — С.52.

23. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.12; Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя пониззя р.Коломак. — С.47-48.

24. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — С.12.

25. Там само. — С.8; Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя пониззя р.Коломак. — С.50; Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.64.

26. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарешького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. науково-практичний семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.43.

27. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — С.11; Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.25.

28. Кулатова І.М., Супруненко А.Б. До археологічної карти верхньої течії р.Полузир'я // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.55.

29. Супруненко А.Б. Археологические памятники терри-

тории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — С.10.

30. Горюнов Є.В., Казанський М.М. До археологічної карти сточища р.Полузир'я // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.76.

31. Там само. — С.76; Кулатова І.М., Супруненко А.Б. До археологічної карти верхньої течії р.Полузир'я. — С.59; Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Знахідка візантійської монети VI ст. у Поворсклі // ПАП. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.85-87.

32. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — С.9; Кулатова І.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти верхньої течії р.Полузир'я. — С.59.

33. Відкрите Гейком А.В. — старшим науковим співробітником ЦОДПА.

34. Теж саме.

35. Ломакін О.О., Ломакіна С.М. Нові пам'ятки археології в околицях м.Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.51; Кулатова І.М. Розвідки в Полтавському районі // АЛТУ. — Полтава, 1998. — №1-2. — С.84.

36. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — С.11.

37. Там само. — С.11; Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине // АО 1983 г. — Москва: Наука, 1985. — С.362.

38. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — С.8.

39. Там само.

40. Горюнов Є.В., Казанський М.М. Вказ. робота. — С.76-77.

41. Там само. — С.76.

42. Там само.

43. Там само. — С.77.

44. Там само.

45. Там само.

46. Там само. — С.77.

47. Там само. — С.77.

48. Там само. — С.77-78.

49. Мокляк В.О. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського району Полтавської області в 1992 році // НА ЦОДПА. — Спр.38. — Арк.6; Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // АЛТУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.91. — Рис.3:2.

50. Відкрите Гейком А.В.

51. Гейко А.В. Розвідки в нижньому Поворсклі (Полтавський район) // АЛТУ. — Полтава, 1998. — №1-2. — С.79-80.

52. Там само. — С.80.

53. Гейко А.В. Фібула черняхівської культури з Нижнього Поворскля // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.170.

54. Відкрите Гейком А.В.

55. Гейко А.В. Черняхівське горно під Полтавою // АЛТУ. — Полтава, 1999. — № 1. — С.76.

56. Там само.

57. Там само.

58. Там само.

59. Там само.

60. Гейко А.В. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського району Полтавської області в 2002 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.354 — Арк.13.

61. Там само.

62. Там само.

63. Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Поорелье в 1986 г. (Полтавская область) // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.49. — Арк.21.

64. Гейко А.В. Звіт про розвідки та розкопки на території Полтавської області в 1997 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.204. — Арк.4-5.

65. Рейда Р.М., Луговий Р.С. Деякі знахідки черняхівської культури в зібранні ПКМ // УЮЖ. — Опішне, 2002. — №2. — С.136.

66. Гейко А.В. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського району Полтавської області в 2002 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. — Арк.6.

67. Теж саме.

68. Теж саме.

69. Теж саме.
70. Юренко С.П. Разведки в бассейне р.Ворсклы // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978. — С.406; Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Курганы поблизу с.Дмиртівка у межиріччі Ворскли та Орелі. — Київ-Полтава: Археологія, 1999. — С.27-28.
71. Юренко С.П. Отчёт ... 1977 г. — Арк.11; Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Археологические памятники Машевского района Полтавской области: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, 1999. — С.9.
72. Мягомедов Б.В., Левада М.Е. Оружие черняховской культуры // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Т. V. — С.316, 562. — № 45. — Рис.5:2.
73. Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа. — С.72; Рейда Р.М., Луговой Р.С. Вказ. работа. — С.137-138.
74. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье... — С.171; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.41; Махно Е.В. Разведки Левобережного отряда // АИУ. — Киев: Наук. думка, 1968. — Вып. II. — С.199-200; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа. — С.72; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Указ. работа. — С.68.
75. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье... — С.171; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.41; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа. — С.75.
76. Супруненко О.Б. Материалы до археологической карты Нижнего Поворскля. — С.29.
77. Там само. — С.31.
78. Там само.
79. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.39; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа. — С.53; Рейда Р.М., Луговой Р.С. Вказ. работа. — С.136.
80. Ляпушкин И.И. Указ. работа — С.164; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.39; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.52.
81. Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказана праця. — С.81; Супруненко О.Б. Материалы до археологической карты Нижнего Поворскля. — С.27;
82. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.39; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа. — С.56.
83. Юренко С.П. Отчет о работе Полтавского разведотряда Левобережной славяно-русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1978 г. // НА ЦОДПА. — Стр.64. — Арк.11-20; Сухобоков О.В., Юренко С.П. Предвольинские памятники Полтавщины (по материалам исследования Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) // ОДПАП: Третий обл. науч.-практич. семинар (Квітень, 1990 р.) / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.156.
84. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-1961 гг.: Копія // НА ЦОДПА. — Стр.5. — Арк.8; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.52.
85. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Там само. — Арк.8; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.52.
86. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. Каталог. — С.7.
87. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып. Г 4-4.- С.72; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.41; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.82; Глушенко В.П. Клад римских денарисов из с.Лукищина // НиЭ. — Москва: Наука, 1989. — Т.XV. — С.19-52.
88. Виявлене Гейком А.В.
89. Супруненко О.Б. Материалы до археологической карты Нижнего Поворскля. — С.29-31.
90. Там само. — С.29.
91. Там само. — С.31.
92. Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Отчет... 1986 г. — Арк.8-9.
93. Супруненко О.Б. Материалы до археологической карты Нижнего Поворскля. — С.31.
94. Ляпушкин И.И. Указ. Работа. — С.166; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.40; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа. — С.74; Супруненко О.Б. Материалы до археологической карты Нижнего Поворскля. — С.31.
95. Гейко А.В. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського району Полтавської області в 2002 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. — Арк.10.
96. Мокляк О.В. До археологической карты Новосанжарского району // ПАП. — Полтава: вид.ПКМ, 1991. — С.73.
97. Ткаченко О.М. Нові пам'ятки в околицях сіл Клосівка та Кунцеве Новосанжарського району // ПАП. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.79.
98. Мокляк О.В. До археологической карты Новосанжарского району. — С.73.
99. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.40; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. Работа. — С.74.
100. Юренко С.П. Отчет... 1977 г. — Арк.11.
101. Ляпушкин И.И. Указ. работа. — С.168; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.41; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.75; Супруненко О.Б., Шалобудов В.М. Римські денарії з Новосанжарщини // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Вип.3. — С.158-160.
102. Супруненко О.Б. Материалы до археологической карты Нижнего Поворскля. — С.36.
103. Ляпушкин И.И. Указ. работа. — С.173; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.39; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.55.
104. Супруненко О.Б. Материалы до археологической карты Нижнего Поворскля. — С.36; Рейда Р.М., Лямкин В.В., Еремеев С.О. Випадкові знахідки черняхівської культури на території Полтавської області // АЛУУ. — Полтава, 2002. — №1. — С.173-174.
105. Ляпушкин И.И. Указ. работа — С.164; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры... — С.38; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. Работа. — С.55.
106. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет ... 1960/61 гг. — Арк.8; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. праця. — С.52; Супруненко О.Б., Телегин Д.Я., Титова О.М. Из работ экспедиции "Славутич" на Среднем Днестре // Археологія. — Київ, 1989. — № 2. — С.132, 135.
107. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет ... 1960/61 гг. — Арк.9; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа. — С.52.
108. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет ... 1960/61 гг. — Арк.10; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.52.
109. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет ... 1960/61 гг. — Арк.8; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Вказ. работа — С.54.
110. Шишкин Р.Г. Господарчо-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. — Київ, 1999. — № 4. — С.129.
111. Там само.
112. Там само. — С.130-131.

Рейда Р.Н.

К ИЗУЧЕНИЮ ПАМЯТНИКОВ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В НИЖНЕМ ПОВОРСКЛЬЕ

Резюме

Работа посвящена памятникам черняховской культуры в бассейне нижнего течения р.Ворсклы, в пределах Полтавской области. Анализируются топографические условия размещения, процентное соотношение местонахождения памятников на реках II, III и IV порядка, их площадь. Короткий реестр памятников иллюстрирует значительную густоту населения региона в позднеримское время.

02.03.2003.

ЧЕРНЯХІВСЬКЕ ПОХОВАННЯ З МЕЧЕМ ПОБЛИЗУ с.МАКСИМІВКА ПІД КРЕМЕНЧУКОМ

Знахідки стародавніх мечів завжди викликають неабиякий інтерес дослідників. Це особливо стосується пам'яток черняхівського часу¹, відкриття більшості з яких відбувається випадково. Тому виявлення закритого, датованого комплексу із мечем становить певну цінність.

Поховання було виявлене на глибині 2,5 - 3,0 м від зрізу десятиметрової кручі лівого берега Дніпра, на південь від с.Максимівка Кременчуцького р-ну на Полтавщині, де 1959 р. Є.В.Махно та І.П.Костюченком проводилися розкопки поселення черняхівської культури². Тут, при загальних розмірах пам'ятки 150 x 1000 м, було розкопано близько 2000 кв. м.

Поселення мало лише наземні будівлі і розміщувалося на західному схилі невисокого останця широкої заплави Дніпра, за 1 км від корінного берега (гора Пивиха) і за 2 км від ріки³. Після заповнення Кременчуцького водосховища територія селища була затоплена і дніпровські води досягли підніжжя Пивихи. За 40 років, що минули від часу розкопок, гора сильно потерпала від водної ерозії, а внаслідок чергових зсувів було виявлене поховання з мечем, — очевидно, рештки так і не віднайденого у 1959 р. черняхівського могильника. Культурну належність даного поховання засвідчує і його інвентар, зокрема, два типових для цієї доби кружальних дворучних глека.

Поховання (інгумація) мало південно-західну орієнтацію. Похований лежав на спині, руки розкинуті під прямим кутом до тулуба (*внаслідок дії розмиву* — ?). Ноги не збереглися. В головах розміщувалися два ідентичних кружальних глека, заповнених суглинком. На грудях виявлений бісер жовтого кольору. Трохи вище пояса — дві невеликі бронзові пряжки, нижче — ще дві більші. Меч лежав поряд із лівою рукою. Поблизу поховання знайдений круглий у перетині точильний сланцевий (?) брусок. Поховання було виявлене не раніше осені 1999 р. одним із "самодіяльних" місцевих "археологів-аматорів". Більша частина речей (за винятком меча, переданого до Кременчуцького краєзнавчого музею В.Л.Тараненком) розпорошена серед місцевих колекціонерів. При цьому автору пощастило оглянути один з двох знайдених парних глеків.

Нижче наводимо опис речей із поховання.

1. *Глек* черняхівської культури кружальний, чорнолошений, дворучний короткогорлий, на плитчастому піддоні, дещо набокуватий (рис.1). Вінця злегка потовщені і плавню відігнуті назовні, горло розширене донизу. Округлобокий тулуб плавню переходить у плоске денце з асиметричною закраїною. Овальні у перетині ручки закріплені під вінцями і у верхній частині плічок, де також розміщений горизонтальний, недбало прокреслений, орнамент у вигляді накладених одна на іншу смужок зигзагоподібних зображень. Поверхня глека подекуди злушена, частина вінець пошкоджена, у денці є отвір. Висота — 25 см; дм. вінець — 8,2 см; дм. корп. — 17 см; дм. шийки — 7,0-7,6 см; дм. денця — 7,6 см; перетин ручки — 1,8 x 1,5 см (рис.1).

Аналогічний чорнолошений глек маємо серед посуду Черняхівського могильника (розкопки В.В.Хвойки) під Києвом⁴. Найближча аналогія походить із поховання поблизу с.Жовнини⁵ Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Останній має сіру шерехату поверхню і знайдений у комплексі із тричасним кістяним гребенем⁶. Глеки такого типу Б.В.Магомедов відніс до кола продукції місцевих гончарів з античними впливами⁷, що дозволяє датувати поховання часом розквіту черняхівської культури (кінцем III-IV ст. н.е.).

2. Збереглося 5 уламків залізного, дуже корозованого, *меча*, загальною довжиною близько 41 см (фрагменти в 12,5; 7,2; 10,0; 7,9 і 3,5 см) і шириною близько 4,8 см біля руків'я. Клинок меча звужується до кінця, напевне, в останній чверті довжини. Найкращою збереженістю відзначається середня частина меча, фрагменти якої (4 уламки) стикуються між собою на довжину близько 29 см при ширині від 3,9 до 4,1 см. Між серединою леза і руків'ям меча — значні втрати. Вістря меча відсутнє. Черешок у формі видовженого трикутника — розміром 5,8 x 2,6 см (частина, очевидно, обламана), — мав кістяне руків'я, залишки якого збереглися у вигляді крихкої білої маси. Перехрестя втрачене (рис.2).

Судячи із наявних фрагментів, меч мав видовжені пропорції і досягав довжини 72-78 см. Значна корозія поверхні не дозволяє впевнено визначити форму його перетину. Виходячи з цього, найнадійнішим параметром для порівняння нашого меча з іншими цієї ж доби, є його найбільша ширина (4,8 см) і приблизна довжина (72-78 см). Таким розмірам відповідають мечі з Клепачів (72,1 x 4,3 см)⁸, Коломака (72 x 4,3 см) та Могриці (72,6 x 4,8 см). Якщо врахувати і більший за довжиною меч з Компанійців (89 x 4,1 см), то всі вони знайдені на Лівобережжі Дніпра і є найближчими територіальними паралелями меча з Максимівки. М.Є.Левада відносить мечі з Клепачів, Могриці та Коломака до типу V⁹, за градацією Івановського-Коковського. Проте датування таких зразків наступальної зброї дещо розпливчате.

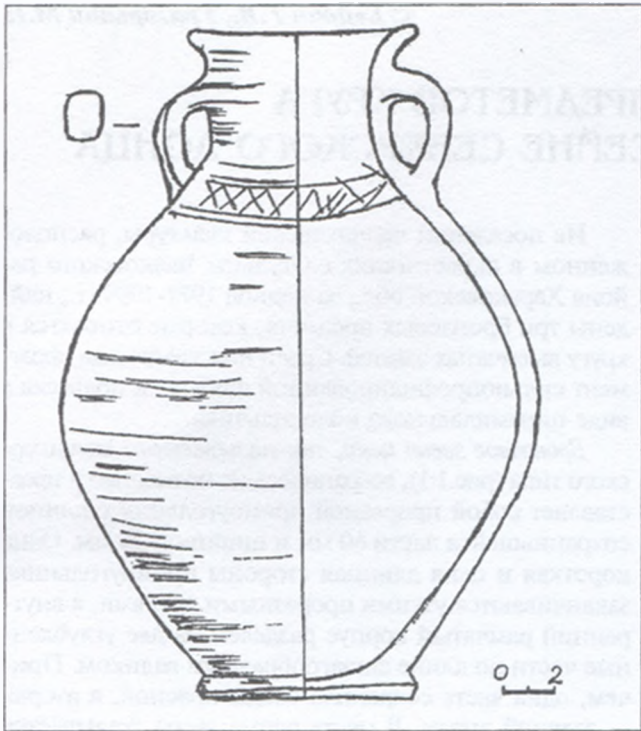

Рис.1. Максимівка, с. Глек, глина. Приватна колекція.

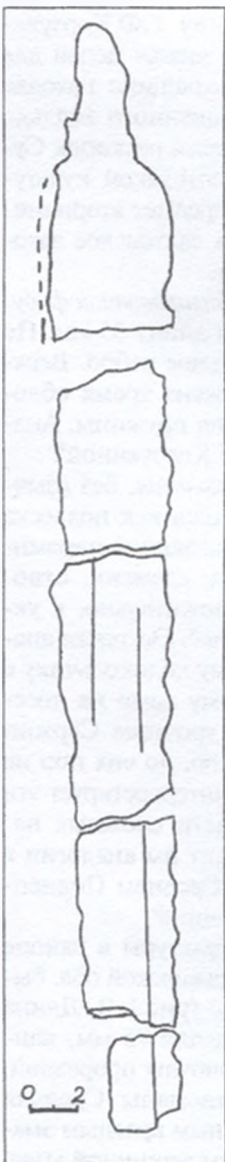

Рис.2. Максимівка, с. Меч, залізо. КрКМ

Загалом, спроби датування виявленого поховання наштовхуються на певні труднощі, зокрема, на відсутність надійно датуючих матеріалів з вузькими хронологічними рамками. Поки що не допоможуть остаточно прояснити це і матеріали досліджень сусіднього черняхівського поселення, яке за імпортом¹⁰ та складом посуду (80,5% - кружалний, 10,5% - ліпний та 9% - амфорний)¹¹, можна віднести до часу розквіту та активних торговельних зв'язків черняхівської культури, тобто до кін. III-IV ст.

3. Невеличкі (15x20 мм) овальні бронзові *пращки* мали потовщену середню частину і короткий товстенький хоботковий язичок з плоскою площадкою біля основи. Пращки такого типу також не виходять за межі III-IV ст.¹²

4. На грудях похованого у вигляді аморфного скупчення виявлено жовтий "трубчастий" *бісер*. Бісер такої форми відноситься до дуже давнього типу прикрас¹³, проте лише на початку н. е. (I-III ст.), на відміну від попередніх періодів, набувають розповсюдження виробу жовтого кольору¹⁴.

За нашими підрахунками, на Кременчуччині налічується не менше 33 пам'яток черняхівської культури¹⁵. Як і Максимівське поселення, вони переважно належать до часу її розквіту. Поховання з мечем побли-

зу с.Максимівка — унікальне явище для місцевої археології, тим більше, що культурна належність його видається безсумнівною.

P.S.: Останнім часом на "чорний ринок" антикваріату Кременчука знову почали надходити черняхівські матеріали з Максимівки, зокрема, невеликі срібні *пращки* (автор тримала в руках 3 прим.). Очевидно, дніпровські води та працелюбні аматори таки знайшли і впритул розробляють некрополь Максимівського поселення.

Література

1. Левада М.Є. Мечи римского времени восточноевропейского Барбарикума // АЛЛУ. — Полтава, 1998 — № 1-2 (3-4). — С.53.
2. Костюченко И.П. Отчет Максимовского отряда древнерусской Кременчугской экспедиции (раскопы II и III) // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1959-ІВ; Особистий архів Є.В.Махно; Махно Є.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к составлению археологической карты) // МИА. — Москва, 1960. — № 82. — С.37.
3. Автор вдячна Г.М.Некрасовій за можливість ознайомлення з матеріалами досліджень цього поселення.
4. Сымонович Э.А. Забытая коллекция В.В.Хвойки // СА. — Москва, 1969. — № 2. — С.191.
5. Кракало І.В., Левченко Д.І. Глек // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — Наш каталог. — С.130.
6. Кракало І.В. Гребінь // Там само. — С.129.
7. Баран В.Д. Черняхівська культура (За м-ми Верхнього Дністра і Західного Бугу). — Київ: Наук. думка, 1981. — С.198.
8. Мокляк В.О. Меч із Посулла // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.162-163. — Рис.21.
9. Левада М.Є. Мечи римского времени восточно-европейского Барбарикума. — С.56.
10. На поселенні виявлені уламки інкерманських амфор та фрагмент скляного кубка з прошліфованими овалами, що дає підставу для датування його кінцем III-IV ст.: Археологія Української ССР. — Київ: Наук. думка, 1986. — Т.3. — С.82; Античные государства Северного Причерноморья. — Москва: Наука, 1984. — С.257, 261; Рикман Э.А. Вопрос датировки импортных вещей в памятниках племен черняховской культуры Днестро-Бугского междуречья // СА. — Москва, 1972. — № 4. — С.93-95; Сымонович Э.А. Стеклянная посуда из Поднепровско-Причерноморских памятников черняховской культуры // СА. — Москва, 1977. — № 1. — С.177, 181.
10. Матеріали Г.М.Некрасовій.
11. Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА. — Москва, 1971. — № 2. — С.100, 103.
13. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва, 1975. — Вып. Г 1-12. — С.32.
14. Там само. — С.29.
15. Фонди КрКМ; Фонди НА ІА НАНУ; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.59-64.

Кракало І.В.

ЧЕРНЯХОВСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ С МЕЧЕМ НЕПОДАЛЕКУ ОТ с.МАКСИМОВКА У КРЕМЕНЧУГА Резюме

В публикации освещаются особенности и детали погребения черняховской культуры с мечом, выявленного в 1999 г. у с.Максимовка Кременчугского района Полтавской обл. Фрагменты меча поступили в Кременчугский краеведческий музей.

НОВЫЕ НАХОДКИ ПРЕДМЕТОВ КРУГА ВЫЕМЧАТЫХ ЭМАЛЕЙ В БАССЕЙНЕ СЕВЕРСКОГО ДОНЦА

После выхода в свет, казалось бы, исчерпывающе полной работы Г.Ф.Корзухиной¹, посвященной проблеме происхождения и датировки предметов с выемчатой эмалью, а также прилагаемого к ней всего перечня их находок по регионам почти за сто лет, имелись полные основания ожидать, что данный вопрос надолго утратит свою актуальность и в ближайшее время не будет кардинально пересматриваться. Между тем, новые археологические открытия на памятниках первой половины I тыс. н. э., и, в первую очередь, киевской, позднезарубинецкой и черняховской культур, а также случайные находки вызвали появление новых работ, посвященных выемчатым эмалям². Среди них следует выделить, прежде всего, работу Е.Л.Гороховского³ с новыми предположениями хронологического диапазона бытования эмалей, места их изготовления и культурной принадлежности их создателей. Причем в данной работе, совершенно справедливо, указано, что "ювелирные изделия круга так называемых варварских предметов с выемчатой эмалью служат одним из источников реконструкции этногенетических и общенсторических процессов в Восточной Европе первой половины - середины I тыс. н. э." Однако, на наш взгляд, здесь есть также и немало спорных, особенно в вопросах датировки, моментов. И поэтому исключительную важность приобретают публикации и введение в научный оборот новых находок с привязкой их к соответствующим памятникам. Так, в последние годы было опубликовано ряд работ о находках предметов круга выемчатых эмалей в бассейне Северского Донца⁴, уточняющих хронологию и расширяющих регион их распространения.

В публикации приводятся находки новых предметов круга выемчатых эмалей, сделанных авторами в последние годы при сборе подъемного материала на разрушаемых вспашкой памятниках черняховской культуры в бассейне Северского Донца*.

На поселении черняховской культуры, расположенном в окрестностях с.Огульды Валковского района Харьковской обл., за период 1977-1999 гг., найдены три бронзовых предмета, которые относятся к кругу выемчатых эмалей. Среди них звено цепи, фрагмент сильнопрофилированной фибулы и подвеска в виде пирамидального колокольчика.

Бронзовое звено цепи, так называемого межигорского типа (рис.1:1), сохранилось не полностью и представляет собой прорезной прямоугольник с длиной сохранившейся части 60 мм и шириной 25 мм. Одна короткая и одна длинная стороны прямоугольника заканчиваются узкими прорезными петлями, а внутренний рамчатый корпус разделен на две углубленные части по длине зигзагообразным валиком. Причем, одна часть сохранила следы красной, а вторая — зеленой эмали. В месте слома звена угадывается начало широкой аркообразной петли. Весь корпус слегка фасетирован. Достаточно полные аналогии нашей находке представлены в работе Г.Ф.Корзухиной⁵ и интерпретируются ею как звенья цепей для подвешивания ритонов. На Харьковщине находка подобного звена цепи, но не украшенного эмалью, была сделана В.К.Михеевым во время раскопок Сухогомольшанского могильника салтовской культуры в 1969 г.⁶, и отмечена им, как предмет вторичного использования, помещенный в салтовское захоронение как своеобразный амулет.

Фрагмент бронзовой сильнопрофилированной фибулы (рис.1:2) имеет сохранившуюся длину 35 мм. По середине корпуса заметно продольное ребро. Верхняя часть, шириной 30 мм, снабжена тремя обломанными выступами для крепления пружины. Аналогичные фибулы приведены Г.Ф.Корзухиной⁷.

Бронзовый пирамидальный колокольчик, без язычка, длиной 20 мм, использовавшийся как подвеска (рис.1:3), подражает по форме настоящим пирамидальным колокольчикам римского времени, относимых Т.В.Морозовской, предположительно, к украшениям египетского производства⁸. Он также аналогичен большому пирамидальному колокольчику с железным язычком, обнаруженному нами на поселении черняховской культуры в урочище Саржин Яр, в черте г.Харьков, к сожалению, до сих пор не опубликованному. Г.Ф.Корзухина интерпретирует эти пирамидальные подвески, как части сложных парадных цепей с эмалью, и приводит им аналогии в находках совместно с эмалями в Среднем Поднепровье, Прибалтике, а также в Мошине⁹.

На поселении черняховской культуры в районе с.Шаровка Валковского района Харьковской обл. была обнаружена *треугольная фибула* (рис.1:4). Длина сохранившейся средней части изделия 75 мм, наибольшая ширина 50 мм. Щиток фибулы прорезной, верхняя и нижняя части щитка отломаны. Средняя часть фибулы декорирована прорезным красным эмалевым треугольником, обращенным вершиной вниз, и прорезным ромбом, вписанным в круг со стороны вогнутого основания треугольника. В сохранившейся

* Это сообщение было прочитано на чтениях "Памяти М.Я.Рудинского" в Полтаве, но все же получило неоднозначную оценку ряда участников, ввиду пребывания публикуемых находок в частных коллекциях. Помещая его на страницах журнала, редакция надеется, что эти предметы займут подобающее место в коллекции Харьковского исторического музея.

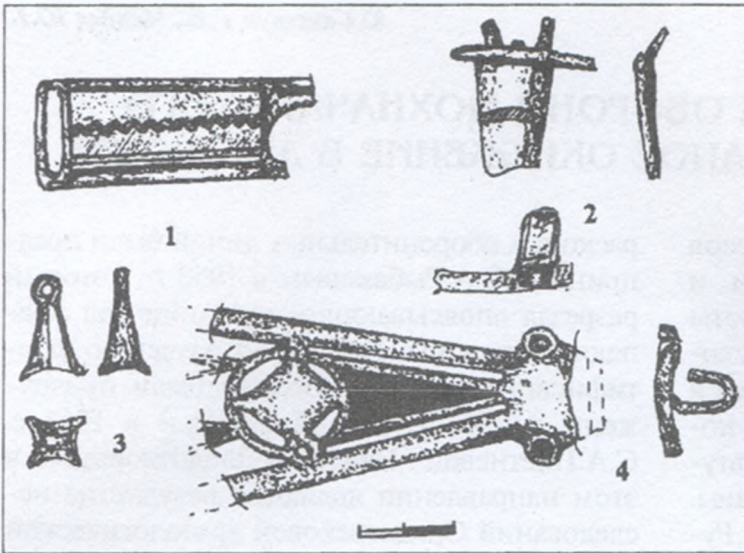

Рис. 1. Предметы круга выемчатых эмалей из бассейна Северского Донца.
1, 2, 3 - Огульцы, 4 - Шаровка.

ся нижней части фибулы, в двух круглых боковых ячейках положена эмаль светло-зеленого цвета, на тыльной стороне — имеется приемник для иглы. Судя по сохранившимся в верхней части фрагмента остаткам прорезного рисунка, верхний ярус фибулы был декорирован двумя прорезными треугольниками. Ближайшей аналогией нашей фибулы является фибула из Мошинского клада¹⁰, и она может быть интерпретирована, по классификации Г.Ф. Корзухиной, как фибула группы III.1, т.е. фибула треугольная, с треугольным нижним концом. В бассейне Северского Донца одна пара подобных фибул с треугольными ножками происходит из клада на поселении Шишино-5¹¹, а при раскопках поселения Головино-1 была обнаружена сильно профилированная фибула с выемчатой эмалью¹². Кроме того, фрагменты треугольных прорезных фибул с выемчатой эмалью, подобных описанной выше, известны из случайных находок у с. Верхний Салтов Волчанского района и с. Черемушное Змиевского района Харьковской обл.¹³ По хронологической системе Е.Л. Гороховского, подобные фибулы представляют фазу Б (Межгорскую), относящуюся к середине III - началу IV ст.¹⁴

Аналогичные описанным нами предметы датировались Г.Ф. Корзухиной V в. н.э. и определялись ею как изделия балтского происхождения, не связанные с местной культурой какого-либо оседлого населения. Использование их кочевниками-аланами, якобы населявшими украинскую лесостепь в V - первой половине VI вв. н.э., объясняется получением украшений при торговых или военных контактах с балтами. Причем особо ею подчеркивается факт отсутствия находок украшений с выемчатой эмалью на памятниках черняховской культуры¹⁵. Е.Л. Гороховский, поддерживая уже давно высказанное В.Н. Даниленко предположение о связи эмалей с памятниками киевского типа, синхронных черняховским¹⁶, подкрепил его но-

выми находками на четко определяемых памятниках и установил их хронологический диапазон в пределах III - IV вв. н.э.¹⁷

Таким образом, наши находки предметов круга выемчатых эмалей на черняховских памятниках подтверждают концепцию происхождения эмалей В.Н. Даниленко и Е.Л. Гороховского. В тоже время считаем, что вопрос их хронологии и места изготовления пока еще окончательно не решен.

Література

1. Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V - первой половины VI в. н.э. в Среднем Поднепровье // САИ. — Москва, 1978. — Вып. Е1-43.
2. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I - V вв. н.э. — Москва-Сумы, 1991; Гороховский Е.Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С.125-140; Михеев В.К. Две раннесредневековые находки на Харьковщине // СА. — Москва, 1983. — № 3. — С.212-214; Левченко Д.И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмальями // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.57.
3. Гороховский Е.Л. Указ. работа. — С.125-140.
4. Дідик В.В., Любичев М.В. Прикраси з виімчастими емальми у басейні Сіверського Дінця: нові знахідки // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 — С.50-52; Дідик В.В. Нові знахідки кола виімчастих емалей у водозборах Сіверського Дінця та Дніпра // Археологія. — Київ, 2001. — № 1. — С.125-129.
5. Корзухина Г.Ф. Указ. работа. — Табл.11: 2; 15: 2.
6. Михеев В.К. Указ. работа. — С.214.
7. Корзухина Г.Ф. Указ. работа. — Табл.4: 1,6; 5: 1.
8. Морозовская Т.В. Бронзовые пирамидальные колокольчики римского времени в археологических памятниках Северного Причерноморья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1985. — С.70-78.
9. Корзухина Г.Ф. Указ. работа. — Табл.19.
10. Там же. — Табл.17: 3.
11. Обломский А.М. Указ. работа. — С.179. — Рис.54: 1,2.
12. Там же. — С.24. — Рис.6:1.
13. Дідик В.В. Вказ. работа. — С.126.
14. Гороховский Е.Л. Указ. работа. — С.138.
15. Корзухина Г.Ф. Указ. работа. — С.23.
16. Даниленко В.М. Пізньюзарубинські пам'ятки кийівського типу // Археологія. — Київ, 1976. — Вып.19. — С.65-92.
17. Гороховский Е.Л. Указ. работа. — С.138.

Бейдін Г.В., Григорьянц М.Н.
НОВІ ЗНАХІДКИ КОЛА ВИІМЧАСТИХ ЕМАЛІВ
У БАСЕЙНІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ
Резюме

Публікуються нові речі кола виімчастих емалів, які походять з числа випадкових знахідок останніх років на поселеннях черняховської культури Харківської області. Репрезентовані два фрагменти фібул, ланка ланцюга, оздобленого емальми, підвіска у вигляді пірамідального дзвіночка.

15.12.2002.

ВОСТОЧНЫЙ УЧАСТОК ОБОРОНЫ МОХНАЧАНСКОГО ГОРОДИЩА И ЕГО ПРИРОДНОЕ ОКРУЖЕНИЕ В ДРЕВНОСТИ

Широкий спектр научных интересов М.Я.Рудинского затрагивал, в частности, и салтовские древности в процессе его работы над упорядочиванием коллекций Полтавского музея, директором которого он являлся в 1922–1924 гг. Исследователь осуществлял поиски памятников «алано-хазарской культуры» в юго-восточных окрестностях Полтавы. Стимулом к повышению интереса М.Я.Рудинского к салтовской культуре стали находки в ур.Таранов Яр в 1903 г. Он видел в них аналогии с Северным Кавказом и верхнесалтовскими памятниками¹.

Одним из памятников, близким типологически к Верхнесалтовскому городищу, является также расположенное на р.Северский Донец городище у с.Мохнач Змиевского р-на Харьковской обл. Оно известно с XVII в., притом первые упоминания о нём находим в «Книге Большому чертежу», составленной в 1627 г.²

Городище расположено в пределах правобережной части долины Северского Донца, на мысу коренного берега реки, возвышающимся над поймой на 35-40 м. Памятник занимает край плато и водораздельные склоны (восточной и западной экспозиций), а также частично — балочный склон в его западной части. В природно-климатическом отношении эта территория относится к южной лесостепи центра Восточно-Европейской равнины.

Система обороны представлена на памятнике фортификационными сооружениями, возведенными по периметру мыса и состоящими из валов и эскарпов, а также пятью поперечными линиями обороны, представленными системами ров - вал. На всех участках обороны максимально использован рельеф местности. Остатки фортификационных систем принадлежат различным историческим периодам, отражая определенным образом динамику заселения данного памятника в различные исторические эпохи³. На сегодняшний день выявлено три строительных периода: скифского, салтовского и роменского времен.

Первые археологические исследования фортификационных сооружений здесь произвёл И.И.Ляпушкин в 1948 г.⁴ Археологические

раскопки оборонительных линий были предприняты Б.А.Рыбаковым в 1950 г., который разрезал опоясывающий городище вал с западной стороны. Работы по изучению фортификационных сооружений были продолжены в 1953 г. Б.А.Шрамко⁵ и в 1954 г. С.А.Плетневой⁶. Наиболее плодотворными в этом направлении являются результаты исследований Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды, проведенные под руководством В.В.Колоды⁷. За три года работы экспедиции были проведены комплексные исследования сложной оборонительной системы городища у с.Мохнач. В частности, был дополнительно изучен восточный участок опоясывающего городище вала, впервые привлёкшего внимание археологов в 1953-1954 гг. Повторное привлечение интереса к изучению данного участка объясняется недостаточной информативностью предыдущих исследований.

В 2001-2002 гг. в работе экспедиции ХГПУ принимали участие почвоведы-географы Белгородского государственного университета. Был произведен комплексный анализ почв, сформированных на поверхности городища, на земляных оборонительных насыпях, а также находящихся в погребённом состоянии под ними. Это позволило произвести палеогеографические реконструкции и получить ряд интересных сведений об истории хозяйственного освоения ландшафта непосредственно на территории памятника и на прилегающей к нему местности. Кратко остановимся на результатах палеогеографических реконструкций.

Начало железного века совпало с глобальными перестройками климата северного полушария⁸. На смену сравнительно засушливой эпохе суббореального периода голоцена (по археологической периодизации — от позднеямной до раннескифской культур), примерно 2500 лет назад, пришла современная климатическая эпоха — субатлантический период голоцена. На фоне периодических (иногда довольно продолжительных) возвратов к природно-климатической ситуации суббореального периода, климат в течение последних 2500 лет в целом характеризовался похолоданием и увлажнением, что приве-

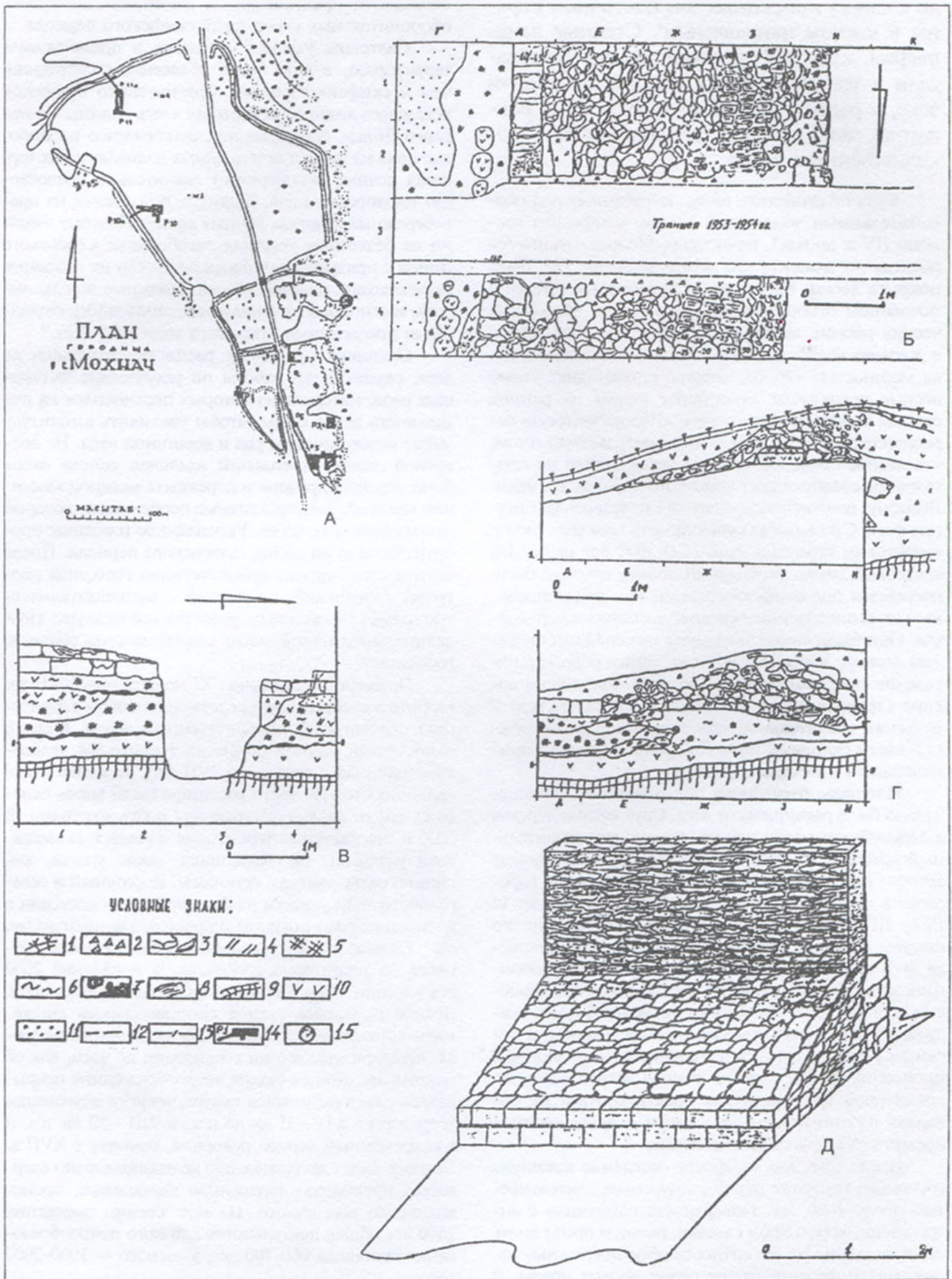

Рис.1. Городище у с.Мохнач.

А — план; Б — план основного участка раскопа; В — профиль по внешней линии каменных блоков; Г — южные профили основного участка раскопа; Д — реконструкция оборонительного сооружения салтовского периода.

Условные обозначения. 1 — дерновый слой; 2 — щебень; 3 — крупные камни; 4 — глина; 5 — пережоганная глина; 6 — зола; 7 — обуглившаяся древесина; 8 — древесный тлен; 9 — предматерик и материк; 10 — чернозем; 11 — лесок; 12 — граница траншеи БА Шрамко; 13 — граница траншеи С.А.Плетневой; 14 — раскопы; 15 — раскоп №12.

ло к сдвигу природных зон Восточной Европы в южном направлении⁹. Степные ландшафты, которые пространственно преобладали в лесостепи ещё в среднем бронзовом веке, в раннем железном веке заметно сократили свою площадь, уступив место широколиственным лесам.

Судя по свойствам почв, погребённых под оборонительными земляными валами скифского времени (IV в. до н.э.), территория Мохначанского городища до момента его возникновения уже была покрыта лесом. На северной окраине памятника в почвенном отношении был исследован археологический раскоп, заложенный через вал и ров. Здесь, в условиях водораздельного склона, под насыпью вала мощностью 170 см, хорошо сохранились серые лесные реликтовые супесчаные почвы в ранних стадиях своего формирования. «Недоразвитость» серых лесных погребённых почв свидетельствует о том, что лесное почвообразование происходило на протяжении сравнительно короткого отрезка времени. Лесному почвообразованию предшествовала степная фаза. Степь могла существовать повсеместно на территории городища ещё 2800-3000 лет назад. На восточной линии укреплений почвы, которые были погребены под скифским валом, идентифицированы как выщелоченные среднесуглинистые чернозёмы. Они были также затронуты начальными стадиями лесного почвообразования. Таким образом, население скифской эпохи свою хозяйственную и военно-стратегическую деятельность осуществляло в условиях значительной облесенности правобережной части склона долины Северского Донца и примыкавшего к нему водораздела.

Площадь, отведённая под городище, первоначально была расчищена от леса. Срубленные деревья в дальнейшем могли использоваться как строительный материал и источник топлива. Судя по анализу артефактов, длительность функционирования городища в скифский период не превышала 200 лет (с IV по III вв. до н.э.). В течение этого времени на его поверхности искусственно поддерживалась обстановка лугово-степного биоценоза. Поверхность оборонительных валов и рвов заросла травами. Их корневые системы и образующийся почвенный гумус оказывали закрепляющее воздействие на субстрат, и тем самым резко снижалась интенсивность эрозийных процессов. Для ускорения темпов закрепления валов и рвов травами могла практиковаться их обкладка плотно пригнанными друг к другу кусками срезанного в других местах дёрна.

После того, как скифское население покинуло городище, наступил период запустения длительностью около 1000 лет. Поверхность памятника с антропогенным рельефом (валами, рвами и проч.) опять заросла лесом. На поверхности оборонительных валов начали формироваться серые лесные почвы. В середине VIII в. н.э. городище вновь стало ареной хозяйственного освоения, но теперь уже со стороны племён салтово-маяцкой культуры. Судя по немногочисленным находкам фрагментов керамики, до прихода салтовцев, на городище проживали представители пеньковской культуры, однако значительных следов своего пребывания на памятнике они не

оставили и практически не изменили планировку оборонительных укреплений скифского периода.

Салтовцы увидели городище и прилегающую территорию, в ещё более облесенном состоянии, чем в скифский период. Сравнительно безлесной оставалась лишь левобережная часть долины Северского Донца. Как известно, естественное плодородие почв на лугах и остепнённых надпойменных террасах речных левобережий значительно превосходит плодородие почв, развитых под лесами на правобережных участках речных долин. Поэтому именно на безлесных участках левобережья Северского Донца с приходом салтовцев возникли их основные сельскохозяйственные угодья: пахотные земли, выгоны и сенокосы, что подтверждается многочисленными поселениями открытого типа VIII-X ст.¹⁰

Салтовцы произвели расчистку городища от леса, осуществили работы по углублению заплывших рвов, материал из которых переносился на поверхность валов с тем, чтобы увеличить амплитуду высот между днищем рва и вершиной вала. На восточной линии укреплений земляная основа валов была модифицирована и перекрыта мощной каменной кладкой, конструктивные особенности которой рассматриваются ниже. Укреплённое городище просуществовало до конца салтовского периода. После салтовского периода существования городища наступает славянский, связанный с жизнедеятельностью племён роменской археологической культуры. Последние внесли свой вклад в организацию обороны городища¹¹.

Примерно с середины XI по середину XVII вв. территория городища представляла собой территорию, заросшую широколиственным лесом. В связи с последней волной освоения территории человеком (начиная с середины XVII ст.), западная и локально восточная части городища были вновь освобождены от леса и превращены в сельхозугодья. В XIX в. исследуемая территория являлась помещичьей усадьбой, где находились такие угодья, как пашня, сады, выгоны, сенокосы. Восточный и северо-восточный участки на большей части площади в настоящее время покрыты широколиственным лесом.

Главное направление почвообразовательного процесса на территории городища за последние 2600 лет связано с формированием серых лесных почв. Лесное почвообразование сопровождалось снижением естественного плодородия почвенного покрова, существовавшего на территории до того, как её покрыл лес. Лесная стадия почвообразования прерывалась тремя периодами искусственного олуговения территории: в IV - II вв. до н.э., в VIII - XI вв. н.э. и в современный период освоения, начиная с XVII в. Человек своей деятельностью целенаправленно сдерживал природную деградацию чернозёмов, приходившую под лесами. На протяжении последних 2600 лет общая длительность лугового почвообразования составила 600-700 лет, а лесного — 1900-2000 лет.

В 2001 г. на месте раскопа № 2 1953-1954 гг. был заложен новый, получивший порядковый № 12. Из-за оплывов траншеи полувековой давности границы нового раскопа были определены по краям эрозионной деформации остатков оборонительной линии. Таким образом, была получена неискаженная стратиграфическая картина и более полная пла-

ниграфия данного участка (рис. 16-1г). В процессе работ были выявлены остатки фортификационного сооружения, содержавшего следы двух строительных периодов, которые конструктивно отличались друг от друга.

Нижняя часть относится к скифскому времени. Непосредственно на погребенной почве была расположена прослойка золы толщиной до 4-6 см, сверху которой находилось ядро прокаленной глины с большой примесью песка мощностью до 30-40 см. Необходимо отметить, что степень пропеченности глиняного ядра убывает по мере удаления от нижележащего слоя золы. Данный эффект фиксируется характерным изменением цветовой гаммы пропеченного слоя (от ярко красного или коричневатокрасного внизу до красно-жёлтого или желтоватокоричневого сверху). Также было отмечено, что чем больше мощность слоя золы на поверхности погребенной почвы, тем интенсивность покраснения прокаленной над ним почвенной массы выше.

Вышеизложенные факты указывают на то, что пропеченное глиняное ядро является конструктивной особенностью валов скифского времени. Подобные прослойки золы и обгоревшего дерева, перекрытые слоями обожженной глины, были зафиксированы на ряде городищ Поворскля (у сел Каменка, Сосонка, Городное, Полковая Никитовка)¹², а также на Люботинском городище¹³ и городищах у сёл Б.Гомольша и Караван¹⁴.

Исследователи часто трактуют данную особенность как следы разрушения оборонительных сооружений вследствие пожара¹⁵. По нашему мнению, на городище у с. Мохнач данная особенность не является признаком разрушения и пожара деревянных оборонительных конструкций. Более рациональное объяснение обнаруженному факту мы находим в трудах И.В. Фабрициус и В.А. Ильинской, которые считают, что прослойки золы, перекрытые обожженной глиной, являются конструктивной особенностью скифских валов¹⁶. Следует отметить, что часто наблюдаемое столь мощное пропекание глины, вероятнее всего, можно было достичь смачиванием последней водой перед помещением на раскаленный слой угля.

В стенках раскопа № 12 пропеченное ядро глины было перекрыто тонким слоем чернозема, включавшего фракции древесного угля и пропеченной глины. В вышеуказанном слое зафиксированы обуглившиеся бревнышки диаметром 6-9 см, расположенные вдоль продольной оси вала. Подобные бревнышки обнаружены также вдоль внешнего ската вала. Непосредственно в погребенной почве под внешней оконечностью перепеченного ядра и до подножия вала была зафиксирована глиняная досыпка, сверху которой располагался слой песка.

В слое пропеченной глины со стороны внешнего ската прослежены столбовые ямки, вытянутые

вшия вдоль продольной оси вала, диаметром около 20 см и глубиной до 40 см. Стратиграфически они расположены на оси гребня вала скифского времени и, по-видимому, представляют собой остатки верхней деревянной конструкции оборонительного сооружения указанного времени.

Второй строительный период, относящийся к раннесредневековому времени, представлен каменной кладкой, выполненной из песчаника. Приемы строительства указывают на принадлежность данного сооружения к СМК общности. В целях экономии рабочей силы салтовцы возвели свои укрепления на более раннем валу скифского периода. Насыпь скифского времени они подвергли частичной нивелировке. В горизонтальной плоскости была выровнена вершина вала, в результате чего она представляется нам в усеченном виде. Срезанная почва была использована для засыпки углубления с внутренней стороны склона вала. Под указанной засыпкой были обнаружены фрагменты нижней челюсти коровы и венчика лепного сосуда пеньковской культуры. Малочисленные, но все же имеющие место, пеньковские артефакты на Мохначанском городище свидетельствуют в пользу того, что, как и на Осколе, так и на Северском Донце эта культура предшествовала салтовским древностям¹⁷.

Салтовцы расположили кладку таким образом, что вал раннесредневекового времени оказался смещенным выше по склону, примерно на одну вторую ширины скифского вала. Таким образом, было соблюдено одно из основных правил фортификации, согласно с которым не создавалась зона тени обстрела. Также решалась проблема уменьшения трудозатрат при максимальном использовании работ, произведенных в скифское время.

Каменная надстройка представляла собой двухпанцирную кладку с заполнением из рваных камней песчаника размерами 0,2х0,5 м.

Внешний панцирь состоял из двух рядов тесных блоков размерами 0,5х0,4х0,24 м, 0,3х0,4х0,24 м, 0,4х0,4х0,24 м и 0,46-0,53х0,41х0,18-0,19 м (нижний ряд), а также 0,5х 0,4х 0,14-0,16 м (верхний ряд). В смешанном заполнении траншеи 1953-1954 гг., на линии внешнего панциря, был обнаружен фрагмент каменного блока размерами 0,52-0,54х0,2-0,23 м, который, по-видимому, также являлся частью кладки вышеуказанного элемента оборонительной стены.

Второй ряд, относительно первого, имеет смещение вертикальных швов, образуя, таким образом, связку между горизонтальными рядами кладки (рис. 1в). Камни так тщательно пригнаны друг к другу, что между вертикальными швами нельзя было просунуть даже лезвие ножа. Необходимо отметить очень тщательную обработку внешней грани блоков. Они практически отполированы (насколько это возможно было проделать с песчаником).

В горизонтальном шве кладки была зафиксирована пластичная масса, представлявшая собой алевролит глинистый (по-видимому, с примесью каолинита и глауконита). Данный материал может встречаться в природе и, по-видимому, встречается в геологических отложениях, распространенных на территории исследования. Отмеченные аллювиальные илы, широко распространенные в старичных понижениях поймы Северского Донца близ городища, возможно, использовались древними строителями

для изготовления указанного «цемента». Однако, ввиду дискуссионности данного вопроса, однозначно утверждать это нельзя¹⁸. Толщина алевролитовой прослойки между блоками кладки колеблется в пределах $1,5 \pm 0,5$ см. В сыром виде данная масса обладала большой пластичностью, напоминая современный пластилин. В пользу того, что алевролит глинистый был использован древними строителями в качестве цементирующей массы, говорит то обстоятельство, что данный материал выравнивает дефекты блоков по высоте: блоки, высота которых меньше 0,24 м, как правило, выровнены до указанного параметра.

Второй ряд блоков был уложен на выровненную с помощью «цемента» поверхность первого ряда. Как уже указывалось выше, наиболее стабильный параметр кладки — это высота нижнего ряда блоков, составлявшая 0,24 м. Судить о высоте верхнего ряда кладки однозначно нельзя из-за её плохой сохранности. Из блоков внешнего панциря, выявленных на данном участке сооружения, только один имел ширину 0,3 м. Последний представляет собой типичный образец, характерный для строительных элементов других крепостей Хазарского каганата. Все остальные блоки в соотношении длины и ширины имеют подквадратную форму. Внутренняя грань этих блоков обработана наименее тщательно. Их высота соотносится с длиной примерно как 1:2.

Объяснение столь нетипичному взаимоотношению параметров можно найти, осмотрев выходы песчаника, находящиеся у основания мыса. Пласты данного строительного материала имеют большое количество горизонтальных трещин, не позволяющих сделать высоту блоков более 0,24 м. Поэтому, исходя из природных особенностей пород, строителями применялся иной размер блоков, по сравнению с тем, который использовался при сооружении других крепостей Хазарского каганата, например, Правобережного Цимлянского и Хумаринского городищ¹⁹.

С другой стороны, использованный строителями Мохначанского городища размер блоков 0,24 м, не является чем-то исключительным. Данная мера применялась во время первого строительного периода Саркела и находит свое место в метрологической системе этой эпохи²⁰.

В ходе наших исследований также был зафиксирован внутренний ряд блоков внешнего панциря, аналогичный предыдущему. Блоки этого ряда сохранились хуже. Они фиксировались как прямоугольные, разрушенные выветриванием песчаные массы. Скорее всего, эти блоки были изготовлены из рыхлых пластов песчаника. Они были добыты в слоях, залегающих выше более плотных пород, использованных для изготовления блоков внешнего ряда.

Внутренний панцирь состоял из крупных рваных камней, имевших следы подтесывания. Скорее всего, он служил площадкой для размещения выдерживающих оборону городища воинов. Его вертикальная поверхность, по-видимому, сохранялась ещё длитель-

ное время после того, как салтовское население покинуло городище, так как под камнями развала обнаружены фрагменты керамики уже нового времени. Ширина внутреннего панциря составляла около 1 м. Общая ширина каменного вала — 4 м.

Поверхность вышеописанного нижнего каменного вала вдоль его гребня перекрыта прослойкой чернозема толщиной 15-20 см, внутри которой был обнаружен древесный тлен. Он представлял собой некогда плотно уложенные в один ряд деревянные плашки размерами около 14x20 см. Толщина древесного тлена — около 2 см, при общей ширине — 50 см. Расстояние от нижней границы древесного тлена до верхней границы черноземной прослойки составляет примерно 6 см. Длинной стороной плашки были расположены поперек основной оси вала. Поверх этих прослоек была воздвигнута стена из крупных кусков рваного песчаника, представлявшая собой довольно монолитную конструкцию. Она служила, скорее всего, защитой для обороняющихся жителей и по высоте не превышала среднего роста человека. На сегодняшний день она имеет высоту 35-45 см от уровня черноземной прослойки.

Непосредственно перед изученной стеной была обнаружена столбовая ямка глубиной около 0,4 м от современной поверхности и диаметром около 0,4 м, с черноземным заполнением. Назначение и происхождение данной ямки оставляет много вопросов. Возможно, это остатки надвальной деревянной постройки, аналогичной закладной конструкции на северном участке данной оборонительной линии, но существовавшей временно до сооружения каменной стены. По-иному можно объяснить данный факт, приняв во внимание монолитность каменной ограды. В этом случае ямка могла представлять собой опору опалубков, пространство между которыми забутовывалось камнями вперемешку с цементирующим раствором.

Предлагаемая реконструкция оборонительных сооружений восточного участка укрепления представлена на рис. 1д. Достаточно мощным оборонительным укреплением являлся нижний каменный вал двухпанцирной конструкции с внутренней забутовкой. Поверх него на гребне был сооружен каменный бруствер, защищавший обороняющихся жителей городища. Общая высота каменного вала с располагавшейся сверху стеной, по-видимому, не превышала трех метров, но если учесть, что данная конструкция размещалась

на остатках вала скифского времени, то суммарная высота оборонительных сооружений составит около четырех метров. В сочетании с эскарпированным еще в скифский период склоном и общей высотой мыса, на котором расположена крепость, данный участок обороны представлял собой довольно серьезное препятствие для штурмующих захватчиков. Толщина каменных панцирей, характер забутовки и общая ширина стены практически аналогичны укреплениям Дмитриевского городища, изученного на территории Белгородской области²¹.

Считаем необходимым отметить, что северный участок исследуемой линии обороны имел несколько иной характер внутрипанцирного заполнения, а также деревянную надвальную конструкцию²².

Таким образом, проведенные исследования позволили уточнить характер и этапность создания оборонительных укреплений на восточном участке Мохначанского городища в салтовское время. Одной из характерных черт данной оборонительной линии является её неоднородность на различных участках, при сохранении общих принципов и традиций фортификации салтовской археологической культуры.

Литература

1. Рудинський М.Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.54.
2. Книга Большому Чертежу. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. — С.71.
3. Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с.Мохнач та його округи // АЛТУ. — Полтава, 2001. — №2. — С.42-45.
4. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — №104. — С.90.
5. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. // НА ИА НАНУ. — 1953/19.
6. Плетнева С.А. Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 года // НА ИА РАН. — Р.1. — № 1025.
7. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с.Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2000 // НА НИАЛ ХГПУ; Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с.Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2001 // Там же; Колода В.В. Отчет об полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2002 // Там же; Колода В.В., Свистун Г.Е. Отчет о работе особого от-

ряда Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с.Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2001 // НА НИАЛ ХГПУ.

8. Изменение климата и ландшафтов за последние 65 миллионов лет. — Москва: ГЕОС, 1999. — 260 с.
9. Александровский А.Л. Развитие почв Восточной Европы в голоцене: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. — Москва, 2002. — 48 с.
10. Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с. Мохнач та його округи. — С.42-45.
11. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с.Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2001 // НА НИАЛ ХГПУ. — С.7-8. — Табл. XVIII, XIX.
12. Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Повороскля в скифскую эпоху // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.138, 140, 141.
13. Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С.12.
14. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — С.191, 199.
15. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — С.191.
16. Фабрициус И.В. Тясминська експедиція // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.П. — С.87; Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р.Псел // СА. — Москва, 1957. — Т.27. — С.243.
17. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — Москва-Иерусалим, 2000. — С.48-49.
18. Авторы выражают благодарность за предоставленную консультацию доценту Харьковского Национального университета, кандидату геолого-минералогических наук Ю.Г.Космачеву. По его мнению, не исключено образование рассматриваемой прослойки в результате фильтрации почвы.
19. Плетнева С.А. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958-1959 гг. // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1994. — Вып. IV. — С.277-278; Флеров В.С. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок в 1987-1988, 1990 гг. // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1994. — Вып. IV. — С.449-451.
20. Раппопорт П.А. Крепостные сооружения Саркела // МИА. — 1959. — №75; Свистун Г.Е. К вопросу о метрологии Хазарии // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. — Киев, 2002 (в печати).
21. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — С.31.
22. Свистун Г.Е. Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища // АЛТУ. — Полтава, 2001. — №2.

Свистун Г.Е., Чендев Ю.Г.
**СХІДНА ДІЛЯНКА ОБОРОНИ МОХНАЧАНСЬКОГО
 ГОРОДИЩА ТА ЙОГО ПРИРОДНЕ ОТОЧЕННЯ
 У ДАВНИНУ**
 Резюме

Дослідження східної ділянки оборони городища поблизу села Мохнач на Харківщині дали можливість уточнити конструктивні особливості фортифікації городищ Лісостепу в цілому. За допомогою ґрунтознавчих досліджень була здійснена реконструкція природного середовища пам'ятки від найдавнішої доби до сьогодні. В роботі запропонована реконструкція оборонних споруд салтівського етапу існування городища.

02.01.2003.

ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ X-XIII ст.

(за матеріалами пам'яток батьківщини Г.С.Сковороди)

Статтю присвячено виділенню центрів погостів та їх територій, за матеріалами пам'яток басейну р. Многа (річкова система Удай — Сула — Дніпро). Обґрунтовується розробка моделі адміністративно-територіальної системи князівство — область (майбутнє удільне князівство доби феодальної роздробленості) — волость — сотня — погост — верв, за часів Володимира Святославича в "Уставі земленому".

Археологічні старожитності південної частини межиріччя Сули і Удаю (Чорнухинський і Лохвицький р-ни Полтавщини) на сьогодні відносно непогано вивчені, хоча стаціонарні дослідження тут проводилися і недостатньо, хронологічно охоплюючи не всі періоди. Частково це компенсується розвідками, якими охоплені не лише долини Удаю (М.О.Макаренко, Ф.Б.Копилов, І.І.Ляпушкін, М.П.Кучера, О.В.Сухобоков, Ю.Ю.Моргунов, О.Б.Супруненко, І.М.Кулатова), Многи (Є.О.Горюнов, М.М.Казанський, В.В.Приймак), Лохвиці (Ф.Б.Копилов, Ю.Ю.Моргунов, В.В.Приймак) та Сулиці (О.Б.Супруненко), а й найбільших приток останніх (В.В.Приймак)¹. Хоча ця робота на сьогодні ще не завершена, однак в цілому дозволяє створити джерельну базу для реконструкції територіальної структури на рівні мікрорегіонів для періоду від раннього залізного віку до розвинутого середньовіччя включно.

Дослідження кількох поколінь фахівців на території Лівобережжя дають можливість відтворити майже всі ланки територіальної структури — від столиць удільних князівств Чернігово-Сіверщини (Путивль) та великих територій, що могли стати такими уділами Переяславської землі (Синець), за умови самостійного існування цього південноруського князівства, — до центрів волостей-сотень (за термінологією П.П.Толочка), що входили до них (Вир, Глухів, Зеленогайський і Журавненський археологічні комплекси у Чернігово-Сіверській землі та Кснятин, Снепород — Переяславській).

Вже кілька десятків рядових городищ — населених пунктів у складі волостей-сотень — вивчено на Чернігово-Сіверщині і Переяславщині. Проте чіткої реконструкції територіально-адміністративної системи в межах кожного удільного князівства ще не створено, місця кожної пам'ятки у такій системі не визначено, і тому витоки останньої не простежено. Крім того, складність процесів етнокультурного та політичного розвитку на

території Лівобережжя привертала увагу дослідників, насамперед, з названих питань. Однак, не вирішивши їх, неможливо перейти до реконструкції адміністративно-територіальної системи тієї чи іншої території.

Витоки територіальної структури давньоруського часу для всієї території Лівобережжя слід вбачати у волинцевських старожитностях, оскільки саме від часу їх існування можна розпочинати відлік історії сіверян — однієї з етнографічних груп східних слов'ян, перелічених у недатованій частині літопису. Сільські громади цієї доби були безпосередніми попередниками колективів носіїв роменської культури. Пам'ятки ранішого часу — пеньківські та колочинські — в етногенезі сіверян відігравали не основну роль.

У VIII - перших десятиліттях XI ст. на території Дніпровського Лівобережжя проживали сіверяни, археологічним відповідником яких є роменська культура. Ранній етап культури представлено пам'ятками волинцевського типу. На території межиріччя Сули та Удаю волинцевські старожитності відомі біля с.Васильки Лохвицького р-ну та с.Хитці Лубенського р-ну (розкопки Є.О.Горюнова). Щоправда, останнє селище відноситься до ранньої фази формування волинцевських старожитностей, а його основний горизонт — пеньківський. Мешканці волинцевських поселень жили на першій — другій берегових терасах Сули й Удаю. В останні роки волинцевські і дещо раніші матеріали почали виявляти і на городищах скіфської доби (Воргол, Зарічне, Кам'янка). Напевне, це було породженням чи появою якоїсь загрози, швидше всього, з боку кочівників.

Саме через останню в кінці VIII - на початку IX ст. з'являються городища роменської культури. Між Сулою та Удаєм таких пам'яток кілька, серед них найвідоміша — розташована на північній околиці с.Городище Чорнухинського р-ну (рис.2). Через дещо кращу дослідженість цього комплексу та вивченість селищ прилеглого мікрорегіону остан-

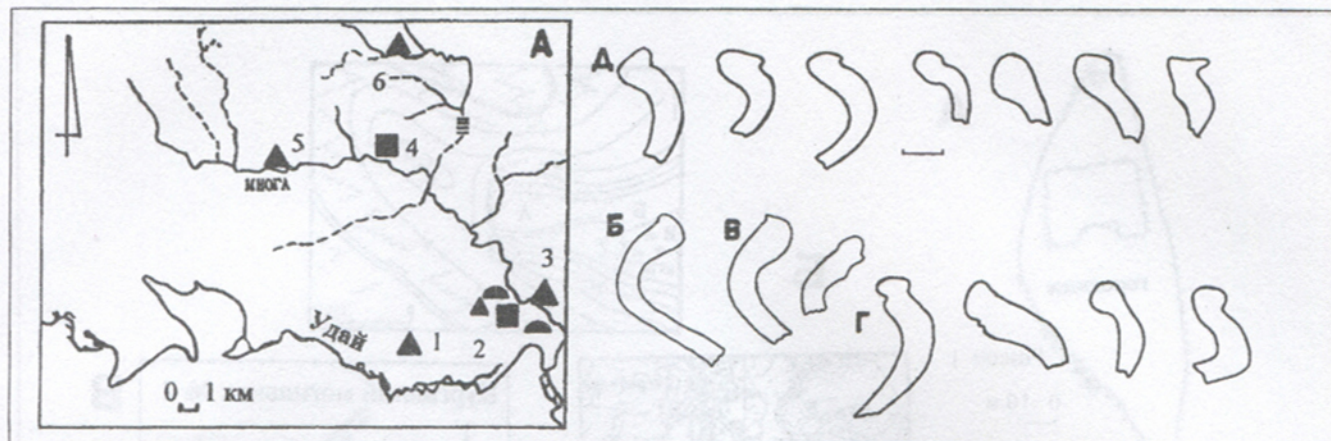

Рис.1. Давньоруські пам'ятки в межиріччі Сули і Удаю.

А - пам'ятки басейну нижньої течії р.Удай: 1 - Лісова Слобідка; 2 - Городище; 3 - Загребелля; 4 - Чорнухи; 5 - Луговики; 6 - Богданівка.
Знахідки з давньоруських пам'яток: Б - Чорнухи; В - Луговики; Г - Лісова Слобідка; Д - Загребелля.
Умовні позначення: ▲ - курганні могильники; ■ - городища; ▲ - селища.

ній і привертає увагу. Городище знаходиться на мису правого корінного берега р.Многа, при впадінні долини останньої у долину р.Удай. Висота мису над заплавою становить понад 50 м. Центральна частина городища пошкоджена фундаментом приміщення XIX - початку XX ст. З напільного боку від городища на мису та край його підніжжя розташовувалися селища, точні характеристики яких ще слід з'ясувати, а поряд — поблизу церкви та в лісі, на території сучасного села, неподалік школи, — курганні могильники.

Перший із них на сьогодні знищено, хоча ще на початку XX ст. відомий український археолог В.М.Щербаківський розкопав там кілька поховань. Насипи курганів на той час вже не існували, однак кілька поховань досліднику все ж вдалося дослідити². Деякі індивідуальні знахідки з комплексу пам'яток зберігаються в Лохвицькому краєзнавчому музеї. Не виключено, що вони можуть походити зі зруйнованих курганів першого могильника, а також аматорських розкопок поміщиків Горвиців 1913-1917 рр.

Другий могильник (рис.2; 3) виявлено у ході досліджень городища, здійснених під керівництвом автора. Було розкопано один курган, в якому виявлено лише кілька кісток від тазу та кінцівок, які вказують на східну орієнтацію поховання, і горщик на місці тулуба. Череп і кістки верхньої частини скелету були відсутніми. Зображення нанесеного "гусеничкою" хреста дозволяє припускати, що поховання було здійснене вже після прийняття християнства, близько рубежу X - XI ст. (рис.3). Ще один невеликий горщик, що зберігся лише частково, трапився край південної поли насипу кургана.

Поховання, розкопані В.М.Щербаківським, були дещо пізнішими за згаданий некрополь. Безумовно, вони були курганными, хоча насипи їх дуже погано збереглися.

Курган № 3 (в описі дослідника — № 348, за каталогом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства) містив поховання західної орієнтації, здійснене в ямі розмірами 2,35 x 1,1 м, глибиною 0,6 м. Довжина кістяка — 1,54 м. Похована лежала випростано на спині, руки складені на тазу. Інвентар: бронзове скроневе кільце-сережка діаметром 1,15 см біля черепа і таке ж кільце (перстень — ?) діаметром 2,2 см поряд із правою рукою (рис. 4).

Курган № 2 (№ 350), вочевидь, містив поховання на горизонті, на що вказує відсутність слідів ями та глибина 0,25 м від рівня сучасної поверхні. Поховання західної орієнтації (азимут 104°), череп повернутий вправо, кістяк випростаний на спині, ліва рука — витягнута вздовж тулуба, права — покладена на таз. Інвентар поховання: 2 спіральних (сіверянські) скроневих кільця поряд із черепом, кераміка (розвал горщика — ?) вище голови, золотофольгові (10 од.) та 1 очкоподібна намистини.

Курган № 1 (№ 352) також містив поховання на горизонті, на відміну від попередніх, очевидно, чоловіче. Орієнтація західна (азимут 108°), кістяк випростаний на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, біля кисті правої руки — ніж (рис.4).

Поховання курганів № 1 і № 3 впевнено датувалися дослідником кінцем X - XI ст. Виходячи із хронології курганів Зеленогайського та Зарічненського археологічних комплексів на території сусідньої Сумської обл., всі досліджені В.М.Щербаківським поховання можна датувати у межах XI ст., швидше всього, епохою Мстислава Володимировича і Ярослава Мудрого. Поховання з могильника № 2 відноситься, ймовірно, до часу правління князя Володимира Святославича.

Керамічні матеріали роменської культури з городища належать до всього періоду існування роменської культури (IX-X ст.). Кістяне вістря, знайдене О.Б.Супруненьком та І.М.Кулатовою при зачистці пізньосередньовічних об'єктів³, пізніше досліджених у розкопі № 2, також синхронне дослідженим на могильниках похованням. У керамічному комплексі городища, крім кераміки X-XI і XII - середини XIII ст., трапляється і пізніша, датована другою половиною XIII-XIV ст. (рис.5).

Археологічні пам'ятки давньоруського часу на території межиріччя Сули та Удаю репрезентовані літописними містами (Синець, Лохвиця), укріпленими сільськими населеними пунктами та відкритими селищами. На сьогодні городище у с.Городище, на підставі типології укріплених населених пунктів, розробленої Ю.Ю.Моргуновим, можна віднести до числа найменших міст Посульської оборонної лінії, які мали укріплену площу 0,6-0,8 га (більш точні розміри будуть з'ясовані у майбутньому). Виходячи з того, що "Книга Большому Чертежу" знає місто Многу, не виключено, що ця назва збереглася за ним ще з давньоруської доби, отримавши назву від річки, в гирлі якої знаходилося місто. На це вказують знахідки посуду другої половини XIII-XIV ст. (рис.5: Г).

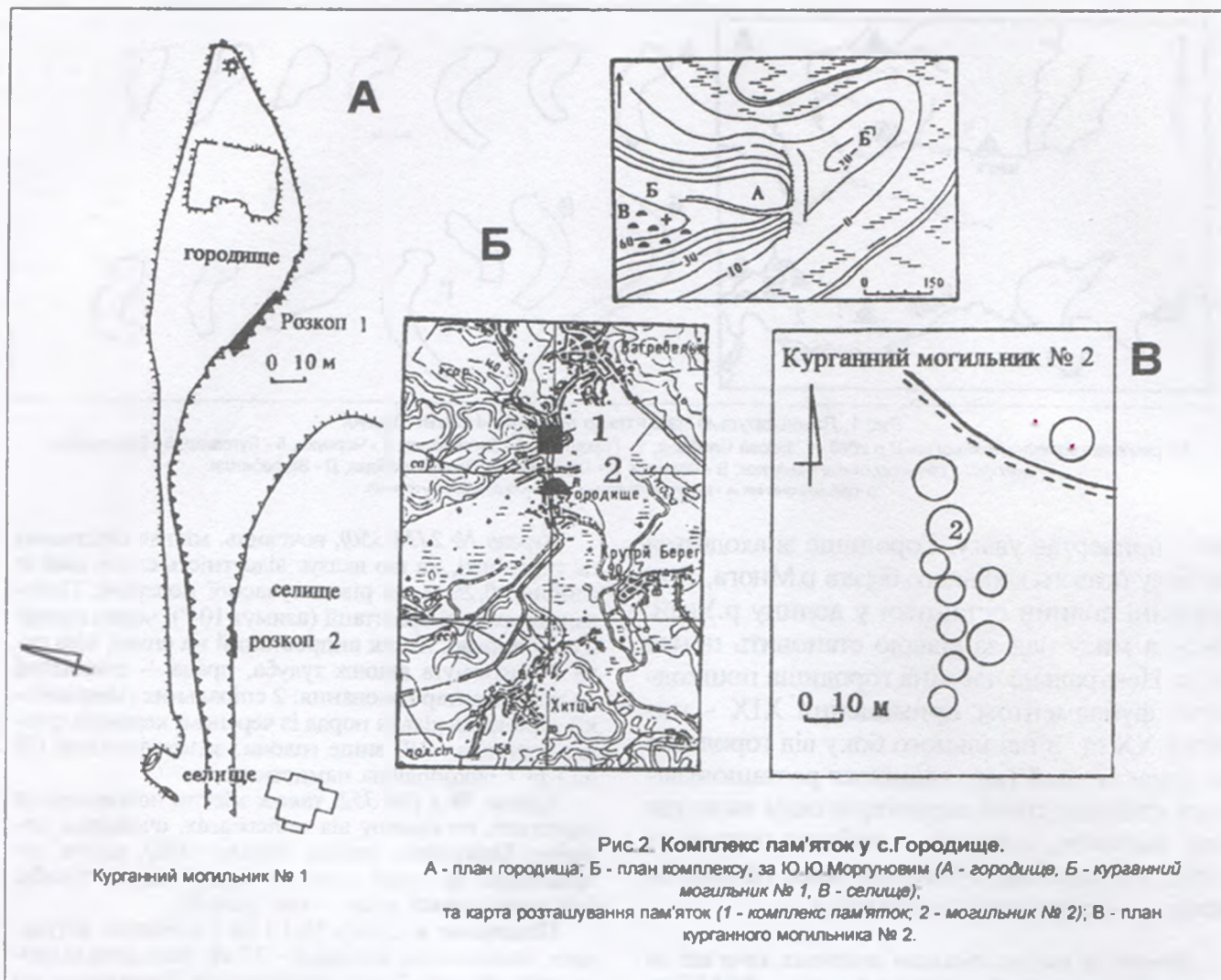

Рис. 2. Комплекс пам'яток у с.Городище.

А - план городища; Б - план комплексу, за Ю.Ю.Моргуновим (А - городище, Б - курганний могильник № 1, В - селище); та карта розташування пам'яток (1 - комплекс пам'яток, 2 - могильник № 2); В - план курганного могильника № 2.

На протилежному березі р.Многа, біля південної околиці с.Загребелля, знаходиться багат шарове селище з матеріалами давньоруського часу XII - середини XIII ст. Безсумнівно, воно було окремим населеним пунктом, пов'язаним територіально з містом Многа (рис.1) й, очевидно, підпорядкованим йому. Ще одне сільське поселення, що тяжіло до цього ж міського пункту, знаходилося неподалік сіл Посуль-Мука і Лісова Слобідка, ближче до останнього. На ньому траплялися як матеріали XII - XIII ст., так і кінця X - XI ст., тобто, синхронні матеріалам міського центру в Городищі.

Останній факт є особливо важливим, оскільки вказує на появу сіл у найраніше освоєних Київською державою регіонах Дніпровського Лівобережжя. Посуль, як вважає дослідник Київського князівства В.М.Ричка, входило до великокнязівського домену доби Володимира Святославича⁴. Враховуючи державний характер колонізації Посулля, можна припускати, що саме в цьому районі могли з'явитися і села, що належали феодалам. Тому вивчення сільських поселень даного мікрорегіону (якщо вони залишені слов'янським населенням) може дати відповідь і на складні процеси формування феодалізму Давньої Русі, одним із показників існування якого вважається поява феодально залежного сільського населення.

Друга група давньоруських пам'яток, зосереджена навколо смт.Чорнухи Полтавської обл., датується XI - XIII ст., притому матеріали XII - XIII ст. тут домінують. Центром було городище у центрі селища Чорнухи, в районі сучасної базарної площі. На жаль, стан збереженості культурного шару й укріплень його

поганий, хоча обмежена кількість знахідок свідчить про слабку потужність культурного шару, а, отже, на користь інтерпретації даного укріпленого населеного пункту як сільського. Селища неподалік с.Луговики Чорнухинського р-ну, де є матеріали другої половини XI ст., і с.Богданівка того ж р-ну також мають невеликі розміри і непотужні культурні нашарування. Можливо, вони залишені осілими в даному районі кочівниками — переяславськими торками⁵, як і городища поблизу с.Бербениці та в м.Лохвиця, що аргументовано доводить Ю.Ю.Моргунов.

До повного завершення обстеження і виявлення всіх давньоруських пам'яток складно здійснити реконструкцію адміністративно-територіального устрою цієї області Посулля, виділеної Ю.Ю.Моргуновим у складі Переяславського князівства⁶. Проте можна припускати, що виявлені на р.Сулиця давньоруські селища безпосередньо входили до Синецької чи Кснятинської волостей — сотень. Пам'ятки на р.Многа теж могли належати до однієї із них. Компактність розташування пам'яток та їх територіальна відособленість дозволяють висунути припущення про належність всіх населених пунктів басейну Многи до єдиного утворення, підпорядкованого місту Многа — комплексу давньорусь-

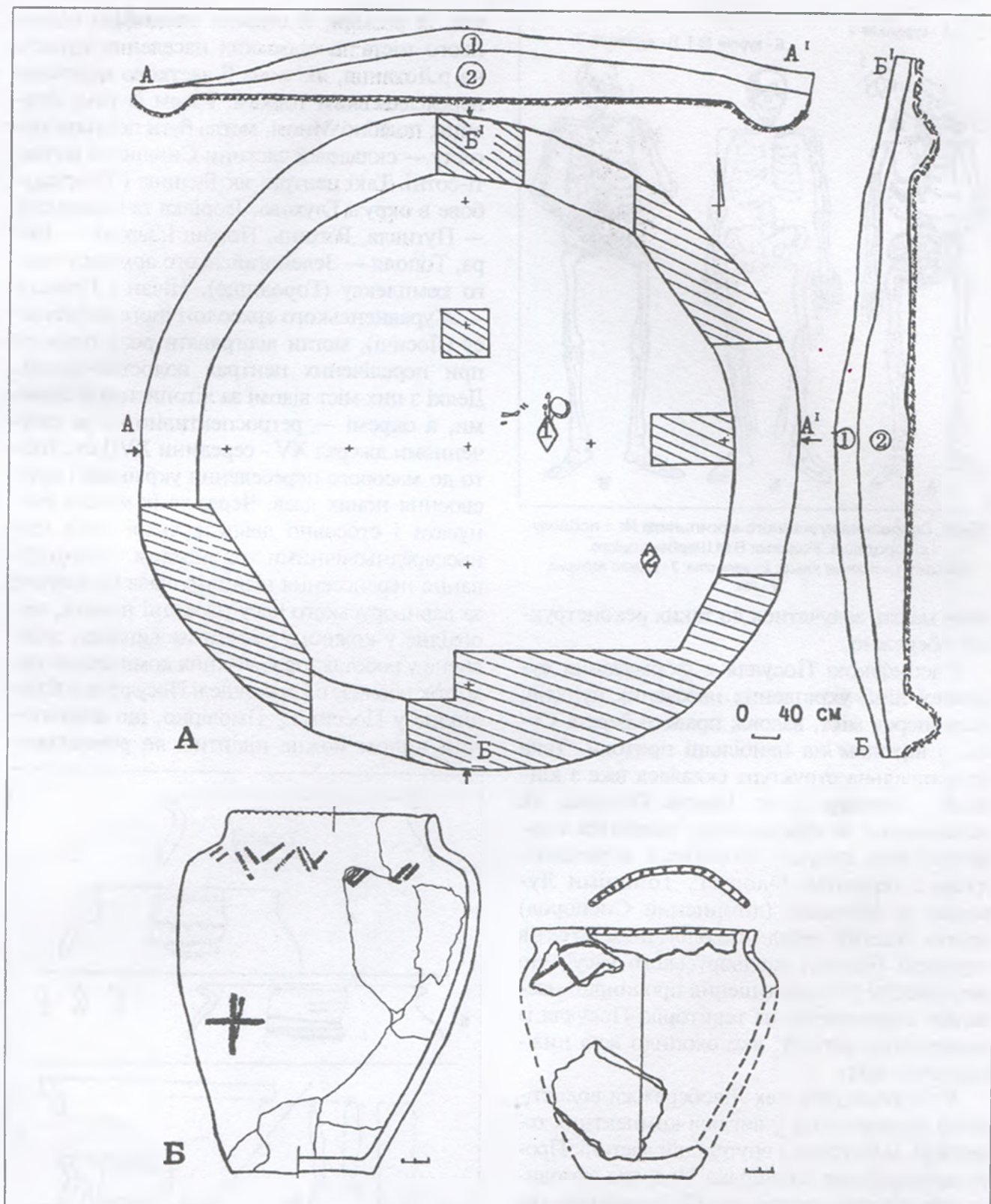

Рис.3. Курганний могильник № 2 у с.Городище.

А - план кургану; Б - знахідки з кургану.

Умовні позначення: 1 - чорний гумусований сулісок; 2 - гумусований сулісок зі включеннями сірого піщаного ґрунту;

3 - материк — сірий супіщаний ґрунт.

Знахідки: 1 - розвал горщика; 2 - уламки горщика.

ких пам'яток у с.Городище. Свого часу В.М.Ричкою було поставлено питання про можливість з'ясування ієрархії територіальних ланок (община, верв, погост, волость) для Київської землі за археологічними даними⁷. Ймовірно, утворення на р.Многа, із центром у Городищі (Мнозі), можна ототожнити з погостом, а два гнізда поселень — з верв'ю. Се-

лища, принаймні такі, як Загребелля і Лісова Слобідка, можна зіставити із сусідськими общинами. Щодо пам'яток, котрі попередньо інтерпретуються як належні осілим на землю кочівникам — "своїм поганим" давньоруських літописів, то вони мають відобразити територіальну (родоплемінну) структуру неслов'янського населення — кочівників, а

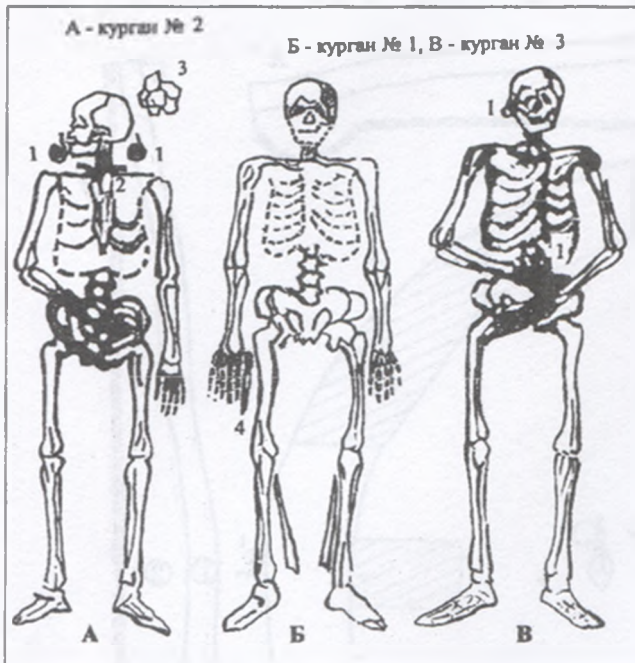

Рис.4. Поховання курганного могильника № 1 поблизу с.Городище. Розкопки В.М.Щербаківського.
Знахідки: 1 - скроневі кільця; 2 - намісто; 3 - розвал горщика; 4 - ніж.

тому мають залучатися до таких реконструкцій обережно.

Специфікою Посулля є формування суцільної лінії укріплених населених пунктів, насамперед міст, вздовж правого берега Сули, з виходом на найбільші притоки. Така територіальна структура склалася вже з кінця X - початку XI ст. Нижнє Посулля, як встановлено за свідченнями писемних і археологічних джерел, заселялося переселенцями з території Білорусі⁸. Топоніми Лукомль та Мацківці (літописний Снепород) мають аналогії серед археологічних об'єктів території Білорусі давньоруського часу⁹, що дає підстави для припущення про ширші масштаби переселення на територію Посулля із зазначеного регіону, яке охопило всю нижню течію ріки.

У багатьох регіонах Лівобережжя волості-сотні формувалися у вигляді компактних територій, із центром у внутрішній частині. Проте прикордонна специфіка Посулля зумовила витягнутість територій у бік внутрішніх районів Переяславщини, а розташування центрів волостей — зі сходу, ближче до Сули чи безпосередньо на ній. Найбільшим центром на території між річками Удай і Лохвиця був Синець. Інші великі міста — Ромен — у Верхньому Посуллі, Лубен — нижче гирла Удаю по Сулі, Пирятин та Прилук — на Удаї¹⁰ — могли відігравати роль центрів волостей-сотень, що витікає з міркувань Ю.Ю.Моргунова.

Можливо, аналогічними центрами були і Кснятин та Лохвиця, на користь чого вказу-

ють їх розміри й етнічна специфіка останнього міста та сільських населених пунктів на р.Лохвиця, які хоча б частково належали переяславським торкам. Разом із тим, Лохвиця, подібно Мнозі, могла бути центром погосту — складової частини Синецької волості-сотні. Такі центри, як Будища і Товстодубове в окрузі Глухова, Ігорівка та Ємадикіне — Путивля, В'яхань, Попаш і Зартий — Віра, Тополя — Зеленогайського археологічного комплексу (Городище), Нічан і Глинськ — Журавненського археологічного комплексу (Лосичі), могли відігравати роль погостів при перелічених центрах волостей-сотень. Деякі з цих міст відомі за літописними даними, а окремі — ретроспективно — за свідченнями джерел XV - середини XVII ст., тобто до масового переселення українців і присвоєння нових назв. Через те їх можна іменувати і стосовно давньоруської доби пізньосередньовічними топонімами. Обґрунтування перенесення пізніших назв на існуючі за давньоруського часу населені пункти, необхідно у кожному окремому випадку, здійснене у роботах, присвячених комплексам пам'яток поблизу с.Городище в Посуллі та с.Ємадикіне у Посеймі¹¹. Ймовірно, що аналогічним чином можна підійти і до роменсько-

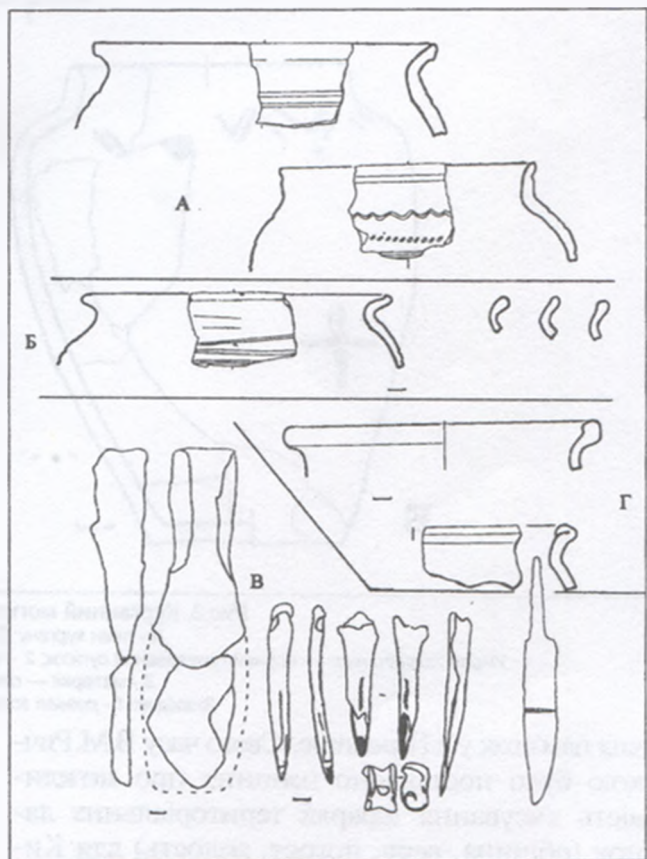

Рис.5. Знахідки з городища поблизу с.Городище.
А - посуд X-XI ст.; Б - посуд XII - середини XIII ст.; В - знаряддя праці — залізні мотика, ніж, кістяні проколки та астрагал;
Г - посуд другої половини XIII-XIV ст.

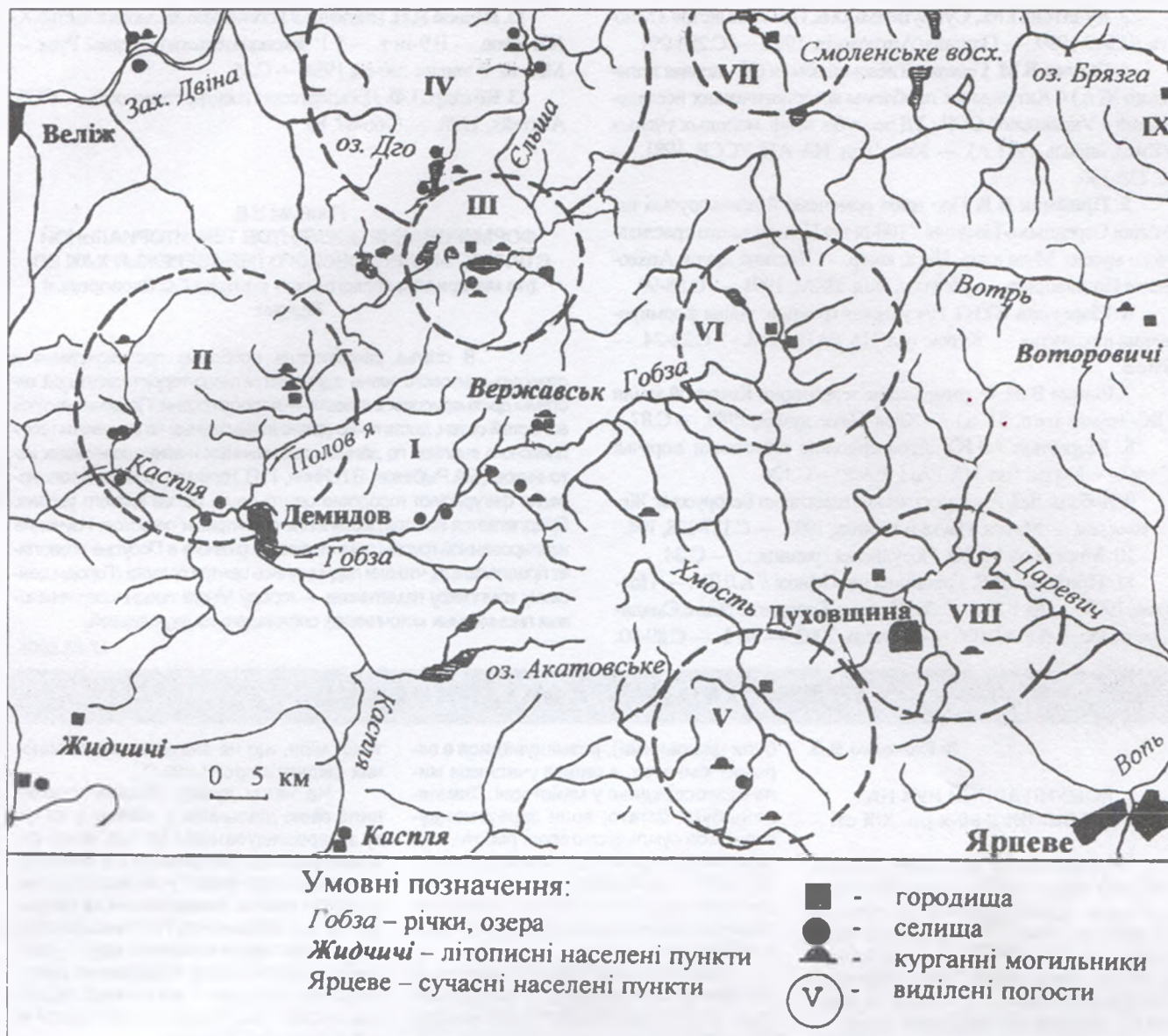

Рис.6. Погости волості Великі Вержавляни Смоленського князівства.

давньоруських комплексів Ведмежого у Посуллі та Городного у Поворсклі.

Подібність багатьох елементів територіальної організації адміністративної системи в різних регіонах Дніпровського Лівобережжя змушує шукати її причини в діяльності князя Володимира Святославича, який, разом зі своєю дружиною, є автором названого літописами документа — "Уставу земленого". Відомі дослідники Л.В.Черепнін, Я.М.Щапов¹² і М.Ф.Котляр¹³ визнають існування названого акту князя Володимира, хоча його зміст у джерелах і не викладається, а текст до нас не дійшов. Можна припускати, що констатоване багатьма дослідниками неспівпадіння меж земель-князівств і племінних територій започатковувалося саме цим законодавчим актом Володимира, який передбачав механізм формування волостей-сотень, врахувавши досвід заснування погостів княгинею Ольгою і включивши останній до цього акту. Певно, компонування інших територій з волостей-

сотень — складових частин князівств — з приблизно п'яти таких одиниць, що поширилося, як помітив П.П.Толочко, за доби феодальної роздробленості у вигляді уділів, теж започатковане в епоху Володимира. Саме князь Володимир Святославич мав бути творцем ступінчастої системи управління і відповідної ієрархії територій. В разі пізнішої появи такої системи, вона не повинна була поширитися на всій території Давньоруської держави. Навіть, якщо вона склалася в основних рисах раніше, то мала набути визнання за доби остаточної ліквідації племінної автономії і включення всіх східних слов'ян до складу Київської держави.

Література

1. Приймак В.В. Розвідки у межиріччі Сули і Удаю // ПІАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.118-121.
2. Щербаківський В.М. Розкопки в м. Городищі Лохвицького повіту року 1918 // Записки Українського наукового товариства дослідження та охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавинні. — Полтава, 1920. — Окр. відбитка з вип.П. — С.1-11.

3. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Про косе вістря з Многа // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.286-291.

4. Рычка В.М. Генезис Киевской земли (X - первая половина XI в.) // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР / ТД республ. конф. молодых ученых (Киев, апрель 1981 г.). — Киев: изд. ИА АН УССР, 1981. — С.135-136.

5. Приймак В.В. Про деякі романські й давньоруські пам'ятки Середнього Посулля // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. Наук. конф. — Частина друга: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.88-90.

6. Моргунов Ю.Ю. Посульська границя: етапи формування і розвитку. — Курск: изд. ИА РАН, 1998. — С.22-24. — Рис.3.

7. Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX - первая треть XII в.). — Киев: Наук. думка, 1988. — С.87.

8. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: изд. ИА РАН, 1996. — С.124.

9. Побыль Л.Д. Археологические памятники Белоруссии: Железный век. — Минск: Наука и техника, 1983. — С.127-128, 194.

10. Моргунов Ю.Ю. Посульська границя... — С.24.

11. Приймак В.В. Городища на р.Многа // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.66; Його ж. Городище біля с.Ємадикине в Посеймі // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1. — С.89-90.

12. Шапов Я.Н. Введение // Российское законодательство X-XV веков. — В 9-ти т. — Т.1: Законодательство Древней Руси. — Москва: Юридич. лит-ра, 1984. — С.35.

13. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. — СПб.: Алетея, 1998. — С.66-67, 89.

Приймак В.В.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ X-XIII ВВ. (по материалам памятников родины Г.С.Сковороды)

Резюме

В статье рассмотрена проблема происхождения и структуры низового звена административно-территориальной системы древнерусских княжеств — волости-сотни. Помимо центров волостей-сотен, достаточно давно выделенных на основании комплексного анализа по данным письменных и археологических источников (Б.А.Рыбаков, В.Л.Янин, П.П.Толочко), в источниках нередко фигурируют городские центры еще более низкого уровня. Предлагается их отождествление с центрами погостов. Изучение изолированной группы памятников на р.Многа в Посулье позволяет предполагать, что они подчинялись центру погоста (Городищенскому комплексу памятников — городу Многа позднесредневековых письменных источников), состоящего из двух вервей.

17.03.2003.

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

© Ткаченко В.В.

КОМУНІТАРНИЙ РУХ НА ПОЛТАВЩИНІ У 90-х рр. ХІХ ст.

Комунітарний рух — це неревольюційна течія, прихильників якої об'єднує мета вдосконалення суспільства шляхом внутрішнього духовного переродження кожного окремого учасника в умовах невеликої общини, найчастіше створеної десь у глибинці та спертій на сільськогосподарській праці.

Полтавська столярна майстерня — чи не єдине відоме нам на території України несільськогосподарське комунітарне поселення. Між тим, подавляюча більшість її членів або раніше брала участь в "інтелігентних" землеробських поселеннях, або згодом приєдналася до них. Певною мірою це був "перевалочний пункт" для багатьох "толстовців", які бажали жити власною фізичною працею, але не мали засобів "сісти на землю".

Полтавській майстерні присвячена низка документів офіційного походження¹. Крім того, чимало відомостей про неї та її учасників наявні у російських архівах та музеях (листування М.С.Дудченка з Л.М.Толстим, І.О.Буніним, І.Б.Файнерманом)². Зокрема, І.Б.Файнерман був близьким до учасників майстерні, входячи з осені 1892 р. по січень 1895 р. до полтавського гуртка толстовців³.

Важко сказати, коли виникла майстерня, але під час роботи толстовців "на голоді" взимку 1891/92 рр. вона вже існувала⁴.

Майстерня була досить великою, в ній було 7 верстатів. Організована вона була на квартирі М.С.Дудченка і М.Ф.Сімонсон (колишньої учасниці комунітарного поселення Шевелово). Дві родини, Дудченко з Сімонсон та Файнерман з Любарською (обидва шлюби

були цивільними), розміщувалися в окремих кімнатах, а решта учасників жила безпосередньо у майстерні. "Замовлень було багато; вони зарекомендували себе сумлінністю своєї роботи, але зароблених коштів не вистачало на життя у місті". Файнерман та його друзі намагалися відкрити в Полтаві ремісничі училища, але влада не дозволила здійснитися цим задумам.

За спогадами І.Б.Файнермана, в Полтаві він жив спокійно лише один місяць. Потім "стали з'являтися пристаєви з фальшивими замовленнями, начеб-то рамки для картин потрібні". Замовлення закінчилися арештом Файнермана⁵. Крім обшуків, що стали для общинників "хронічним заходом", працівників майстерні діймали викраденням листів з пошти, допитами, вивіданням відомостей про їх життя у прислуги та сусідів "із застосуванням залякування та нездійснених обіцянок", "ображали обшукуванням кишень не тільки на чоловіках, але й на жінках", розпускали чутки, що викликали невдоволення серед обивателів. Сваюля представників влади досягла таких масштабів, що близький до толстовців О.О.Зінов'єв після обшуку у лютому 1895 р. викликав на дуель начальника Полтавського губернського жандармського управління⁶, після чого останній роз'явив зі своїм керівництвом листування через шифровані телеграми, намагаючись уникнути поєдинку.

У справі про притягнення до дізнання полтавського гуртка поліція повідомляла: "Особи ці, відомі тут під ім'ям толстовців, хоча самі вони не визнають за собою такої назви, являють із себе співтовариство, що переслідує таку мету: улаштування нового життя на основі євангельського вчення, яке вони хибно тлумачать. Вони користуються співчуттям місцевого населення до

такої міри, що не знаходиться бажаних свідчити проти них."

На нашу думку, община припинила свою діяльність у 1896 р. у зв'язку з переслідуванням поліцією, хоча судовий розгляд і виправдав І.Б.Файнермана, звинуваченого у позазаконному відкритті школи. Незважаючи на нетривалий час діяльності, Полтавська столярна майстерня зміцнила віру її учасників у необхідності поширення комунітарних поглядів і організації подібних общин, які згодом почали діяти в інших регіонах України.

Література

1. Державний архів Російської федерації. — Ф. 102 ДП. — Оп. 1898 р. 3 діловодство. — Спр. 1283. — Т. 1; Оп. 1891 р. 3 діловодство. — Спр. 323.

2. Державний музей історії релігії. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 4680, 4896; Ф. 14. — Оп. 3. — Спр. 2274; Ф. 13. — Оп. 2. — Спр. 442; Російський державний архів літератури та мистецтва. — Ф. 122. — Оп. 1. — Спр. 6, 13, 10, 203 та ін.; Ф. 279. — Оп. 2. — Спр. 359, 371; Ф. 1345. — Оп. 3. — Спр. 24; Ф. 2226. — Оп. 1. — Спр. 44, 101, 644; Ф. 1666. — Спр. 941.

3. Баборецько А.К. Бунин о Толстом // Яснополянской сборник, 1960: Статьи и материалы. — Тула, 1960. — С. 130.

4. Державний архів Російської федерації. — Ф. 102 ДП. — Оп. 1898 р. ОО. — Спр. 12. — Ч. 1. — Арк. 124 зв.

5. Скорухов В.И. Воспоминания старо-го общинника // Ежемесячный журнал. — 1914. — № 12. — С. 77.

6. Державний музей історії релігії. — Ф. 14. — Оп. 3. — Спр. 2274. — Арк. 2.

7. Державний архів Російської федерації. — Ф. 102 ДП. — Оп. 1898 р. 3 діловодство. — Т. 1. — Арк. 82 зв. — 83.

8. Там само. — Арк. 98-123.

9. Державний архів Російської федерації. — Ф. 124. — Оп. 1895 р. 4 діловодство. — Спр. 206. — Арк. 2.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ КОМПЛЕКС З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ (за розкопками 1997 р.)

У статті продовжена публікація матеріалів досліджень посаду літописної Лтави, здійснених 1997 р. у ході охоронних археологічних розкопок на місці спорудження готельного комплексу Бізнес-центру у Полтаві, по Першотравневому проспекту і провулку. Розглядається ще один прояв обрання за місце влаштування давньоруського житла котловану оселі пізньороманського часу і пристосування його до господарських потреб населенням XII-XIII ст.

Відкриття Полтавського роменсько-давньоруського поселення відбувалося у кілька етапів. Ще дослідники кінця XIX - початку XX ст. передбачали існування тут давньоруського городища, позначеного окремими випадковими знахідками¹. Але першим, хто написав про це, виявився М.Я.Рудинський, який лише фразою: "Полтавські знахідки походять зі старого міста (Соборний майдан і прилеглі вулиці), де, мабуть, було колись городище" позначив напрямок наступних пошуків². Він добре знав про неодноразово виявлені на Івановій горі роменсько-давньоруські матеріали і сам збирав фрагменти кружального посуду неподалік Успенського собору. Пізніше, під час розвідок М.І.Гавриленка, Г.О.Сидоренко та М.А.Стана 1939-1941 рр., були виявлені масові матеріальні підтвердження цього припущення³, які й лягли в основу перших досліджень пам'ятки, здійснених у 1945 і 1946 рр. І.І.Ляпушкіним⁴. Ці роботи знайшли своє продовження вже на межі II і III тисячоліть.

Охоронні археологічні дослідження у Полтаві, на майданчику будівництва комплексу Бізнес-центру по Першотравневому проспекту і провулку та вулиці Братів Литвинових, проведені у 1997-1999 рр. археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник — канд. іст. наук О.Б.Супруненко), дозволили виявити чимало нових об'єктів роменсько-давньоруської доби. Введення останніх до наукового обігу вже розпочате цілою серією публікацій⁵. Готуючи до друку матеріали розкопів 1997 р., автори вже зверталися до теми традиційності у розміщенні давньоруських жител XII-XIII ст. на місці котлованів напівземлянок рубежу X-XI ст.⁶ Найбільш виразно такий приклад отриманий при дослідженнях у розкопі № 7/1997 р., що вже знайшло відображення в окремій публікації⁷. Не менш цікавий вияв випадкового (?) перевикористання котловану житла попередньої епохи відзначений і при роботах на розкопі № 1/1997 р.⁸

Розкоп №1/1997 р. (далі — розкоп № 1) закладений на посаді городища літописної Лтави на Інститутській горі, у східній частині будівельного майданчика Бізнес-центру, на місці колишнього цеху заводу "Хімпластмас", за адресою: провулок Першотравневий, № 11. Він був обмежений із північного-сходу котлованом недобудованого в 1993 р. будинку, з півдня — залишками бетонних плит, викладених під час попереднього будівництва, а зі сходу — трасою баштового крану. Західну частину оточували залишки господарських споруд XIX - XX ст. Таке розташування і завантаженість території будівельним начинням зумовило неправильну геометричну конфігурацію розкопу, що диктувалося дотриманням правил техніки безпеки. Загальна площа цього "попереднього", розвідувального розкопу, складала лише близько 46 кв. м — 7,5 x 5,5 м, разом із уступами кутів прирізок. Вибір ділянки для досліджень диктувалася не тільки очікуванням появи будівельників, а й наявністю в стінках котловану вищезгаданого будинку оголених перетинів господарської ями та жител роменсько-давньоруського часу, руйнування яких було призупинено 1993 р. Поверхня місця закладення розкопу була знівельована будівельниками позаминулого та минулого століть, а 1993 р. вирівняна для встановлення крана.

За репер обрана найвища позначка поряд з південно-східним кутом розкопу. Ділянка до початку робіт лежала на підвищенні схилу правого високого берега Ворскли і на правобіччі Мазурівського яру, з абсолютною висотою 153,35 м.

Найбільш пошкодженою вибиранням котловану 1993 р. виявилася північно-східна ділянка розкопу № 1, яка безпосередньо примикала до зведеного фундаменту будинку (рис.1); пошкодженою пізньосередньовічними об'єктами XVII - XVIII ст. і господарськими ямами XIX - XX ст. виявилася і північно-західна його частина, де давньоруські нашарування збереглися лише частково і стратиграфічно не відрізнялися від простежених на інших ділянках будівельного майданчика, зокрема, у розкопах №№ 2, 7-8 / 1997 р.⁹

Пізньосередньовічні нашарування на місці розкопу № 1 були знищені під час нівелювання поверхні у XIX - XX ст. Під місцями збереженням дерновим шаром та прошарком будівельного сміття, на глибині 0,2-0,3 м, зберігся сіро-чорний чорнозем — культурний шар зі включеннями вуглин і шматочками піщини, що містив поодинокі знахідки роменсько-давньоруської доби. Глибина його залягання коливалася від 0,2 до 0,7 м від рівня репера, а потужність становила 0,4-0,5 м. Нижче нього зафіксовано прошарок похованого ґрунту сіро-чорного ко-

льору, маслянистої консистенції (з рівня 0,8 м). З його поверхні і виявилися впушеними об'єкти роменсько-давньоруської доби. Потужність похованого ґрунту не перевищувала 0,3 м, а його кольорова гамма поступово світлішала донизу і плавно переходила у світло-коричневий передматериковий суглинок, межа між якими була розмитою. З глибини 1,20-1,30 м від репера залягав палевий материковий лесоподібний суглинок. Така стратиграфічна ситуація зафіксована у зачистці стінки котловану, на північно-східній межі розкопу (рис.1), а також при фіксації перетину жител №№ 1 та 1 "А" (рис.1).

У розкопі виявлено рештки об'єктів, які належали до різних культурно-хронологічних періодів: до *пізнього етапу роменської культури* — житло № 1 "А", *господарські ями* №№ 1 та 5; *давньоруський час* репрезентований *житлом* № 1. Крім того, до фіналу козацької доби належали *яма* № 3, *вхід до льоху*, який виявлено у західній частині розкопу. Є також кілька сміттєвих ям *XIX - XX ст.* (рис.1). Пізньосередньовічні та новітні об'єкти і знахідки у цій статті не аналізуються.

Одним із найкраще збережених археологічних об'єктів було житло № 1 *давньоруського часу*. Воно виявлене у центральній частині розкопу № 1 (рис.1) і було орієнтоване стінками за сторонами світу. Його північна частина перекривала пізньороменську землянку № 1 "А". Котлован житла в плані, мабуть, мав підквадратну форму, із розмірами 3,6 x 3,6 м (відповідно, площа — 12,9 кв. м). Північну межу житла простежити не вдалося, можна лише припустити, де знаходилася його північна стінка. Глибина долівки від репера - 1,30 м* (рис.1). Котлован житла був заглиблений у материк на 0,1 м. Стінки напівземлянки рівні. Південна, західна та північно-східна стінки котловану мали невеликі уступи, шириною 0,10-0,15 м, розміщені на глибині 1,0 м. Біля південної стінки у котловані був виявлений завал, утворений при закиданні решток житла, що складався з сіро-чорного чорноземного ґрунту та сіро-коричневого ґрунту маслянистої консистенції, зі вмістом вуглин і окремих фрагментів роменсько-давньоруської кераміки. Підлога котловану рівна, вичовгана (рис.1). На рівні долівки простежувалися:

а) ямки від *потужних стовнів*, розташовані по кутках та по центру західної стіни (рис.1). Вони мали в плані овальну (3 од.) або видовжено-прямокутну форму (3 од.). Їх розмірами: овальні — від 0,35 x 0,30 до 0,44 x 0,48 м, прямокутно-видовжені — від 0,20 x 0,18 до 0,24 x 0,26 м; глибина — від 0,15 до 0,45 м. Віддаленість їх від стінок коливалася у межах 0,05-0,30 м. В обох кутках, край південної стіни ма-

ємо по кілька стовпових ям, що свідчить про неоднаразовий ремонт житла;

б) поблизу південно-західного кутка житла, на рівні підлоги, заглибленої на 1,25 м, був виявлений невеликий *овально-видовжений котлован* максимальним розміром (у найширшій верхній частині) 0,46 x 0,74 м, у нижній (вужчій) — його розміри становили 0,22 x 0,50 м. Котлован був заглиблений у долівку на 0,15 м і заповнений чорнеземом, перемішаним із жовтою материковою глиною, зі включеннями вуглин та дрібних шматочків піщини;

в) півколом навколо опалювальної споруди (печі), розташованої у північно-західному кутку житла, на незначній відстані від неї, збереглися невеликі у діаметрі (до 0,1 м) ямки (5 од.) (рис.1), що були *залишками обшивки печі чи рештками каркасу влаштування попередньої опалювальної споруди*, знесеної під час якогось із ремонтів (див. нижче);

г) за 0,22 м від печі на схід — південний схід було виявлено *стовпову яму* овальної у плані форми, розмірами 0,28 x 0,32 м і глибиною від рівня долівки 0,4 м (рис.1), що разом з іншою — овально-видовженою, за формою, *стовповою ямкою*, розташованою по центру південної стіни, із розмірами 0,32 x 0,50 м та глибиною від рівня долівки 0,25 м, відповідала вісьовій лінії північ-південь, складаючи опору однієї з найважливіших конструктивних деталей цього житла — сволюку. Це враження підкріплювалося залишками масивної плахи, розчищеної у заповненні на глибині 1,0 м, що лежала у напрямку північ-південь. Її ширина — 0,28-0,38 м, простежена довжина — 1,30 м, товщина — 0,2 м;

д) біля східної стінки було розчищено овально-видовжений у меридіальному напрямку котлован, розміром у найширшій верхній частині — 1,36 x 2,20 м та глибиною до 1,60 м, тобто, 0,30 м нижче від рівня долівки (рис.1). Цей котлован отримав умовний індекс при дослідженні "*приміщення 1*". Котлован був заповнений суглинисто-чорноземним ґрунтом, зі включеннями вуглин та піщини. Він знищив верхню частину пізньороменської господарської ями № 5. У заповненні котловану виявлена кераміка кінця X - початку XI та XII - XIII ст. Стратиграфічно ж він не відмежовувався від пізньороменської ями. Про існування тут більш раннього об'єкту пізньороменського часу — ями № 5, — свідчить наявність ліпного посуду роменської культури та уламків манжетоподібних вінець кружальних горщиків кінця X - початку XI ст. (рис.5:1), хоча досі не вирішене питання щодо перевикористання ями № 5 за давньоруського часу, так як у заповненні траплялися невиразні фрагменти керамічних виробів роменської культури та стінок кружальних горщиків, час побутування яких визначити важко;

е) у північній та південній частинах котловану розчищено дві прямокутні стовпові ямки розмірами: північної — 0,4 x 0,4 м при глибині 0,15 м від рівня долівки; південної — 0,32 x 0,34 м, глибиною 0,05 м, заповнених чорноземно-суглинним ґрунтом (рис.1).

Опалювальна споруда — піч підковоподібної в плані форми, розташовувалася у північно-східній частині житла, була зліплена із материкової глини. Збе-

* Тут і далі рівні глибин подаються від репера, крім випадків, відзначених у тексті особливими умовами.

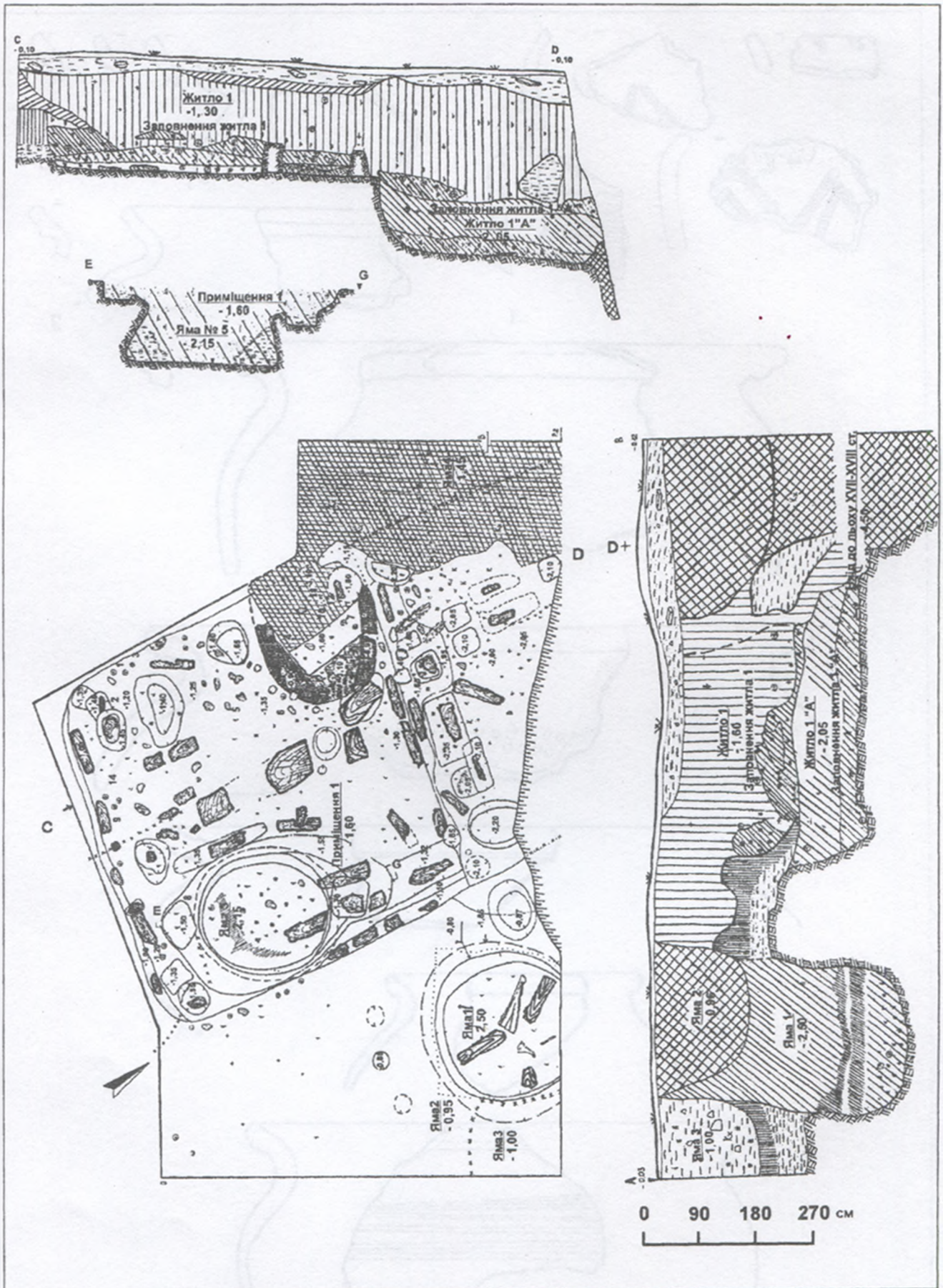

Рис. 1. Полтава. Форштадт. Першотравневий провулок, № 11, посад літописної Лтави.

План розкопу та його перетини по лінії А-В (зачистка південно-західної стінки котловану фундаменту житлового будинку 1993 р.) і за віссю С-Д (південь-північ), котловану приміщення № 1 і господарської ями № 5 (G-E).

Цифрами позначені знахідки: 1 — лунниця; 2 — фрагмент залізного виробу; 3 — уламок залізного ножа; 4 — фрагмент ножа; 5 — юстяна проколка; 6 — уламок ножа; 7 — фрагмент верхньої частини полив'яної посудини пізньосередньовічного часу; 8 — розвал верхньої частини ліпного роменського горщика, повторно випаленого; 9-13 — залізні стрижки (пізньосередньовічні цвяхи); 14 — частина наконечника стріли.

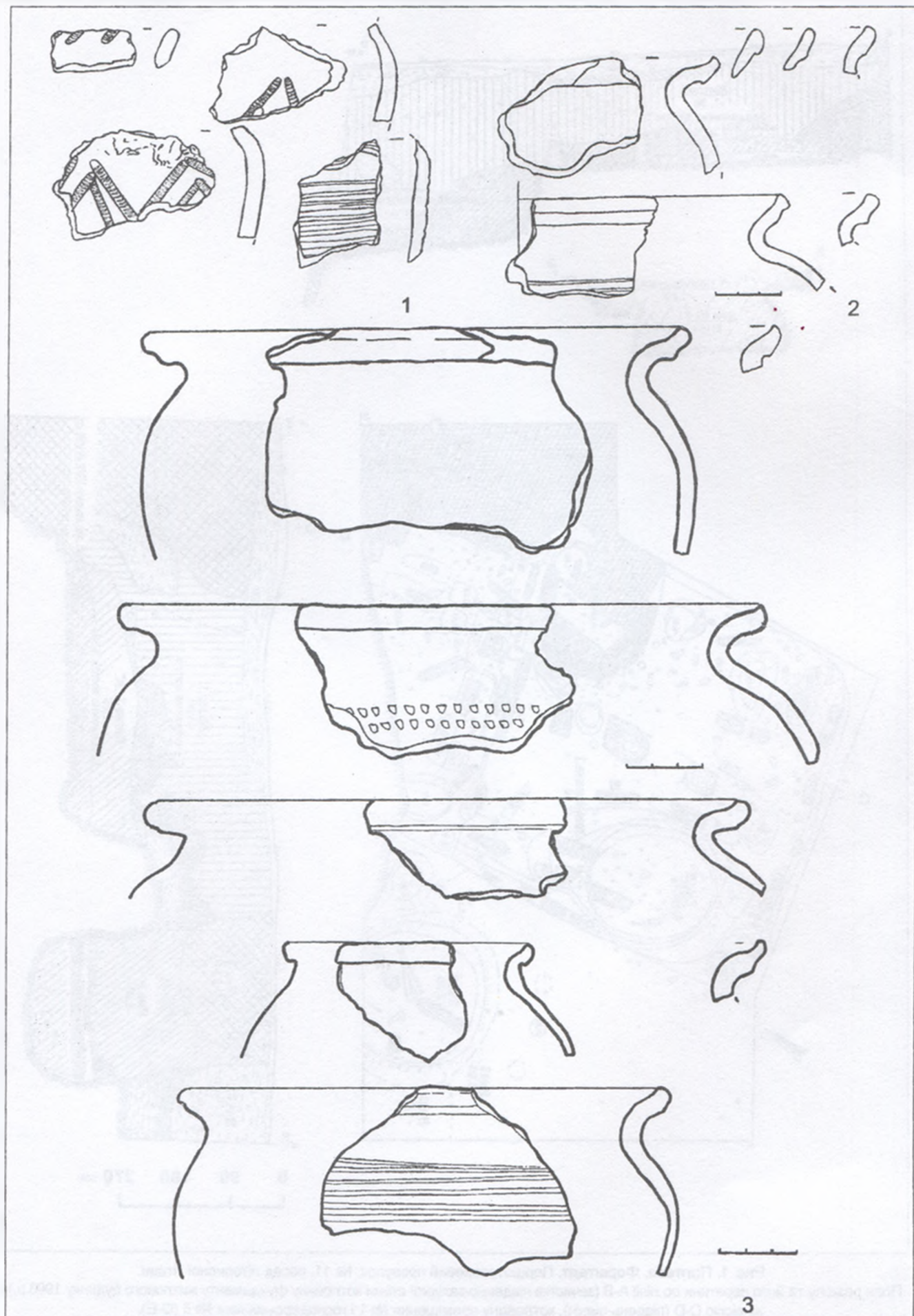

Рис. 2. Полтава. Розкоп № 1/1997 р. Житло №1. Верхні частини ліпної та гончарної кераміки кінця X - XI ст.
 1 — ліпна та ранньокружальна кераміка; 2 — верхні частини гончарного посуду з манжетоподібними вінцями кінця X - початку XI ст.;
 3 — верхні частини кружального посуду з манжетоподібними вінцями XI ст.

реглася на висоту 0,20-0,50 м (рис.1). Її розміри — 0,9 x 1,20 м, товщина стінок коливалася від 0,15 до 0,20 м. Від рівня підлоги черинь печі знаходився на висоті 0,1 м. Ширина челюстей печі, за основою, не перевищувала 0,3 м. Центральна частина череня просіла і була підмазана чорноземно-суглинковим заповненням (рис.1: перетин D-C). Верх пічки виявився зруйнованим, тому середина топкової камери була заповнена чорноземним вмістом зі включеннями вуглин, роменської та давньоруської кераміки. Пристінкова частина, яка прилягала до західного борта котловану, була знищена перекопом — входом до льоху XVII - XVIII ст. Проти чериня була розташована невелика *передпінна яма*, заглиблена у долівку на 0,02-0,05 м (рис.1). Скоріше за все, піч кілька разів ремонтувалася, проте стан її збереження не давав змоги визначити кількість таких “перебудов”.

За опалювальною спорудою розчищена *стовпова яма*, що перерізала пічку, мала майже круглу у плані форму і розміри 0,3 x 0,4 м при глибині 0,5 м від рівня долівки. Мабуть, остання була опорою входу пізньосередньовічного льоху (рис.1).

Від *конструкції житла № 1* залишилися у заповненні рештки дерев'яних плах, що залягали як у меридіальному — найбільша кількість, так і в широтному напрямках — значно менша. Залишки дощок, направлених по вісі північ-південь, концентрувалися ближче до центра та біля східної стінки. Рештки дощок, що лежали у широтному напрямку, виявлені неподалік північної та південної стінок. Глибина залягання залишків конструкції коливалася від 1,00 до 1,30 м. Найбільш широкі дошки, певно, отесані лаги, розташовувалися по центру. Їх ширина становила 0,28-0,38 м, товщина — до 0,2 м; вони простежені на довжину близько 1,30 м і були залишками даху. Біля стін концентрувалися дошки меншої ширини — не більше 0,20 м, що належали решткам стін. На виступах, край східної і південної стінок, також залишилися сліди від дощок. А поблизу котловану приміщення № 1 розчищені сліди плахи, що відбилася на долівці, — ширина — 0,18 м, довжина — 1,00 м, товщина — 0,07 м (рис.1).

На основі розташування стовпових ям, залишків дерев'яних конструкцій та загальної конфігурації котловану житла можна стверджувати, що житлова споруда мала каркасно-стовпову конструкцію та наслідувала у домобудівні традиції пізньороменської напівземлянки, і була підкліттю значно більшого наземного житла.

Заповнення житла чітко розподілялося на верхню та нижню частини. *Верхня* частина складалася із ґрунту сіро-чорного кольору, маслянистої консистенції, і містила матеріали роменсько-давньоруського часу із невеликим вмістом уламків піщини та вуглин. Межею між

верхньою та нижньою частиною заповнення слугував прошарок випаленого чорнозему і глини, виявлений на глибині 1,00 м, потужністю 0,05-0,10 м (рис.1). Він був рештками обвалу ущільнення глиною і перекриття поверх дерев'яного даху житла. Під ним містилася *нижня* частина заповнення — чорноземно-суглинкового характеру, із високим вмістом вуглин та піщини, переважно давньоруською керамікою XII-XIII ст. Загальна потужність цього прошарку складала 0,2 м. *Передденна* частина заповнення містила ґрунт сіро-коричнево-чорного кольору — чорнозем із попелом та суглинком — потужністю 0,10 м, де залягали поодинокі знахідки киеворуського часу.

Керамічний комплекс, що походив із житла, складався з двох груп: уламків ліпного роменського та давньоруського гончарного посуду.

Ліпний пізньороменський посуд представлений фрагментом вінця, прикрашеного по зрізу гусеничними орнаментом, орнаментованими “гусеничкою” стінками горщиків (рис.2:1) та фрагментами неорнаментованих стінок.

Ранньогончарній посудині належить стінка, прикрашена хвилею та врізними горизонтальними лініями, керамічне тісто якої типово роменське — із домішками шамоту (рис.2:1).

Давньоруський кружальний посуд репрезентований уламками кухонного кількох хронологічних груп — горщиків з вінцями манжетоподібного типу кінця X-XI, XII-XIII ст. та верхньою частиною посудини післямонгольського часу.

Вінця манжетоподібного типу розподіляються на дві підгрупи: перша належить посуду, що побутував на рубежі X - XI і на початку XI ст. (рис.2:2); інша підгрупа — включає вінця манжетоподібного типу, з чітко вираженими канелюрами середини - кінця XI ст.; до товстостінних горщиків належать верхні частини та фрагменти вінець. Інші привінцеві уламки горщиків прикрашені врізними горизонтальними лініями та підпрямокутними вдавленнями палички (рис.2:3).

До числа кухонних горщиків XII - XIII ст. належать верхні частини з вінцями, де є чітко виражений канелюр; вінце відігнуте назовні і утворює потовщення округлої, овальної, “кльовоподібної” форми, шийка — плавно вигнута (рис.3). Є також вінця, що мають пережитки манжети. До цього ж часу належать верхні частини з різними елементами декору: скошеними вдавленнями, такими ж вдавленнями та врізними горизонтальними

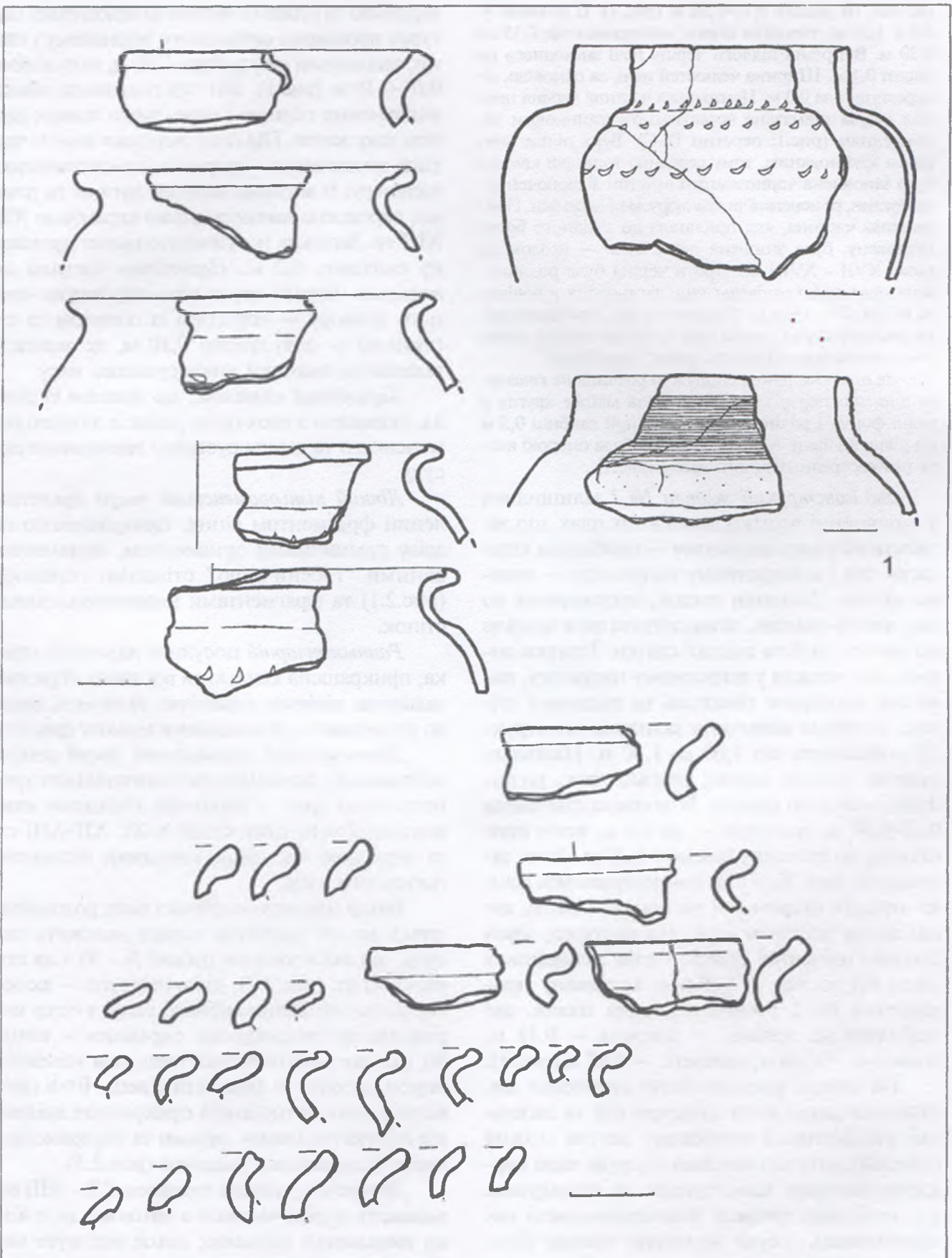

Рис. 3. Полтава. Розкоп № 1/1997 р. Житло №7. Привінцеві частини давньоруських кружальних горщиків XII ст.
1 — верхні частини горщиків з вертикальним вінцем "західнослов'янського" походження XII - XIII ст.

лініями, врізними горизонтальними лініями, хвилею, хвилею і врізними горизонтальними лініями (рис.3).

До зразків посуду "західнослов'янського" типу належать верхня частина посудини

з вертикальним вінцем, прикрашеної скоше-ними вдавленнями на тулубі і плічках (рис.3: 1), а також незначний фрагмент вінця. Інша верхня частина горщика з вертикальними вінцями орнаментована врізними горизонталь-

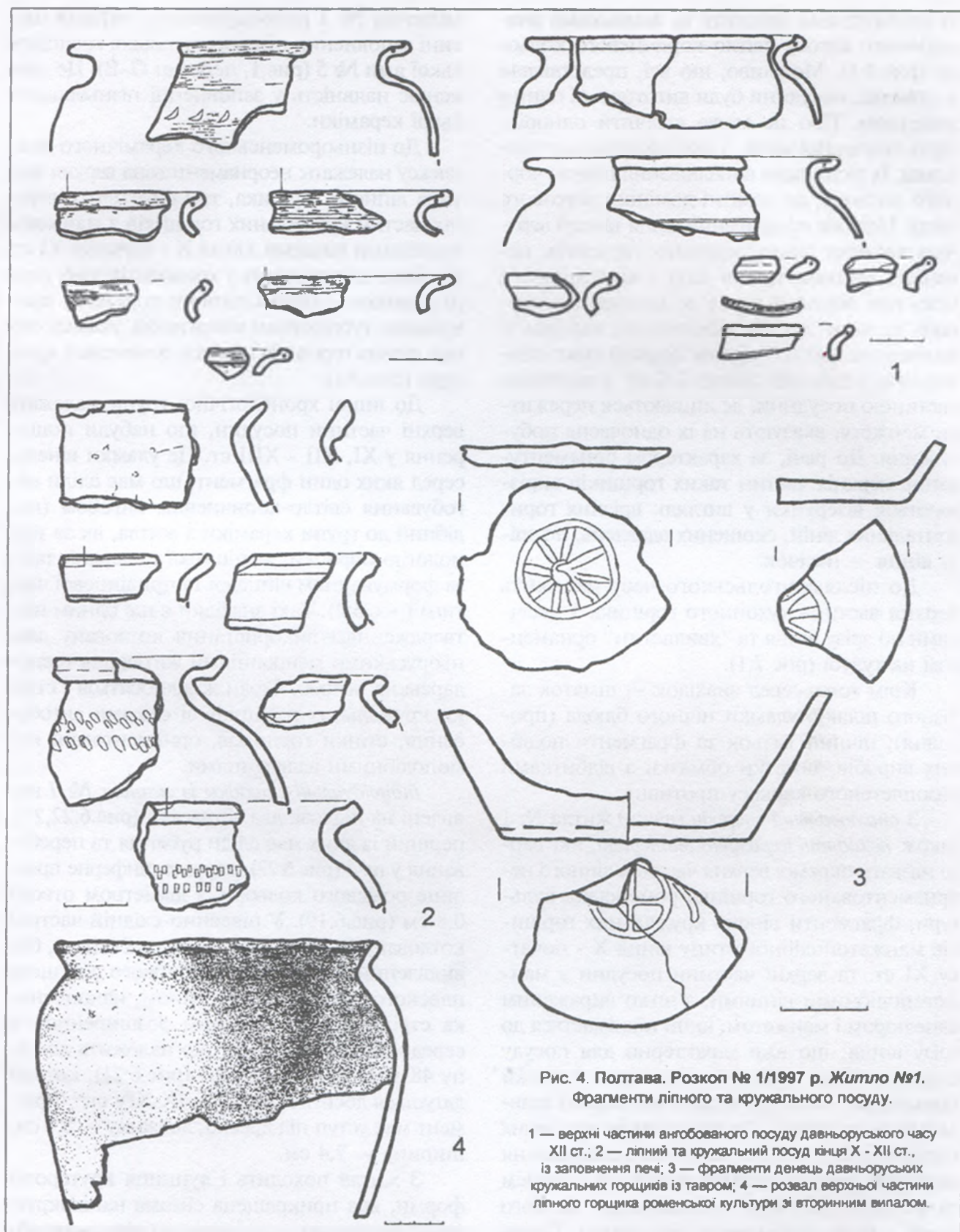

Рис. 4. Полтава. Розкоп № 1/1997 р. Житло №1.
Фрагменти ліпного та кружального посуду.

1 — верхні частини ангобованого посуду давньоруського часу XII ст.; 2 — ліпний та кружальний посуд кінця X - XII ст., із заповнення печі; 3 — фрагменти донець давньоруських кружальних горщиків із тавром; 4 — розвал верхньої частини ліпного горщика роменської культури зі вторинним випалом.

ними лініями під шийкою (рис.3:1). Посуд даного типу відомий, за розкопками М.П.Кучери, на давньому Пліснеську¹⁰ і побутував у XII-XIII ст.

Та найцікавішу групу уламків посуду XII - XIII ст. становлять 12 фрагментів верхніх частин горщиків, пофарбованих розчином глини світлокоричневого кольору; на окремих

взірцях — з червонуватим відтінком. Ангоб зберігся як на вінці, так і на всьому тулубі, що дає підстави припустити декорування не якоїсь окремої частини, а цілого виробу. Горщики мають горизонтально відігнуте вінце з валикоподібним потовщенням на кінці, з чітко вираженою западинкою, типове для XII ст.¹¹ (рис.4:1). Варто відзначити і наявність вінця

із пережитками манжету та залишками аналогічного ангобу світло-коричневого кольору (рис.4:1). Можливо, що всі, представлені в уламках, посудини були виготовлені одним майстром. Про це може свідчити однорідність гончарної маси, з якої виготовлені горщики. Їх тісто після випалювання набуло чорного кольору, де помітні домішки річкового піску. Подібне оформлення вінця та всієї верхньої частини вищезазначених горщиків, наявність горизонтальної лінії з внутрішнього боку при переході вінця до шийки, однакового кольору ангобу, положення знахідок у заповненні житла, а також цікавий факт співіснування типових вінець XII ст. з верхньою частиною посудини, де лишаються пережитки манжету, вказують на їх одночасне перебування. До речі, за характером орнаментування верхніх частин таких горщиків вирізняються візерунки у вигляді: врізних горизонтальних ліній, скошених вдвлень, по зрізу вінця — насічок.

До післямонгольського часу належить верхня частина кухонного горщика з насічками по зрізу вінця та “хвилястим” орнаментом на тулубі (рис.7:1).

Крім того, серед знахідок — шматок залізного шлаку; уламки пічного блюда (противня); пічний вальок та фрагменти подібних виробів; шматки обмазки з відбитками лозоплетеного каркасу противня.

З опалювальної споруди (пічки) житла № 1 також походять керамічні матеріали, які варто назвати окремо: верхня частина ліпного неорнаментованого горщика роменської культури, фрагменти вінця кружальних горщиків манжетоподібного типу кінця X - початку XI ст. та верхні частини посудин з манжетоподібними вінцями, з чітко вираженим канелюром і манжетом, який піднімається до зрізу вінця, що вже характерно для посуду середини XI ст. (рис.4:2). Перші дві знахідки прикрашені на тулубі підпрямокутними вдвленнями палички. До фрагментів кухонних горщиків XII - XIII ст. із пічного заповнення належить верхня частина посудини з вінцем та валикоподібними потовщенням на його кінці, з чітко вираженим канелюром. Поява у заповненні пічки різночасових матеріалів пояснюється тим, що більша частина опалювальної споруди була зруйнована пізнім перекопом.

Керамічний комплекс, що походив із “приміщення № 1”, мав у складі дві хронологічні групи: пізньороменську — кінця X - початку XI ст. та давньоруську XI, XII - XIII ст. При-

міщення № 1 розміщувалося у верхній частині заповнення пізньороменської господарської ями № 5 (рис.1, перетин G-E). Це і пояснює наявність у заповненні пізньороменської кераміки.

До пізньороменського керамічного комплексу належать: неорнаментована верхня частина ліпного горщика, три фрагменти верхніх частин кружальних горщиків з манжетоподібними вінцями кінця X - початку XI ст. та кілька непоказових у хронологічному плані уламків — стінка ліпного горщика, прикрашена гусеничним візерунком, уламки стінок ліпних горщиків і денечь роменської культури (рис.5:1).

До іншої хронологічної групи належать верхні частини посудин, що набули поширення у XI, XII - XIII ст. Це уламки вінця, серед яких один фрагмент, що має сліди ангобування світло-коричневим ангобом (подібний до групи кераміки з житла, як за технологію обробки зовнішньої поверхні, так і за формуванням вінцевої та привінцевої частин) (рис.5:2). Такі знахідки є ще одним підтвердженням використання котловану давньоруськими мешканцями житла для господарських потреб. Сюди ж відносяться і стінки кружальних горщиків зі слідами ангобування, стінки горщиків, орнаментовані комодоподібними вдвленнями.

Індивідуальні знахідки із житла № 1 виявлені на підлозі: два астрагали (рис.6:22,27), перший із яких має сліди рубання та перебування у печі (рис.6:22); округле шиферне пряслице рожевого кольору, з діаметром отвору 0,8 см (рис.6:19). У південно-східній частині котловану, в завалі біля південної стінки, був виявлений фрагмент черешкового залізного плоского, ромбічного за типом, наконечника стріли з максимальним розширенням в середній частині вістря, що належить до типу 48 за О.Ф.Медведевим (рис.6:21), котрий датується досить широко — IX-XIV ст.¹² Фрагмент має уступ під деревко, довжину — 5,7 см, ширину — 2,4 см.

З житла походить і лунниця крутогої форми, яка прикрашена сімома напівокруглими виступами, розміщеними підковоподібно, котра знайдена у південно-західній частині котловану (рис.6:24); з передпічної ями край челюстей печі — верхня частина — “голівка”-підвіска бронзового енкалпціона, видовжено-овальної форми, з наскрізним отвором, який закінчується округлими потовщеними виступами по середині. Посередині виробу є шов, що з'єднував частини наверх-

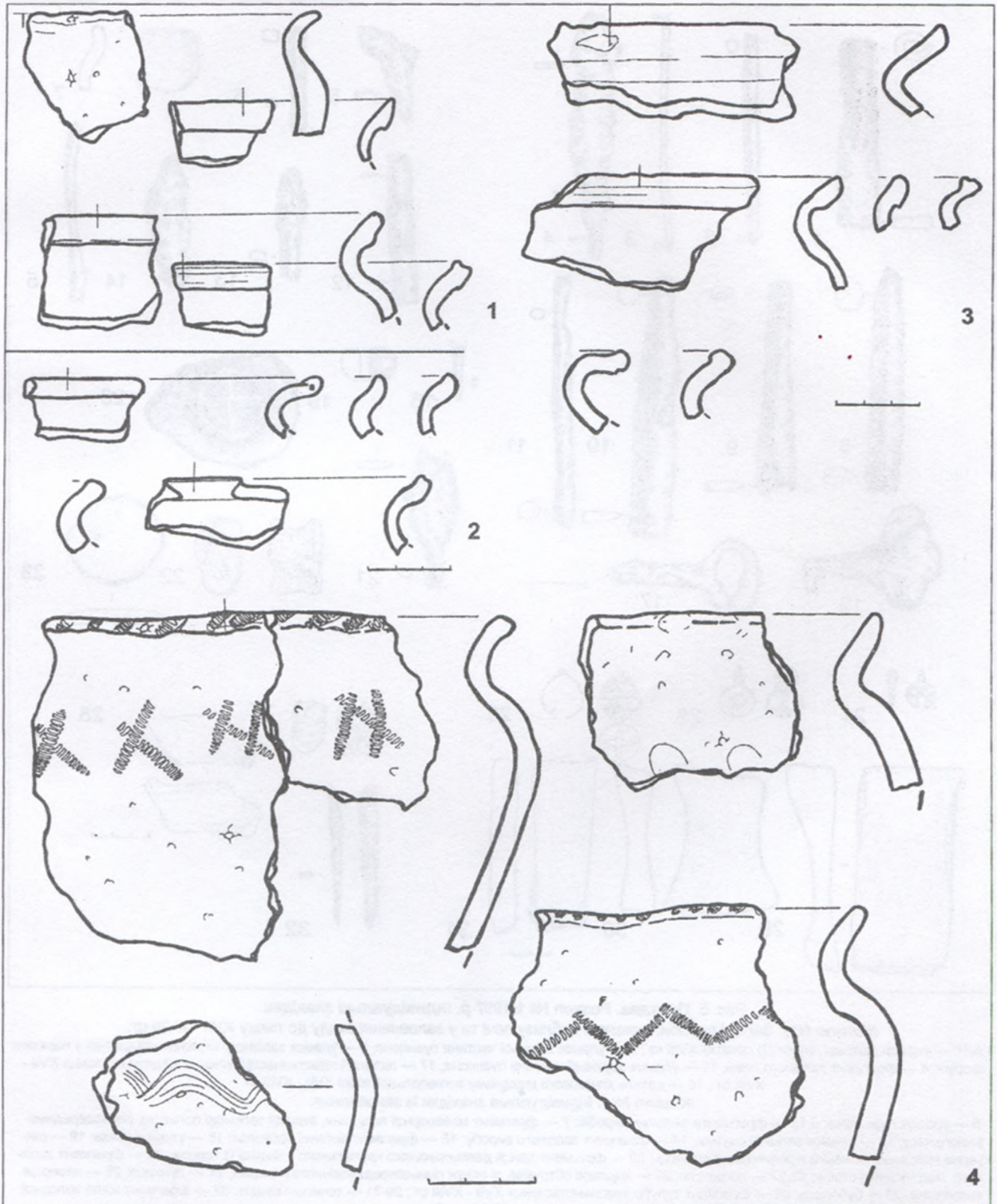

Рис. 5. Полтава. Розкоп № 1/1997 р. Фрагменти ліпного та кружального посуду з житла № 1, 1 "А" та котловану приміщення № 1.

1 — ліпна кераміка роменської культури та верхні частини кружальних горщиків з вінцями манжетоподібного типу кінця X - початку XI ст. із котловану приміщення № 1; 2 — фрагменти верхніх частин кружального посуду XII ст. з котловану приміщення № 1, 3 — знахідки кружальної кераміки початку XI - початку XII ст. з житла 1 "А"; 4 — фрагменти верхніх частин ліпних та ранньогончарних горщиків роменської культури із заповнення господарської ями № 1.

шя. Знизу голівка хреста має два кінцеві відростки, на які закріплювався складень (рис.б: 25). Аналогічні наверхшя були деталями енколпіїв, виявлених під час дослідження Десятиної церкви у Києві Т.М.Мовчанівсь-

кого 1936 р. та М.К.Каргера 1939 р., і датуються першою половиною XIII ст.¹³ Із заповнення житла походять уламки точильних брусків прямокутної та видовжено-призматичної форми, зі слідами спрацьованості, ви-

Рис. 6. Полтава. Розкоп № 1/1997 р. Індивідуальні знахідки.

Житло №1. Залізні вироби, виявлені поблизу печі та у заповненні входу до льоху XVII - XVIII ст.

1, 8, 10 — уламки залізної шпиги (?) початку XVIII ст.; 2 — уламок нижньої частини пуансона; 3 — уламок залізного стрижня квадратної у перетині форми; 4 — фрагмент залізного ножа; 11 — уламок верхньої частини пуансона; 17 — залізний пластинчастий ключ із вушком від замка XVII - XVIII ст.; 16 — деталь стусового механізму вогнепальної зброї XVII - XVIII ст.

Житло №1. Індивідуальні знахідки із заповнення.

5 — уламок леза ножа; 6, 13 — фрагменти залізних виробів; 7 — фрагмент мініаторної посудини, вкритою зеленою поливою, пізньосередньовічного часу; 12 — уламок залізної смужки; 14 — фрагмент залізного виробу; 15 — фрагмент кістяної проколки; 18 — уламок цвяха; 19 — шиферне пряслице, рожевий пірофілітовий сланець; 20 — фрагмент денця давньоруського кружального горщика із тавром; 21 — фрагмент залізного наконечника стріли; 22, 27 — астрагали; 23 — кружало обточене, зі стінки пізньосередньовічного горщика; 24 — лунниця; 25 — навершя енколпіона; 26 — бубонець; 28 — фрагмент тулуба іграшки-саистунця XVII - XVIII ст.; 29-31 — точильні камені; 32 — фрагмент жала холодної зброї поч. XVIII ст. (?).

1-6, 8-14, 16-18, 21, 32 — залізо; 7, 20, 23, 28 — керамика; 15, 22, 27 — кістка; 19 — пірофілітовий сланець; 24-26 — бронза; 29-31 — сланець

готовлених із сірого (2) і темно-сірого талькового сланцю (1) (рис.6:29-31). Назвемо також кістяну проколку (рис.6:15); бронзовий бубонець грушеподібної форми, із хрестоподібним розрізом і одним рельєфним пояском; у середині пустотілого бубонця є кулька (рис.6:26).

Таким чином, житло № 1, на основі керамічного комплексу та за речовими знахід-

ками, традицією влаштування котловану відноситься до періоду феодальної роздробленості Русі і датується кінцем XII - початком XIII ст.

Житло 1 "А" отримало при дослідженні індекс "приміщення № 2". Житло розташовувалось у північній та північно-західній частині розкопу (рис.1). Збереглася його пів-

денна та центральна, західніша, частина, останні — були знищені котлованом будівництва 1993 р. і перекопом льоху. За сторонами світу житло, скоріше всього, було орієнтоване стінками. Збережені розміри приміщення складали: південна стінка простежена на 3,60 м, по вісі південь — північ — на 2 м. Котлован житла був заглиблений у материк на -0,85 м від рівня репера розкопу (нижче рівня підлоги житла № 1 — на 0,75 м). Стінки котловану рівні, за винятком центральної частини південної стінки, де на глибині -1,60 м існувала підтрикутна приступка. Глибина долівки житла № 1 “А” від рівня репера становила — 2,00 м; підлога мала ледь помітний ухил на північ, на 5 см.

На рівні долівки виявлено ряд стовпових ямок підпрямокутної, підквадратної та напівовальної форми і округло-видовженої котлован. Найбільше залишків від стовпових конструкцій сконцентровано біля південної стінки, як найбільш збереженої.

Більшість стовпових ямок розташовувалася на приступці край південної стіни. Приступка розпочиналася з глибини -1,60 м від репера (на 0,30 м нижче рівня долівки житла № 1 давньоруського часу). Її ширина коливалася по центру — 0,5 м, по боках — 0,2 м. Тут знаходилося 6 стовпових ям. У східній частині приступки, на глибині -1,60 м від репера розміщувалася овально-видовжена стовпова ямка глибиною 0,05 м. У центральній частині, де приступка мала найбільше розширення, було ще 5 стовпових ямок підпрямокутної форми: 4 невеликого розміру — від 0,10 x 0,12 до 0,15 x 0,25 м, глибиною до 0,20 м, та найбільша серед них — 0,30 x 0,30 м, глибиною 0,30 м (рис.1). Існування такої приступки дає підстави припустити перевикористання цього котловану давньоруськими мешканцями літописної Лтави. Цю думку підтверджує наявність підпрямокутних стовпових ям розмірами 0,25 x 0,35 м та 0,22 x 0,22 м, які розташовані на одній вісьовій лінії північ — південь із прямокутними ямками, розміщеними у центральній частині вищеописаної приступки. Невелика глибина стовпових ям вказує на не досить масивний дах, який вони утримували. Отже, виявлені сліди дооблаштування котловану могли належати долатковій господарській споруді давньоруського часу, яка розміщувалася на місці роменської напівземлянки.

Потужна стовпова яма виявлена у південно-західній частині напівземлянки 1 “А”. Вона мала розміри 0,24 x 0,46 м, при глибині — 2,70 м від репера (рис.1). Ця стовпова яма відрізняється розмірами та глибиною від інших, а тому може належати вхідній конструкції льоху XVII - XVIII ст.

Поблизу південно-східного кута житла розташована овально-видовжена ямка, північно-східна частина якої була знищена будівництвом 1993 р. Її стінки звужуються до дна, зовнішні розміри — 0,50 x 0,60 м, внутрішні — 0,38 x 0,50 м, при глибині 0,15 м від рівня долівки. Заповнення котловану ямки було суглинково-чорноземним, зі включенням подрібнених шматочків піщини.

Заповнення житла № 1 “А” чіткого відмежування від заповнення давньоруського житла № 1 не мало. Тому виділити заповнення цієї роменської напівземлянки можна лише умовно. З боку давньоруського житла, відповідно, на рівні південної стінки роменської напівземлянки, з рівня долівки житла № 1 виявлена пляма інтенсивно чорного чорнозему із домішками попелу, великих вуглин та шматочків піщини, потужністю 0,25 м при довжині 0,9 м. Аналогічна пляма знаходилася й у центральній частині, на тому ж самому рівні. Її потужність — 0,4 м, ширина — 1,10 м, а про довжину — судити важко. Лінія між цими двома плямами може вважатися умовною межею між давньоруським житлом № 1 та котлованом пізньороменської напівземлянки № 1 “А” (рис.1, перетин D-C).

Верхня частина заповнення характеризувалася вмістом ґрунту чорно-сірого кольору, зі вмістом піщини та великих вуглин, простеженого на 0,4 м. Аналогічне, за складом до нижньої частини, заповнення житла № 1 киеворуського часу відрізнялося лише вмістом роменської ліпної кераміки та кружального посуду рубежу X-XI, першої половини XI ст., які переважали кількісно над керамічним комплексом XII-XIII ст. *Нижня частина* — містила ґрунт сіро-чорноземного кольору, із великим вмістом попелу та домішками суглинку, із численними дрібними вуглинами і шматочками піщини. Таке заповнення було аналогічним до вмісту переддення житла №1. Тому характер заповнення може ще раз, хоча й опосередковано, підтвердити припущення про перевикористання котловану житла роменської напівземлянки за давньоруського часу.

Керамічний комплекс житла 1 “А” також відображає два періоди існування споруди. Верхні частини горщиків належать кружальним посудинам з манжетоподібними вінцями кінця X - початку XI ст., середини XI ст.; рубезем XI - XII ст. датуються верхні частини кухонного горщика, “вичурні” вінця якого вже мають тенденцію до “класичних”, з валикоподібним потовщенням та чітко вираженим канелюром, що характерні для початку XII ст. — зі слідами пережитку манжета (рис.5:3).

Ліпна кераміка репрезентована стінками горщиків з відбитками “гусенички”, стінкою ліпної посудини, прикрашеної прокресленою лінією, денцем горщика роменської культури та кількома маловиразними фрагментами стінок посудин пізньороменського часу. Від-

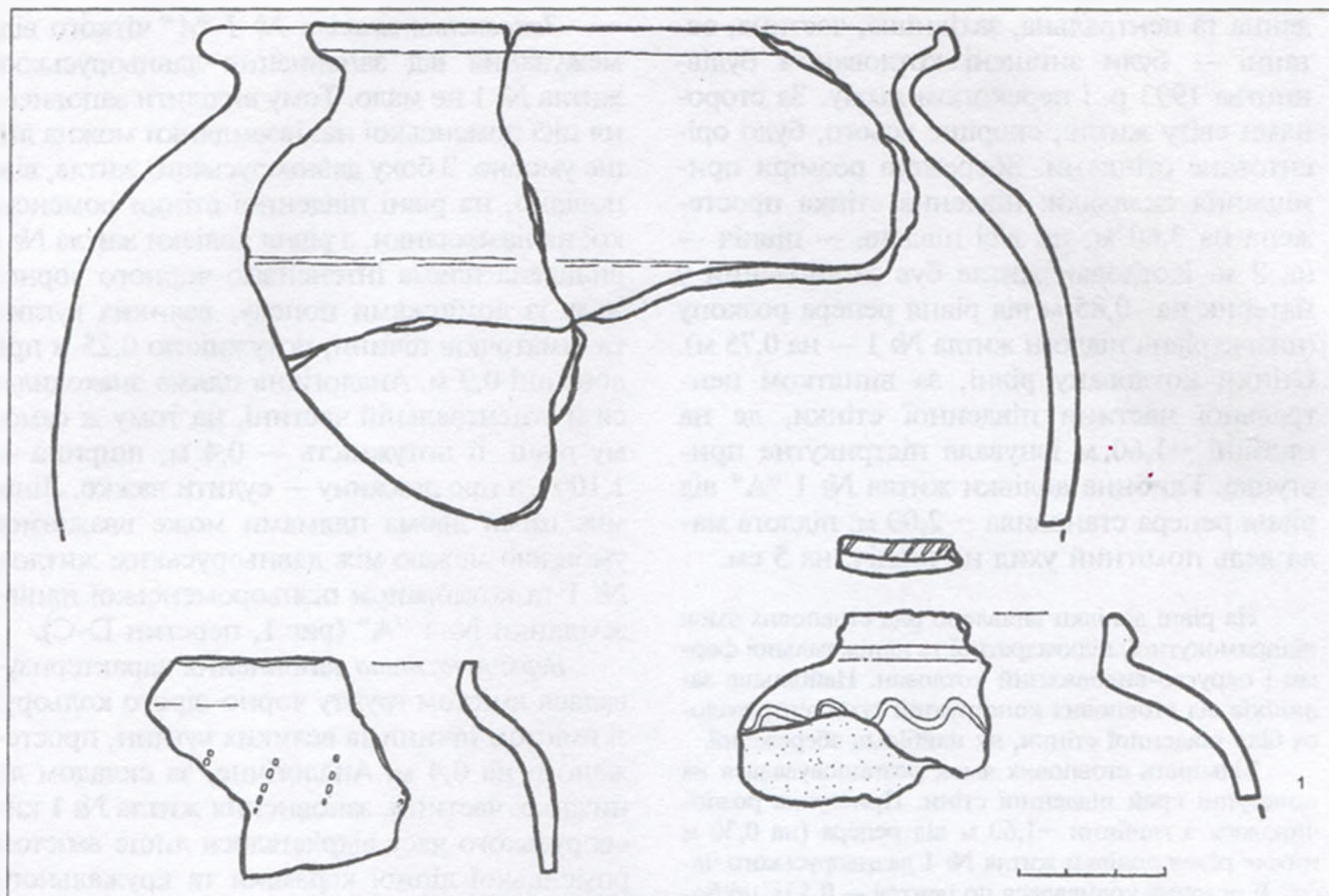

Рис. 7. Полтава. Розкоп № 1/1997 р. Житло №1. Кружальний посуд XII - XIV ст.
1 — уламок горщика середини XIII - XIV ст.

значимо фрагмент стінки, що належить ранньогончарному горщику, прикрашеному на тулубі врізними горизонтальними лініями (рис.5:3).

До давньоруського часу належать фрагменти стінок кружальних кухонних горщиків, придонна частина яких на денці має тавро у вигляді "колеса". Є й кілька уламків з нечіткими відбитками тавр на денці (рис.4: 3).

Отже, на основі керамічних матеріалів, фіксується існування двох етапів використання пізньороменської напівземлянки: першого — функціонування як житлової споруди у кінці X - на початку XI ст., другого — за давньоруського часу — в XII-XIII ст. — в якості господарської споруди.

Подібне перевикористання для спорудження давньоруського житла котловану роменської напівземлянки вже було відзначено у сусідньому розкопі № 7/1997 р. — це житла №7 та №7 "А"(14 та в розкопі № 6/1997 житла № 6 і № 6"А"(15, що вказує на стійку сельбищенську традицію подібної забудови, існуючої, принаймні, на посаді літописної Лтави в ті часи.

Господарська яма № 1. Розташовувалася у північно-східній частині розкопу № 1 (рис.1). Її північна частина була зруйнована котлованом будівництва житлового будинку 1993 р.,

верхня — до глибини 0,96 м — знищена ямою XIX-XX ст.

Контури — майже круглої в плані форми, постежені у вигляді сіро-чорноземної плями на рівні передматерика, з глибини -0,80 -1,00 м від репера. В плані яма мала овальну форму, діаметр її становив 1,20 x 1,30 м на глибині 1,00 м. Стінки розширювалися до напівсферичного дна, що мало в нижній, найширшій, частині розміри — 1,30 x 1,40 м, з максимальною глибиною -2,50 м від репера (рис.1).

Заповнення об'єкта чітко розподілялося на верхню, середню частину та переддення (нижня частина). Верхня частина заповнення містила сіро-коричневий ґрунт маслянистої консистенції (роменсько-давньоруський культурний шар), який до глибини 1,80 м поступово переходив у середню частину заповнення. Її складав ґрунт сіро-чорного кольору, прошарком у 0,30 м. Під ним залягала передденна частина заповнення, яка різнилася від попередніх характером чорнозему, з великим вмістом попелу, включеннями піщини, вуглин, фрагментів ліпного роменського посуду та кружальних горщиків рубежу X - XI ст., кісток великої рогатої худоби.

Знахідки представлені в основному керамічним комплексом роменської культури: слаб-

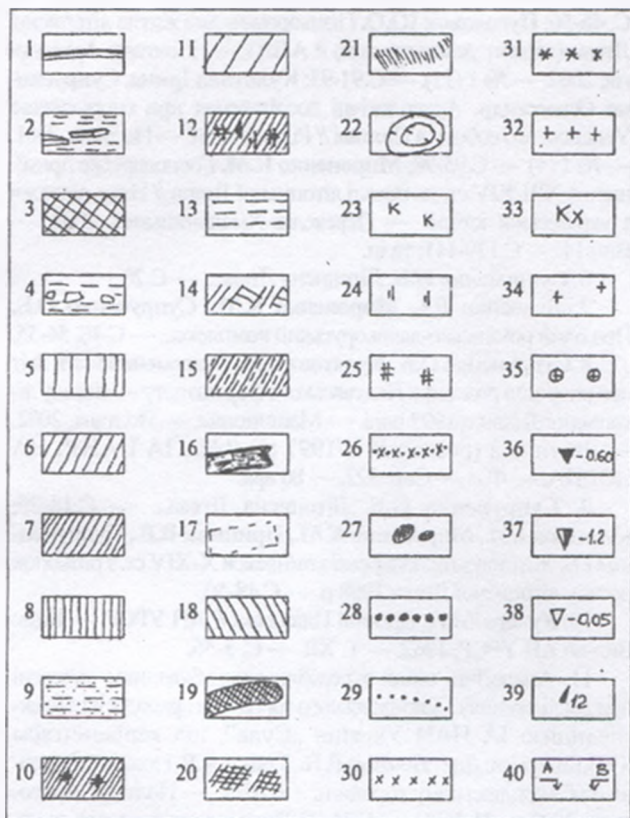

Рис. 8. Умовні позначення.

- 1 — верхній наносний шар будівельного сміття; 2 — будівельні рештки XX ст.; 3 — перекопи; 4 — суглинок з будівельними рештками XVII-XVIII ст.; 5 — культурний шар — сіро-чорний чорнозем; 6 — сіро-коричневий культурний шар XII-XIII ст.; 7 — сіро-чорний, із переважанням чорнозему, культурний шар; 8 — похований чорнозем; 9 — суглинок палевого кольору; 10 — перепалений чорнозем і дерн; 11 — темно-сіре чорноземне заповнення жител і ям; 12 — чорнозем із попелом та вугликами; 13 — глина; 14 — материк; 15 — вогнища та перепалений суглинок; 16 — обгоріле дерево; 17 — сліди дерева; 18 — сіро-чорно-коричневий мішаний культурний шар XVII-XVIII ст.; 19 — суглинок світло-жовтого кольору — останці печей; 20 — випалена глина; 21 — попіл, 22 — ями і ямки; 23 — кістки; 24 — вуглини; 25 — фрагменти обмазки; 26 — межі житла № 1 "А"; 27 — конкреції, вальки; 28 — реконструйовані межі житла № 1; 29 — межі ям XVII-XVIII ст.; 30 — межі перекопу XIX ст.; 31 — межі ями № 3 XVII ст.; 32 — межі ями № 4 початку XX ст.; 33 — фрагменти кахлів; 34 — фрагменти давньоруської кераміки; 35 — уламки роменського ліпного посуду; 36 — абсолютні глибини; 37 — відносні глибини; 38 — глибини від рівня дна чи долівки; 39 — позначення місцезнаходжень індивідуальних знахідок; 40 — перетини.

копрофільованою верхньою частиною та вінцем горщика, прикрашеного по зрізу і тулубу пальцевими вдавленнями; вінцями, орнаментованими по зрізу і плічках гусеничним узором, а також уламком стінки, що належить ранньогончарному горщику з хвилястим орнаментом. Кружальний посуд репрезентований верхньою частиною манжетоподібного вінця рубежу X-XI ст. та вінцем із округлим потовщенням на кінці XI ст. Ще одна вінцева частина горщика належить до кінця XI - початку XII ст. і була виявлена у верхній частині заповнення, потрапивши сюди при засипанні просіву господарської ями (рис.5:4).

Господарська яма № 1 належить до пізньороменського часу і датується *кінцем X - початком XI ст.*

Господарська яма № 5 знаходилася у південній частині розкопу (у північно-східному кутку житла № 1). Її верхня частина була знищена котлованом давньоруського житла та т. зв. "*приміщення № 1*". Збереглася тільки нижня частина у материк, починаючи з глибини -1,60 м від репера. В плані вона мала овальну дзвоноподібну форму, розміри — 1,10 x 1,30 м (рис.1). Стінки ями були розширені до низу, дно виявилось горизонтальним, овальною в плані форми, з розмірами — 1,25 x 1,40 м, і залягало на глибині -2,15 м.

Заповнення складалося із сіро-чорного чорнозему, перемішаного із материковим суглинком та включеннями піщини; по краях — відзначені глиняні завали, з великим вмістом піщини. *Знахідки*, окрім подрібнених шматочків роменської кераміки, відсутні.

Господарська яма № 5 знаходилася на одній вісі із житлом № 1 "А" пізньороменського часу, що може вказувати на час її співіснування разом із останнім. Ймовірно, що вона та господарська яма № 1, належали до однієї з роменських господ. Яма датується *кінцем X - початком XI ст.*

Таким чином, у розкопі № 1/1997 р., з якого розпочалися дослідження на посаді давньоруської Лтави, було виявлено рядові, хоча й цікаві частини житлово-господарських комплексів роменсько-давньоруського часу, що датуються рубезем X-XI і XII-XIII ст., отримані поодинокі свідчення заселеності території посаду за післямонгольської доби. Тут вперше для Полтави відзначений цікавий факт перевикористання чи пристосування більш ранішніх пізньороменських об'єктів давньоруським населенням для господарських чи інших потреб. Здобута у ході досліджень колекція знахідок, хоча й не досить репрезентативна, все ж містить кілька більш-менш виразних речей, що засвідчують християнське віросповідання населення посаду (голівка енколпіона), окремі елементи-пережитки язичництва (лунниця), господарські заняття і промисли місцевого населення.

Література

1. Падялка Л.В. По вопросу о времени основания города Полтавы (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворскла в 1174 году) // ЧИОНЛ. — Киев, 1896. — С.29-31; Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и её памятниках. — Полтава, 1902. — С.283-285; Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — Москва, 1907. — Т.1. — С.187-188; Макаренко Н.Е. Полтавский клад 1905 года // Тр. ПУАК. — Полтава: изд. ПУАК, 1908. — Вып.5. — С.201-

205; Зарецкий И.А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава: изд. ПУАК, 1912. — Вып.9. — С.205; Щербаківський В.М. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музею з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. — Полтава, 1919. — С.15.

2. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею — Полтава: вид. ПДМ. 1928. — Т.1. — С.57.

3. Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.13; Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.23.

4. Ляпушкін І.І. Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м.Полтави (за м-лами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.1. — С.58-75; Ляпушкін І.І. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — Москва, 1951. — Т.XV. — С.385-386, 392-394; Сидоренко Г.О. Розкопки в м.Полтаві на Червоній площі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.26-28.

5. Кулатова І. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава, 1994. — С.12-14; Приймак В.В., Супруненко О.Б. Полтаві 825/1100 років // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.2 обкл.; Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.77-109; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки у Полтаві // АБУ в 1997-1998 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. — С. 147-148; Григор'єв О.В., Кулатова І.М. Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.44-49; Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави — за даними археологічних досліджень) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.9-27; Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.28-43; Мироненко К.М. Кружалына кераміка роменської культури з посаду Літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.49-55; Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.15-17; Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.20-30; Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.47-68; Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за м-лами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.47-68; Мироненко К.М. Пізньороменське житло з посаду літописної Лтави (за м-лами розкопок 1999 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С.47-49; Коваленко О.В. Знахідки з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С.51-52; Мироненко К.М. Елементи християнської символіки на давньоруському посуді (за м-лами археологічних досліджень посаду літописної Лтави 1997-1998 рр.) // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.30-33; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 1 (9). — С.52-76, I-II; Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (9). —

С. 46-56; Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло літописної Лтави (варіант реконструкції) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С.91-93; Кулатова Ірина, Супруненко Олександр. Археологічні дослідження при спорудженні Успенського собору в Полтаві // Рідний край. — Полтава, 2001. — № 1 (4). — С.95-98; Мироненко К.М. Господарське приміщення XIII-XIV ст. на посаді літописної Лтави // Наук. записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — Вып.14. — С.129-141; та ін.

6. Супруненко О.Б. Літописна Лтава... — С.20.

7. Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс... — С.46, 54-55.

8. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави в 1997 році. — Машлянопис. — Полтава, 2002. — Частина 2 (розкоп № 1/1997 р.) // № ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр. 322. — 80 арк.

9. Супруненко О.Б. Літописна Лтава... — С.18-20; Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. — С.48-50.

10. Кучера М.П. Древний Гліснеськ // АП УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. — Т. XII. — С. 3-56.

11. Аналогічні вінця з подібним ангобуванням виявлені при дослідженнях Свиридівського городища археологічною експедицією ІА НАН України „Сула”, під керівництвом Ю.В.Болтрика: Див.: Білозор В.П., Гейко А.В. Нові дослідження на Свиридівському городищі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — Ч. 1(11). — С.74-77. Висловлюю вдячність за надану інформацію молодшому науковому співробітнику Інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Троцькій Валентині.

12. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел. VIII — XIV вв. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.68. — Тип 48. — Табл.30Б.

13. Каталог: Предметы культового назначения // Церква Богородиці Десятинна в Києві / За ред. Толочка П.П., Івакіна Г.Ю. та ін. — Київ: Вид-во „АртЕк”, 1996. — С.147, 154. — №№ кат. 8-9.

14. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 році (м.Полтава) — Машлянопис. — Полтава, 1997. — Частина перша // ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр. 150; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки у Полтаві. — С. 147-148; Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс... — С. 46-56.

15. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки... у 1997 році (м.Полтава). — Стр. 150; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.). — С.60-66.

Мироненко К.М., Супруненко А.Б.
ДРЕВНЕРУССКИЙ КОМПЛЕКС
НА ПОСАДЕ ЛЕТОПИСНОЙ ЛТАВЫ
(по раскопкам 1997 г.)

Резюме

В статье продолжена публикация материалов исследованной посады летописной Лтавы, осуществленных в 1997 г. в ходе охранных археологических раскопок на месте сооружения готельного комплекса Бизнес-центра в Полтаве, по Первомайскому проспекту и переулку. Рассматривается еще одно проявление избрания для места под сооружение древнерусского жилища котлована позднероменской полуземлянки и приспособления его для хозяйственных нужд населением XII-XIII вв.
21.05.2002.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ОКОЛИЦЬ МІСТ ОХТИРКА І СУМИ

М.Я.Рудинський одним із перших українських археологів надавав значення вивченню мікрорегіонів. На території сучасної Сумської обл. він працював у трьох з них — Путивльському, Сумському й Охтирському¹. Початок їх вивчення припадає ще на перші два десятиліття ХХ ст., продовження обстежень — здійснювалося до 1932 р.

З дослідженням Путивльської округи пов'язане відкриття у 1929 р. нової археологічної культури. Мар'янівська культура відкрита М.Я.Рудинським та Я.М.Морачевським — директором Глухівського краєзнавчого музею, який тісно співпрацював з М.Я.Рудинським. Один із відомих дослідників епохи бронзи України Ю.В.Буйнов відзначає, що Яків Миколайович Морачевський першим пов'язав походження мар'янівської культури з місцевим неолітом ямково-гребінцевої кераміки².

Про дослідження в районі м.Суми М.Я.Рудинський згадує в своїй автобіографії, але детальний опис археологічних робіт поки що не знайдений³.

Ще з юнацьких років М.Я.Рудинський проводив археологічні розвідки в колицях м.Охтирка. Багатогранність і універсальність українського археолога полягала в тому, що ним досліджувалися пам'ятки різних культурно-хронологічних епох — від доби каменю до часу пізнього середньовіччя.

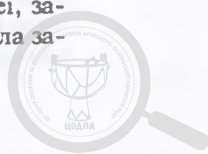
На території Охтирщини М.Я.Рудинським було досліджено ряд поселень епохи мезоліту-неоліту, бронзи, раннього залізного віку. Так, в 1916 р. тут була відкрита стоянка перехідного періоду від епохи мезоліту до неоліту, на сьогодні віднесена до донецької мезолітичної культури. Стоянка виявлена на вивітреній піщаній дюні другої тераси лівого берега р.Охтирка, за 2 км від її впадіння у Ворсклу. Автор розкопок знайшов на ній значну кількість виробів з кварциту, що пов'язував із браком наявності у місцевого населення якісної кременевої сировини⁴. В 1928 р. у роботі "До питання про культуру "мезолітичної" доби на Україні" М.Я.Рудинський дає детальний опис цієї мезолітичної стоянки та порівнює її зі Смячанським місцезнаходженням⁵. Охтирську стоянку захищували й до

старожитностей кукрекського типу, називаючи найближчими її аналогами сліди мезо-неолітичних поселень поблизу сс.Хухра і Зайці на межі з Полтавщиною, також виявлені М.Я.Рудинським⁶. В 2000 р. авторами було обстежене місце розташування стоянки, яка знаходиться на лівому березі р.Охтирка, на піщаній дюні. На даний момент поверхня пам'ятки поросла сосновим лісом і задернована.

М.Я.Рудинським було виявлено і ряд неолітичних пам'яток околиці м.Охтирка. Результати цих робіт узагальнені в першій великій публікації вченого, що побачила світ у Полтаві⁷. Місцезнаходження стоянок локалізується за описами автора, для частини ж — на сьогодні вже не існують населені пункти початку ХХ ст., до яких здійснені прив'язки. Так, місце неолітичної стоянки поблизу хут. Дулі Охтирського р-ну довго залишалося не локалізованим. В 2002 р., у ході розвідки за течією рр.Ворскла та Олешня, вона все ж була оглянута. Пам'ятка знаходиться на піщаному пагорбі, за 3 км на північний схід від Охтирки, поблизу хут.Дулі. Дюна обмежена з двох боків пересихаючим болотом, яке у давнину сполучалося з основним руслом Ворскли. На даний момент поверхня пам'ятки поросла лісом і задернована.

Авторами, при залученні учнів Охтирської середньої школи № 1, проведені роботи з вивчення двох територіальних осередків — округи міст Охтирки та Суми. В ході розвідкових робіт було відкрито ряд пам'яток, серед яких поселення, могильники та городища епохи неоліту — бронзи, раннього залізного віку та роменсько-давньоруського часу. Дослідження проводилися по правому березі р.Ворскла та вздовж її притоки р.Олешня.

Городище скіфського часу *Зарічне III* виявлене восени 2000 р. Був знятий окомірний план та проведені дослідження укріплень⁸. Хоча через наявність густих лісових насаджень повне уявлення про пам'ятку отримати не вдалося. В ході додаткового огляду встановлено, що городище має більш складні, ніж вважалося раніше, укріплення. У 2001 р. з напільного боку виявлено передвалові укріплення у вигляді сильно розплилого валу, шириною 6 м та висотою 1 м. Відкриті також залишки стародавньої (скіфського часу-?) дороги, що проходила через городище. В'їзд до укріплення з напільного боку простежується у вигляді коритоподібної у перетині траншеї, заглибленої до рівня дна рову, а узвоз до р.Ворскла за-

раз перетворився на доволі глибоке урвище-“каньйон”.

Ще одне городище скіфського часу огляньте в *ур.Гадюкіне*, за 4 км на південний схід від *с.Машанка* та за 10 км на захід від *с.Сосонка* Охтирського р-ну Сумської обл. Городище розташоване на видовженому мисі правого берега р.Олешня — притоки Ворскли. З напільного боку городище укріплене валом довжиною 20 м і висотою 3 м та ровом шириною 10 м і глибиною від 2,0 до 3,5 м, коритоподібного в перетині профілю. Поверхня рівна, з поступовим пониженням до краю мису. Максимальні довжина городища — 600 м, ширина — 300 м. Культурний шар незначний за потужністю, кераміка на поверхні не виявлена.

Селище скіфського часу огляньте на південній околиці *с.Стара Іванівка* Охтирського р-ну. Воно розташоване на мисі другої надзапальної тераси р.Олешня. Поверхня селища рівна, розорюється. В східній частині мису виявлено кераміку скіфського часу та доби пізнього українського середньовіччя.

Городище роменсько-давньоруського часу відкрито за 4 км на південь від *с.Стара Іванівка*. Воно розташоване на невеликому мисі правого корінного берега р.Олешня. З напільного боку укріплене валом і ровом. Городище має округлу форму, діаметр — близько 40 м. Рів відділяє городище від плато. Найглибший він з напільного боку — до 3 м, ширина — близько 20 м. При будівництві рову утворився ескарп, який потім доповнили валом. Висота валу, з урахуванням глибини рову, становить 5 м, поступово понижується в бік урвища; ширина — 10-20 м. З боку урвища вал має висоту 1-2 м та ширину 1,5-3,0 м. Невеликі укріплення з цього боку компенсуються наявністю ескарпу висотою близько 3 м та стрімкістю схилу майже 70°. Майданчик городища має природний ухил на південь, перепад висоти становить близько 2 м. Зі сходу простежено розрив валу, ймовірно, місце стародавнього в'їзду. На території майданчика помітні сліди близько десяти прямокутних, розміром 40х40 см, шурфів. Це наслідок пошуків грабіжників, оснащених металошукачами. В процесі огляду відвалів шурфів виявлено дрібні уламки кераміки роменського та давньоруського часу, перепалену глину і вугілля. По центру городища наявна западина діаметром близько 4 м — сліди колодязя. З напільного боку виявлено невелике селище-посад роменського часу, розмірами 300х100 м. У кротовинах виявлені дрібні уламки роменської кераміки. Селище та городище засаджене молодим і густим лісом.

Роменсько-давньоруське селище розташоване на великому мисі правого корінного берега р.Олешня, за 60 м на захід від городища. Воно займає пагорбоподібне підвищення. На ріллі зібрані дрібні уламки ліпної кераміки роменського та давньоруського часу. Між посадом та поселенням на пагорбі роменських матеріалів не виявлено. Орієнтовні розміри селища 400х400 м.

Група курганів епохи бронзи — раннього залізного віку виявлена поряд із трасою Суми-Харків, за 2 км від *с.Вербова* Охтирського р-ну. З насипи розташовані з північного боку від шосе. Крім того, група з 4 насипів виявлена за 13 км на південь від Охтирки, два насипи — за 1 км від *с.Високе* Охтирського р-ну та 1 курган — поблизу адміністративної межі Сумської і Харківської областей. Висота насипів складає 1,0 — 2,5 м, діаметр 20 — 25 м. Курганні

групи, ймовірно, належать до периферії значного — понад 100 насипів — курганного могильника скіфського часу поблизу *с.Куп'єваха* на Харківщині.

Обстежені пам'ятки скіфської доби належать до північної периферії території Середнього Поворскля, контрольованої протодержавним утворенням на чолі з Більським городищем. Саме тут слід відмітити досить щільне заселення невеликого відрізка берега Ворскли та її приток. На ділянці упродовж близько 20 км розташовані городища: Кам'янське, Зарічне II, Зарічне III, Сосонка, Машанка, Журавне. Крім городищ, виявлено чимало неукріплених поселень, які пов'язані із городищами, а також курганних могильників та окремих курганів. Таким чином, встановлене досить щільне заселення північної околиці Більського городища доби раннього залізного віку. Не менша щільність заселення цієї ділянки відзначена й для роменсько-давньоруського часу.

Ще одним регіоном, обстеженим в ході розвідок, стала територія та округа м.Суми. Тут в різний час виявлено ряд пам'яток, які відносяться до кола старожитностей скіфської доби. Деякі з об'єктів виявлені досить давно, хоча інформація про них ще не оприлюднювалася друком.

Велике *Ворожбянське городище* відоме у фаховій літературі з кін. XIX ст. В 1950-х р. городище обстежувалося І.І.Ляпушкіним. Ним же було знято план укріплення⁹ В 2000 р. знятий новий план городища, що уточнив дані про пам'ятку. Городище займає мис правого корінного берега р.Псел підтрикутної у плані форми. З напільного боку воно відділене від плато валом, шириною до 10 м та висотою до 2,5 м, і ровом шириною 8-9 м та глибиною 2,5 м. Східна частина мису додатково укріплена ще одним валом і ровом. Північна та північно-східна частина мають укріплення у вигляді валу, висотою близько 1 м та шириною до 2 м, і ескарпу, висотою близько 3 м. Ділянки зі стрімкими природними схилами додатково не укріплювалися. В північній частині городища виявлено западину, діаметром близько 15 м та глибиною до 3 м, що може бути залишками ями-резервуару для води чи колодязя.

З напільного боку відкрите селище, про яке не існує згадок в літературі. Воно займає територію плато, розмірами 600х300 м, яке з трьох сторін обмежене урвищами, з четвертої — вузький перехийок з'єднує його з береговою терасою.

Городище поблизу *с.Вакалівщина* знаходиться за 5 км на північ від *с.Вакалівщина* Сумського р-ну Сумської обл. Виявлене в 2000 р. В.В.Приймаком, за повідомленням викладача географічного факультету Сум.ДПУ М.П.Книша. Укріплення займає верхню частину останця з рівною поверхнею та невеликим ухилом до країв. Городище має видовжену форму, що повторює контури гори. З північного та південного боків укріплене валом висотою близько 1 м та ескарпом висотою 2 м. Східна і західна частини — підсилені ескарпом та, ймовірно, валом, сліди якого практично не збереглися. На поверхні пам'ятки відзначені поодинокі знахідки кераміки скіфської доби.

Городище скіфського часу поблизу *с.Бездрик* Сумського р-ну виявлене краєзнавцем О.С.Колтаковим ще 1982 р. при підготовці карт для спортивного орієнтування. Пізніше городище оглядалося В.В.Приймаком і Г.В.Гидорою. Займає верхню частину останця корінного берега. Складається з трьох частин.

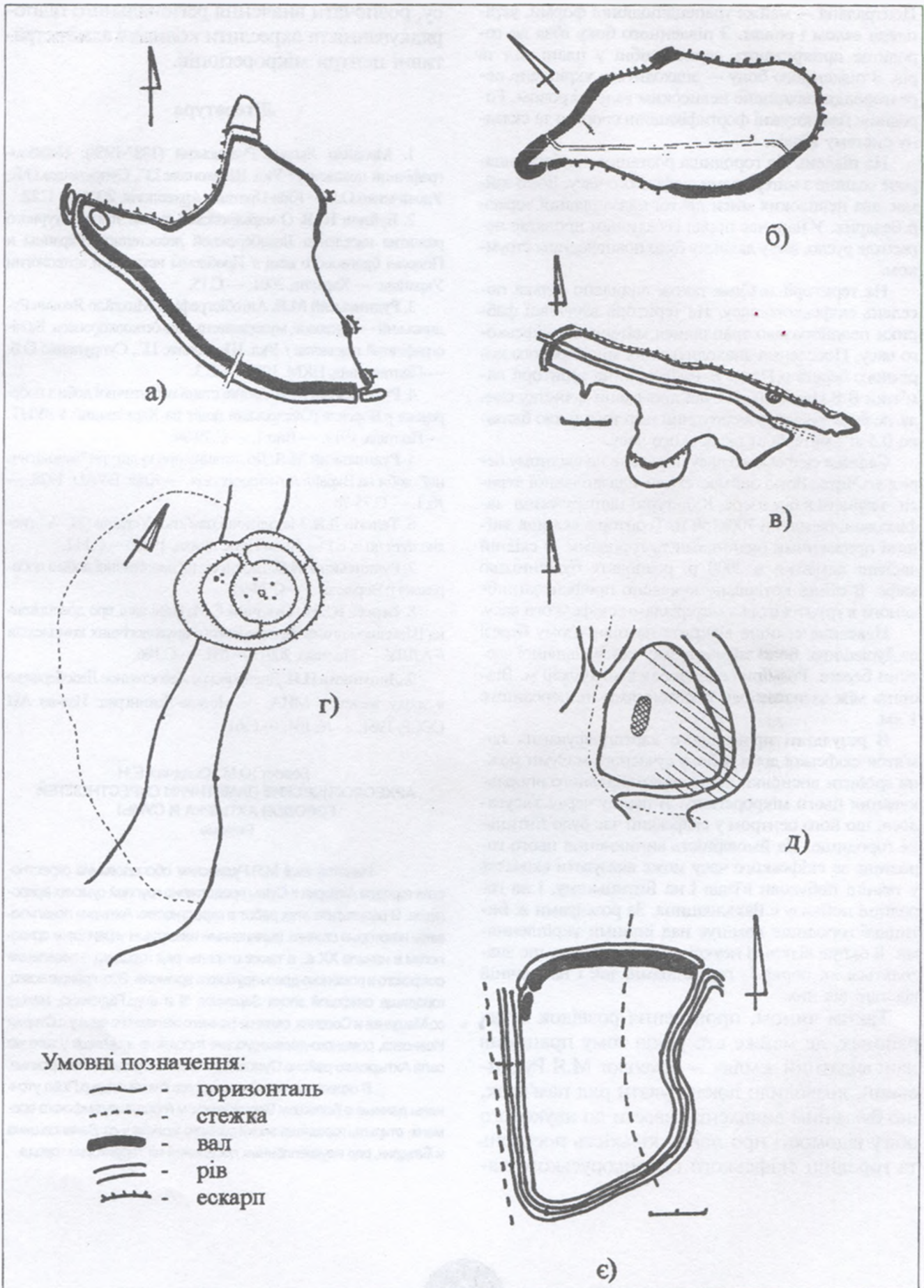

Рис.1. Плани городищ і селищ:

1 — с.Ворожба Лебединського р-ну; 2 — с.Вакалівщина Сумського р-ну;
 3 — с.Зарічне III Тростянецького р-ну; 4 — с.Стара Іванівка Охтирського р-ну; 5 — с.Стара Іванівка, поселення;
 6 — с.Мащанка Тростянецького р-ну.

Центральна — майже трапецієподібної форми, укріплена валом і ровом. З південного боку в'їзд до городища прикривають серпоподібні у плані вал та рів. З південного боку — знаходиться укріплене передгороддя, захищене невисоким валом і ровом. Городище має потужні фортифікаційні споруди та складну систему в'їздів.

На південь від городища розташоване багатошарове селище з матеріалами скіфського часу. Воно займає два невисоких миси другої надзаплавної тераси р.Бездрик. У наш час поряд із селищем пролягає пересохле русло, яке у давнину було повноводним струмком.

На території *м.Суми* також виявлено кілька поселень скіфського часу. На території взуттєвої фабрики неодноразово траплялися матеріали скіфського часу. Поселення знаходиться на мисі правого корінного берега р.Псел. В 1980-х рр. на території пам'ятки В.В.Приймаком було проведено зачистку схилу, де було виявлено культурний шар товщиною близько 0,5 м і матеріали скіфського часу.

Селище скіфського часу виявлене на східному березі оз.Чеха. Воно займає схили надзаплавної тераси, звернені в бік озера. Культурні нашарування зафіксовані на площі 700x150 м. Територія селища зайнята приватними будинками та городами. В східній частині пам'ятки в 2000 р. розпочате будівництво кафе. В стінці котловану виявлено профіль заглибленого в ґрунт житла з матеріалами скіфського часу.

Невелике селище відкрите на північному березі оз.Дурівщина. Воно займає вузьку смугу північної частини берега. Розміри селища близько 100x50 м. Відстань між зазначеними поселеннями не перевищує 1 км.

В результаті проведеного картографування пам'яток скіфської доби району сучасного м.Суми можна зробити висновки щодо територіального впорядкування цього мікрорегіону. В першу чергу з'ясувалося, що його центром у скіфський час було Битицьке городище. На ймовірність виникнення цього городища за скіфського часу може вказувати схожість у техніці побудови в'їздів і на Битицькому, і на городищі поблизу с.Вакалівщина. За розмірами ж Битицьке городище домінує над іншими укріпленнями. В окрузі відкриті неукріплені поселення, що знаходяться як поряд із городищами, так і на значній відстані від них.

Таким чином, проведення розвідок в тих районах, де майже сто років тому працював наш видатний земляк — археолог М.Я.Рудинський, дозволило локалізувати ряд пам'яток, що були ним виявлені, і ввести до наукового обігу відомості про певну кількість поселень та городищ скіфського і давньоруського ча-

су, розпочати вивчення регіонального підпорядкування та окреслити колишні адміністративні центри мікрорегіонів.

Література

1. Михайло Якович Рудинський (1887-1958): Біобібліографічний покажчик / Укл. Шовкоглас І.Г., Супруненко О.Б., Удовиченко О.І. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — С.22.
2. Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной лесостепной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С.15.
3. Рудинський М.Я. Автобіографія // Михайло Якович Рудинський — археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: Бібліографічний покажчик / Укл. Шовкоглас І.Г., Супруненко О.Б. — Полтава: вид. ПКМ, 1993. — С.3.
4. Рудинський М.Я. Дюнні стації неолітичної доби з бережжя р.Ворскла (Охтирський повіт на Харківщині) // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.79-94.
5. Рудинський М.Я. До питання про культури "мезолітичної" доби на Україні // Антропологія. — Київ: ВУАН, 1928. — № 1. — С.75-76
6. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX - VI тисячоліття до н. е.). — Київ: Наук думка, 1982. — С.112.
7. Рудинський М.Я. Дюнні стації неолітичної доби з бережжя р.Ворскла... — С.79-94.
8. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів // АЛТУ. — Полтава, 2001. — №1. — С.106.
9. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.61.

Берест Ю.М., Осадчий Е.Н. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ОКРЕСТНОСТЕЙ ГОРОДОВ АХТЫРКА И СУМЫ Резюме

Начатое ещё М.Я.Рудинским обследование окрестностей городов Ахтырка и Сумы продолжено группой сумских археологов. В результате этих работ в окрестностях Ахтырки локализованы некоторые стоянки, выявленные известным украинским археологом в начале XX в., а также открыты ряд городищ и поселений скифского и роменоко-древнерусского времени. Это, прежде всего, городища скифской эпохи Заречное III и в ур.Гадюкино, между сс.Машанка и Соосанка, селище раннего железного века у с.Старая Ивановка, роменоко-древнерусские городище и селище у того же села Ахтырского района Сумской области в Среднем Поворосклье.

В окрестностях г.Сумы в среднем течении р.Псел уточнены данные о Большом Ворожбянском городище скифского времени, открыты городища эпохи раннего железа у сс. Вакаловщина и Бездрик, ряд неукрепленных поселений на территории города.

ВІДБИТКИ ЗЕРНІВОК КУЛЬТУРНИХ РОСЛИН НА КЕРАМІЦІ ОПІШНЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікація продовжує введення до наукового обігу матеріалів, що характеризують землеробство слов'ян Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н.е., а саме — дають можливість відтворити асортимент вирощуваних культурних рослин. Окрім того, з'являється можливість зробити аналіз співвідношення культурних рослин у палеоетноботанічному спектрі і, відповідно, в господарстві жителів Опішнянського городища. Матеріали цінні й тим, що розширюють джерельну базу зі вказаної проблематики.

Опішнянське городище волинцевсько-ранньороменського періоду з давна привертає увагу дослідників слов'яно-руських старожитностей. Пам'ятка знаходиться в Полтавській обл. у середній течії р. Ворскла. На поч. ХХ ст. на це укріплення звернув увагу В.Г. Ляскоронський¹. Перші археологічні дослідження на пам'ятці були проведені силами Дніпровського Лівобережного загону Південноруської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (Ленінградське відділення) під керівництвом І.І. Ляпушкіна у 1940 та 1957 рр.² У 1975 р. на Опішнянському городищі працювала Дніпровська Лівобережна слов'яно-руська археологічна експедиція під керівництвом О.В. Сухобокова, матеріали досліджень якої було опубліковано у 1995 р. Полтавським центром охорони та досліджень пам'яток археології. Монографія є публікацією археологічних матеріалів; окрім того, в заключному розділі підводяться певні підсумки та дається аргументована хронологія існування пам'ятки³.

Одне із важливих місць в монографії посідає опис та класифікація керамічного комплексу, а також зооморфних статуеток. При описові автори зазначають, що в глиняну масу при виготовленні кераміки додавалися органічні рештки, — можливо, зернівки проса чи коноплі. В ряді випадків були зафіксовані відбитки проса та стебел рослин на вотивних горщиках, виготовлених із добре вимішаної глини⁴.

Загалом, кераміка Опішнянського городища, за своїм механічним складом, мало чим відрізняється від хронологічно близьких аналогів — в тісті присутні домішки піску, подрібненого каміння та шамоту. Однак метою даної публікації є дослідження органічних домішок, які додавалися до глиняного тіста.

При підготовці роботи були використані всі матеріали з Опішнянського городища, що зберігаються у даний час в фондах Полтавського краєзнавчого музею (інв. №№ ПКМ.163, А.163; ПКМ.10616, А.765;

ПКМ.10618, А.767; ПКМ.10629, А.778; ПКМ.10630, А.779; ПКМ.10632, А.781; ПКМ.10633, А.782; ПКМ.10634, А.783; ПКМ., НД-110; ПКМ.18180-18223, А.1973-2016; ПКМ.28658, А.2097⁵), крім частини колекції розкопок 1940 р., котра знаходиться у фондах Національного музею історії України.

У ході обстеження керамічного комплексу зазначеної пам'ятки було виявлено 61 відбиток зернівок різноманітних злакових культур — проса, пшениці голозерної та півчастої, жита, ячменю, вівса, а також 1 відбиток зернівки гороху. Подібний набір палеоетноботанічних матеріалів загалом зафіксовано на всіх слов'янських пам'ятках.

Передусім слід зазначити, що *кількість* відбитків не може відповідати у повній мірі їх загальному *обсягу* використання, необхідному для життєдіяльності людей. Тому нами запропоноване нове поняття — співвідношення об'ємів (%) в палеоетноботанічному спектрі (ПБС). Його головною відмінністю від вже запровадженого є те, що введене поняття співвідношення за кількістю відбитків є базовим; на основі цієї бази виводиться співвідношення за об'ємом, з урахуванням різниці розмірів зернівок (приклад: за текстом, — зокрема, про просо)*.

Велику кількість відбитків — 24, — складало *просо* (*Panicum miliaceum*) (рис.1: 1-4). У співвідношенні, за кількістю, це складає 39,3 %. Розміри відбитків проса з Опішнянського городища коливаються в межах 1,8-2 x 2,0-2,5 мм.

Варто зауважити, що переважна більшість відбитків знаходилася на днищі керамічних виробів, тобто, зернівки цілеспрямовано використовувалися в якості підсіпки. Отже, така його кількість пояснюється не реальною часткою в ПБС, а технологічними процесами виготовлення кераміки. Крім того, слід звернути увагу на незначні, у порівнянні з відбитками зернівок інших культурних рослин, розміри. Очевидно, що, за кількістю, для приготування однакового об'єму їжі зернівок проса потрібно було майже втричі більше, ніж інших. Таким чином, можна стверджувати, що частка проса за об'ємом могла складати не більше, ніж одну десяту частину від ПБС.

Друге місце серед відбитків посідає *ячмінь півчастий* (*Hordeum vulgare*) (рис.1: 5-7). Було зафіксовано 13 відбитків, що складають 21,3 % співвідношення, за кількістю. Розміри ячменю становлять: 3,0-3,8 мм — ширина (В) та 7,2-8,2 мм — довжина (L). Відповідно індекс довжини до ширини складає

* Запропонований метод потребує наступної ретельнішої розробки. Тут він наводиться лише як приклад для більш чіткої інтерпретації матеріалу.

приблизно 2,4, що є типовим для зернівок цієї культурної рослини.

Зважаючи на зауваження щодо кількісного й якісного співвідношень проса, ячмінь плівчастий, безперечно, посідає перше місце. Вірогідно, реальна частка ячменю в ПБС могла складати близько третини всього об'єму.

Відбитки *жита* (*Secale cereale*) (рис.1: 8-10) зафіксовані у 10 випадках, що становить 16,3 % від загальної кількості всіх відбитків. Показники жита: В коливається у межах — 1,8-2,8 мм (середнє — 2,2-2,4); L — у межах від 6,2 до 7,2 мм (найчастіше — 7,2-7,4). Основний показник L/V складає в середньому 3-3,2 — цілком типовий для викопного жита та його відбитків.

За співвідношенням за об'ємом, жито становить близько чверті і відповідно у ПБС Опішнянського городища посідає друге місце.

Овес посівний (*Avena sativa****) (рис.1: 11-13). Зафіксовано шість відбитків на кераміці, або 9,9 % від загальної кількості відбитків. Ширина зернівок — 2-2,2 мм; довжина менш стала — від 6,2 до 8,8 мм. Середні показники L/V становлять 3,6-3,8.

Зернівки вівса трапляються на слов'янських пам'ятках нечасто та у невеликій кількості. Тому доволі складно сказати, наскільки важливим було вирощування вівса в другій половині I тис. н.е. У даному випадку об'ємна частка вівса становить близько 1/6.

Зафіксовано однакову кількість відбитків зернівок *пшениці плівчастої двозернянки* (*Triticum dicoccon*) (рис.1: 14-16) та *пшениці голозерної* (*Triticum aestivum s.l.*) (рис.1: 17-18) — по 4 відбитки, що складає по 6,6 % співвідношення, за кількістю зернівок. Ширина відбитків зернівок пшениці двозернянки — 2,4-3 мм; голозерної — 2,6-3,2 мм; довжина (відповідно) — 6,8-7,2 і 4,5-6,2 мм. Індекси L/V — 2,4-2,8 і близько 2,2.

Частка пшениць, з урахуванням співвідношення об'ємів, наближається до 1/10.

Зафіксовано один відбиток *гороху* (*Pisum sativum*****) (рис.1: 19) діаметром 4 мм. Археологічні та етнографічні джерела загалом підтверджують вирощування та вживання в їжу слов'янами гороху.

Всі знайдені за відбитками культурні рослини могли бути вживаними в їжу у якості різноманітних каш, а також для виготовлення хліба. Солома могла використовуватися для зимової годівлі тварин, а також у різних побутових цілях.

Слід зазначити, що для виділення палеоетноботанічного спектру саме відбитки на кераміці відіграють більш важливу роль, аніж знахідки власне культурних рослин. Справа в тому, що у будь-якому випадку в комплексах знахідок культурних рослин завжди буде домінувати одна з них; інші — можуть бути представлені лише у якості незначних домішок. Тому дослідження одного комплексу знахідки культурних рослин не може відображати об'єктивної картини їх співвідношення; для того, щоб картина була більш повною,

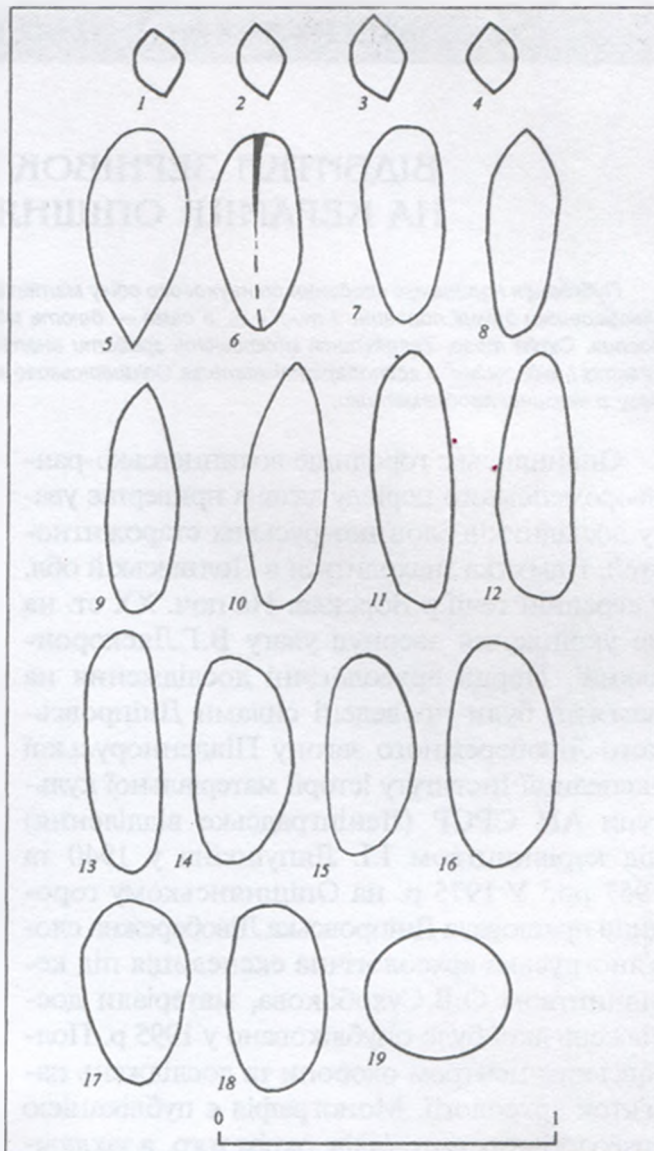

Рис.1. Відбитки культурних рослин:
1-4 — *Panicum miliaceum*; 5-7 — *Hordeum vulgare*; 8-10 — *Secale cereale*; 11-13 — *Avena sativa*; 14-16 — *Triticum dicoccon*; 17-18 — *Triticum aestivum s.l.*; 19 — *Pisum sativum*.

необхідно мати значний обсяг матеріалу із різних проб з однієї пам'ятки.

Дослідники з Німеччини відзначають також, що під час інтерпретації знахідок решток культурних рослин треба бути обачним і не прирівнювати співвідношення знайдених зернівок до фактичного їх значення у минулому⁶. Іншими словами, знайдені рештки не можуть у повній мірі відображати точний спектр вирощуваних культурних рослин.

Як приклад, можна навести наступні палеоетноботанічні спектри волинцевсько-роменського періоду: Битиці, Ніцахи та городища Новотроїцького, де зернівки із окремих комплексів самі по собі не дають цілісної картини всіх вирощуваних культурних рослин. Так, на Битицькому городищі у примі-

** За відбитками не можливо точно встановити, був це овес посівний чи якийсь інший вид, але обуглені матеріали із синхронних поселень свідчать про наявність саме вівса посівного.

*** У ПБС не враховано.

шенні № 30 було знайдено всього три види зернівок культурних рослин, з яких пшениця двозернянка (*Triticum diccoson*) складала понад 80 % від загального об'єму⁷. На городищі Нісаха в житлі № 3 із стовпових ямок було взято дві проби загальним об'ємом 35,5 мл, у яких, за винятком 2 зернівок пшениці двозернянки, знаходилося лише насіння гороху (*Pisum sativum*)⁸. Таку ж картину подають *окремо взяті* господарські ями городища Новотроїцького, де знайдено велику кількість зернівок культурних рослин. В кожній із ям завжди переважав лише один з видів⁹.

Хоча заради справедливості варто зауважити, що рештки культурних рослин все ж відіграють важливу роль для відтворення палеоетноботанічного комплексу в цілому.

Іншу картину дають відбитки на кераміці. Ймовірно, саме вони представляють майже увесь спектр вирощуваних культурних рослин. Однак, під час підведення підсумків палеоетноботанічних досліджень цих відбитків, варто враховувати те, що в якості підсипки під днища горщиків найчастіше використовується просо — найбільш зручне для цих цілей. Тому слід звертати увагу на місцезнаходження відбитка на кераміці.

На жаль, така кількість матеріалів, що отримана під час досліджень кераміки Опішнянського городища, не може бути достатньою для порівняння з результатами вивчення інших пам'яток. Однак дослідження саме відбитків культурних рослин на кераміці (літописна Лтава) в цілому дають схожі показники співвідношень, за кількістю відбитків зернівок між собою. Так, з матеріалів літописної Лтави походить 24 відбитки зернівок ячменю півчастого (30 %), 19 відбитків зернівок жита (25 %), по 7 відбитків зернівок пшениці двозернянки та голозерної (по 10 %), 15 відбитків зернівок проса (20 %), 4 відбитки зернівок вівса¹⁰. Така схожість ПБС обох пам'яток дає можливість використати висновки щодо ПБС літописної Лтави й для ПБС Опішнянського городища¹¹.

Ячмінь та просо відомі з матеріалів території України як одні з найдавніших "хлібів". Вони посідали провідні позиції приблизно до третьої чверті I тис. н.е., що загалом підтверджується матеріалами пенківської культури¹². Надалі просо втрачає своє провідне значення; ячмінь і пшениця двозернянка — у якості основних вирощуваних культур на протязі кінця I - початку II тис. поступово витісняються врожайнішими зерновими — житом та пшеницею голозерною. Загальна

тенденція розвитку зернового господарства наприкінці I - початку II тис. н.е. в цілому¹³ дозволяє говорити про те, що в останній чверті I тис. йде поступове збільшення частки голозерної пшениці на фоні зменшення півчастості, що у даному випадку підтверджується їх однаковою кількістю в матеріалах Опішнянського городища.

Література

1. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (зме-сье) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — Москва, 1907. — Т.1. — С.184-185.
2. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.268-304.
3. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опішнянское городище (по м-лам археологических исследований 1975 г.). — Полтава: изд. ЦОИПА, 1995. — С.60.
4. Там же. — С.56-58.
5. Лутова Л.М., Мельникова Л.С. Материали роменської культури у збірці Полтавського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.49.
6. Behre K.-E. Ackerbau, Vegetation und Umwelt im Bereich früh- und hochmittelalterlicher Siedlungen im Flussmarschgebiet der unteren Ems // Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. — 1986. — В.16. — S.102.
7. Пашкевич Г.А. Палеозтнботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н.э. - II тыс. н.э.: Каталог II. — Киев: Препринт, 1991. — С.14-15.
8. Там же. — С.15-16.
9. Ляпушкин И.И. Городище Новотроїцькое // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — С.69, 71, 87,93, 97, 142, 148, 150.
10. Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеозтнботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1. — С.134-139.
11. Див.: Там само. — С.136-137.
12. Пашкевич Г.А. Палеозтнботанические находки... — Каталог II. — С.39.
13. Пашкевич Г.А. Изменения в системе зернового хозяйства Древней Руси (время, причины, следствия) // Тез. историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." — Чернигов: Сівер. думка, 1990. — С.182-184.; Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі. — Чернігів: Сівер. думка, 1993. — С.87-91.

Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.
**ОТПЕЧАТКИ ЗЕРНОВОК КУЛЬТУРНИХ РАСТЕНИЙ НА
 КЕРАМИКЕ ОПОШНЯНСКОГО ГОРОДИЩА**
 Резюме

В научный оборот вводятся новые материалы по земледелию славян Днепровского Левобережья конца I тыс. н.э. Приводится палеозтнботанический спектр (ПБС) Опішнянского городища финала вольницева культуры. В качестве сравнения приведен пример ПБС посада летописной Лтавы, где исследования культурных растений также производились по отпечаткам на керамике. Сравнительный анализ показал большое сходство ПБС этих двух памятников, что дает возможность использовать те же выводы, что и в предыдущем случае.

МАЙДАНИ УЗБЕРЕЖЖЯ Р.КОЛОМАК І ТВОРЧА СПАДЩИНА М.Я.РУДИНСЬКОГО

Майдани на р. Коломак — притоці р. Ворскла, — як джерела вивчення історії селітроварництва козацької доби, здавна привертали до себе увагу дослідників. Їх вивчення розпочате ще археологічними обстеженнями фундаторів археологічних досліджень на території Дніпровського Лівобережжя України В.Н.Каразіна і В.В.Пассека на початку ХІХ ст.

Розвідки цих пам'яток в 1924 р. здійснив завідуючий відділом археології і директор Полтавського краєзнавчого музею М.Я.Рудинський. Оглянуте правобережжя ріки він назвав "країною майданів". На правому березі р. Коломак розвідкою вченого виявлено 22 майдани. При цьому, як відзначає М.Я.Рудинський, не можна вважати їх однією категорією пам'яток. Вони різні за конструкцією, розмірами і формою: "... тут зустрічаються майдани найпростішої форми кільцевого типу, і майдани прості з двома крилами без воріт, і майдани з крилами і ворітьми, майдани компліковані, і земляні споруди цілком незвичайної, плутаної системи валів, насипів, і окремих горбів"¹.

У дослідника не виникало сумнівів, що "походять вони із курганів, частіше з тих, що належать до певної могильної групи, хоча трап-

ляються і виключення, тобто майдани не зв'язані з ближніми могилами"².

Огляд території, зайнятої майданами, не дав ніяких знахідок, які б можна було пов'язати з цими спорудами; були підняті лише кілька дрібних уламків посуду, що відносилися до скіфського часу³.

Дослідження М.Я.Рудинського по Коломаку продовжені на протязі 1999 - 2002 рр. Державним музеєм-заповідником А.С.Макаренка у с.Ковалівка Полтавського району. Вони включали археологічні розвідки у нижній течії ріки, здійснені з метою огляду відомих та виявлення нових пам'яток археології. Їх результатом стало відкриття раніше невідомих археологічних об'єктів, серед яких було і чимало майданів (рис.1)⁴. Нижче наведемо опис деяких із них.

1. *Куликівське, с., Куликівська сільрада* Полтавського р-ну (лівий берег р. Коломак). На західній околиці села у напрямку до МТФ №1 Навчально-дослідного господарства ім.А.С.Макаренка, на луках знаходиться задернований майдан. Його висота — 1,2 м, діаметр 35-40 м. У центрі — неглибокий — до 0,6 м, круглий котлован, діаметром 20-25 м. У північно-східній частині є прохід шириною до 10 м, від нього зліва тягнуться ледь помітні залишки колись великого бурта, висотою 0,2 м і довжиною 60 м (рис.1:1; 2:2).

2. *Вільховий Ріг, с., Черкасівська сільрада* Полтавського р-ну (правий берег р. Коломак). За 0,1 км на

Рис.1. План розміщення майданів.

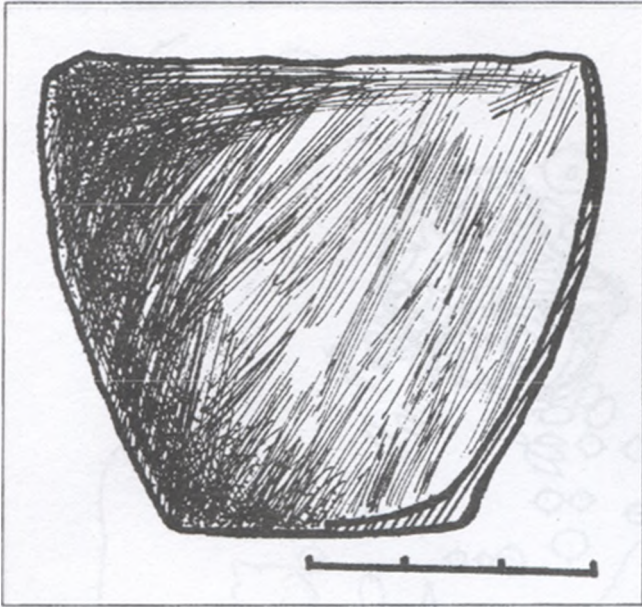

Рис.3. Сторожове, с. Липний горщик зрубного часу.

північ від села, поряд із глинищем, виявлений великий курганний могильник, витягнутий з північного сходу на південний захід, повз сс.Вербове та Опішняни. У його складі 22 кургани. Насипи інтенсивно руйнуються оранкою, втрачають первісну форму і розміри. В складі могильника знаходиться майдан, що має посередині великий котлован діаметром 40 м і глибиною 2 м. Кільцевий вал, шириною від 15 м у південній частині та до 5 м — у північній, зливається із двома іншими курганами, між якими знаходиться прохід; бурти відсутні (рис.1:2; 2:4).

3. *Степанівка, с.*, Василівська сільрада Полтавського р-ну (лівий берег р. Коломак). За 0,4-0,5 км на південний схід від села, на ріллі розташований задернований майдан. Його висота становить 1,5-2,0 м, діаметр — 35-40 м, в центрі — котлован глибиною 1,0-1,2 м. Бурти відсутні. У північно-східній частині розміщено прохід, шириною 2,0 м (рис.1:3; 3:3).

4. *Василівка, с.*, Василівська сільрада Полтавського р-ну (лівий берег р. Коломак). На західній околиці села, по вул. Молодіжній, розташовані залишки селітроварницького комплексу, до якого входять два майдани із буртами. Вони займають мис другої тераси лівого берега ріки, що здіймається над заплавою на 6-8 м. Майдани знаходяться на території кладовища. Вони мають вигляд круглих, валоподібних насипів, висотою 2-3 м та діаметром 35-40 м. У центрі — ями глибиною 1,5-3,5 м із проходами в 1,5-2 м, розташованими з півдня. З південного та південно-східного боку від них розміщені видовжені за формою бурти, висотою 1,5-3,0 м (рис.1:4; 2:6). Поверхня пам'ятки задернована, поросла кущами і деревами. На майданах збереглися залишки степової рослинності, зокрема, ковили. Група майданів відома за згадкою у матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету 1872 р. Існує припущення, що у 1888 р. І.А.Зарецьким розкопаний один із курганів у складі групи з похованнями доби бронзи та скіфського часу. Обстеження пам'ятки проводили співробітники Полтавського Центру археології. Південна частина буртів внаслідок несанкціонованого вибирання ґрунту місцевими жителями та дії природних чинників зсунулася і оголилася. Вона і стала об'єктом нашого дослідження.

Трапця (1x7 м) була закладена у місці найбільшого пошкодження пам'ятки, на бурті 1а май-

дану №1. Бурти мали висоту 2,0-2,5 м при ширині основи у 7-8 м. Вони склалися із прошарків чорнозему, піску, глини, суглинку, без вмісту культурних залишків.

Крім перетину бурту 1а та зачистки бурта 1б, був перерізаний бурт 2д майдану №2. У бурті 2д, на глибині 0,2 м, виявлені лише дуже подрібнені стінки горщиків епохи бронзи і XVIII ст., що, вірогідно, мають відношення до розробки майданів на селітру.

5. *Василівка, с.*, Василівська сільрада Полтавського р-ну (лівий берег р. Коломак). За 0,4 км на схід від кладовища, у дубовій лісосмузі, розташований ще один майдан. Він має вигляд круглого, дещо витягнутого на північний схід — південний захід, валоподібного насипу. Висота — 1,0-1,7 м, діаметр — 40-45 м, із ямою в центрі. Східна частина зрізана польовою дорогою. Ледь помітний бурт висотою 0,5-0,7 м, довжиною 40 м, тягнеться у широтному напрямку поряд та інтенсивно розорюється (рис.1:5; 2:5).

Як відомо, с.Василівка засноване поміщиком В.Кебекіним у XVIII ст., довгий час мало назву Кебеківка, або Кебенівка, згодом переросло у волосний центр Полтавського повіту. В кінці XVIII - на початку XIX ст. тут працював поміщицький селітровий завод. Майдани у Василівці та поблизу Степанівки є залишками діяльності селітроварів саме цього промислового осередку фіналу козацької доби.

6. *Сторожове, с.*, Войнівська сільрада Чутівського району (правий берег р. Коломак). Майданний комплекс. Знаходиться за 0,3-0,5 км на північний захід від села, на помітному округлому мисі високого корінного берега, пошкодженому ярами (рис.1:6; 2:1).

На двох буртах були закладені траншеї 1x7 та 1x6 м, зроблені зачистки. Стратиграфічні спостереження свідчать, що бурти насипані на давньому горизонті і складаються з перемішаного чорнозему, вугілля, глини; місцями добре помітні прошарки селітри. Іншою була картина під час зачистки ями у центральній частині пам'ятки. Ґрунт тут був не перемішаний, переважно залягав пластами. Яма утворилася внаслідок спорудження скотомогильника місцевим господарством у 50-60-ті рр. XX ст.

Північніше від майданного комплексу, на краю мису оглянуті рештки грабіжницької ями, виритої майже у центрі насипу кургану, висотою 1,5 м і діаметром 15 м. Розкопки показали, що курган збудований у зрубний час і мав впускне поховання скіфського періоду, зруйноване ще у давнину грабіжниками, на що вказують залишки грабіжницького ходу і наявність людських кісток, розкиданих по всій площі ями. Пізніше в насипу кургану розмістили скотомогильник, забивши яму сміттєзвалищем, що і довершило руйнування поховань. Серед знахідок: стінка липного горщика скіфського часу; липний горщик баночної форми з розчосами на зовнішній поверхні тріскою і плоским дном зрубної культури доброї збереженості (рис.3). Серед місцевих жителів поширена назва комплексу "Могили", рідше — "Сторожові могили", або "Сторожове".

Що стосується часу функціонування селітрово-го промислу, котрий залишив майдани, то його можна обмежити другою половиною XVII ст., коли посеред кільцевого валу (залишків ґрунту від кургану, бідного на селітру) звели високий курганоподібний насип з непридатного для варіння селітри ґрунту. Він слугував місцем розташування оглядової вежі чи спостережного пункту для контролю за веденням робіт. Кільцевий вал міг виконувати й функції з метою оборони, а площа всередині — використовувалася для зберігання промислових знарядь, розміщення ку-

ренів робітників⁷. Проте, ці припущення варто перевірити більш детальними розкопками на значній площі.

7. *Войнівка, с.*, Войнівська сільрада Чутівського р-ну (*правий берег р. Коломак*). При в'їзді до Войнівки, посеред поля знаходиться майдан, кільцевої в плані форми, із ямою в центрі. З північного боку від нього відходять два видовжені бурти. Майдан задернований, густо поріс деревами і кущами, має висоту близько 2,0 м і діаметр 40x45 м (рис.1:7; 2:7).

Отже, на сьогодні у нижній течії р. Коломак, на межі Полтавського та Чутівського районів, відомо 8 майданів. Враховуючи зменшення їх кількості впродовж останнього століття подальше вивчення цих пам'яток археології, історії та промислового виробництва є актуальним.

Література

1. Рудинський М. Кантамирівські могили римської доби // *Зап. ВУАК*. — Київ: Київ-Друк, 1930. — Т.1. — С.130.

2. Там само.

3. Там само. — С.130.

4. Салєгін С.В. Звіт про розкопки на території Полтавської області в 2000 р. // *НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА*. — Ф.е. — Спр.317.

5. Кулатова І.М. Розвідки в Полтавському районі // *АЛТУ*. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.84-86.

6. Кулатова І.М. Майдани на Коломаку // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. — Київ: вид. ЦП НАНУ, УТОПСК, 1999. — С.63.

7. Там само.

Салєгін С.В.

МАЙДАНИ ПОБЕРЕЖЬЯ р. КОЛОМАК И ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ М.Я.РУДИНСКОГО Резюме

Майдани по р. Коломак известны ещё по исследованиям XIX в. Их детальное обследование производилось в 1924 г. М.Я.Рудинским. Публикуются результаты разведок памятников селитренного производства XVII-XIX вв. в нижнем течении реки, осуществлённых экспедицией НВК им. А.С.Макаренка в с.Ковалёвка Полтавского р-на Полтавской обл. в 2000-2002 гг.

20.01.2003.

ІНФОРМАЦІЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

© Тітков О.В.

ПРО ЗНАХІДКУ МЕЧА XVI ст. у ДИКАНЦІ

У 1999 р. під час проведення господарських робіт на території смт. Диканька (Полтавська обл.) було виявлене поховання рицаря. На жаль, більша частина речей, окрім меча, виявилася втраченою¹. На підставі цього важко зробити точну хронологічну атрибуцію поховання

Меч зберігся фрагментарно (рис.1:1). Його загальна довжина складає 132 см, довжина руків'я — 34 см, діаметр на вершні — 5,5 см, довжина перехрестя — 48 см, діаметр захисного кільця — 14 см; ширина клинка в зоні рікассо — 4 см. На руків'ї збереглися рештки шкіри (обкладка-7) та ремінця (біла на вершні).

Про належність, що поховання рицарю свідчило те, що знайдений меч біля п'ятки був зігнутий під кутом у 90° (в цьому місці фрагмент клинка був втрачений, хоча пізніше його віднайшли). Таким чином, був створений своєрідний надгробок-розгігтя². Про використання меча в якості надгробку у похованнях є свідчення із Англії та Німеччини. На "іклах рікассо" збереглося тавро виробника, ідентифікаційну аналогію якого досі знайти не вдалося. За умов відсутності обладунку, який би міг виступити в якості хронологічного індикатора, автором, на непрямих свідченнях, була зроблена спроба встановити часову відповідність поховання³. За попередніми висновками, цей меч мав побутувати у XV ст. (конструкція ефесу та довжина руків'я

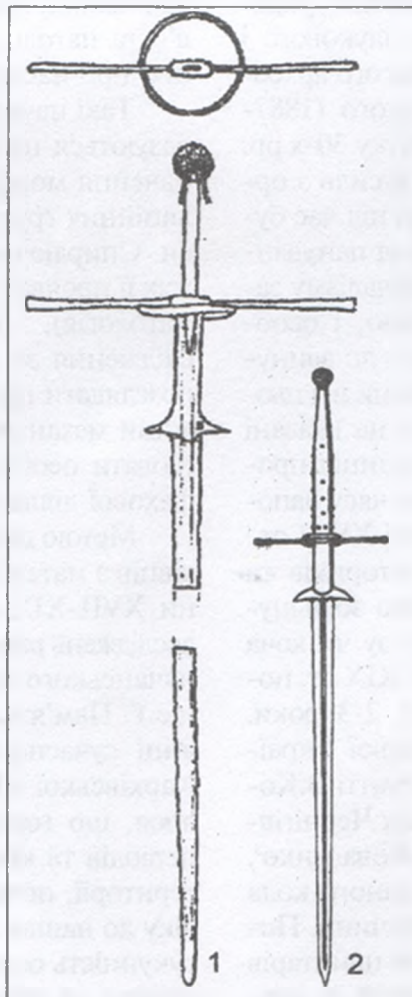

Рис.1. Західноєвропейські мечі

XV-IV пол. XVI ст.

1 - меч із смт. Диканька.

2 - німецький меч I-Т пол. XVI ст.

свідчать на користь цієї гіпотези). Однак, через деякий час після підготовки попередньої публікації (матеріал був зданий до друку 2002 р., а опублікований у 2003 р.) автору вдалося виявити аналогію (спостерігається той самий тип ефесу із захисним кільцем, однак, за довжиною руків'я, — це вже класичний цвайхандер, на відміну від диканського — біденхандера) до опублікованого меча (рис.1:2). Подібні мечі в Європі датуються першою половиною XVI ст.⁴, хоча сам дворучний конструктив вже побутував з XV ст.⁵ Таким чином, меч із диканського рицарського поховання також можна співвіднести і з цим хронологічним проміжком та вважати його за перехідну, до класичної, модель.

Література

1. Тітков О. Меч із рицарського поховання у Диканьці // *Наукові записки з української історії*. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — Вип.14. — С.143.

2. Тітков О., Тіткова С. Меч, "символ віри" та зброярська культура // *Християнські старожитності Лівобережної України*. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 58.

3. Тітков О. Меч із рицарського поховання... — С.143-146.

4. Müller H., Kölling H. Europäische hieb- und stichwaffen aus der Sammlung des Museum für Deutsche Geschichte. — Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1981. — S.68.

5. Вікстер П. Оружжя. — Москва, 1992. — С.168.

10.06.2003.

НЕКРОПОЛЬ с.МОХНАЧ ТА ФІЗИЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ У XVII - XIX СТ.

Вивчення козацьких старожитностей за останнє десятиріччя неухильно розширюється. Це, з одного боку, свідчить про зростання інтересу до свого минулого широкого загалу українських дослідників, а з іншого — про підвищення уваги до старожитностей XVI-XVIII ст. з боку фахівців-археологів. Такий процес слід вважати, безумовно, позитивним явищем і розцінювати як значний крок у розвитку археологічної науки взагалі. Значення цього виявиться більш виразним, якщо згадати нещодавні десятиріччя байдужості та нехтування артефактами зазначеного періоду, коли культурні нашарування козацької доби й нового часу знімалися (а, фактично, руйнувалися) практично без фіксації.

Саме на роки не просто байдужості, а навіть упередженого ставлення до археологічних пам'яток пізньосередньовічної української історії припадає розквіт наукового і творчого життя відомого українського археолога Михайла Яковича Рудинського (1887-1948). Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. він доклав визначальних зусиль з організації та проведення експедиції під час будівництва Дніпрогесу. В той період панування ідей пролетарського інтернаціоналізму захоплення українською старовиною, і особливо козачиною, могло привести до звинувачень у націоналізмі з усіма сумними від цього наслідками. Але, не зважаючи на вказані обставини, Дніпрогесівська експедиція провела обстеження однієї із пам'яток часу Запорозької Січі — Самарської фортеці XVIII ст.¹

Серед різноманітних робіт істориків та археологів, кількість яких постійно збільшується, праці, що присвячені аналізу чи хоча б опису матеріалів цвинтарів XVI-XIX ст. почали з'являтися лише в останні 2-3 роки. Стосовно Лівобережної Лісостепової України та Полісся слід згадати лише статті В.Коваленка та Ю.Ситого на матеріалах Чернігівщини², а також полтавки О.В.Коваленко³. Така „неувага” археологів до згаданого кола поховальних пам'яток має свої причини. По-перше, переважна більшість таких цвинтарів використовується до нашого часу й їх дослідження ускладнене дією юридичних та етичних чинників. По-друге, давно визначений християнський обряд поховання померлих

не дає можливості сподіватися на нові відкриття в галузі розвитку матеріальної та духовної культури тогочасного населення (тут, практично, не працює традиційний формально-типологічний метод і все, що з ним пов'язане). Із зазначеного вище є цілком зрозумілим, що до цього часу не проводяться планові цілеспрямовані розкопки цвинтарів козацької доби та нового часу. Вивчення окремих могил чи цілих їх серій найчастіше пов'язане з розташуванням останніх на інших історико-археологічних пам'ятках, які й є головною метою дослідників. Однак і такі „супутні” комплекси повинні привертати увагу, особливо з точки зору використання методик природничих дисциплін, зокрема, наук біологічного циклу. Перш за все, це стосується медицини, яка на підставі вивчення кісткових тканин, визначення загального стану здоров'я та патології може надати нову інформацію про населення тогочасної України.

Такі науки як археологія та антропологія базуються на багатому досвіді роботи з визначення морфологічних особливостей популяційних груп, що мешкали у попередні часи. Спираючись на аналіз варіантів норми в усіх її проявах⁴, медицина (в тому числі й стоматологія), з її розвиненими методиками дослідження за останні 10-12 років⁵, дозволяє розглядати процеси патології не тільки з позицій механізмів, що їх породили, а й пояснювати особливості поведінки та характеру фахової діяльності людини⁶.

Метою даної роботи є ознайомлення фахівців з матеріалами поховань другої половини XVII-XIX ст., що були виявлені під час досліджень ранньосередньовічної частини Мохначанського городища (сер. VIII - сер. XI ст. н.е.)⁷. Пам'ятка розташована у північній околиці сучасного с.Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Під час її вивчення з'ясувалося, що городище має кілька будівельних періодів та кілька етапів використання його території, починаючи від раннього залізного віку до наших днів. Сучасне село виникає як сукупність окремих хуторів, що густо розмістилися на обох берегах Сіверського Дінця і його лівої притоки Гнилиці. Саме таке початкове розташування поселень нового часу підтверджується за археологічними розвідка-

ми попередників⁸ та нашими спостереженнями.

„Гора”, як на сьогодні місцеве населення називає городище, стала місцем поховання небіжчиків. Десь у першій половині XIX ст. розвиток господарства призвів до злиття окремих хуторів у єдиний населений пункт. Початкове селище розташовувалося на лівому березі Сіверського Дінця, на місці багаточисельних селищ „Б” і „В”, а південна частина стародавнього городища — перетворилася на сільський цвинтар. За свідченнями місцевого населення, у східному секторі південної частини городища, на місці цвинтаря другої половини XVII-XIX ст., між розкопками № 4 та № 6, була цвинтарна капличка⁹. На початку XX ст., в зв'язку із будівництвом кам'яної церкви на правому березі ріки (на місці сучасного клубу), перебирається на цей же бік Дінця і село, яке до Другої Світової війни постійно зростає. Разом з ним зростають масштаби і роль кладовища на „Горі”.

Таким чином, наявні факти свідчать про те, що цвинтар у південній частині мису з городищем виникає тут з появою першого слобідського населення в середині XVII ст. та існує до сьогодні. Десь на межі XIX-XX ст., у зв'язку із нестачею місця у східному секторі, цвинтар переносять в західний сектор, де він існує до цього дня. Незважаючи на значну площу, яка на наш час вже досліджена, на пам'ятці нам не вдалося знайти прямих доказів існування тут стаціонарного поселення XVII-XVIII ст.¹⁰

Зазначимо, що за всі роки розкопок було виявлено понад 50 ґрунтових плям від могильних ям нового часу, але вивченими до кінця можна вважати хіба що половину. Відмітимо також ще кілька загальних обставин. Всі ями мали широтну орієнтацію (схід - захід), із незначними відхиленнями. В тих випадках, коли кістяки залишалися хоча б частково непошкодженими, простежувалося положення небіжчика на спині головою на захід, руки були зігнутими у ліктях, кінцівками на грудях або животі, ноги лежали випростано. Все це є свідченням християнського інгумаційного поховального обряду. Не всі кістяки збереглися повністю, що ми пов'язуємо з підвищеною кислотністю глинистого ґрунту та діяльністю землеривів. Дуже рідко людські рештки знаходилися у вірному анатомічному порядку. Це відбувалося через те, що поховання перерізали одне одне. Це, опосередковано, може свідчити про те, що у XVII-XIX ст. в Мохначі часто змінювався склад населення,

і наступна хвиля поселенців по-новому використовувала територію цвинтаря.

Вперше поховання були виявлені археологами під час робіт 1954 р.¹¹ Більшість поховань вивчено завдяки роботам 1999-2000 рр. Саме в останні роки й були відібрані окремі кісткові залишки для можливого аналізу.

При дослідженні кісткових решток автором розкопок не ставилося за мету повне зняття з місця скелету, бо головним завданням експедиції було вивчення більш давніх старожитностей. Стримували переміщення і виймання кісток постійна увага місцевого населення до нашої роботи. Для анатомічних досліджень бралися лише кістки черепів, а за їх відсутністю — кінцівки або хребці. Основна маса кісткового матеріалу, а також тлін залишалися на місці і знов закидалися землею. Окремі кістки людських скелетів, які були знайдені за межами поховань, наприкінці робіт, для запобігання їхнього осквернення, було заховано у спільній ямі в одному з ярів, що вірізається зі сходу в масив мису городища.

Незважаючи на досить обмежені можливості, роботи, що були проведені у плані вивчення пізніх поховань, дали вельми цікаві результати. Серед завдань, що вирішувалися під час медичного дослідження наявних матеріалів, слід визначити такі: 1) визначення належності кісткового матеріалу одному індивіду; 2) обґрунтування (наскільки це можливо у даному випадку) загальних даних про людину — фізичний розвиток, стать, зріст, вік; 3) надання характеристики патологічних процесів як на кістках, так і на зубах людей; 4) визначення (при можливості) обставин загибелі людей.

Цим самим до наукового обігу вводяться дані про стан здоров'я та хвороби 28 індивідів з числа населення пізньосередньовічної Слобожанщини. Крім того, ми ставимо за мету стимулювати нашими роботами інтерес до вивчення хвороб давніх людей на теренах України, в тому числі за козацької та новітньої доби.

Методичними засадами медичної частини дослідження є роботи попередників про хвороби давніх людей та методику визначення головних параметрів людини за кістковими та зубними рештками¹².

Перші роботи на могильнику провів у 1953 р. Б.А.Шрамко, але він не зміг вірно визначити характер культурних нашарувань, прийнявши перевідкладений внаслідок численних поховань нового часу ґрунт за „цілий комплекс напівземлянок”. Однак, слід відзначити знахідку мідної монети 1735 р., яка свід-

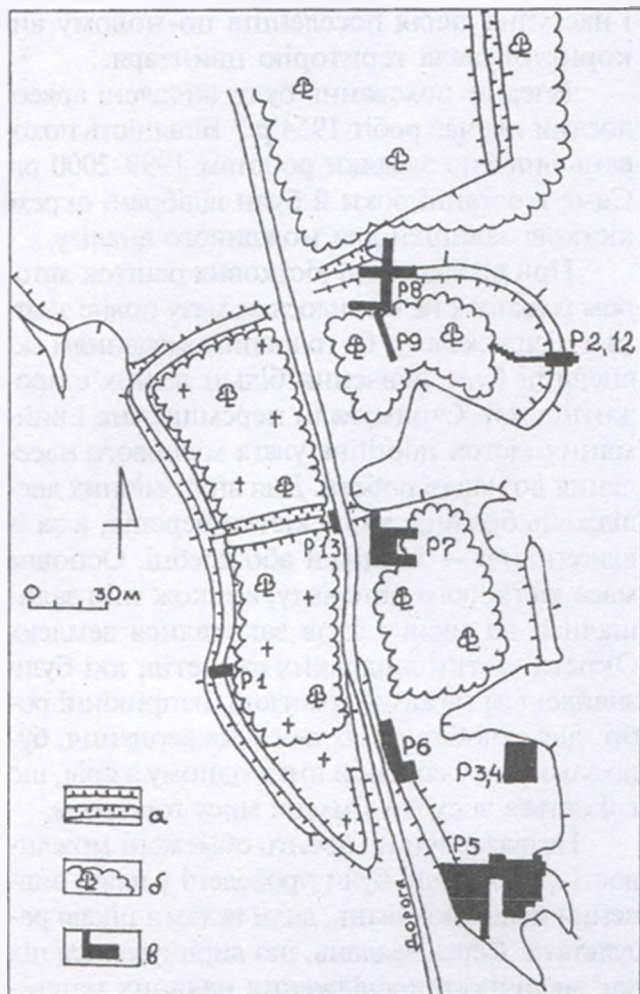

Рис.1. Загальний ситуаційний план Південної частини Мохначанського городища.

Умовні позначення: а - рів та вал; б - ліс; в - розкопи.

чить про дату функціонування могильника¹³. Цей розкоп, із присвоєнням йому № 4 (Р.4), продовжила С.О.Плетньова (рис.1). Вона визначила 8 могильних ям та частково дослідила їх. Наведемо ці дані на підставі звіту автора¹⁴. Відзначимо, що всі поховальні комплекси виявлені й описані на глибині 100-110 см від денної поверхні. Всі вони розміщувалися у ямах, що мали форму видовжених чотирикутників, із закругленими кутами. Могильні ями розташовувались дуже близько одна від одної, інколи перерізали одна одну. Відстань від першої до останньої з півночі на південь становила всього 8,5 м.

Мог.1. Простежена лише східна частина ями розміром 100х60 см. В ній виявлені залишки дерев'яної труни, що була скріплена чотиригранними кованими цвяхами.

Мог. 2 знаходилася на 30 см на південь від попередньої. Яма мала розміри 200х60 см. На глибині 160 см виявлені залишки добре збереженої домовини, виготовленої з дубових дощок товщ. 4-5 см. Розміри домовини практично співпадали із розмірами ями. Лицевою частиною череп небіжчика був спрямований на північ, а в районі грудей — знайдено шнурок від натільного хреста.

Мог. 3 досліджена не повністю; вона була перерізана наступною ямою (мог. № 4). Розміри, що

збереглися, становили 180х80 см. В ній на глибині 115 см виявлена дерев'яна труна від домовини та в східній частині — кістки ніг дорослої людини.

Мог.4. Яма не розчищалася до кінця. Її пляма, розмірами 250х80 см, орієнтована по вісі північний захід — південний схід і перерізала могилу № 3.

Мог. 5 потрапила до площі розкопу лише західним торцем. Ширина ями — 80 см. Простежені краї дощок, що виходили разом з усім комплексом за східну бровку розкопу.

Мог. 6 також не була розчищена до кінця, але те, що в ній є поховання, підтверджувалося знахідками у верхніх шарах дерева та окремих кісточок людини. Горизонтальні розміри ями — 200х75 см.

Мог. 7 із простеженими горизонтальними розмірами 110х85 см (східний край входив у бровку) мала значну глибину. Її простежено до рівня 180 см і розкопки припинено у зв'язку з тим, що із зазначеної глибини в засипці було багато вапна, що вказувало на епідемічне захворювання похованого.

Мог. 8, що виявлена на схід від попередньої, мала найменші горизонтальні розміри — 160х70 см. Дослідження не проводилися.

В розкопі № 5, який охоплював практично весь східний сектор південної частини городища, перші три поховання виявлені також ще в 1954 р. Дослідження їх не проводилися, а розміри, згідно з планом у звітній документації, аналогічні попереднім¹⁵. Робота на цій дослідницькій ділянці продовжувалася в 1999-2000 рр. Всього тут виявлено 17 поховальних ям. Їх розміри становили 140-200 см у довжину та 60-80 см — у ширину. В стратиграфічному розрізі вони простежувалися з глибини 10-15 см (тобто, відразу під дерном). Переважна більшість могильних ям не досліджувалася, тому що вони сягали значно більшої глибини, ніж культурні шари раннього середньовіччя та відкладення ранньозалізної доби, які лежали, як правило, на рівні — 60-80 см. Серед всього загалу у даному розкопі було досліджено лише три поховання: № 6, № 10 та № 11 (рис.2).

Мог. 6 (рис.2; 4: 2). Пляма могильної ями мала розміри 140х70 см. Залишки домовини виявлено на рівні -160 см. Її розміри — 120х40 см, при товщині бокових дощок 5-7 см. Верхня плаха, що закривала поховання, мала товщину 3-4 см. Від часу у середній частині вона була проваленою до домовини. Кістяк померлого значною мірою зотлів. Він розташовувався витягнуто на спині, кістки ніг покладені паралельно одна одній, а руки — зігнуті в ліктях і покладені на животі. Довжина кістяка — 110 см. Поховального інвентаря не виявлено. Виходячи з наявних розмірів та враховуючи присутність молочних зубів, можна визначити, що поховання належить дитині (підлітку).

Мог. 10 (рис.2). Цей комплекс виявлено на глибині 110-120 см лише за добре збереженою рамою від домовини. Її розміри: 200х40-60 см (розширення — з південно-західного краю). У поверхневих нашаруваннях яма не простежувалася у зв'язку з невели-

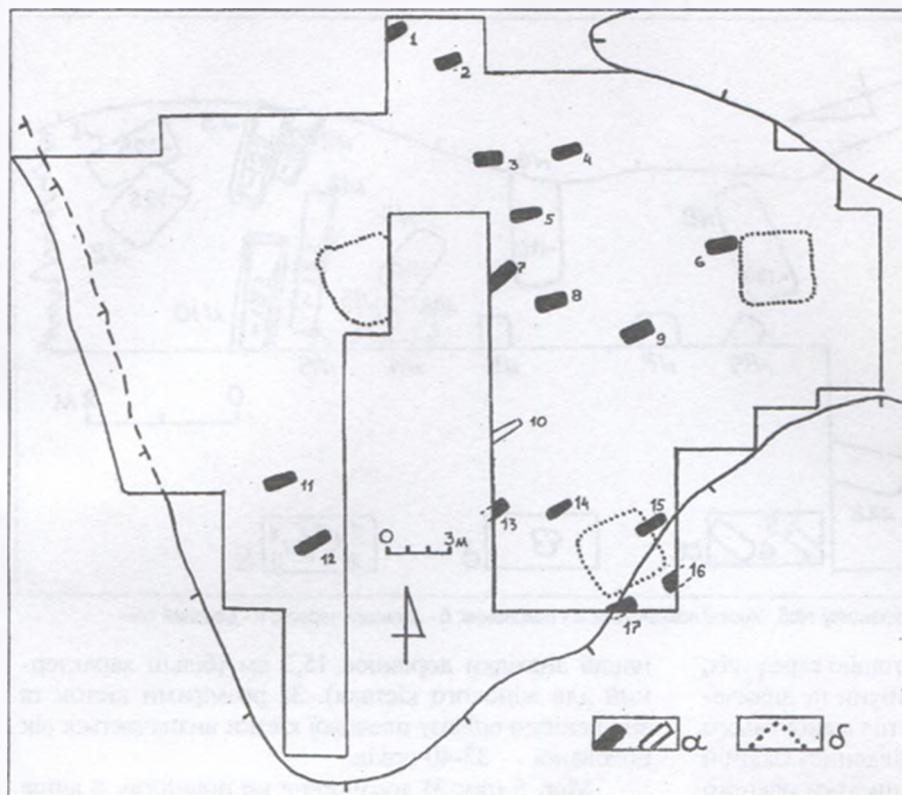

Рис.2. План розкопки №5.

Умовні позначення: а - поховання (могильні ями, труна); б - роменські житла.

кою глибиною (впущена лише в передматерик). Дошки рами домовини мали ширину 18-20 см, а товщину — 5-7 см. Кістки небіжчика перетворилися практично у тлін, але зберігся череп дорослої людини, взятий для медичних досліджень. Ніяких предметів супроводу поряд із небіжчиком не знайдено.

За станом кісток став померлого з'ясувати дуже важко. Вік визначається в 25-30 років. Ознак насильницької смерті не виявлено, однак, враховуючи молодий вік, слід припустити не свою смерть. Черепний показник дорівнює 80,7, що відповідає брахікранії. Враховуючи стан твердих тканин зубо-щелепо-лицевої системи, можна зробити висновок, що в даного індивіда спостерігався прижиттєвий функціональний розлад таких внутрішніх органів як шлунок, селезінка та жовчний міхур¹⁶. Це не обов'язкове свідчення наявності якої-небудь хвороби, але повинно було якимось чином відобразитися на вказаних органах (неповноцінне функціонування, порушення нормальної роботи).

Вивчення зубо-щелепної системи дали цілий ряд цікавих фактів. Так, на твердих тканинах в області трьох зубів (постійне ліве ікло верхньої щелепи та два ліві премоляри нижньої) виявлені ускладнення карієсу. Тут зафіксовані явища періодонтиту, що неодноразово давав рецидиви, про що свідчать застарілі нориси (свищеві ходи) на щелепі в області проекції коренів уражених зубів (на верхній та нижній щелепах відповідно). Бокові зуби на верхній щелепі втрачені ще при житті за 0,5-1 рік до смерті, про що свідчить як ступінь зарощування лунок, так і наявність незначної вторинної деформації останнього правого верхнього моляра в бік дефекту на 10-15 %. Два передостанніх зуба у верхній лівій щелепі були також втрачені за рік — півтора до смерті, про що свідчить значна вторинна деформація збережених сусідніх зубів (нахил становить 25-30°). На зубах нижньої

щелепи простежується наявність мінералізованих відкладень (подекуди у вигляді масивних „нависаючих” грудок). Вони фіксуються, головним чином, на тих зубах, в яких не було зубів-антагоністів, в зв'язку з порушенням самоочищення. Ці зуби брали участь в жувальному процесі не в повній мірі (не було повного жувального навантаження).

Мог. 11 (рис.2; 4: 3). Поховання виявлене з глибини 40 см. Його дно залягало на рівні -150 см. Довжина ями — 180 см, ширина — 40 см (схід) та 60 см (захід). Розміри ями співпадали з розмірами домовини. Остання виготовлена із суцільних дошок товщиною 5-7 см. У внутрішній простір труни було покладено стару за віком жінку (60-70 років). Складається враження, що її було втиснуто до домовини, яка була замала для неї (кістки плечей буквально впиралися в дошки труни, голова знаходилася майже вертикально, з невеликим нахилом у лівий бік). В цілому, кістяк був ви-

простаний, руки зігнуті у ліктях, кисті знаходилися біля ключиць. Інвентар відсутній. Взагалом кістяк зберігся непогано. З могили для досліджень взяли збережені частини черепа.

Загальний стан кісток черепа та дефекти, що були виявлені при дослідженні зубо-щелепного апарату небіжчиці, свідчать про функціональні розлади нирок, серцево-судинної системи, шлунку, селезінки. За 2-3 роки до смерті було втрачено більшість зубів верхнього лівого та нижнього правого боків щелеп. Від зубів лівої нижньої щелепи небіжчиця позбавилася за 5-6 років до смерті. Про це свідчать значні зміщення збережених зубів у бік дефекту. Відмічається первинна адентія центральних різців на нижній щелепі (або їх втрата в молодому віці), тому що відбулося повне заміщення дефекту (їх місця зайняті ямками зубів, що знаходилися поруч). Мінералізованих відкладень не виявлено. Зуби, що збереглися, мають непошкоджену емаль. Загальний висновок пропонується такий: незважаючи на прижиттєві хвороби, смерть сталася, беручи до уваги значний вік, з причин загального старіння організму.

В розкопі № 6 (рис.1; 3), що був закладений на місці руйнації городища, поховання розташовувалися дуже скупчено (настільки, що перекривали одне одне, повністю руйнуючи ранньосередньовічний культурний шар). Додамо, що ще до початку розкопок шматки дерев'яних домовин і окремі людські кістки були знайдені внизу в обвалах, на дорозі. Навіть візуальний огляд обриву плато з боку дороги виявляв нагівзруйновані могильні ями.

Мог. 1 (рис.3). Яма простежена з рівня -70 см. Дно її виявлене на глибині 125 см. Горизонтальні розміри комплексу — 125x55 см. Яма мала найбільш

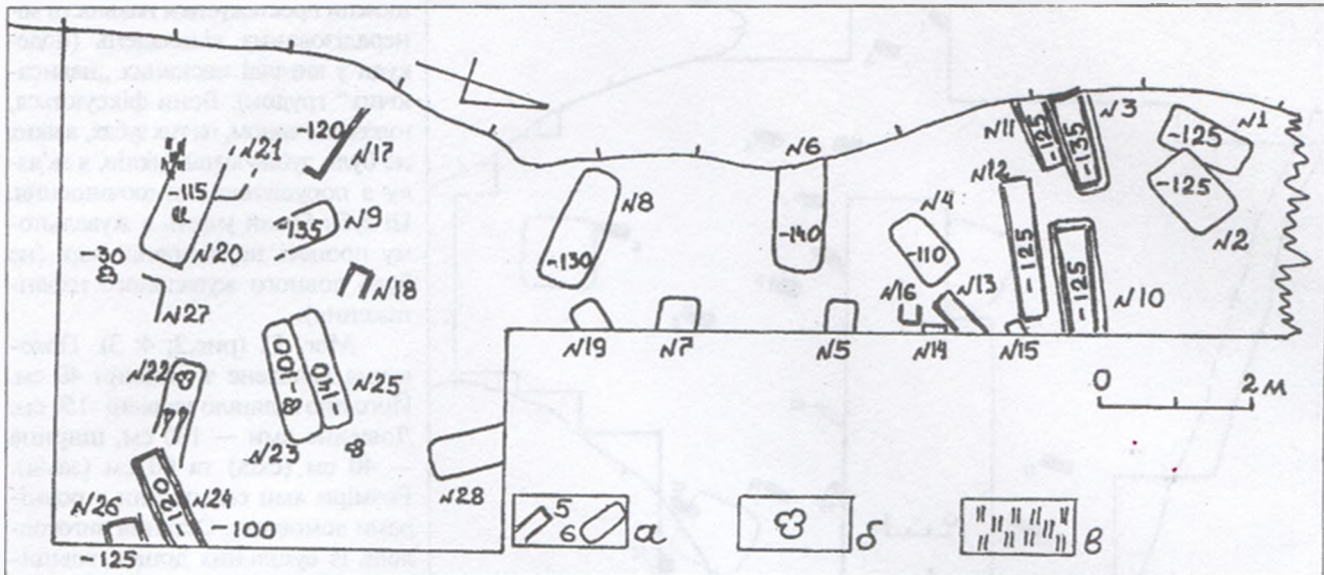

Рис. 3. План південного краю розкопу №6. Умовні позначення: а - поховання; б - залишки черепа; в - деревний тлін.

яскраво позначену меридіальну орієнтацію серед усіх, виявлених на цвинтарі. Кістяка чи труни не знайдено. Можливо, яма була заготовлена під майбутнього небіжчика-дитину. Додамо, що в південно-західній частині на дні знайдено 2 великих шматки рваного пісковику.

Мог. 2 (рис.3). Рівень залягання співпадав із попередньою ямою, а розміри дещо відрізнялися — 110x70 см. Кістяка тут також не виявлено.

Мог. 3 (рис.3; 4: 1) мала горизонтальні розміри 140x55 см. Дно її виявлено на рівні -135 см. На глибині 110 см були знайдені горизонтальні плахи — верхня частина (перекриття) домовини. Їх ширина — 20-25 см, а товщина — 4-5 см. Домовина збита із дубових (?) дощок шириною близько 25 см і товщиною 5-6 см, що з'єднувалися між собою без цвяхів „у паз” без шипів. Розміри труни: 135x50-30 см (з розширенням у південно-західній частині). Кістяк майже зотлів. Для дослідження взяті шматки від обох щелеп та частина напівзотлілих тім'яних кісток черепа із залишками темно-русявого волосся та тканини головного убору. Аналіз органічних знахідок дозволяє стверджувати, що це був жіночий головний убір типу м'якого очіпка, пошитий з дорогих тканин (див. Додаток 1). Їх аналогії серед тканин західноєвропейського походження XVI-XVIII ст. свідчить не тільки про датування поховання 2-ю пол. XVII-XVIII ст., а й про належність похованої до стану заможних селян.

Медичні спостереження над щелепами дозволили встановити вік дівчини — 8-9 років (прорізулися перші моляри, ікла на стадії прорізування, різці прорізулися, але по їх ямках видно, що корені до кінця ще не сформувалися). Виходячи зі спостережень над твердими тканинами та зубами, патологій не виявлено. Це свідчить на користь нормального розвитку дитини, який анатомічно співпадає із сучасним. Слід припустити не природну смерть, а загибель внаслідок хвороби чи поранення м'яких тканин.

Мог. 4 (рис.3) мала розміри 110x60 см і глибину 110 см. Дерев'яних конструкцій не виявлено. Біля дна знайдено лише фрагмент плечової кістки та ключицю людини. Статеві ознаки визначені за розмірами останнього препарату. Середня довжина ключиць чоловіка — 17,9-18, см, а жіночих — 12,1-16,2 см. Розмір

нашої знахідки дорівнює 15,3 см (більш характерний для жіночого кістяка). За розмірами кісток та зношеністю епіфізу плечової кістки визначається вік похованої — 35-40 років.

Мог. 5 (рис.3) досліджена не повністю, а лише в її західній частині, розмірами 45x55 см. За стратиграфічними спостереженнями, її дно залягало на рівні -70 см. Кістяка та слідів домовини виявлено не було.

Мог. 6 (рис.3) збереглася не повністю, її західний край був зруйнований ерозією. Горизонтальні розміри, що збереглися, — 150x60 см, при загальній глибині 140 см. Кісток або решток домовини не знайдено. Можливо, що частина виявлених на дорозі решток людини належить саме цьому похованню.

Мог. 7 (рис.3), як і мог. 5, потрапила до траншеї лише своїм західним краєм. Виявлені горизонтальні розміри становили 50 x 50 см, а глибина — 135 см. Кістяка в ямі не виявлено, та навколо могильної ями, в нижніх шарах чорнозему, знаходилися окремі рештки людини.

Мог. 8 (рис.3) розмірами 160 x 50-60 см та глибиною 130 см також не містила залишків поховання.

Мог. 9 (рис.3) виявлена частково, — її південно-східний кінець не визначався. Глибина — 135 см, а простежені горизонтальні розміри — 70x50 см. Вона відрізнялася від всіх інших своєю орієнтацією — північний захід — південний схід. Кістяка, як і в чотирьох попередніх ямах, не знайдено.

Мог. 10 (рис.3; 4:1) знаходилася за 50 см на схід від мог. 3. Простежена частина ями мала розміри 160x60 см при максимальній глибині 125 см. Верхній край домовини з дощок (ширина близько 15 см, а товщина — 4-6 см) виявлено на рівні -110-115 см. Розміри домовини — 155x55 см. Орієнтація та положення кістяка традиційні для могильника. Особливість полягала лише в тому, що кисть правої руки розташовувалася на животі, а лівої — в області серця. Кістяк небіжчика зберігся, але не в повному обсязі.

Для медико-біологічних досліджень були взяті кістки черепа. На підставі отриманих матеріалів можна зробити висновок, що похований був чоловіком, віком 40-50 років. Спостереження над зубо-щелепною системою дають можливість стверджувати про

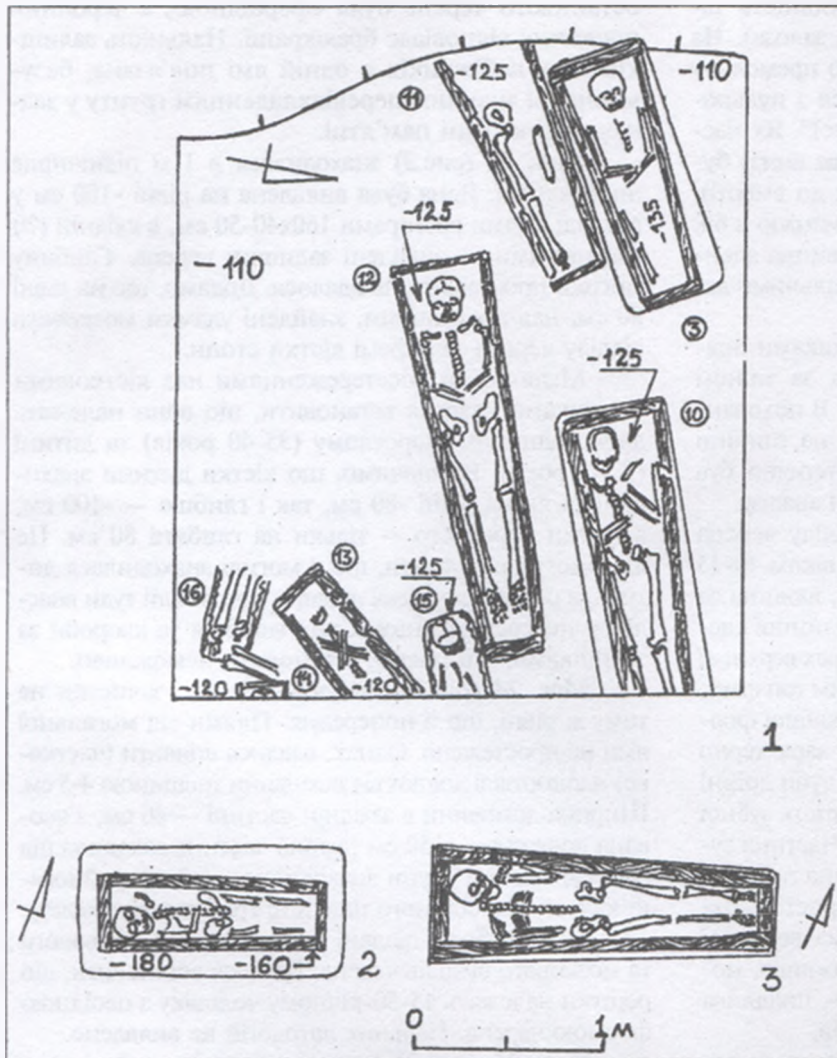

Рис.4. Поховання Мохначанського цвинтаря.
1 - ділянка розкопу №6; 2 - могила 6 (розкоп №5);
могила 11 (розкоп №5)

первинну адентію щодо зубу мудрості на правій нижній щелепі (відсутнє місце для його прорізування). Тут, можливо, спостерігається певна аналогія з масовою відсутністю зубів мудрості в мешканців Полтави пізньосередньовічного періоду¹⁷. Для характеристики перенесених за життя хвороб або виявлення причин смерті антропологічного матеріалу недостатньо.

Мог. 11 (рис. 3; 4: 1) виявлена на рівні -110 см, поруч із мог. 3, також була частково зруйнована ерозією. Її розміри, що вдалося прослідкувати, — 140x50 см, глибина — 125 см. Ширина домовини — 30-35 см, а товщина дощок, з яких вона зроблена, — 3-4 см. Під рештками небіжчика був простежений тлін від нижньої дошки домовини. Кістяк мав значну руйнацію: збереглися права тазова кістка та окремі кістки нижніх кінцівок, які й були піддані аналізу. Похована — жінка віком 40-50 років, зріст якої дорівнював, за даними Ролле, М.Троттер та Г.Глезер, 157,0-157,2 см¹⁸.

Мог. 12 (рис. 3; 4:1) глибиною 125 см виявлено на тому ж рівні, що й попередню, трохи південніше мог. 10 та 11. Яму не простежено. Розміри домовини — 215x30-55 см. Поза й орієнтація померлого були традиційними. Довжина кістяка — 185 см.

На підставі досліджень кісткових залишків визначилося, що це був 25-30-річний чоловік. За станом зубо-щелепного апарату можна зробити узагаль-

нений висновок, що у досить молодій за віком людини спостерігалися відхилення у роботі шлунково-кишкового тракту (шлунок, підшлункова залоза, селезінка). На залишках нижньої щелепи виявлено хронічний (?) середній карієс, а також те, що значна частина зубів була втрачена за 1-4 місяці до смерті (один за одним внаслідок якоїсь хвороби).

Мог. 13 (рис.3; 4: 1) знайдено на одному рівні з двома попередніми. Вона досліджена лише частково. Яма зовсім не простежена. Розміри труни становили 90x35 см при товщині дощок 5-8 см. Глибина поховання — 120 см. Кістки майже повністю перетворилися на тлін, хоча загальне положення померлого та його орієнтація визначались як традиційні.

На підставі дослідження нижньої щелепи вдалося встановити, що тут була похована дівчинка 8-10 років. Загальних хвороб не виявлено, хоча, з урахуванням віку померлої, смерть не можна вважати природною. Слід вказати на рису, що не характерна для дітей цього віку, — наявність незначного зубного каменю на язиковій поверхні одного із зубів.

Мог. 14 (рис.3;4: 1) виходила в розкоп лише своїм західним краєм. Знайдена на рівні -110 см, а її максимальна глибина — 120 см. Країв ями простежити не вдалося. Ширина домовини — 30 см при товщині дощок 3-4 см. Для дослідження було взято лише кістки верхньої частини стероїдного черепу. Вдалося з'ясувати вік — 30-40 років. Можливо, це був чоловік.

Мог. 15 (рис.3; 4:1) виявлена за скупченням напівзотлілих кісток на нижній дошці домовини на глибині 125 см. У стратиграфічному перетині яма простежувалася на глибині 100-140 см. Залишки поховання займали площу 50x30 см (своєю більшою частиною воно входило під східний край розкопу). Кістяк практично зруйнований, але в західній частині скупчення виявлено череп, який стояв вертикально, очними ямками на схід. Варто відзначити, що нижня дошка труни була на 15 см вище за дно ями.

Медико-анатомічному дослідженню піддані збережені кістки черепа, що дало змогу визначити його як жіночий, із значним віковим діапазоном (12-18 років). За станом кісток та зубів, можна стверджувати про значне здоров'я (патологій не виявлено, чудовий стан емалі зубів). На цих підставах можна припустити насильницьку, трагічну смерть.

Мог. 16 (рис.3;4: 1) знайдено за скупченням кісток нижніх кінцівок разом із залишками нижньої плахи труни на рівні -110 см, поряд із мог. 13 та 14. Виходячи із розташування кісток, положення та орієнтація небіжчика була традиційними. Поряд із кінцівками знайдені уламки нижньої щелепи, які й були піддані аналізу. Кістки належали індивіду віком 30-40 років, можливо, жінці. За станом зубів можна визначити, що людина страждала хворобами шлунково-

кишкового тракту (була порушена діяльність таких органів як шлунок та підшлункова залоза). На нижній щелепі виявлено карієс першого премоляру справа. Порожнина зуба не сполучається з пульповою камерою (можливо, хронічний карієс)¹⁹. Як наслідок цієї патології, більшість зубів справа внизу були втрачені ще за життя (за 1,5-2 роки до смерті), що підтверджується й вторинною деформацією в бік дефекту на 15-20°. Простежується й первинна адентія правого нижнього зуба мудрості. За наявними даними причину смерті встановити важко.

Мог. 17 (рис.3) простежено за залишками повздовжньої боковини труни (120 см) та за тліною східної торцевої (30 см) на рівні -120 см. В похованні кісток не виявлено, але під труною, на глибині 135 см, знайдені рештки черепа, який, гіпотетично, був віднесений до цього поховання й підданий аналізу.

Кістки мозкового та лицьового відділу черепа свідчать про належність його чоловікові віком 40-45 років. За станом зубо-щелепної системи, людина за життя страждала порушенням серцево-судинної системи і підшлункової залози. На лівих молярах верхньої щелепи виявлений карієс. Виглядає цікавим той факт, що був диференційований випадок голкоподібної форми зуба мудрості (верхній справа), що не характерно для пізньосередньовічного часу²⁰. Бокові зуби дрібні (мікродентія). Виявлена нерівномірна зтертість зубної поверхні, що можна вважати патологією²¹. Частина зубів втрачена за 1-1,5 роки до смерті. Можна припустити первинну адентію лівого зуба мудрості верхньої щелепи. Чітко визначається діастема верхньої (4 мм) та нижньої (3 мм) щелеп, що, можливо, пов'язане з аномалією положення язика — шкідлива звичка порушення позотонічних рефлексів.

Мог. 18 (рис.3) визначалася за залишками дерев'яної рами від труни та кісткового тліну на глибині 135 см. Ширина домовини — 30-35 см, простежена довжина — 60 см.

Мог. 19 (рис.3) досліджена лише частково, більша її частина розташовувалася під східною бровкою розкопу. Простежена довжина — 180 см, ширина — 40 см, глибина — 135 см. В ямі виявлено багато струхлявілої деревини та зотлілих кісток, чимало органічних залишків (від одягу-?).

Мог. 20 (рис.3) була виявлена ще на рівні -30 см, що є незвичайним для даного розкопу, з неодноразово перевідкладеним культурним шаром. Її простежені розміри становили 180х60 см. У західній частині, біля дна, траплявся дерев'яний тлін. По центру ями знайдено кілька людських ребер та один епіфіз.

Мог. 21 (рис.3) практично знищена ерозією. Зафіксована лише її східна частина, що була перекрита попередньою могилою. Розміри не встановлені, глибина — 115 см.

Мог. 22 (рис.3) зафіксована з глибини 100 см у південно-східному куті розкопу. Східна частина зруйнована могилою №24. Довжина, встановлена частково, дорівнює 125 см, при ширині в 50 см. Глибина — 125 см. Вздовж стінок та на дні відзначений тлін від труни. У центрі домовини — окремі кістки нижніх кінцівок, в західному кутку ями — залишки розбитих черепів.

Обстеження цих решток дозволило встановити, що вони належать двом небіжчикам. Рештки, що були виявлені на рівні -120 см, належали молодій дівчині віком 13-17 років. Інші, виявлені на 20 см вище, — жінці віком 20-27 років. Форма

останнього черепа була сфероїдною, а черепний покажчик відповідає брахікранії. Наявність залишків двох небіжчиків в одній ямі пов'язана, безумовно, зі значним перевідкладенням ґрунту у зазначеній частині пам'ятці.

Мог. 23 (рис.3) знаходилася в 1 м північніше попередньої. Вона була виявлена на рівні -100 см у вигляді плями розмірами 160х40-50 см, в східній (?) частині ями — знайдені залишки черепа. Глибину могили простежити не вдалося. Додамо, що на рівні 80 см, над похованням, знайдені уламки мозкового відділу черепа та окремі кістки стопи.

Медичними спостереженнями над кістковими залишками вдалося встановити, що вони належать двом індивідам: дорослому (35-40 років) та дитині (2,5-3 роки). Відзначимо, що кістки дитини знаходилися як на рівні -80 см, так і глибше — -100 см, а кістки дорослого — тільки на глибині 80 см. Це дає змогу припустити, що в могилі знаходилася дитина, а рештки дорослої людини потрапили туди внаслідок перевідкладення. Стан здоров'я та хвороби за залишками, що масмо, встановити неможливо.

Мог. 24 (рис.3) знайдена під час зачистки на тому ж рівні, що й попередня. Плями від могильної ями не простежено. Однак, вдалося виявити (частково) напівзотлілі дошки від домовини товщиною 4-5 см. Ширина домовини в західній частині — 40 см, з'ясована довжина — 150 см (східна частина заходила під бровку). На дні труни знаходилися майже зруйновані кістки випростаного на спині граціального скелету.

Аналізу були піддані окремі кістки лицьового та мозкового відділів черепа. Вдалося встановити, що рештки належать 45-50-річному чоловіку з овоїдною формою черепа. Наявних патологій не виявлено.

Мог. 25 (рис.3) розташовувалася впритул до могили № 23, але була виявлена на рівні передматерика (-120 — 125 см). Її повна глибина досягала 140 см, а горизонтальні розміри — 155х40 см. Кістки і труна не знайдені. За 50 см на північний схід від східного краю ями, на рівні -100 — 120 см виявлений зруйнований череп. Разом з ним знайдені додаткові кісточки, що в медичній літературі отримали назву „кістки інків”. Вірогідно, череп міг походити з цього поховання.

Кісткові рештки належали дівчині віком 12-15 років. Дефектів та слідів захворювань не виявлено. Відмічаються пізні терміни прорізування зубів, що відобразилося у загальному порушенні соматичного статусу. Скоріше за все, подібний процес був пов'язаний з частими хворобами дитини, стресами, недостатнім та нерегулярним харчуванням чи іншими несприятливими умовами. Все це (разом із можливою інфекцією) і могло призвести до смерті в настільки юному віці.

Мог. 26 (рис.3) знайдена внаслідок зачистки південно-західного кута розкопу на рівні -125 см. До траншеї потрапив лише південно-західний край поховання. Яма не простежувалася. Рештки дерев'яної труни мали ширину 55 см. Вдалося виявити лише основну домовину, де серед кісткового та дерев'яного тліну до аналізу вдалося залучити рештки черепа.

Небіжчик був чоловіком, віком 20-30 років. Спостереження над зубо-щелепним апаратом виявили добру збереженість зубів, емаль без патологій, що дозволяє припустити неприродну смерть (не слід, однак, забувати про інфекційні захворювання). Від-

значається первинна адентія зубів мудрості на нижній щелепі.

Мог. 27 (рис.3) передбачалася за чітким виразним кутом, що був виявлений на рівні -115 см. Більше нічого з'ясувати не вдалося. Поряд із місцем поховання, але на рівні -30 см, виявлено залишки черепа (лицьова та мозкова частини). Гіпотетично, він міг належати до цього поховання. Кісткові рештки належали 25-30-річному чоловіку. Стан зубів свідчить про значне прижиттєве здоров'я (зуби без патологій). Причини загибелі не встановлені.

Мог. 28 (рис.3) простежувалася з глибини 40 до глибини 125 см. Її розміри в плані становили 100 x 55 см. Ця яма значно відрізнялася від інших: вона єдина мала практично меридіальну орієнтацію (південь — північ), повністю була заповнена жовтим піском. Будь-яких знахідок в ній не було, хоча розташування на цвинтарі та відповідні розміри дають можливість віднести її до поховальних.

Окрім кісток, що виявлені під час досліджень могильних ям, у культурному шарі розкопу, на різній глибині, знайдено чимало людських кісток. Це пов'язане із тим, що дана ділянка цвинтаря належала до більш престижних місць щодо здійснення поховань. За відомостями місцевого населення, тут до революції знаходилася цвинтарна капличка. А поховання край храмової споруди здійснювалися переважно найвпливовішими мешканцями села і належали до числа найбільш "почесних". Саме цим пояснюється така скупченість похованих на розкопах №№ 4 і 6 (порівняйте з ситуацією у розкопі № 5, — рис.2). Це ж пояснює і руйнацію ранніх могил більш пізніми, а також, опосередковано, наші припущення про доволі часту зміну населення в Мохначі (згадаємо війни та революції).

Деякі з кісткових решток, знайдених у культурному шарі розкопу № 6 за межами поховань, також були піддані медичному обстеженню. Одним із препаратів був фрагмент правої стопи дорослої людини віком 30-40 років. На ньому був виявлений дефект у вигляді врубу, який проходив по середині тіла плесневої кістки. Він сягав до каналу кісткового мозку (1,5 см). Товщина врубу — 2 см. Дефект мав вигляд застарілого, без ознак зрошення. Вірогідність отримання такого пошкодження, як за життя (удар шаблею-?), так і під час руйнації поховання під час створення нової могили, є однаковою. Ще один препарат — уламок лобової кістки — належав дитині віком у 2-3 роки.

Таким чином, під час дослідження південної частини давнього городища в с.Мохнач (доба раннього залізного віку та ранне середньовіччя) в трьох розкопах виявлено залишки 55 поховань другої половини XVII-XIX ст. Дата заснування могильника, а також етнічний склад небіжчиків, встановлюється на підставі писемних свідоцтв. Зі справ 1657 р. відомо, що в Мохначі оселилося чимало черкасів, українців, що тікали на „сло-

боди” з Правобережжя. Цим же роком відзначений факт створення Зміївського повіту, до якого увійшло поселення „Мохначєво”²². З цього цілком припустимо зробити висновок, що с.Мохнач було засноване десь на початку 50-х років XVII ст. Матеріали культурного шару пам'ятки також цьому не суперечать. Серед артефактів, що були знайдені в розкопах, є фрагменти кераміки (посуд та кахлі)²³, ковані цвяхи, а також мідна монета 1735 р. Пози та орієнтація небіжчиків свідчать про їх християнське віросповідання. Відсутність хрестиків на похованих може свідчити лише про те, що вони були дерев'яними.

Вибірка кісткових решток (лише 28 осіб) замала для того, щоб прослідкувати всеохоплюючу картину фізичного стану та клінічних ознак патології серед населення села цього часу. На її підставі можна прослідкувати лише загальні закономірності. Незважаючи на факт абсолютної відсутності слідів, ознак смерті на кістках, було б логічним припустити не свою власну смерть для панівної більшості небіжчиків. Виявлені патології далеко не завжди ведуть до літального кінця. Але враховуючи молодий вік більшості похованих та значний фізичний розвиток, слід думати, що причинами смерті могли стати інфекції, які важко визначаються на отриманих для аналізу матеріалах.

Середній вік жінок, за нашою вибіркою, становить 30 років, чоловіків — 27-28 років. Перевага жіночого показника була досягнута за рахунок значного віку небіжчиці з могили № 11 у розкопі № 5 (60-70 років). Смертність чоловіків була у відносно більш рівному віці (така ж сама тенденція простежена і в антропологічній вибірці полтавців цього ж періоду).

Загальний стан визначається опосередковано за дослідженням зубо-щелепного апарату. Він характеризується тим, що найчастіше люди (як чоловіки, так і жінки) страждали на порушення та розлад у роботі шлунково-кишкового тракту. Додамо, що в одного з чоловіків у процес патології була втягнута серцево-судинна система, а в іншого — легені. Можливо, що в двох осіб (по одному представнику кожної статі) була затримка зросту та розвитку загальносоматичного характеру.

У всій групі обстежених кісток форма вестибулярних поверхонь фронтальних зубів трикутна, що також наближає описану групу до сусіднього лівобережного українського населення, зокрема, полтавців цього ж часу. При аналізі патології фігурує первинна (?) непов-

на адентія зубів мудрості (у межах явища редукції) в трьох чоловіків та однієї жінки. Ще в однієї — зафіксована первинна (?) адентія центральних нижніх різців. Карієс відзначено в чотирьох чоловіків і двох жінок. Слід думати, що зафіксовані випадки передчасної втрати зубів (вторинна адентія) є також наслідком шкідливого впливу карієсу. Карієс виявлений в людей різних вікових періодів, хоча, здебільшого, це люди похилого віку. Питання щодо прижиттєвої втрати зубів, як наслідок карієсу, залишається відкритим. Виявлений і періодонтит як його ускладнення. Періодонтальні явища, зафіксовані у двох чоловіків, а факт мікродентії — в одного. До цього ж, дрібними виявилися зуби бокових сегментів, — це ще одне підтвердження редукційних процесів. Патологічна стертість зубів спостерігається лише в одного чоловіка (мог.17). У зв'язку з тим, що інтенсивність мінералізованих відкладень на зубах незначна, або зовсім відсутня (винятком є лише один чоловік), не відмічено випадків пародонтозу²⁴. Цікавим є й порівняльний аналіз форм обхвату поверхні зубів каменем між представниками населення XVII-XIX ст. на Полтавщині²⁵ і Харківщині, про що вказувалося вище. Ряд виявлених деформацій та змін — діастеми, тремі, зубні камені, які не були ще патологіями, призводили до хвороб різного роду. В цьому розумінні вони були такими утвореннями, що мали поліетіологічну якість і вплив, провокуючи порушення прикусу, карієсу та пародонтозу²⁶.

Ще одним загальним висновком є виявлена тенденція до зростання вигадливих форм кісток: скрученість форм коренів зубів, голкоподібні (шилоподібні) форми коронок корінних зубів. Все це, в контексті понять граційності та редукції, можна назвати “ажурністю”, яка пов'язана зі змінами структури твердих тканин на рівні фенотипу. Ці явища фіксуються нами здебільшого з кінця XV-XVI ст. За всіма ключовими пунктами, що стосуються варіантів норми та патології, населення Мохнача на Слобожанщині відповідає мешканцям полкової Полтави, що, вочевидь, пояснюється схожістю функціональних навантажень на організм людей вказаних територій. А це, у свою чергу, є показником однакового рівня і характеру життя в самому широкому розумінні слова.

Слід також зазначити, що виявлені хвороби є характерними і для сучасного населення України. Їх спектр досить значний та вельми різноманітний. В той же час охоп-

лення хворобами людей (залучення органів у патологічний процес) для мешканців Мохнача фіналу козацької і нової доби все ж значно нижче за подібні показники для сучасного населення регіону²⁷.

Література

1. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1994. — С.100-103.
2. Коваленко В., Ситий Ю. Цвинтар козацької доби поблизу с.Шестовиця на Чернігівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 2000. — Вип. 9. — С.23.
3. Коваленко О.В. Цвинтар XVII - XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.145-149.
4. Малеев Ю.Н., Сегеда С.П. Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях. — Киев: Изд-во КГУ, 1988. — 27 с.
5. Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. — Москва: Медицина, 1989. — С.136-197, 294-344; Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — С. 78-81.
6. Мельниченко Е.М. Профилактика стоматологических заболеваний. — Минск: Высшая школа, 1990. — С.65-70; Хорошилкина Ф.Я. Руководство по ортодонтии. — Москва: Медицина, 1982. — 268 с.
7. Серед робіт, присвячених найновішим етапам вивчення пам'ятки, варто назвати: Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ 1998-1999 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1999. — С.98-100; Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. // АБУ 1999-2000. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001. — С.129-131; Колода Т.О. Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.42-45.
8. Плетнієва С.А. Отчёт о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. // НА ИА РАН. — Р.1. — № 1025. — С. 25-32.
9. Плетнієва С.А. Указ. отчёт. — С.12, 18.
10. Див. польові звіти про дослідження В.В.Колоди за 1999-2001 рр.
11. Плетнієва С.А. Указ. отчёт. — С.16-18.
12. Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — 154 с.; Фалин Л.И. Гиостология и эмбриология полости рта и зубов. — Москва: Медгиз, 1963. — С. 21-59; Рохлин Д.Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологически изменённые). — Москва-Ленинград: Наука, 1965; Рубжанский А.Ф. Определение по костным останкам древности захоронения трупа. — Москва: Медицина, 1978. — С.3-19; Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл: реконструкція антропологічна та історична. — Львів-Винники, 1996. — С.3-7.
13. Шрамко Б.А. Отчёт об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. — Харьков, 1954 // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — № 1959/19. — Арх.13-15
14. Плетнієва С.А. Указ. отчёт. — С.16-18. — Рис.11.
15. Там же. — С.24. — Рис.16.
16. Конрад Н.И. Запад и Восток. — Москва: Наука, 1972. — С.7-8; Чугу Янь Достижения древнекитайской медицины. — Москва: Медгиз, 1958. — С.29.
17. Артемьев А.В. Морфологические показатели позднесредневекового населения Полтавы (по антропологическим м-лам раскопок кладбища XVII - XIX вв. у Свято-Успенского собора) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.152.

18. **Telkka A.** On the prediction of human stature from long bones // *Acta Anatomica*. — 1950. — t.9; **Trotter M., Gleser G.** Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes // *Am. Journal of Phys. Anthropology (new series)*. — 1952. — №4. — vol. 10.

19. **Wojtowicz A., Tedde G., Sotowski R., Dziejcz-Goclawska A., Ostrowski K.** Histologiczna ocena zębów i kości ludzkich pochodzących okresu Neolitu ok. 1600 lat h. n.e. // VIII Kongres Stomatologów Polskich. — Kwiecień. — Warszawa, 1995.

20. **Артемьев А.В.** Морфологические показатели... — С.153.

21. **Бушан М.Г.** Справочник по ортодонтии. — Кишинев: Карта Молдованяске, 1990. — С.100-107.

22. **Перепада Ф.М., Ярещенко А.П.** Топонімічний словник Харківщини. — Харків, 1991. — С.66; **Багалій Д.І.** Історія Слобідської України. — Харків: Дельта, 1993. — С.32.

23. **Колода В.В.** Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2000 // НА ІА НАНУ. — Арк.2-3, 12-13; **Его же.** Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2001 // НА ІА НАНУ. — Арк.6-7.

24. **Пахомов Г.Н.** Первичная профилактика в стоматологии. — Москва: Медицина, 1982. — 237 с.

25. **Артемьев А.В.** Морфологические показатели... — С.154.

26. **Боровский Е.В., Леонтьев В.К.** Биология полости рта. — Москва: Медицина, 1991. — 303 с.

27. **Куцевляк В.И.** Детская терапевтическая стоматология. Учебное пособие для студентов стоматологического факультета врачей интернов. — Балаклея: ИИК "Балаклейщина", 2002. — С.5-7.

Артемьев А.В., Колода В.В.

НЕКРОПОЛЬ с.МОХНАЧ

И ФИЗИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ НАСЕЛЕНИЯ
СЛОБОЖАНЩИНЫ В XVII-XIX вв.

Резюме

В работе рассматриваются материалы археологических и медико-биологических исследований группы погребений эпохи позднего средневековья и нового времени кладбища с. Мохнач на Харьковщине. На основании полученных материалов делаются выводы о погребальном обряде, вероисповедании и физическом состоянии населения Слобожанщины XVI-XIX вв. Высказывается мнение о сходстве вариантов норм и патологий населения Днепровского Левобережья в указанный период.

30.10.2002.

Додаток 1.

© Масевська С.В.

ЗАЛИШКИ ТКАНИНИ З ПОХОВАННЯ НА МОХНАЧАНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ (розкоп VI, мог. № 3)

При візуальному огляді кісткового матеріалу з відбитками тканини помітно, що залишки є фрагментами кольорової (?) стрічки із зубчастим краєм. Величина фрагментів стрічки за основою — 9,2 та 9,8 см, ширина — 4,2 см. Радіус зубчастого фестону — 4 мм. Переплетіння просте полотняне (рис.1). Частота ниток основи — 25-28 ниток в 1 см, ниток підкання — 16-18 ниток в 1 см.

Вздовж фрагмента стрічки чітко виділяється лінія середини, що може бути наслідком збою ткацького верстату (можливе фабричне виготовлення). Матеріал стрічки визначити важко через велику засоленість. Судячи з країв ниток — це може бути шовк (?).

Під меншим із фрагментів стрічки знаходилися два фрагменти шовкової світлої тканини з візерунком, розмірами 1x0,8 та 4,5x3,5 см. Візерунок виготовлений чергуванням різних видів переплетень: простого полотняного (рис.1) та саржевого (рис.2). Матеріал — шовк. Зберігся фрагмент пружка, що дозволяє визначити напрямок ниток основи, а, отже, і характер малюнку та можливе (за аналогіями) походження тканини — Західна Європа (?) XVII - XVIII ст. Враховуючи характер пружка, можна стверджувати фабричне виготовлення. За фрагментом тканини, візерунок був, скоріше за все, рослин-

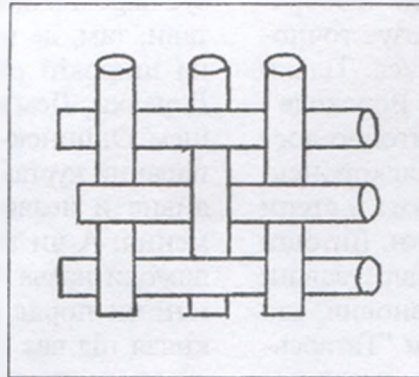

Рис.1. Полотняне плетіння.

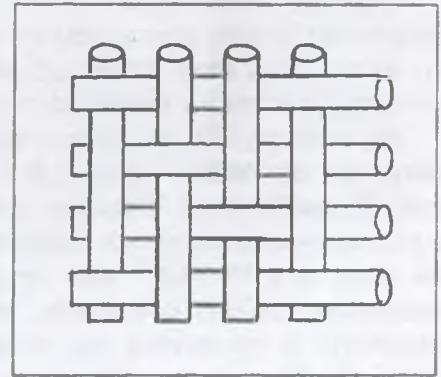

Рис.2. Саржеве плетіння.

ного типу. На жаль, не збереглися сліди швів, що дало б можливість говорити про місцеве чи імпортне походження готового виробу.

Під більшим фрагментом тканини знаходилися два фрагменти тканини, аналогічної матеріалу стрічки (можливо, фрагмент від неї ж). Величина фрагментів — 3,0x1,5 та 3,3x4,0 см. Судячи з їх розташування та користуючись етнографічними даними, можна зробити висновок, що дані фрагменти є залишками жіночого головного убору типу м'якого очіпка, або російського "сорника", який вдома могли одягати без хустки, що і стало причиною виготовлення його з дорогих тканин.

У зв'язку із тим, що цей головний убір був виготовлений з дорогих тканин, можемо припустити, що його власниця належала до стану

заможних селян. Цікаво, що ще 25-30 років тому в Келичівському та Красноградському р-нах Харківської обл. у старих жінок можна було побачити очіпки такого типу, при цьому кожне село мало свій характерний край очіпка.

Література

1 Масевська С. Костюм заможної міщанки з Полтави XVIII століття (попереднє повідомлення) // АЛЛУ. — 2000. — № 1-2-Друга сторінка обкладинки. — Ілл., фото.

2 Українська мінувшина / За ред. С.Головка. — Київ: Либідь, 1993. — С. 125; **Ніколасва Т.** Історія українського костюму. — Київ: Либідь, 1996. — С.100, 161-162.

3 **Стамеров К.К.** Нариси з історії костюмік У двох частинах. — Київ: Ми-стецтво, 1978. — Ч.1. — С.178-179.

БИТВА 1399 Р.: ПІДКАЗУЄ НАРОДНА ПАМ'ЯТЬ

Битва литовсько-руського війська князя Вітовта з татарами на Ворсклі в 1399 р. — одна з найважливіших подій того періоду не лише в Україні, а й у Європі. Вона мала міжнародний характер. До війська Вітовта входили рицарі-хрестоносці, польські шляхтичі, латвійські, молдавські й татарські загони, але основну силу в ньому становили литовські й руські (українські) полки. Представники багатьох народів і племен причорноморських і поволзьких степів перебували у війську Золотої Орди, яким керували хан Темір-Кутлук і темник Едигей.

Литовсько-руське військо зазнало поразки. Це мало трагічний наслідок для нашого краю. Думається, ще більш згубний, ніж Батієва навала. Поселення й фортеці, які вже відродилися, знову були зруйновані.

Основні давньоруські літописи відображають хід битви, але жоден не вказує точного місця, де ж саме вона відбувалася. Тільки пишуть "в поле чи степи на реце Ворсколе".

На початку ХХ ст. досить ґрунтовно досліджував цю подію історик В.Г.Ляскоронський. У своїй праці "Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 году" він, проаналізувавши напрямки набігів кочовиків, встановив, що більшість їх пролягала так званим "Татарським" або "Злодійським" шляхом — через пониззя Ворскли, Псла, Сули, Супою. Виходячи з цього, вчений стверджував, що військо Вітовта рушило з Києва традиційною дорогою, дійшло до гирла Ворскли, перекрило найбільш зручну переправу Переволочну і припинило подальше просування татар. Отже, саме там, неподалік від Переволочної, і сталася битва.

Однак ця точка зору викликає ряд заперечень. Чому всі літописи називають лише Ворсклу і не дають більше ніяких уточнень? А тому, що на місці битви не було інших широко відомих тоді орієнтирів, — міст, поселень і т.п. В гирлі ж річки такі орієнтири були, і хоча б один літопис мусив їх назвати. Це Дніпро і добре знайома переправа Переволочна. Відстань до неї (сюди часто ходили походами руські князі) була дуже добре відома. З Києва туди берегом Дніпра не більше 300 верст. Чому ж тоді літопис наводить приблизно й досить умовну цифру 500 верст? Во-

чевидь, тому, що битва відбувалася не біля Переволочної, а десь далі, у незнайомій місцевості.

Як свідчить Патріарший або Ніконівський літопис², татари не були готові до битви, тому Вітовт не мав потреби перехоплювати їх на "Злодійському" шляху в гирлі Ворскли. Отже, литовсько-руське військо йшло інакше. Як? Тим же шляхом, яким рухався під час своїх походів за Хорол та Голтав Володимир Мономах. А далі — під Полтавою (Лтавою) та вище неї — дорогами, якими користувалися чернігівські та новгород-сіверські князі, перехоплюючи половців, котрі поверталися з набігів. Саме так і вчинив у 1173 та 1183 рр. князь Ігор Святославович — герой "Слова о Полку Ігоревім".

На наш погляд, місце битви точно підказує народна пам'ять. Кілометрів за 60 від Полтави, там, де впадає у Ворсклу річка Мерла, на широкій рівнині між селами Лихачівка, Деревки, Дем'янівка Котелевського та селищем Опішнею Зіньківського районів, стоїть піщаний курган, званий "Вітова могила". Якесь дивне й незвичайне для наших місць найменування. А чи не скорочена це для зручності вимови назва "Вітовтова могила"? А на кургані чи поряд із ним був командний пункт князя під час битви з татарами?

Автор провів дослідження даної місцевості³. Крім цього топоніма, на зв'язок із бойовищем, яке, безперечно, відіграло особливу роль у житті тутешнього населення і повинне було міцно врізатися в його пам'ять, вказують й інші назви. Так, рівнина навпроти Вітової могили, на березі Мерли, поблизу с. Дем'янівка називається "Січ". Селяни пояснюють це тим, що тут колись була велика січа. Вороги побили дуже багато нашого люду і повкидали в річку. Через те вона й зветься Мерлою.

Саме коло Січі на початку нинішнього століття жителі Малої Рублівки, сподіваючись добути скарб, витягли з Мерли дві гармати, третю так і полишивши на дні. За розповідями старожилів М.Д.Горянського, І.С.Плескача, М.А.Кузьменка, одна з них була метрів за 4 довжиною, з товстими стінками ствола, трохи рожевувата на колір. Вона довго зберігалася в Малій Рублівці. На релігійні свята місцеві чоловіки з неї стріляли, влаштовую-

чи своєрідний салют. Інша гармата, менша, метрів півтора завдовжки, була у сусідньому селі Рублівці. З неї теж салютували. В кінці 20-х років радянська влада забрала ці гармати разом із церковними дзвонами і відправила на переплавку.

Мимоволі напрошується припущення: чи не з гармат, привезених сюди Вітовтом в "кованих телегах на чепах железных" і втоплених під час битви, "салютували" тутешні селяни?

Неподалік Січі та Вітової могили на приворсклянській височині, за Опішнею, тягнеться низка пагорбів. Їх у народі називають "Геєві могили" і переказують, що поховані там полегли під час битви козаків із татарами.

Історик Л.В.Падалка пов'язував місце битви з тутешнім хутором Войнівка і розташованими поряд із ним Войнівськими могилами⁵.

Про те, що згадані топоніми не випадкова співзвучність, а збережена народом пам'ять про важливу подію в своїй історії, свідчать і знахідки в цій місцевості тогочасної зброї. Дві тисячі наконечників стріл з допомогою місцевих хлопчаків зібрав на дюнах поблизу с.Лихачівка археолог І.А.Зарецький. Більшість їх відносять до різних періодів скіфської доби, але є чимало слов'янських. У музеї с.Деревки зберігався пробитий залізний нагрудник, може бути, що місцевим селянам випало знайти якісь давні кинджал і шаблю. В Опішні до моїх рук потрапив знайдений поблизу короткий, з інкрустованим руків'ям, меч східного типу. На думку працівників Полтавського краєзнавчого музею, він теж, можливо, належить часу XIV-XV ст.

Історик В.Н.Жук відстоює свою точку зору, що битва проходила у двох місцях⁶. Спочатку біля Полтави, в ур.Побиванка, поблизу якого отаборився зі своїми прибічниками хан Тохтамиш. Про це нібито свідчить назва села Тахтаулове (себто "Дерев'яний аул"). Там було розгромлене військо Тахтамиша. А основні сили Вітовта зустрілися із татарами поблизу Опішні. Поряд, у Більську начебто була споруджена "величезна фортеця, щоб у ній могло сховатися за високими земляними валами не менше 50 тисяч кавалерії, великі обози". Про поразку литовсько-руського війська "нагадує назва села Лихачівка (Котелевського району) та Вітова могила, у якій навіки залишилося багато хоробрих воїнів великого князя литовського і його союзників".

Ці припущення теж викликають ряд серйозних заперечень. Назва села Тахтаулове зовсім не пов'язана із татарами Тохтамиша, а виникла значно пізніше від прізвища російського поміщика татарського походження Тахтаулова. В інакшому разі село звалось б "Тах-

таули" або "Тахтаул". Найменування "Побиванка" — село, урочище й річечка, яка там протікала, — з'явилося після Полтавської битви російського війська зі шведським 1709 р. Саме таким терміном у народі позначали місце бойовищ. Приміром, ур.Побиванка є поблизу селища Шишаки, і місцеві жителі пов'язують цю назву з великою сутичкою козаків із татарами. Наймення села Лихачівка у Котелевському районі теж не має ніякого відношення до подій XIV ст., а походить від прізвища землевласника Лихачова.

Ніякі "воїни великого князя литовського і його союзників" не поховані у Вітовій (а не "Вітовтовій", як у В.Н.Жук) могилі. Як показали проведені в кінці минулого століття археологом І.А.Зарецьким розкопки, то було поховання якогось племінного вождя, котрий жив у кінці VI - на початку V ст. до н.е.⁷

Літописи, які досить детально відображають хід битви, наприклад, Патріарший⁸, жодним словом не обмовлюються про те, що вона проходила у двох різних, віддалених одна від одної, місцях. Хоча в ті часи й існували фортеці в Опішні, Більську, Глинську, але вони не були такими могутніми, як описує їх В.Н.Жук. Інакше воїни Вітовта після сильного татарського удару могли б там заховатися і витримати довгу облогу. Однак нічого подібного літописи не повідомляють. Припущення В.Н.Жук *бездоказове*.

Значний згубний вплив на розвиток українських земель в кінці XIV - на початку XV ст. мала битва литовсько-руського війська з татарами на Ворсклі. Більшість тогочасних літописів хоча й висвітлює ту подію, але не вказує точно, де ж вона відбувалася. Народна пам'ять у топонімічних назвах допомагає хоча б позначити вирішення цієї історичної загадки і підказує на ймовірну адресу битви: на Січі, неподалік від Вітової могили.

Література

1. Ляскоронський В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечное время и поход кн. Витовта на татар в 1399 году. — СПб., 1907.

2. ПСРЛ — Т.2. — С.172-174.

3. Посухов В. Тасмниця Вітової могили // Знання та праця. — Київ, 1983. — № 6. — С.20-21; Posuchovas Valentinas. Kur buvo vorsklos kautynes? // Mokslas ir Gyvenimas. — Vilnius, 1983. — № 1. — С.38.

4. ПСРЛ — Т.2. — С.172-174.

5. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914.

6. Жук В. Где же произошел битва Витовта? // Дорогами тысячелетий. — Москва: Молодая гвардия, 1989; Наш рідний край. — Полтава: вид. Будинку політичних знань Полтавського обкому Компартії України, 1990. — С.10.

7. Зарецький И.А. Заметка о древностях Харьковской губ. Богодуховского у слободы Лихачевки // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып.2, кн.10. — С.229.

8. ПСРЛ — Т.2. — С.172-174.

НОВГОРОД-СЕВЕРСКИЙ В XIII-XV вв. (по историко-археологическим данным)

История городов Левобережья второй половины XIII-XV вв. до сегодняшнего дня остается малоизученной и актуальной темой. Это связано, прежде всего, с недостаточностью как исторических, так и археологических источников по этому периоду. И хотя в последние годы ведутся достаточно активные археологические исследования средневековых городов Левобережья, слои этого периода, как правило, фрагментарны, трудно выделимы и чаще всего сильно повреждены постройками XVI-XVIII вв., когда города активно перестраивались и расширялись. Не составляет исключения в этом плане и Новгород-Северский.

Утративший после татаро-монгольского нашествия свою самостоятельность, Новгород-Северский с середины XIII в. в составе Северских земель попадает под власть Золотой Орды и платит дань ее баскакам. Раздробленная на множество княжеских уделов и утратившая к XIV в. свое территориальное и политическое единство Чернигово-Северская земля стремилась освободиться от золотоордынского ига. Часть боярской верхушки и удельных князей была настроена присоединиться к Северо-Восточной Руси, а другая часть — к набирающему силу и мощь, и все далее расширяющему свои границы на территории Южной Руси, Великому княжеству Литовскому, которое уже с середины XIII в. стремилось завоевать пограничные северские земли¹. Исходя из летописных сведений, историки относят колонизацию этих земель Литвой к 1362 г., когда во время летнего похода к Коршеву литовские войска захватили чернигово-северские города, в том числе и Новгород-Северский². Часть колонизированных земель получил в удел Дмитрий Ольгердович-старший (сын от первого брака Ольгерда). После смерти Ольгерда в 1377 г. Великим князем Литовским и королем польским стал Ягайло, сын Ольгерда от второго брака. Это послужило причиной конфронтации старших братьев с Ягайлом, в результате которой Дмитрий Ольгердович зимой 1379-1380 гг. переходит на службу к московскому князю и лишается своих северских владений.

Каким статусом обладал Новгород-Северский в это время неизвестно, но по историческим данным уже в 1381 г. Новгород-Се-

верским княжеством владеет сильный, политически активный Дмитрий Корибут, младший брат Ягайло, который чеканит свои монеты, что является важным фактом подтверждения независимости удельного князя³. Новгород-Северский снова становится столицей княжества, его военно-административным центром и, по-видимому, в это время восстанавливаются укрепления замка. После занятия великокняжеского престола Витовтом Кейстутовичем Дмитрий Корибут оказывается в оппозиции к нему, отстаивая свои права независимого князя, вступает с Витовтом в конфликт и в битве с войском Витовта под Докучовым в 1392 г. терпит поражение. Князь бежит в Новгород-Северский и укрепляется в замке, который зимой 1392-1393 гг. был взят Витовтом штурмом, а Дмитрий Корибут — попал в плен. Он был лишен Новгород-Северского удела, однако, благодаря своему высокому положению и родственным связям, получил взамен земли на Подолии и Волыни с замками Брацлавом, Винницей, Сокольцем и Кременцем, а затем построил замки в Збараже и Вишневец⁴. Новгород-Северский удел был отдан Витовтом своему наместнику Федору Любартовичу, а после его смерти — в середине XV ст. — уделом уже владеют наместники короля Казимира — Иван Шемятич, а затем его сын, Василий Шемятич.

Насколько важно для Литвы было закрепление на этих порубежных землях, видно из того, что сразу после изгнания Дмитрия Корибута Витовт сажает во всех мелких северских уделах своих старост и стремится не допустить сюда Москву⁵. Но уже в конце XV ст., при Василии Шемятиче, Северские земли присягают московскому князю⁶.

Что же представлял собой Новгород-Северский в этот период? Как и многие древнерусские города послемонгольского времени, он некоторое время находился в запустении. Археологическими раскопками на детинце открыты неравномерные тонкие прослойки культурных отложений конца XIII-XIV ст., которые находились на тонкой прослойке погребенной почвы, лежащей на слое пожарища от Батыева погрома. В этих прослойках найдены фрагменты древнерусской плинфы от разрушенного Михайловского собора, которую, по-видимому, использовали

жители в постройках, и небольшое количество керамического материала⁷. При раскопках на посаде, в границах укреплений древнерусского периода, и на территории Спасо-Преображенского монастыря открыты остатки углубленных в материк построек и хозяйственных сооружений, в заполнении которых собраны фрагменты керамики и вещей второй половины XIII-XIV ст.⁸

Материальная культура этого периода мало чем отличалась от культуры Новгорода-Северского домонгольского времени. Керамика, в которой наиболее четко отражаются изменения в социально-экономической жизни населения и его этническом составе, в основном, сохраняет пропорции, конфигурацию венчика, технику и технологию изготовления, присущие предыдущему периоду. Жилища строятся, в основном, по-прежнему однокамерные, столбовой конструкции, углубленные в материк на 0,4-0,5 м, но изменяется конструкция печи, которая ставится на высокой подсыпке или материковом останце квадратной формы, до 0,35-0,40 м высотой, с каркасом-опечком. Такая конструкция печи характерна для южнорусских построек второй половины XIII-XV ст. и является одним из важных показателей в изменении социально-экономической и культурной жизни позднесредневековых поселений⁹. В под печи по традиции вмазывают фрагменты горшков (обычно новых). Стенки и дно хозяйственных построек и ям обжигаются изнутри, как и в древнерусское время¹⁰. На посаде было раскопано жилище размером 3,4 x 3,3 м столбовой конструкции (столбы тесаные, подквадратной формы), с описанной выше печью, размером 1,8 x 1,4 м, которое датировалось по фрагментам горшков, вмазанных в под печи и найденным в нижнем заполнении фрагментам стеклянных браслетов, второй половиной XIII-XIV вв.¹¹ Из заполнения жилища и раскопанной рядом с ним хозяйственной постройки, размером 2,2 x 1,95 м, углубленной в материк на 0,7 м, собран керамический и вещевой материал второй половины XIII-XV ст. Причем заполнение обоих объектов делилось на две части — нижнюю, с керамикой XIII-XIV ст., и верхнюю, с керамикой XIV-XV ст., которая образовалась значительно позже, уже после того, как население покинуло на какое-то время это место проживания, а затем вернулось обратно.

Следует отметить, что керамический материал, собранный как на посаде, так и на замке, и на территории Спасо-Преображен-

ского монастыря, в общей своей массе отражает развитие форм и пропорций керамики Левобережного Поднепровья с некоторыми, присущими Северским землям, особенностями. Это, прежде всего, приземистость и широкогорлость форм горшков, а также появление форм с оформлением венчика треугольным утолщением внутрь горшка. Причем такая керамика появляется в XV в. и, в большинстве своем, находится в культурных слоях на замке. Ближайшие аналогии ей находим в вятических землях и в московской керамике, где она фиксируется с XII в. и продолжает существовать и в XVII ст.¹²

В литовский период укрепления детинца, а, возможно, и городские укрепления восстанавливаются. Археологическими раскопками открыты небольшие фрагменты культурных отложений литовского времени, позволяющие утверждать, что в XIV-XV вв. на детинце велись работы по реконструкции замковых фортификационных сооружений¹³. Существование земляно-деревянных укреплений на замчище в конце XIV в. подтверждается и летописными сведениями. Так, "Хроника литовская и жмойтская", при описании битвы Великого князя Литовского Витовта с Дмитрием Корибутом под Докутовым в 1392 г. дает сведения и о Новгород-Северском замке. После поражения под Докутовым: "Корибут... утек до Новгородка Северского, головного замку своего з малою дружиною, замкнулся в нем з жоною и детми, опатривши замок и вежи рицерством и стрелбою по радне. А Витолт... тягнул зараз за ним до Новгородка Северского, а облегли зо всех сторон, уставичне на вежи и на облам штурмюючи, стены подкопуючи и огонь под них подкладаючи, так долго его добывал, аж взял, там же Корибута з жоной и детми поймал, а побравши скарбы, маетки и риштунки его, замок своими осадил и во всем его панстве по местах старосты свои поставил"¹⁴.

Как можно представить из описания и на основании аналогий с другими литовскими замками этого периода на территории Украины, укрепления Новгорода-Северского были земляно-деревянными, нерегулярными в плане, следующими конфигурации замчища. С внутренней стороны деревянных стен находились помосты-обланки, на которых находились воины во время обороны замка. По периметру стен стояли оборонительные башни, а две башни — фланкировали въезд в замок. Строительство традиционных и уже архаичных, на данном этапе развития оборонного зодчества, укреплений из дерева бы-

ло характерно для литовських феодалів, уважаних традиції колонізованого народу. На території Брацлавщини, Середнього Подніпров'я і Левобереж'я дерев'яні замки продовжують будувати і в XVI в., як це видно з описей і "люстрацій" замків уже польського правління¹⁵, тоді як на території Західної України, що знаходиться під владою Польщі з XIV-XV вв. будують кам'яні фортеці. Той же Дмитрій Корибут, після вигнання з Новгород-Северського, отримав володіння на Подоллі, будує собі в Збаражжі кам'яний замок. С іншої сторони, на Левобереж'ї і території Московії дерев'яні фортеці продовжують будувати і в XVII в.

На території замка проживав князь і, по-видимому, його дружина. Був ли відокремлений замок від міста ровом і підйомним мостом, подібно більшості описаних фортець цього періоду, важко сказати, чи не залишилися сліди цих споруджень. Забудова всередині фортечних укріплень була дерев'яною. Археологічними розкопками відкриті рештки дерев'яної наземної споруди кінця XIV-XV ст., що згоріла в пожежі¹⁶. Внаслідок цього, фортечні укріплення замка неодноразово перебудовувалися і в наступні часи, а земля для підсилення валів була взята з внутрішньої частини фортеці, культурні шари литовського часу значно пошкоджені і не дають достатньої інформації про характер матеріальної культури досліджуваного періоду. Однак, привабливі археологічні матеріали, отримані при розкопках на посаді і на території Спасо-Преображенського монастиря, і використовують

і скупи історичні дані про Новгород-Северський, можна стверджувати, що місто во II половині XIII-XV вв., поступово одужувалося від спустошення, розвивалося на основі давньоруських традицій в матеріальній культурі, а його вигідне положення на торговельному шляху з Москви в Крим дозволило йому підняти і своє соціально-економічне становище.

Література

1. Голубовський П. Історія Северської землі до половини XIV в. — Київ, 1881. — С.198.
2. Шабельдо Ф.М. Землі Юго-Західної Русі в складі Великого князівства Литовського. — Київ, 1987. — С.62.
3. Флоря Б.Н. Литва і Русь перед битвою на Куликовському полі // Куликовська битва. — Москва, 1980. — С.166; Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст. — Київ, 1992. — С.7-15.
4. Полне собрание русских летописей. — Москва, 1975. — Т.32. — С.70-71.
5. Там же. — С.71.
6. Хроника Быховца. — Москва, 1966. — С.110-111.
7. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет о раскопках Новгород-Северской экспедиции в 1980 г. // НА ИА НАНУ. — 1980/125. — С.3.
8. Едомаха И.И. Отчет об археологической разведке в г.Новгород-Северске в 1959 г. // НА ИА НАНУ. — 1960. — С.5-6.
9. Блюмквист Е.А. Крестьянские постройки, русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. — Москва, 1956. — С.212.
10. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982-83 гг. // НА ИА НАНУ. — 1982-1983/146. — С.17-18.
11. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Северського // Археологія. — Київ, 1988. — Вип.61. — С.48.
12. Никольская Т.Н. Городище Слободка XII-XIII вв. — Москва, 1987. — С.177. — Рис.84.
13. Орлов Р.С., Куза А.В., Коваленко В.П. Отчет о раскопках в Новгород-Северском в 1979 г. // НА ИА НАНУ. — 1979/37. — С.8-9, 15.
14. Полное собрание русских летописей. — Т.32. — С.72.
15. Грушевский М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI ст. — С.132.
16. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет о раскопках Новгород-Северской экспедиции в 1980 г. — С.3-5.

01.04.1999.

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

© Рейда Р.М., Сидоренко О.В.

ВІСТРЯ СТРИЛИ З ХИТЦІВ У СЕРЕДНЬОМУ ПОСУЛЛІ

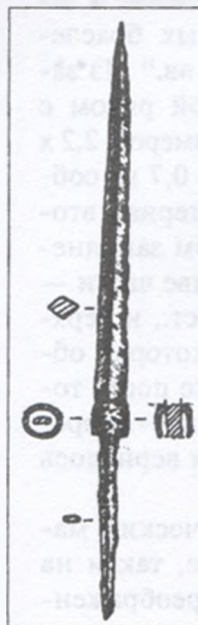
Восени 2000 р. в ур.Шимберьове, поблизу с.Хитці Лубенського р-ну Полтавської обл., на схилі відомого в літературі городища роменської культури і часу Київської Русі було знайдено залізне вістря стріли.

Його перо має стилетоподібну форму, ромбоподібну у перетині. Черешок механічно сплюснений, овальний у перетині. На місці переходу пера у черешок розташовано поглиблений упор-втулку круглої форми. Він, імовірно, слугував для кращого утримання масивного наконечника на дереві, одночасно запобігаючи розщепленню дерева під час попадання у ціль.

Загальна довжина наконечника становить 18,5 см, довжина пера — 11,8 см, довжина втулки — 1,0 см, діаметр — 1,2 см, довжина черешка — 5,7 см (рис.).

Ромбоподібний перетин, вузька стилетоподібна форма та значна довжина свід-

чать на користь віднесення виробу до розряду броньованих. Прямий його аналогів нам не відомі. Найближчою, на нашу думку, аналогією наконечника, є тип 97 (броньовані), у вигляді клинжальників, ромбичного перетину, із перехватом, за класифікацією А.Ф.Медведєва. Ця близькість полягає, перш за все, у подібності за довжиною, формою і наявністю ромбичного перетину пера, в той час, як черешки названого типу мають округлу в перетині форму, а втулки подібних конструкцій — не мають взагалі.

Таким чином, публікацією пропонується до розгляду, імовірно, новий, раніше не відомий тип давньоруських наконечників стріл, який можна умовно назвати черешково-втульчастим чи комбінованим.

Література

1. Ляпушин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII - первая половина IX вв.) // МИА. — Ленинград, 1968. — № 152. — С.78; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.90-93; Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв.: САИ. — Москва, 1996. — С.189.
2. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // САИ. — Москва, 1966. — Вып. Е 1-36. — С.85.
3. Там же. — С.85.

01.01.2003.

Рис. Хитці, ур.Шимберьове. Вістря стріли. Залко. Фонди ЦОДПА.

ОСОБЕННОСТИ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ XVII - XVIII ВВ. В НИЖНЕМ ПРИСАМАРЬЕ

Денежное обращение Украины на протяжении XVII в. базировалось в основном на западноевропейской монете. В розничной торговле господствовала польская мелочь, что и не удивительно, учитывая вхождение этих земель в сферу влияния Польши¹. Приток российской монеты в пограничное Присамарье начал увеличиваться лишь к началу XVIII в. — сначала в виде проволочных серебряных копеек, а затем, вслед за денежной реформой Петра I, — меди и крупных серебряных номиналов. Однако огромная масса привычной для населения западноевропейской монеты продолжала участвовать в торговых операциях и после окончательного вхождения этих территорий в состав Российского государства².

Наиболее полно денежное обращение этого периода рассмотрели такие исследователи как Н.Ф.Котляр, В.Н.Рябцевич и И.Г.Спаский³. Но даже в подробном своде находок кладов и монет на Украине периода феодализма Н.Ф.Котляра — Нижнее Присамарье осталось белым пятном⁴. В первую очередь, это было связано с отсутствием проведения здесь археологических исследований на памятниках XVII - XVIII вв. Именно одним из таких объектов и является Новобогородицкая (Богородицкая) крепость. На её территории в 2001-2002 гг. автору удалось собрать и обработать более трехсот монет XIV-XVIII вв.⁵ Вводимые в научный оборот материалы позволяют не только стереть ещё одно белое пятно с нумизматической карты Украины, но и подметить интересные особенности монетного обращения этого пограничного пункта. Выгодное положение крепости при перевозе через р. Самара отразилось на движении значительных денежных масс, а присутствие постоянного гарнизона, находившегося на государственном денежном довольствии, увеличивало удельный вес российских монет.

Не рассматривая три экземпляра золотоордынских медных пулов XIV в., перейдём непосредственно к монетам интересующего нас периода.

Среди монет XVII в. наиболее ранними и многочисленными являются польские биллоновые полторагрошевики короля Сигизмунда III. Чеканен-

ные с 1614 г., по образцу немецких драйпелькереров, они получили в народе название полтораки или че-хи⁶. Эти монеты на протяжении столетия оставались наиболее распространённым номиналом в розничной торговле Польши и Украины. Известны случаи находок кладов полтораков совместно с Петровским серебром⁷. Всего найдено 24 монеты этого номинала, датированных 1622-1624 гг. Потёртость большинства из них свидетельствует о длительном обращении, а обнаружение девяти медных экземпляров указывает на значительный процент подделок. При внимательном изучении фальшивых монет заметен высокий технический уровень их исполнения. Штемпели изготавливались с применением пуансонов, как и на государственных монетных дворах. Квалификация мастеров достаточно высокая. При беглом осмотре бросается в глаза только разница в металле и, если эти монеты вновь посеребрить, то в общей массе полтораков они были бы незаметны. Внимательно сличив изображения и надписи на одном из поддельных экземпляров с подлинными монетами, удалось выявить детали, которые ни в коей мере не могли появиться на государственном монетном дворе из-за небрежности мастера (рис. 1:1). Это, в первую очередь, касается помещения в центр гербового щита косоугольного Андреевского креста, вместо перевязанного снопа (так называемый, "Снопок Вазов"). К тому же, вместо тройки в титуле Сигизмунда и на месте номинала (3 полугроша) выбита цифра 5, в слове REX — король, отсутствует литера R, а в аббревиатуре словосочетания DG (Божьей милостью) литеры поменялись местами. На реверсе монеты искажено слово REG (королевство), а также неправильно трактован знак подскарбия Николая Даниловича "сас". Кроме того, литера N и цифра 4 переданы зеркально. Все эти отклонения не могли возникнуть случайно. Возможно, у мастера-чеканщика было желание поиздеваться, таким образом, над королевской властью. Такое неуважение, на наш взгляд, могло носить заказной характер и указывает на вероятное казачье происхождение фальшивок. Имеются, например, письменные свидетельства чеканки своей монеты Богданом Хмельницким в Чигирине⁸. Однако, более логичным и выгодным для Богдана Хмельницкого, испытывавшего большую нужду в средствах для ведения войны, было чеканить привычную для населения монету, чем вводить свою, которую, к тому же, вряд ли приняла бы широкая торговля. С другой стороны, существует масса примеров подделки на государственном уровне монет другой страны, имевшей целью взимание определённой выгоды за счёт её порчи и подрыва экономики противника⁹.

Возвращаясь к другим польским номиналам, необходимо отметить почти полное отсутствие более крупной монеты. Так, даже тройной грош-трояк с

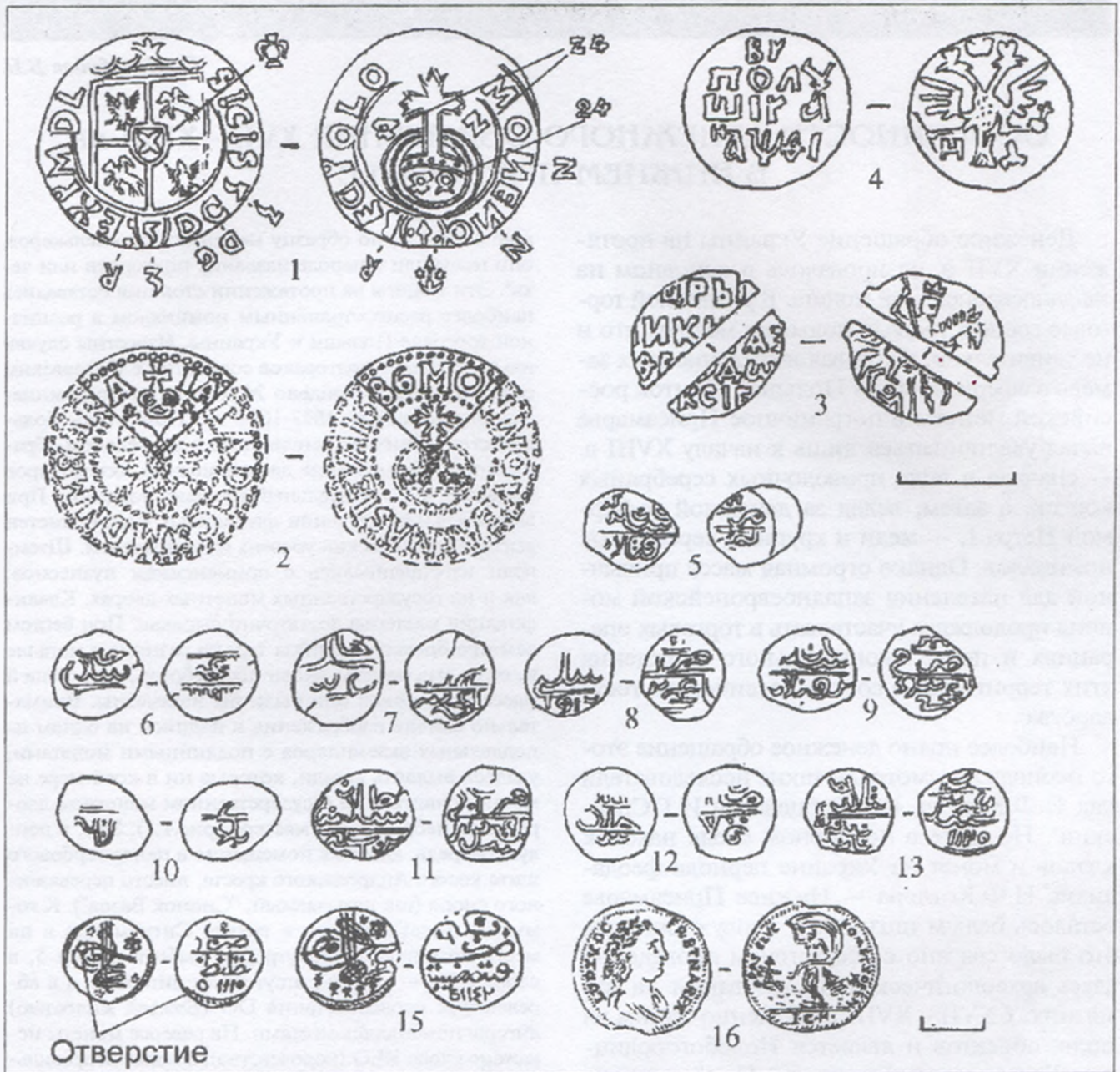

Рис. 1. Монеты и счетный жетон с территории Богородицкой крепости и ее посада.

датами 1622-1624 гг. встречен всего четыре раза. Не найдены и самые мелкие монеты достоинством в тернарий и солид. Солиды первой половины XVII в. представлены в наших материалах лишь монетами шведской чеканки Густава Адольфа — 1631 г. и Христины — 1640 г. Из шести драйпелькеров Густава Адольфа — две монеты с датой 1633 г. Многие исследователи рассматривают эти монеты как фальшивые, поскольку король погиб в 1632 г. Однако их соответствие пробе, весу и стилю оформления государственных монет не дают нам оснований видеть в этих драйпелькерах "сучавские подделки". Мы разделяем мнение С.И.Климовского, который считает эти монеты продукцией монетного двора г.Эльбинг (Эльблонг)¹⁰. Они вполне могли чеканиться с согласия шведского правительства для выплат жалованья в войсках, где имя Густава Адольфа было весьма популярным. Ещё меньше найдено драйпелькеров Пруссии и Бранденбурга. В коллекции их всего три экземпляра. Особняком стоит единственная монета Бранденбурга в унии с Пруссией, номиналом в 6 пфеннигов, с датой 1694 г.¹¹

Довольно часто встречаются польские медные боратинки 1659-1666 гг. короля Яна Казимира. Из 18-ти экземпляров — 14 монет несут изображение литовского герба (Погонь), и лишь на четырёх — видим Польского орла. Все, без исключения, монеты сильно изношены, часть из них — со следами двойного удара штемпеля, как минимум три боратинки — явно фальшивые. Все это не вызывает удивления. При принудительном курсе этой кредитной монеты её чеканка приносила значительную прибыль, а подделка была поставлена на поток даже на государственном уровне, что неоднократно письменно подтверждалось современниками¹².

Русские монеты XVII в. представлены 4 экземплярами копеек Михаила Фёдоровича 1613-1645 гг.¹³ Найдено также по одному экземпляру серебряных копеек Алексея Михайловича и Фёдора Алексеевича¹⁴.

Очень интересна находка севских чехов. Причём, кроме целой монеты, обнаружен аккуратно отрезанный ножницами фрагмент (ровно четверть), предназначенный для размена (рис.1:2). Чеканившиеся в г.Севске по приказу русского правительства в 1686-

1687 гт., монеты предназначались для обращения на Украине и были копией польского полторака. Для большего сходства имени и титулы царей Ивана и Петра были переданы латинскими литерами. Расчёт состоял в желании покрыть, таким образом, расходы на ведение войны, расплачиваясь с населением деньгами привычного вида. Более низкопробные севские чехи с большой неохотой принимались населением, несмотря на строгие царские указы, приравнивавшие их к "старым" чехам¹⁵. Потерпев неудачу, монеты пришлось изъять из обращения и переплавить. Находки первых севских чехов в Присамарье расширяют наши представления об обращении этих монет на украинском рынке.

Рубеж XVII-XVIII вв. представлен серебряными проволочными копейками Петра Алексеевича, начиная с монет его совместного правления с братом Иваном¹⁶. Из 20 экземпляров копеек многие значительно потёрты, одна является брактеатом. О мелочной торговле свидетельствуют монеты, разрезанные вдоль для получения номинала в одну деньгу. Стоит упомянуть о находке в крепости половинки копейки с именем Фёдора Алексеевича (1676-1682), вторая половинка которой была обнаружена в 250-ти метрах от неё, в районе перевоза через р. Самара (рис. 1:3). Судя по концентрации на небольшом участке монет мелких номиналов и битого гутного стекла XVII - XVIII вв., на этом месте был, очевидно, кабак или шинок.

Медных монет Петра I найдено немного. Из трёх полушек 1718-1722 гт. одна, скорее всего, фальшивая (рис. 1:4). Подделка таких монет являлась крайне выгодной из-за чеканки по сильно завышенной 40-рублёвой стопе, простого оформления и мелкого размера¹⁷. Медные копейки представлены двумя экземплярами, а крупного серебра — нет совершенно. Даже местными жителями, активно выбирающими монеты из культурного слоя при обработке огородов, из крупных серебряных монет найдены лишь более поздние рубль 1731 г. и полтинники 1732 и 1760 гт.

Самые массовые монеты сер. XVIII в. — полушка и денга 1730-1754 гт. — зафиксированы в количестве около 100 экз. Меди Елизаветы Петровны и Екатерины II относительно немного, но это связано с угасанием жизни в крепости из-за утраты её военного значения и прекращением существования перевоза¹⁸.

Самой интересной особенностью региона служит присутствие на его территории, а, следовательно, и в денежном обращении, монет Крымского ханства. Все монеты, а их более 60-ти штук — биллоновые акче первой половины-середины XVIII в. (рис. 1:5-13). Несмотря на то, что низкое качество чеканки не всегда позволяет точно определить, при каком именно хане отчеканена та или иная монета, — внешний вид и фактура позволяют ограничивать время их выпуска 1713-1758 гт. Наиболее ранние монеты несут имя Каплан Гирея I (второе правление), младшие — Халим Гирея. Больше половины определяемых монет с именем хана Арслан Гирея II — 1748-1756 гт.¹⁹ Подобная концентрация монет крымского чекана практически больше нигде в Поднепровье не отмечена, за исключением, пожалуй, устья Самары в районе Игреньского полуострова.

На наш взгляд, такая масса монет непосредственно связана с гарнизонами Новобородицкой и Усть-Самарской крепостей. Участие в Крымских походах 1730-х гт., с последующим возвращением войск к местам их постоянной дислокации, несомненно, приводило к притоку трофейной монеты. А поскольку крымские монеты из низкопробного, но все же серебра, то у привычного к европейскому биллону населения они вполне могли участвовать в розничной торговле. О походах в Крым подробно писал В.Д. Смирнов, освещая их, в отличие, от С.М. Соловьёва, и со стороны крымских историков. Так, по словам одного из них, в конце 1735 г. русские под начальством Миниха предприняли нашествие на Крым, где провели небывалый погром и опустошения в самых центральных местностях ханства²⁰. Через 90 дней русские войска ушли за Перекоп, однако в ту же зиму под предводительством Фэтх-Герая татары перешли за Днепр и в течение 50-ти дней производили ужасное опустошение на Украине. По словам крымского историка Субхи, русские пленники считались сотнями тысяч. В следующем 1737 г. под начальством Леси русские войска вновь подошли к Перекопу. Саид-Мухаммед-Риза писал: "проклятые москвы опять подобно злым духам вошли в чистое тело Крыма и вдругорядь дерзнули предать разрушению и опустошению город Кара-Су". Поход 1738 г. был неудачен, — взяв Перекоп, Леси не пошёл дальше, потеряв в сражении под Ялькчву-Агаче 13 августа 1200 человек²¹.

Монеты более позднего времени чеканки проникали на территорию Нижнего Присамарья, очевидно, другими путями, так как основные военные действия велись в Молдавии и на Кубани. Крымский хан Селим Гирей II (1743-1748 гт.), стараясь поддерживать мирные отношения с Россией, сумел возвратить большое число русских пленников, за что был пожалован подарком в 5000 золотых. Ещё 1000 червонцев были пожалованы Селим-Гирею в ноябре 1746 г.²²

Рассматривался даже проект прекращения столкновений между татарами и запорожскими казаками путём назначения специальных офицеров от киевского генерал-губернатора, один из которых должен был безвыездно находиться при крымском хане, другой — жить в Сечи для защиты татар от запорожских казаков. Однако всё это так и не было выполнено, как и желание русского правительства иметь своего консула в Крыму.

Ослабление Оттоманской Порты всё же уменьшило военное противостояние между татарами и казаками. Документы середины XVIII в. пестрят бесконечными взаимными жалобами на угоны скота, претензиями запорожцев на порубку татарами лесов и приближение их поселений к русским границам²³.

Относительно мирный период в отношениях с Крымом в середине XVIII в. послужил налаживанию торговых отношений в этих приграничных землях, о чём и свидетельствует столь большой процент монет бахчисарайского чекана. Вышеизложенное подтверждают слова турецкого публициста Ресли-Ахмед-Эфенди, который вместе с Васифом видел главную причину столкновения Порты с Россией в польских смутах и поведении крымских татар²⁴.

Косвенным подтверждением участия крымских акче в торговом обороте служит отсутствие в Нижнем Присамарье более высокопробных турецких монет. Две найденные турецкие монеты акче и пара пробиты по краю и использовались в качестве украшений (рис. 1: 14, 15). Кроме монет, в крепости были найдены три западноевропейских счётных жетона XVIII в. Два из них одинаковые — с портретом Людовика XV на лицевой стороне (рис. 1: 16). Находки жетонов свидетельствуют об использовании при счёте абака, а, возможно, указывают на продолжение торговых связей с Западной Европой.

Литература

1. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV - XVIII ст. — Київ: Наук. думка, 1981. — С.12.
2. Там само. — С.133.
3. Спасский И.Г. Русская монетная система. — Ленинград: Аврора, 1970; Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Київ: Наукова думка, 1971; Котляр Н.Ф. Кладонскательство и нумизматика. — Киев: Наук. думка, 1974; Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV - XVIII ст. — Київ: Наук. думка, 1981; Ряблевич В.Н. Нумизматика Белоруси. — Минск: Польша, 1995.
4. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Карты №№ 7 и 8.
5. Шалобудов В.Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2002. — С.123-134.
6. Археологія доби українського козацтва XVI — XVIII ст. / Під ред. Телегіна Д.Я. — Київ, 1997. — С.177.
7. Супруненко О.Б. Диканський скарб 1953 року // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.152-158; Фро-

лова Н.В. Клад монет XVIII в. из Доброгтово // Монеты, медали, жетоны. — Москва: Археограф. центр, 1996. — С.222-224.

8. Котляр Н.Ф. Кладонскательство и нумизматика. — С.116-120.

9. Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. — Москва: Междунар. отношения, 1990. — С.80, 81; Потин В.М. Монеты. Клады. Коллекции. — СПб.: Искусство, 1993. — С.208-209.

10. Климовский С.И. Клад монет XVIII в. из с.Большие Проходы (Украина, Харьковская обл.) // Шестая всероссийская нумизматическая конференция / ТДС. — СПб.: Изд-во ГЭ, 1998. — С.109-111.

11. Шалобудов В.Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости. — С.128-129.

12. Новосельцев В.Н. Боратинки: история чеканки и каталог // Нумизматический сб.-2. — Москва, 1992. — С.70.

13. Мельникова А.С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. — Москва: Финансы и статистика, 1989. — С.275. — Табл.24. — № 3-2; 285. — Табл.34. — № 6-4.

14. Спасский И.Г. Русская монетная система. — С.127. — № 3; 136. — № 2.

15. Зайцев В.В. Некоторые вопросы чеканки и обращения севских чехов // Нумизматика в историческом музее: Нумизматический сборник. — Вып.4. — Т.ХIV. — Москва: ИПК "Желдориздат", 2001. — С.232, 241, 242.

16. Клещинов В.Н., Гришин И.В. Определитель лицевых строк проволочных копеек царя Петра Алексеевича. — Москва: Ириус, 1992. — С.35; Клещинов В.Н., Гришин И.В. Реконструкция и классификация штемпелей проволочных копеек совместного правления царей Ивана и Петра Алексеевичей (1682-1696 гг.) // Международный нумизматический альманах "Монета". — Вологда: Ардбируса, 1995. — С.25-27.

17. Храменков А.В. Фальшивые полушки 1718-1722 гг. // Девятая всероссийская нумизматическая конференция / ТДС. — СПб.: Изд-во ГЭ, 2001. — С.150, 151.

18. Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. — Днепрпетровск: Пороги, 2000. — С.112.

19. Ретовский О.Ф. К нумизматике Гиреев // Тр. Московского нумизматического общ-ва. — Москва, 1905. — Вып.1, 2. — Т.III. — С.186-340. — Табл. XIII-XV.

20. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в.: До присоединения его к России // ЗООИД. — Одесса, 1889. — Т.ХV. — С.206, 207.

21. Там же. — С.212, 213, 217.

22. Там же. — С.222, 223.

23. Там же. — С.229, 251.

24. Там же. — С.253, 254.

Шалобудов В.М.

ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ XVII-XVIII ст. У НИЖНЬОМУ ПРИСАМАР'І

Резюме

На підставі збірки у складі понад 300 монет, що походить з території Богородицької фортеці та її посаду, розглядається грошовий обіг регіону Нижнього Присамар'я та його особливості в XVII-XVIII ст. Обґрунтовується використання місцевим населенням монет Кримського ханства XVIII ст.

15.12.2002.

СВІДЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ПРИСАМАР'Я

Влітку 2001 р. експедицією Дніпропетровського Національного університету було розпочате археологічне вивчення Богородицької фортеці, побудованої 1688 р. на правому березі р.Самара, за 12 км вище від її впадіння у Дніпро (сучасне селище Шевченкове). За географічним положенням на тогочасному степовому кордоні із Кримом, при відомому ще з давнини найбільшому перевозі через Самару, який забезпечував пересування Лівобережжям на південь — у Надзав'язь та Причорномор'я, в безпосередній близькості від останньої перед порогами переправи через Дніпро, Богородицькій фортеці належало важливе місце у військово-політичних подіях XVII - першої половини XVIII ст.¹

Однак під час розкопок внутрішньої площі фортеці та поза її межами — у т. зв. "нижньому місті" — була встановлена наявність культурного шару XVI-XVII ст., тобто передуючого будівництву саме Богородицької фортеці. За складом знахідок відкрите поселення мало міський характер, що дозволяє ідентифікувати його із "старовинним городком козацьким Самарь", навкруги місцезнаходження якого до сьогодні точиться дискусія.

Знахідка адміністративної печатки із зображенням двобаштової дерев'яної фортеці із внутрішньою забудовою у вигляді куренів має істотні відмінності від відомих планів Богородицької фортеці. Присутнє на печатці зображення орла іконографічно близьке до зображень на монетах польського короля Казимира та штампах на т. зв. польському свинці XIV ст.²

Залишаючи поза розглядом історичні джерела відносно часу виникнення та існування Самарі, сконцентровані у книзі дніпропетровських дослідників³, зупинимось лише на розгляді свідчень значення Самарі та Богородицької фортеці у торгівельних операціях XVI-XVII ст. До останніх належить знахідка в 2002 р. семи торгівельних свинцевих пломб, які функціонально пов'язуються із державною системою контролю за якістю товару, а в першу чергу — тканин, і містять відомості про виробника, інколи — й про час виготовлення.

Усі пломби належать до одного типу, головною ознакою якого є наявність гнучкої

перемички — бандеролі, що сполучає дві округлі платівки з отвором по центру лицевій та відповідним йому виступом на зворотній, за допомогою яких здійснювалося кріплення при стисканні пломби. Саме цей тип товарних пломб широко відомий у Західній Європі і, за типологією А.Г.Векслера та В.В.Зайцева, датується XVI-XVII ст. Аналогічні пломби знайдено у Новгороді⁴, фортеці Орешек⁵, Смоленську⁶. Англійська товарна пломба, виявлена 1986 р. у Києві⁷, теж мала бандероль, рештки якої помітні на обох платівках. Нижче наводимо опис торговельних пломб з Самарі, для яких можна припускати польське чи загалом західноєвропейське походження.

1 — цілком повний екземпляр. Діаметри платівок — 21 мм, довжина бандеролі — 40 мм. На лицевій платівці в центрі вміщено літеру S, зверху якої відтиснуто римську одиницю — I; нижче літери — A та K, в яких вбачаємо ініціали та титул Сигізмунда I Августа. На зворотньому боці зображення відсутні. Найбільшу цінність має дата — 1524 р., — яку викарбувано на бандеролі за допомогою пуансонів. У палеографії збережено особливості написання цифри 2 у вигляді літери Z, що властиво західноєвропейським монетам та печаткам початку XVI ст. (рис.1:1).

2 — цілком повний екземпляр. Діаметри платівок — 26-28 мм, довжина бандеролі — 15 мм. На лицевому боці вміщено герб м.Гданськ: зображення в овалному щиті двох рівнокінцевих хрестів з короною зверху. Щит з двох боків підтримують стоячі у геральдичній позі леви.

Нижче герба вміщено дату, від якої залишилися дві останні цифри: 05. На оборотній стороні великими літерами у два рядки напис: **BESTE SORTE**.

На пломбі присутні ще два додаткові штампи. У верхній лицевій частині платівки розміщено зображення "процвітшого серця" в шнуровому обідку, діаметром 10 мм. На зворотній частині штамп частково заходить на бандероль. На ньому зображено чотири латинські літери: **LT(?)GS**, розмішені хрестоподібно навколо літери I або римської одиниці. По краю штампа проходить лінійний обідок діаметром 13 мм (рис.1:2).

Виходячи з форми щита на гербі Гданська, вважаємо можливим датувати пломбу 1605 р. Підстави: до правління Сигізмунда III (1587-1632) щит мав іншу, більш складну форму; за Сигізмунда було введено овальний щит, який зберігся до кінця правління Яна Казимира (1649-1668), після чого щит знову змінює форму⁸.

3 — дефектний екземпляр (втрачено бандероль), діаметри платівок — 22 мм. На лицевій частині по центру викарбувано цифри — VI — і під нею — II, які знизу охоплюють лапи дворогого якоря із стрілоподібним завершенням кінців. На зворотньому

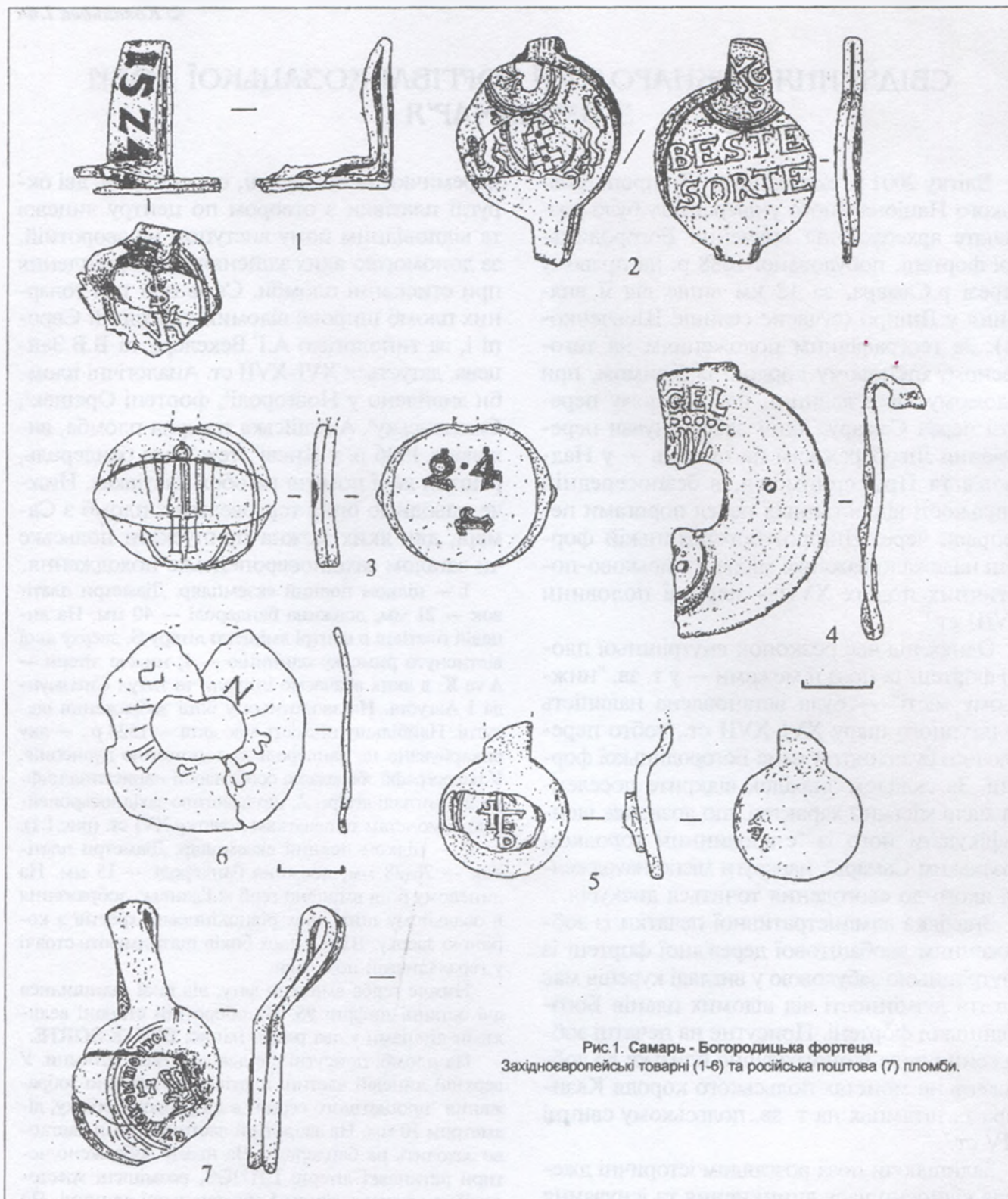

Рис.1. Самарь - Богородицька фортеця.
Західноєвропейські товарні (1-6) та російська поштова (7) пломби.

боці у центрі пробито цифру — 24, під якою знаходиться зображення лежачого на боці дворогого якоря. Тавро на зворотній платівці було відтиснуте вже після з'єднання пломби, тобто, пізніше за штамп на лицевому боці (рис.1:3).

Вважаємо, що цифра 24 позначає дату. Деякі палеографічні особливості у написанні двійки більш властиві XVII ст., але не можна виключати одночасності із першою з наведених пломб, дата якої не викликає сумнівів, тим більше, що їх знайдено поруч — за подібних умов.

4 — дефектний екземпляр: наявна лише половина на лицевій платівці діаметром 40 мм. Привертає увагу надзвичайна — до 2 мм — товщина останньої та

наявність відбитків ливарної матриці у вигляді концентричних кіл. Крім великого отвору в центрі для сполучення платівок пломби, справа від місця кріплення бандеролі пробитий ще один отвір — діаметром 1 мм.

У верхній частині викарбувано за допомогою пуансонів напис, від якого вціліли лише три латинські літери: GEL, підкреслені роздільно-крапковим пояском. Центр композиції утворює зображення долоні (правиці) із розведеними пальцями. На нижній частині лицевій платівки знаходився відтиск ще одного, меншого за розміром, штамп, який частково перекриває попередній. Від нього збереглася частина подвійного лінійного обідка з 3-ма крапками у цен-

трі, розташованими за схемою трикутника (рис.1: 4). Місто виготовлення пломби встановлюється за написом, який є скороченням від назви голландської провінції та міста Гельдерн. Саме в такому скороченні і палеографії воно зустрічається на срібних та золотих монетах Голландської республіки першої половини XVII ст.⁹

5 — дефектний екземпляр, від якого збереглася лише зворотня платівка діаметром 19 мм. На розплеканому виступі частково зберігся відтиск штампу у вигляді рельєфної складної фігури, проміжної між хрестом та якорем, із довгим, загнутим на кінці штовком, вміщеною у суцільному обідку (рис.1:5).

6 — дефектний екземпляр: віціла лише лицева платівка з овальним отвором у центрі. Навколо отвору помітні рештки відтиску штампа у вигляді хрестоподібних знаків, доповнених викарбованою різцем латинською літерою — N (рис.1:6).

7 — повний екземпляр доброї збереженості. Діаметри платівок — 20-22 мм, довжина бандеролі — 40 мм. На лицевому боці відтиснуто штамп із зображенням в центрі російської "старої" (вживаної до 1712 р.) корони, під якою вміщено два поштових різка. Довкола зображень в одинарному лінійному обідку пошкоджений напис: "... бургскои почто..." і рештки дати: "17..." (рис.1:7).

За характером зображень, розглянуті пломби № 4-6 належать до західноєвропейських. Особливо підкреслимо наявність сюжету "перчатка — долоня", який отримує розповсюдження в XV - XVII ст. Перше, за часом, зображення правиці у перчатці, долонею до глядачів, відоме за свинцевою пломбою з шару XIV ст. на Михайлівському розкопі у Новгороді¹⁰. На чотирьох пломбах з Москви¹¹ та одній з Литви¹² зображення обплямовано написом, як і в нашому випадку.

Прямі рівнокінцеві хрести, близькі до зображених на лицевій платівці пломби № 6, досить розповсюджені і часто доповнюються геометричними знаками, які трактуються дослідниками як знаки власності. Останні мали розповсюдження в XVI - XVII ст. у Західній Європі, особливо — в Німеччині¹³.

Щодо датування невизначених пломб XVI-XVII ст. посилаємося на точку зору визнаного фахівця Лінаса Квізікявічуса¹⁴, підтриману московським археологом В.В.Зайцевим, який вважає можливим продовжити час їх існування до XVIII ст.

Відносно походження пломби за № 7 не виникає протиріч — остання належала Санкт-Петербурзькій поштовій конторі. Кінцевий термін вживання подібних пломб визначається із зображення "старої" корони, яке зникає після 1712 р. Знахідка свідчить про неабияке зацікавлення російського уряду подіями, що відбувалися на південних кордонах тогочасної України і підтверджує поштове спілкуван-

ня із гарнізоном Богородицької фортеці. До речі, про це ж свідчить знахідка на місці фортеці печатки, виготовленої на зразок печатки Великої Московської таможні цього часу.

Наведені дані свідчать про важливе місце, яке відігравала козацька Самарь — в наступному Богородицька фортеця — в торговельних зносинах із Центральною та Західною Європою і Росією, що знаходить пояснення в існуванні поруч перевозу через Самару, котрий відігравав важливу роль у здійсненні традиційної торгівлі із Слобожанщиною та більш східними територіями: Можна стверджувати, що саме цей фактор визначив виникнення першого укріпленого поселення, на зміну якому з часом була споруджена Богородицька фортеця. Концентрація знахідок пломб в Присамар'ї — є свідченням не тільки існування тут значного торговельного центру, а й важливим показником економічного стану місцевого населення. Придбати цілий шматок іноземного сукна чи іншої тканини, а саме про це свідчать знахідки пломб, мав можливість лише заможній покупець. Сподіваємося, що наступні пошуки призведуть до нових відкриттів.

Відносно шляхів, якими товари, позначені пломбами могли потрапляти у Присамар'я, можливі кілька припущень. Перший шлях ішов від Гданська по Віслі до Кракова, далі через Волинь до Києва, а потім уже — вниз по Дніпру чи суходолом. Другий, т. зв. дунайський, починався у Південній Німеччині біля Регенсбурга, потім поділявся на угорський, котрий ішов через Галич та південні князівства до Києва, та шлях через Південну Польщу на Володимир Волинський, і звідти — до Києва¹⁵. Виходячи із політичної ситуації, дунайський шлях для XVI - XVII ст. був мало ймовірним; на користь переважного пересування товарів першим із згаданих шляхів свідчить традиційне розміщення великих торговельних пунктів на польсько-російському кордоні, прикладом чому є Дорогочин, Надбузький, де було знайдено численні пломби XII-XIV ст.¹⁶ і який не втратив свого значення і пізніше.

С.І.Климовський, розглядаючи англійську товарну пломбу XVI ст. з Києва, доходить висновку про шляхи, якими вона могла потрапити до міста. Таких, на його думку, було два — до Нідерландів або північних німецьких міст, а далі суходолом — через Німеччину на Вроцлавський ярмарок, звідти до Кракова і через Волинь — до Києва. Другий — морем до Гданська, далі по Віслі до Кракова

і на Київ. Останній шлях, згідно із С.І.Климовським, був простішим і тому — основним¹⁷.

Література

1. Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С.143-147; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — Київ, 1972. — С. 162; Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців України або Малоросії. — Київ: Наук. думка, 1994. — С.261; Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С.103, 295, 309, 649-650; Історія Русів. — Київ: Рад. письменник, 1991 — С.250; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Київ: Наук. думка, 1990. — Т.1. — С.66; Т.3. — С.41-43, 48-50, 62-63, 119, 214, 218 та ін.; Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XVI-XVIII ст. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997. — С.148-149.
2. Болсуновський К.В. Дорогощинские пломбы. — Киев, 1894. — Ч.1. — С.326. — Рис.3; Янин В.Л. Находка польского свинца в Новгороде // СА. — 1968. — № 2.
3. Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. — Днепрпетровск: Пороги, 2000.
4. Янин В.А., Колчин Б.А., Миронова В.Г. и др. Новгородская экспедиция // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978. — С.45; Рыбина Е.А. Товарные пломбы из Турнэ в Новгороде // СА. — Москва, 1981. — № 1. — С.398-400.
5. Кильдюшевский В.И. Средневековые печати и торговые пломбы из раскопок крепости Орешек // КСИА. — Москва, 1986. — Вып.183. — С.112-113.
6. Сиденко Д.А. Западноевропейская товарная плomba из Смоленска // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция / ТДС. — СПб.: Изд-во ГЭ, 2001. — С.183-184.
7. Климовський С.І. Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва // Археологія. — Київ, 1997. — № 2. — С.112-116. — Рис.1.

8. Gumovski M. Monety Polskie. — Warszawa, 1924. — Tabl.IX:105; XI:118; XII:131,134; XIX:175,180.

9. Рябцевич В.Н. Нумизматика Беларуси. — Минск: Полымя, 1995. — С.364, 458. — Табл.75; 652. — № 21.

10. Колчин Б.А., Хорошев С.А. Михайловский раскоп // Археологическое изучение Новгорода. — Москва: Наука, 1978. — С.158.

11. Векслер А.Г., Зайцев В.В. О находках западноевропейских пломб при раскопках на Гостинном дворе в Москве // ТД VII Всероссийской нумизматической конференции в Ярославле. — СПб.: Изд-во ГЭ, 1999. — С.242.

12. Kvizikevicius L. Svininiu antspaudu radiniai Vilniye XVI - XVIII a importiniu audeclu precybos atspi ndvs // Lietuvos archeologija. — Vilnius, 1999. — Т.18. — S.243.

13. Рыбина Е.А. Археологические очерки истории Новгородской торговли X - XIV вв. — Москва: Наука, 1978. — С.142. — Рис.29, 30.

14. Kvizikevicius L. Svininiu antspaudu radiniai Vilniye XVI - XVIII a importiniu audeclu precybos atspi ndvs. — S.243.

15. Древняя Русь: Город, замок, село. — Москва: Наука, 1985. — С.369.

16. Болсуновський К.В. Дорогощинские пломбы. — Киев, 1894. — Ч.1.

17. Климовський С.І. Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва — С.115.

Ковальова І.Ф.

СВИДЕТЕЛЬСТВА МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ КОЗАЦКОЙ ЭПОХИ ИЗ ПРИСАМАРЬЯ Резюме

Рассматривается собрание западноевропейских свинцовых пломб XVI - XVIII веков, происходящих с территории Богородицкой крепости, и проводится идентификация центров производства товаров, поступающих в регион Присамарья.

08.12.2002.

© Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н.

НАХОДКИ БОСПОРСКИХ МОНЕТ НА ПАМЯТНИКАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Находки античных монет на территории Харьковской обл., как и на всем Левобережье, представлены главным образом римскими монетами. Монет городов Северного Причерноморья и других античных центров среди них единицы. Поэтому любая античная монета Северного Причерноморья, обнаруженная на археологических памятниках Левобережья, представляет особый интерес.

На территории Харьковской обл. находки монет Боспорского царства, официально зарегистрированные в литературе, представлены двумя случаями. В с.Верхний Бишкин Первомайского р-на был найден сестерций Реметалка (131-153 гг. н.э.)¹, а в с.Знаменка современного Нововодолажского р-на в 1887 г. была обнаружена бронзовая монета Митридата III (39-45 гг. н.э.)². Все эти находки бы-

ли сделаны в XIX в. и не получили привязок к конкретным археологическим памятникам. Не был определен также конкретный тип монет, их вес и сохранность, что снижает информативность этих находок.

В последние годы на Харьковщине были сделаны находки еще нескольких боспорских монет. Особое значение находкам этих монет придает то, что они обнаружены на конкретных археологических памятниках среди подъемных материалов.

На поселении черняховской культуры у с.Пасеки Змиевского р-на, вместе с фрагментами черняховской гончарной посуды, фибулами, пряжками, бусами и другими предметами, четко определяющими культурную принадлежность селища, были найдены две бронзовые античные монеты.

Первая из них, диаметром 28 мм и весом 12,35 г, сильно затерта (рис.1:1). На лицевой стороне помещено изображение бюста царя вправо, с характерными длинными волосами, ниспадающими на плечи, круговая надпись утрачена, видны остатки букв под бюстом. На обратной стороне изображена богиня Ника влево, с венком в вытянутой правой руке и пальмовой ветвью — в левой, по бокам — остатки букв. По типу монета четко определяется как боспорская, номиналом в сестерций. Данный тип монет с подобным изображением чеканили несколько боспорских царей: Савромат I (93-123 гг. н.э.), Котис II (123-132 гг. н.э.), Реметалк (131-153 гг. н.э.)¹. Наиболее обильная чеканка сестерциев данного типа была осуществлена при Савромате I — одиннадцать серий², и только на монетах этого царя надпись легенды заходит под обрез бюста³. Таким образом, данную монету можно надежно отнести к выпускам Боспорского царя Савромата I (93-123 гг. н.э.). Сегодня монета хранится в частной коллекции.

Еще одна медная боспорская монета была найдена на поселении черняховской культуры, расположенном у восточной окраины с.Рябухино Нововодолажского р-на. Сохранность монеты хорошая, диаметр — 18 мм, вес — авторам неизвестен (рис.1:2). На лицевой стороне изображен бюст царя вправо, слева в поле точка. Круговая надпись ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΟΘ ΦΡΣΟΥ в ободке из точек. На оборотной стороне — голова императора вправо, справа — тамга Φ , под головой — обозначение года выпуска — ГПФ (582 г. боспорской эры — 285/286 г. н.э.), ободок из точек. Тип данной монеты давно и хорошо известен нумизматам. Это боспорский статер царя Фофорса, правившего в 285/286 — 309/310 гг. н.э.⁴ Монета хранится в Змиевском историческом музее (авторы благодарят В.В.Дидыка за информацию об этой монете).

На поселении черняховской культуры у с.Огульцы Валковского р-на была найдена сильно затертая боспорская медная монета с отверстием, диаметр — 23 мм, вес — 8,52 г (рис.1:3). На лицевой стороне виден бюст царя вправо, круговая надпись не сохранилась. Перед лицом, захватывая его нижнюю часть и часть шеи, находится маленькая круглая надчеканка — также бюст царя. На оборотной — богиня в башенном венце на голове, восседающая на троне влево. В правой вытянутой руке — яблоко или чаша. Данный тип монет, номиналом в денарий, чеканился во время царствования боспорских царей Котиса III (227-233 гг. н.э.) и Савромата III (229-231 гг. н.э.).

Н.А.Фролова, рассматривая чеканку монет этого периода, подчеркивает, что медные выпуски этих царей настолько похожи стилистически и композиционно, что если бы имя царя отсутствовало, то различить их было бы трудно, и чеканились они, скорее всего, на одном монетном дворе⁵. Поскольку на монете из Огульцов легенда на лицевой стороне не сохранилась, то ее можно определить как боспорский денарий, чеканенный в 229-231 гг. н.э. от имени или Котиса III, или Савромата III. Надчеканку на лицевой стороне монеты в виде бюста царя К.В.Голенко относит ко второй группе боспорских надчеканок "чрезвычайно небрежно выполненных" и датирует ее первой половиной правления Рискупорида V (242-276 гг. н.э.). Эта надчеканка встречается на меди боспорских царей от Рискупорида III (211-

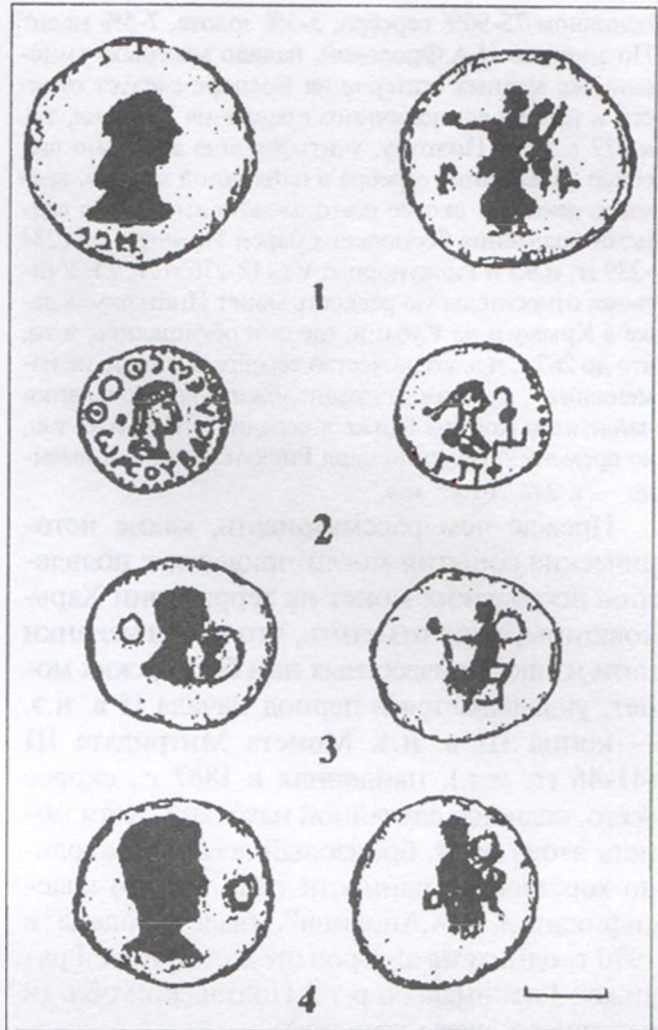

Рис.1. Монеты, найденные на памятниках черняховской культуры Харьковской обл.

1, 4 — Пасеки; 2 — Рябухино; 3 — Огульцы.

226 гг. н.э.) до Ининфимея (234-239 гг. н.э.)⁶. Монета находится в частной коллекции.

На песчаной дюне правого берега р.Харьков у с.Циркуны Харьковского р-на была найдена античная монета очень плохой сохранности. Кроме монеты на дюне, собран богатый археологический материал широкого временного диапазона — от бронзового века (керамика) и скифского времени (наконечники стрел, пряслица, керамика) до начала XIX в. (дукач). К материалам, синхронным или близким к найденной монете, можно отнести находку фибулы 2-й пол. II века н.э.⁷ Монета, диаметром 18 мм и весом 6,22 г, отчеканена из билона, с высоким содержанием серебра. Обе стороны монеты до половины покрыты темным слоем патины и сильно затерты. Часть же, не покрытая патиной, сильно оплавлена в огне, отчего медь и олово выгорели, поэтому она получила белый серебристый цвет, свидетельствующий о высоком содержании серебра. Изображение на одной стороне полностью отсутствует, на другой — с трудом просматривается изображение бюста вправо, что характерно для боспорских статеров. Надпись не сохранилась. Однако, по размеру, весу, толщине, форме монетного кружка и составу металла, монета может быть определена как боспорский статер. Относительное время чеканки этой монеты также можно определить по составу металла. Монеты боспорских царей Котиса III (227-233 гг. н.э.) и Савромата III (227-231 гг. н.э.) содержат в

основном 75-90% серебра, 3-5% золота, 7-5% меди¹⁰ По мнению Н.А.Фроловой, начало массовой эмиссии уже медных статеров на Боспоре следует отнести к началу единоличного правления Тейрана, т.е. к 277 г. н.э.¹¹ Поэтому, учитывая еще довольно высокое содержание серебра в найденной монете, время ее чеканки, скорее всего, можно отнести ко времени правления боспорских царей Ининфимея (234-239 гг. н.э.) и Рискупорида V (242-276 гг. н.э.). Учитывая относительную редкость монет Ининфимея даже в Крыму и на Кубани, где они обращались, и то, что до 267 г. н.э. количество серебра в монете не изменялось¹², мы можем предположить время чеканки найденной монеты ближе к середине III в. н.э., т.е., ко времени правления царя Рискупорида V, а именно — к 242-267 гг. н.э.

Прежде чем рассматривать, какие исторические события могли привести к появлению боспорских монет на территории Харьковщины, надо отметить, что время чеканки пяти из шести известных нам боспорских монет, укладывается в период начала II в. н.э. — конца III в. н.э. Монета Митридата III (41-46 гг. н.э.), найденная в 1887 г., скорее всего, является случайной находкой. Хотя монета этого царя, бронзовый ассарий довольно хорошей сохранности типа 330, по классификации В.А.Анохина¹³, была найдена в 1970 г. одним из авторов этой статьи в с.Градижск Глобинского р-на Полтавской обл. (в настоящее время утеряна).

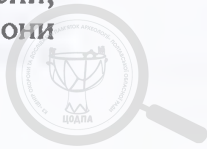
Тип монеты Реметалка из Верхнего Бишкина нам не известен. Монеты, кроме статера Фофорса, имеют следы длительного употребления в обращении (сильно потерты), т.е. попали в землю через продолжительное время после своей чеканки. Денарий времени Котиса III — Савромата III, кроме сильной потертости, имеет еще и отверстие. Боспорская монета с отверстием и сильно потертая, отчеканенная при Рискупориде III (211/212 — 228/229 гг. н.э.), была найдена в пгт. Котельва Полтавской обл.¹⁴ Наличие отверстий на монетах и их сильная потертость может помочь, в какой-то мере, определить время появления бронзовых монет у носителей черняховской культуры и их функциональное назначение. Едва ли они были средством денежного обращения у местных племен.

Боспорские монеты со следами длительного употребления и отверстием обнаружены при раскопках Танаиса. По информации Д.Б.Шелова и А.И.Анисимова, опубликованных находки монет из Танаиса, просверленные монеты никогда не встречались в закрытых комплексах II - первой половины III вв. н.э., но попадались обычно при раскопках в верхних штыках, относящихся к по-

следнему периоду существования города — после его разрушения в середине III в. н.э. В этот период, по мнению вышеуказанных авторов, и получил распространение обычай использовать монеты в качестве нашивных украшений или амулетов, причем использовались не только современные монеты, но и потертые старые, находившиеся в обращении до гибели города. По данным раскопок к этому времени, хоть и в небольшом количестве, в обращении ещё были монеты и II в. н.э.¹⁵ Е.М.Алексеева описывает использование монет и монетоподобных бронзовых дисков в качестве пронизей и подвесок к ожерельям.¹⁶

Появление боспорских монет II-III вв. н.э. на территории Харьковской обл. на памятниках черняховской культуры, возможно, следует объяснить тем, что их занесла сюда та часть варварских племен, которая участвовала в третьей четверти III в. н.э. в грабительских походах примеотийских племен на Римскую империю. Походы в Малую Азию в 255-256, 257, 264, 266 и 275 гг. и даже поход на Балканы и юг Малой Азии в 267-268 гг. осуществлялся с территории Боспорского царства на судах, взятых у боспорян. Через Боспор возвращались они к местам своего обитания¹⁷. Так варвары, разбитые императором Флорианом в 276 г. н.э., как считает В.Ф.Гайдукевич, возвращались на север через Боспорское царство¹⁸. Вернувшиеся участники походов могли занести на север и боспорские монеты, а также обычай нашивать их на одежду или использовать в качестве украшений.

Косвенным подтверждением участия местных племен в Малоазийских походах может служить вторая античная бронзовая монета, найденная на вышеупомянутом черняховском поселении у с.Пасеки. Монета, диаметром 23-25 мм и весом 7,95 г, имеет небольшое отверстие и, как найденный там же сестерций Савромата I, сильно затерта (рис.1: 4). На её лицевой стороне имеется относительно неплохо сохранившееся изображение головы римского императора вправо, легенда не сохранилась. Портрет императора выполнен в традициях официального римского портрета на монетах с I по нач. III вв. н.э. Обратная сторона несет изображение чело-веческой фигуры, легенда также, ввиду сильной затертости, отсутствует. В середине монетного кружка имеется специфическое углубление-лунка. Подобные углубления на монетных кружках несут многие провинциальные бронзовые монеты римского времени, начиная с I по III в. н.э. Особенно часто они

встречаются на монетах Боспорского царства — от правления Котиса I (45-62 гг. н.э.) до Рискупорида III (210-226 гг. н.э.), монетах городов Западного Причерноморья и на монетах провинциальной римской чеканки городов Малой Азии. Боспорское и вообще северопричерноморское происхождение описываемой монеты, учитывая полную несхожесть типологии, полностью отпадает, и, таким образом, монета вполне могла быть отчеканена в Малой Азии или в одном из городов Западного Причерноморья.

Если это так, то вполне вероятно, что эта монета также является свидетельством участия местных племен в "скифских" походах в Причерноморье и Малую Азию в III в. н.э.

Литература

1. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — Киев: Наук. думка, 1977. — С.119.
2. Там же. — С.59.
3. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.102-112.
4. Там же. — С.106. — Табл. VIII.
5. Там же. — Табл. 17. — №421; 18. — №442.
6. Там же. — №731.
7. Фролова Н.А. Монеты Савромата III (229-231 гг. н.э.) // КСИА АН СССР. — Москва, 1973. — Вып. 133. — С.36.
8. Голенко К.В. Третий Патрейский клад (1970 г.) и некоторые замечания о боспорской чеканке III в. н.э. // НиЭ. — Москва: Наука, 1978. — Т. XII. — С.26.

9. Ділік В.В., Любичев М.В. Прикраси з вийчастими емальми у басейні Сіверського Дінця: нові знахідки // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.50.

10. Фролова Н.А. Монетное дело Боспора в правление Котиса III (227-233 гг. н.э.) // СА. — Москва, 1973. — №3. — С.53.

11. Фролова Н.А. История правления Рискупорида V (242-276 гг. н.э.) по нумизматическим данным // СА. — Москва, 1980. — № 3. — С.75.

12. Там же. — Табл. 1.

13. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.151.

14. Максименко Г.М., Супруненко О.Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // АЛТУ. — Полтава, 1999. — № 2. — С.24.

15. Шелов Д.Б., Анисимов А.И. Находки монет в Танаисе в 1973-1980 гг. // НиЭ. — Москва: Наука, 1984. — Т. XIV. — С.54.

16. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1982. — Вып. Г1-12. — С.23.

17. Будагова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — Москва: Наука, 1990. — С.101, 102.

18. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — Москва-Ленинград, 1949. — С.449.

Бейдін Г.В., Григорьянц М.М.

ЗНАХІДКИ БОСПОРСЬКИХ МОНЕТ НА ПАМ'ЯТКАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Резюме

Публикуються знахідки боспорських бронзових монет, виявлені на черняхівських селищах поблизу сіл Огульці, Пасіки, Рябухіне, Ціркуни на Харківщині. Наводиться висновок, що монети потрапили у басейн Сіверського Дінця разом із населенням черняхівської культури, що брало участь у "скифських" походах в Причерномор'я та в Малу Азію третьої чверті III ст. н.е.

05.03.2002.

ІНФОРМАЦІЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

© Гейко А.В., Шалобудов В.М.

ЗНАХІДКА РИМСЬКОГО СЕСТЕРЦІЯ У НИЖНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

За випадкових обставин на власному городі жителем с.Шевченки Полтавського р-ну Полтавської обл. А.І.Масляевим знайдено мідну монету — римський сестерцій, більш за все, провінційного карбування. Нижче подаємо його опис.

Аверс: погруддя молодого чоловіка без бороди, з пишним волоссям, у вінку. На його плечі видно зображення одягу. Збереглися окремі букви кругового напису: М, А, АНТ.

Реверс: Фігура жінки, що сидить на стільці із спинкою і тримає риг достатку у лівій руці, а чашу — у правій. Це зображення характерне для монет, карбованих у провінційних містах імперії. Надпис дуже пошкоджено. Збереглися букви — КА...ZO, в кінці — ...NE, під фігурою — TRN.

Сестерцій дуже потертий. Його діаметр — 3,0 см, товщина 0,25-0,30 см. Вага — 17,39 г. Співвідношення висей лицевої та зворотньої сторони, за годинниковим циферблатом — 1. Зберігається він у фондах ЦОДЛА (нв. № Н 17).

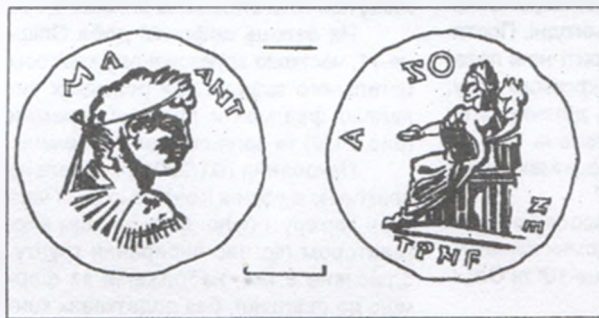

Рис. Шевченки, с. Сестерцій. м.Кремна. 198-209 рр. Мідь. Фонди ЦОДЛА. В нт авл

Монета може належати імператорам Каракаллі (198-217 рр. н.е.) або Елагабалу (218-222 рр. н.е.), так як титули у них подібні, а молодий Каракалла зображався без бороди. Один із авторів схиляється до думки, що це сестерцій Каракаллі, карбований в проміжку між 198-209 рр. н.е.

Збережений фрагмент легенди не дає можливості точно прочитати напис на реверсі. Імовірно, монета карбована в м.Кремна, області Псідія (сучасна територія Туреччини). Цьому не суперечить і титул Каракаллі, який на монетах цього міста читається так: IMP. M. AVR. ANT. P. F. AVG.

Знахідка сестерція доповнює карту поширення нумизматичних пам'яток римського часу, тим більше, монети цього періоду, в тому числі й імператора Каракаллі, найчастіше, на Полтавщині представлені денаріями.

Література

1. Глуценко В.П. Клад римських монет із с.Лукищина // НиЭ. — Москва: Наука, 1989. — Т. XV. — С.45-47; Шалобудов В.Н., Супруненко О.Б. Клад римських денарієв із с.Труханівка // ПА3. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.137-149; Бовкун І.В. Римський денарій з Решетилівського району // ПА3. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.150-151; Супруненко О.Б., Шалобудов В.Н. Римський денарій з Новосанжарщини // ПА3. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.158-160; Салегін С.В. Римський денарій з низзя р.Коломак // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — Ч.5. — С.162; та ін.

31.12.2002.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ ОПІШНОГО

Михайло Якович Рудинський — відомий український археолог, один із авторів комплексного програми обстеження території колишнього Опішненського р-ну Полтавської області, що включало її вивчення в археологічному та етнографічному відношенні. Розпочата ним робота в сер. 1920-х рр. була продовжена співробітниками Полтавського краєзнавчого музею в кінці того ж десятиліття. У колишньому Опішненському районі силами музею проведений огляд Більського, Глинського, Опішненського городищ, відкрито кілька поселень поблизу Опішного².

В останній час ці роботи знайшли продовження і в дослідженнях Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, з 2001 р. здійснюваних силами наукових співробітників Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, що працює при музеї-заповіднику.

На сьогодні територія та околиці Опішного вже порівняно непогано вивчені археологами. В 1992 р. при Державному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному був створений відділ археологічної кераміки та гончарства доби середньовіччя. Серед його завдань — виявлення нових пам'яток минулих епох та їх картографування. Відділ розпочав свої перші археологічні обстеження в околицях селища, які тривають й до сьогодні. Протягом цих років були відкриті нові поселення епохи бронзи, скіфського часу, черняхівської культури³, ділянки культурних нашарувань поселень козацької доби XVII-XVIII ст.⁴, місцезнаходження неолітичної кераміки⁵.

В 2001-2002 рр. проведені розвідкові роботи на вже відомих поселеннях скіфського часу Опішне-10⁶ та Опішне-11⁷.

Під час огляду селища Опішне-10, у східній частині поселення, в розритій до материка екскаватором ямі розмірами 5,0х1,5 м, були помічені кістки тварин та фрагменти ліпної кераміки. В перемішаному ґрунті знайдено: фрагменти вінець горщиків, орнаментованих наліпним валиком, пальцевими вдавленнями, наскрізними наколами; вінець мисок, прикрашених ненаскрізними проколами та наліпами по верху вінця; вінець черпаків з орнаментом у вигляді горизонтальних і коротких вертикальних ліній; кружала та їх фрагменти; виріб із трубчатої кістки тварини (проколка) (рис.1:1-13).

Для визначення потужності культурного шару на поселенні, край ями, закладено шурф розміром 2х1 м. Зна-

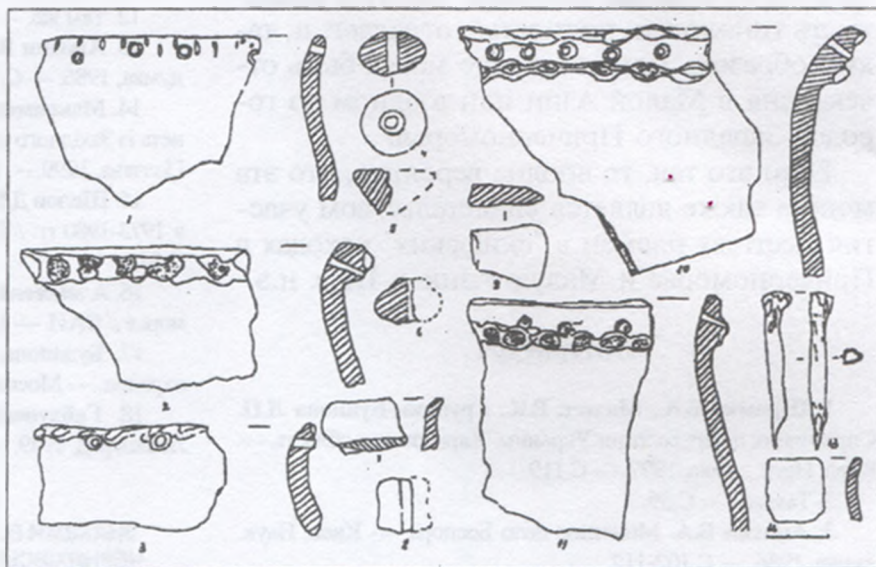

Рис.1. Опішне-10, селище скіфського часу. Знахідки.
1-12 — кераміка, 13 — кістка.

хідки розподілялись рівномірно по всій товщині шару — це фрагменти вінець ліпних горщиків та мисок, кружала, уламок черпака, ручки та відростки черпаків, невелика культова посудинка. Слід відзначити фрагмент верхньої частини чорнолощеної посудини із носиком-зливом, знайдений на глибині 0,25 м. Товщина культурного шару на даній ділянці пам'ятки становила близько 1,0 м.

На селищі скіфської доби Опішне-11, частково зруйнованому кар'єром цегельного заводу, при розвідках виявлено фрагменти ліпленої кераміки (рис.2:1-9) та залишки двох поховань.

Поховання №1/2001 р. виявлене практично в обриві північно-східної частини кар'єру і було зруйнованим екскаватором під час вибирання ґрунту. Здійснене в ямі, наближеній за формою до овальної, без додаткових конструкцій, розмірами 2,0х1,3 м, на глибині 0,75 м. Похований — чоловік, віком 22-24 роки (за визначенням антрополога ЦОДПА А.В.Артем'єва), — лежав на лівому боці випростано, головою на північний схід, лицевою частиною черепа на південь. Права рука — зігнута у лікті; частина кісток втрачена (тазовий пояс і нижні кінцівки), частина ж кісток лівої руки знаходилася нижче — в ямі неподалік від похованого. Стратиграфія стінки кар'єру: верхній шар 0-0,10 м — дерновий, із невеликим вмістом чорнозему; 0,10-0,20 м — темно-сірий чорнозем, 0,20-0,75 м — світло-сірий передматериковий чорнозем; з 0,75 м — суглинок-материк (рис.3:1). У плані, контури могильної ями не прослідковувалися. Неподалік від похова-

ного виявлені знахідки фрагментів вінець ліпних горщиків, прикрашених наліпним валиком, з пальцевими вдавленнями, наскрізними проколами та вдавленнями паличкою, уламки донець чорнолощеної та сіролощеної мисок, вінця черпака, вінця ліпленої ритуальної посудинки, плинаний хлібець. Можна припустити, що вони потрапили до заповнення поховання з масиву культурного шару (рис.3: 2-10). В південно-східній частині кар'єрної ями, на глибині 0,75 м виявлені фрагменти ліпленої посуду та кружало конусоподібної форми з орнаментом у вигляді неглибоких наколів на всій поверхні, нанесених гострим тонким предметом (рис.3:11).

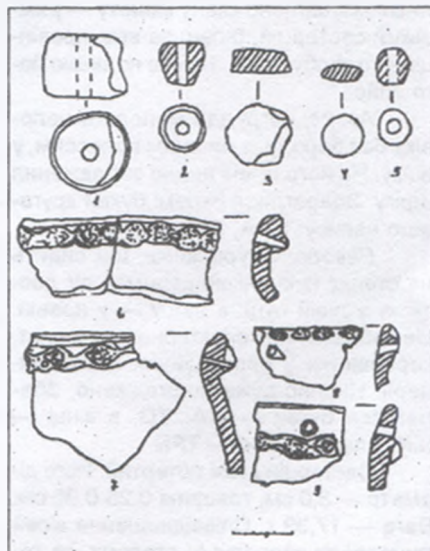

Рис.2. Опішне-11, селище скіфського часу. Знахідки. Кераміка.

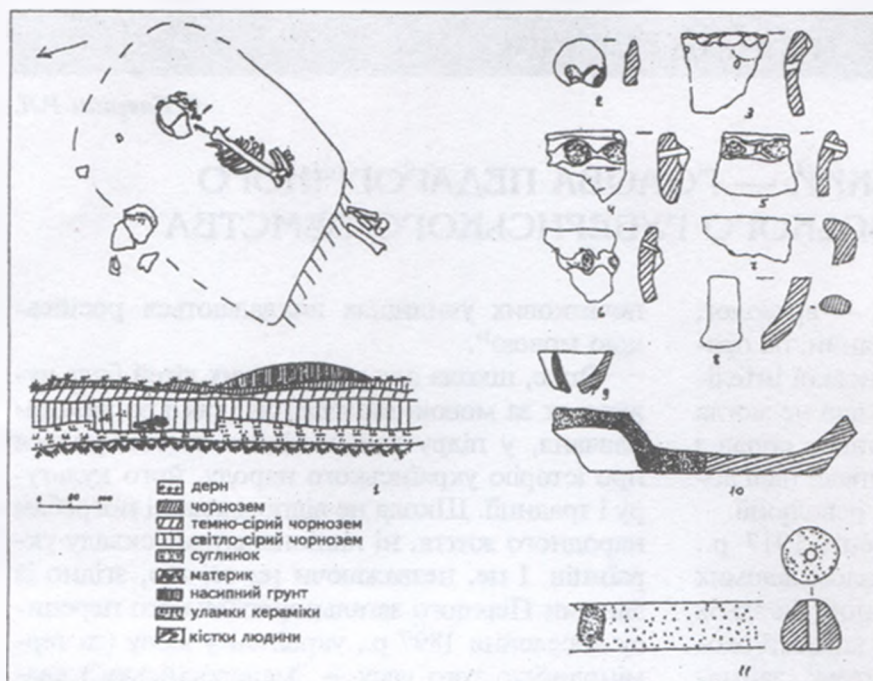

Рис.3. Опішне-11, селище скіфського часу. План поховання № 1 (1) та кераміка (2-11).

Поховання №2/2002 р. досліджене за 5 м на південь від першого. Ґрунт навколо нього був вибраний до материка. Поховання здійснене в ямі овальної форми без додаткових конструкцій, розмірами 1,95х1,50 м. Кістяк чоловіка, віком 25-30 років (за визначенням А.В.Артем'єва), лежав головою на південь, на спині. Шийні хребці різко вивернуті догори, кістки лівої руки знаходилися поряд із черепом, кістки тазу виявилися фрагментованими, а нижніх кінцівок та правої руки — відсутніми (рис.4:1). Біля похованого знайдено фрагмент вінця ліпленої миски. Стратиграфію ями не встановлено.

Можна припустити, що поховані належали до числа представників найбільшнього прошарку населення цього селища, поховання яких здійснювалося у ґрунтовому некрополі безпосеред-

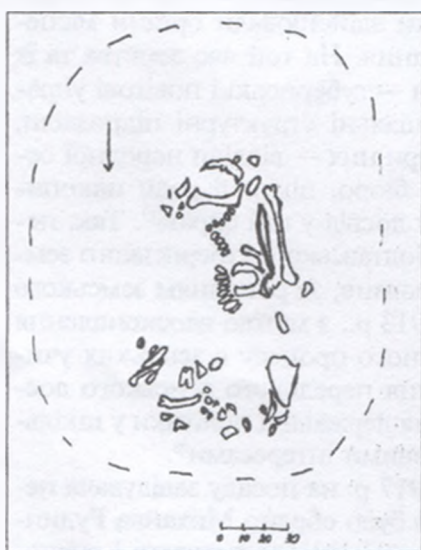

Рис.4. Опішне-11, селище скіфського часу. План поховання № 2.

ньо на краю поселення. Хоча, можливо, що появу таких поховань викликали інші, невідомі нам, причини.

Влітку 2001 р., спільно із загonom Охоронної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, дослідниками Навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка з с.Ковалівка Полтавського р-ну, студентами Полтавського педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, вчителями та учнями Шишацької гімназії, проведені археологічні розвідки в околицях Опішного та найближчих до нього населених пунктах, а також невеликі розкопки на городищі скіфського часу "Кардашів вал".

На поч. XX ст. це городище обстежувалось В.Г.Ляскоронським⁸, який зняв окомірний план, зафіксував знахідки — уламки ліпних горщиків, обмазки, кістки людей і тварин, хоча й не визначив культурно-хронологічної належності укріплення. У 1940-х рр. пам'ятка оглядалася І.І.Ляпушкіним⁹. Ним встановлено, що товщина культурного шару на городищі досягала близько 1,0 м.

Метою досліджень 2001 р. було з'ясування характеру спорудження оборонних споруд, зокрема рову. В ході робіт знято новий схематичний план городища, уточнено його площу, проведені розкопки рову траншеєю 14 кв. м (14х1 м). Знахідок виявлено небагато, всі вони траплялися у верхньому заповненні рову (до 1 м). Це дві невизначені кістки тварин, одна з яких зі слідами вогню, шматки обмазки, стінки ліпних горщиків, а також фрагменти вінця від одного ліпного горщика, з плоским зрізом, пальцевими вдавленнями під верхом, нижче — проколами. Крім того, виявлені три фрагменти донець горщиків, ула-

мок вінця маленької банкоподібної посудини і бронзове вістря стріли. На дні рову, на глибині 4 м, знайдено ріг корови¹⁰.

Отже, археологічні роботи на околицях Опішного дали цікаві матеріали, які доповнюють джерельну базу вивчення пам'яток скіфського часу на цій території.

Література

1. Кулетьова І.Н. Кургани скіфського времени у с.Олефірищина // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава, 1987. — С.50.
2. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского музея в первые годы Советской власти // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава, 1987. — С.14-16.
3. Гейко А.В. Археологические разведки в окрестностях Опішного // УГ: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Опішне: Укр. Народознавство, 1996. — Кн.3. — С.59-62.
4. Гейко А.В. Північносередньовічні пам'ятки Полтавщини // УГ: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. — Опішне: Укр. Народознавство, 1999. — Кн.4. — С.74-77.
5. Троцька В.І. Звіт про археологічні розвідки в Зіньківському районі в 2000 році // Архів НМЗУГ. — Ф.1-7. — 2001. — Арк.4.
6. Гейко А.В. Археологічні розвідки в околицях Опішного. — С.59-62.
7. Гейко А.В. Звіт про розвідки в смт. Опішні та на його околицях, розкопки на території Полтавської обл. в 1998 р. // НА ЦЮДПА. — Ф.е. — Спр.306. — Арк.2.
8. Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (змесвые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — Москва, 1907. — Т.1. — С.158-198; Вид. 2-е, репр., доп. / Передм. і ком. Супруненка О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип. 9. — С.30-32. — Рис. 37, 38.
9. Ляпушкін І.І. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104 — С.93-94, 268-304.
10. Гейко А.В., Коваленко О.В., Сапегін С.В., Рейда Р.М., Луговий Р.С., Троцька В.І. Звіт про археологічні дослідження у Полтавській області у 2001 році // НА ЦЮДПА. — Ф.е. — Арк.8-11.

Троцька В.І.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОКРЕСТНОСТЯХ ОПИШНИ

Резюме

В публикации представлены результаты разведок и охранных раскопок памятников скіфського времени в окрестностях пгт.Опішня Зеньківського району Полтавської обл., произведенных экспедицией Института керамологии НАН Украины в последние годы в среднем течении Ворсклы, 01.04.2003.

М.Я.РУДИНСЬКИЙ — ГОЛОВА ПЕДАГОГІЧНОГО БЮРО ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Михайло Якович Рудинський — археолог, мистецтвознавець, педагог і громадянин, по праву належить до тієї когорти української інтелігенції, високоосвіченої і діяльної, яка не могла стояти осторонь потрібних і важливих справ з національного відродження, що випали на її долю за бурхливої доби української революції.

Переїхавши до Полтави восени 1917 р., М.Я.Рудинський зближується з колом відомих діячів науки і культури, стає членом багатьох товариств, головує у губернському комітеті охорони пам'яток старовини і мистецтва¹, займається збереженням історико-культурних цінностей та формуванням музейних колекцій, поринає у видавничу справу², обіймає посаду завідувача педагогічного бюро Полтавського губернського земства³.

У Державному архіві Полтавської області зберігаються унікальні документи епохи і друковані видання, що стали джерельною базою у висвітленні ще недостатньо дослідженої теми про педагогічну діяльність М.Я.Рудинського.

Українська Центральна Рада почала масштабне реформування в культурно-освітній царині⁴. Стара система управління шкільництвом реорганізовувалася: були ліквідовані шкільні округи, скасовувалися посади директорів та інспекторів початкових училищ Міністерства народної освіти⁵, керівництво цією справою переходило до шкільних рад⁶. Передбачалося відкрити українські навчальні заклади⁷, підготувати педагогічні кадри⁸, надрукувати українські посібники і підручники⁹.

Чому вирішення проблеми українізації стало так гостро і невідкладно? Справа в тому, що у дореволюційний період розвиток народної освіти в Україні гальмувався, насамперед, імперською політикою російського царату. Красномовно про це свідчить такий факт: в Полтавській губернії, за матеріалами земської статистики, на початку ХХ ст. серед росіян було 42% грамотних, серед українців — 14,5%, загальний рівень писемності населення залишався одним з найнижчих і дорівнював — 16,9%¹⁰.

Наступ на українське письмове й усне слово розпочався ще циркуляром П.Валуєва 1863 р.¹¹, а Емський указ Олександра II у 1876 р. ввів нові обмеження щодо української друкованої продукції¹². Спеціальні "Правила" забороняли українцям навчатися рідною мовою, визнавши їх "достаточо обрусилым народом"¹³. У шкільних "Положеннях" зазначалося: всі предмети в

початкових училищах викладаються російською мовою¹⁴.

Отже, школа для українських дітей була чужою як за мовою викладання, так і за змістом навчання, у підручниках нічого не говорилося про історію українського народу, його культуру і традиції. Школа не відповідала ні потребам народного життя, ні національному складу українців. І це, незважаючи на те, що, згідно із даними Першого загальноросійського перепису населення 1897 р., українську мову (за термінологією того часу — "малоросійську") вважали рідною 92,98% мешканців Полтавської губернії¹⁵.

Російські урядові кола добре розуміли, що національна свідомість найбільш зростає тоді, коли освіта здобувається на національному ґрунті, непересічна роль в цьому належить школі і книгам. Це усвідомлювало й українство: прогресивні діячі¹⁶ і широкі верстви населення¹⁷. "Серед усіх потреб нашого національного життя, потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування", — писав М.С.Грушевський¹⁸. Тому в умовах національно-демократичної революції, поряд із питаннями влади та соціально-економічних реформ, одним з найголовніших завдань стає розбудова національної системи освіти.

На місцях політику українського уряду у сфері народної освіти здійснювали органи місцевого самоврядування. На той час земства та їх виконавчі органи — губернські і повітові управи, а також спеціальні структурні підрозділи, що утворилися при них — відділи народної освіти, педагогічні бюро, шкільні ради накопичили величезний досвід у цій справі¹⁹. Так, педагогічне бюро Полтавського губернського земства було організоване, за рішенням земського зібрання, ще у 1913 р., з метою вдосконалення навчально-виховного процесу в земських училищах, поширення передового земського досвіду та узгодження державної політики у шкільній сфері з місцевими інтересами²⁰.

Наприкінці 1917 р. на посаду завідувача педагогічного бюро було обрано Михайла Рудинського — високоосвіченого педагога і вченого, який добре знав українську мову і був компетентний щодо вирішення педагогічних проблем. До кола обов'язків М.Я.Рудинського входило висвітлювати стан народної освіти в гу-

бернії, готувати доповіді земським зборам щодо шляхів покращення ситуації, розробляти орієнтовні програми шкільних курсів, брати участь в обговоренні методів навчання, рекомендувати підручники і посібники, надавати різні консультації тощо. Крім того, завідувач повинен був керувати роботою бібліотеки Полтавського губернського земства, педагогічним музеєм, книжковим складом, "зразковою" школою. Важливим напрямком його діяльності стало й опікування справою підготовки вчителів та підвищення їх кваліфікації. З цією метою, під час літніх канікул, проводилися короткотермінові курси, організовувалися відрядження для вчителів, влаштовувалися екскурсії, виставки, публічні лекції²¹.

Особлива увага приділялася видавництву "Педагогічного журналу" — спеціального часопису на допомогу вчителям народних училищ Полтавської губернії²². В останньому номері за 1917 р., яким розпочалася нова серія цього видання українською мовою, була опублікована стаття М.Я.Рудинського "Наші завдання", присвячена концептуальним питанням розбудови національної школи в Україні²³. У ній автор окреслив програмні завдання освітянських кіл щодо створення майбутньої української школи. "Не еволюція взятої за взірць чужеземної школи, а цілком нова, наша школа... школа рідна, школа витворена з самих глибин народної культури, народного світогляду, школа зв'язана з життям цього народу"²⁴.

Безперечно, головним принципом освіти М.Я.Рудинський вважав навчання "материнською" мовою. Тому питання переходу на українську мову в початкових класах у його статті спеціально не висвітлювалося. "Право свободної нації на школу рідної мови настільки природно, що не потребує обговорення", — зазначив М.Я.Рудинський. Однак він висловив думку про недоцільність вживання поняття "українізація школи" як "незграбного" і "незрозумілого", в якому "наші вороги вбачають привід українства як політичної течії".

Важливою підвалиною нової школи повинно стати "справжнє" знання, тобто наукове знання України, її земель, історії, побуту, літератури, зігріте любов'ю до минулого і бажанням працювати для власного народу. М.Я.Рудинський писав: "Як це не парадоксально, але стара російська школа виховувала людей цілком не підготовлених для творчої роботи на користь вітчизни, людей безініціативних, далеких від реального життя"²⁵.

У "центр навчання", на його думку, треба поставити принцип провінціалізації школи — вивчення рідного краю у вузькому розумінні слова, дослідження околиць школи, села, повіту... Для цього всі шкільні книжки з історії, географії, природознавства, літератури, букварі і

читанки, повинні будуватися на засадах території і минулого Полтавщини. Необхідно також упорядкувати спеціальні підручники з краєзнавства, спочатку для губернії, а потім для повітів. "Знати географічні умови місця, що під Лубнами є гіпс, що на Полтавщині одна з старіших палеолітичних стоянок Росії, а Більське городище — найбільше в цілій Східній Європі, ...що Хорол і Прилуки, Гадяч і Полтава — старі слов'янські селища; знати шляхи чумацькі... і боротьбу Пушкаренка з Виговським, знати рідних письменників і студіювати їх твори... Вивчати, це значить любити свою землю, бути вдячними за те, що маємо, розуміти чого нам бракує і куди йти далі"²⁶.

Учні повинні не тільки знати, а й з дитинства брати участь в житті і розвитку свого краю. На годинах ручної праці — опановувати ремесла (різьбярство, ткацтво, гончарство і шитво); на уроках малювання і співів — вчитися рідних орнаментів і пісень; займатися садівництвом і городництвом, проводячи досліди на шкільних ділянках. Досліджувати свій куточок шляхом екскурсій, зарисовок пам'яток старовини і природи, збирання колекцій і матеріалів, записування казок і пісень, спостережень за погодою, створення музеїв рідного краю.

Михайло Якович Рудинський наголошував, що створення національної школи — справа не з легких, вона потребує напруженої праці інтелігенції всієї країни, адже доводиться починати з нічого: відсутній досвід, традиції, немає книжок, не вистачає вчителів, бракує свідомості... Тільки палка любов до рідної неньки, незрівняна сила народного духу, що змогла зберегти окремішність українців в умовах російського гніту, давала М.Я.Рудинському впевненість в тому, що мета буде досягнута.

Очолити педагогічне бюро, М.Я.Рудинський повністю віддався роботі з національного відродження української школи. Під його керівництвом педагогічне бюро випустило в світ української шкільної літератури загальним накладом понад 1 млн. примірників²⁷. Було видано "Арифметичний задачник для сільських початкових шкіл" Т.Тимошенка, "Історію України" Г.Хоткевича, працю М.Грушевського "Про старі часи на Україні", "Методику початкової географії" С.Русової та інші. Ця книжкова продукція відзначалася високою поліграфічною культурою. Букварі, граматики, читанки ілюстрували полтавські графіки Г.Цись, брати Бутники, Є.Балута²⁸.

Беручи до уваги нестачу підручників для українських шкіл, а також враховуючи труднощі з друкуванням, М.Я.Рудинський став на шлях складання розбірних хрестоматій. Однією з них була серія художніх творів для читання "Віночок". До першого випуску увійшли твори українських письменників Б.Грінченка, Г.Хотке-

вичка, О.Єфіменко, М.Коцюбинського, В.Винниченка, байки, думи тощо, до другого — твори І.Франка, Л.Українки, Д.Марковича та ін.²⁹ Читанка "Ясні зорі" була надрукована в 4-х випусках. Кожна частина присвячувалася певній порі року і мала відповідні зміст та ілюстрації. Збірник віршів з нотами також складався з 4-х частин: "Сніжинки" — різдвяні колядки і шедрівки, "Проліски" — весняні пісні, "Клечене" — купальські танки та "Жовте листя" — оповідання про осінь³⁰.

Друкувалися книжки з краєзнавства: "Вивчай природу", "З минулого рідного краю". Початковим підручником, що мав підготувати учнів до загального курсу фізичної географії стала "Географія Полтавщини". З М.Я.Рудинським в цей час співпрацював широко відомий в Україні письменник, художник, етнограф і громадський діяч Г.Коваленко. Разом вони підготували збірку "Славенні предки", титульні сторінки якої прикрашали оригінальні українські орнаменти³¹.

Таким чином, наполегливою працею своїх найкращих синів, ентузіастів і патріотів, яким був і М.Я.Рудинський, Україна мала таки здобутки в царині освіти, про які мріяло багато поколінь її інтелігенції.

Література

1. Михайло Якович Рудинський (1887-1958): Біобібліографічний покажчик / Укл. Шовкопляс І.Г., Супруненко О.Б., Удовиченко О.І. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — С.3-4.
2. Рудинський М.Я. Музей мистецтва: Коротенький провідник. — 2-е вид., доп. / За ред. Супруненка О.Б. — Полтава: Археологія, 2002. — С.3.
3. Ханко В. Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби УНР // Полтавська пеллоріана. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Вып.2. — С.69-71.
4. Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // УДЖ. — Київ, 1993. — №2/3. — С.17-23.
5. Філоненко С.М. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 роках // Педагогіка і психологія. — Київ, 1995. — №2. — С.157-158.
6. Статут Тимчасової організації Шкільних Рад по Полтавщині, ухвалений з'їздом представників 16 вересня 1917 року // Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини (Нова школа). — Полтава, 1917. — №1. — С.49-51.
7. Журнал заселаний делегатского губернского учительского съезда в г. Полтаве // Педагогический журнал для учителей народных школ Полтавской губернии. — 1917. — №4/6. — С.84-87.
8. Губернской земской управы доклады 20 июня 1917 г. — Полтава, 1917. — С.61-63.
9. ДАПО. — Ф.694. — Оп.1. — Стр.133. — Арк. 272-277.
10. Полтавский земский календарь на 1908 год. — Полтава, 1907. — С.8.
11. Секретное отношение Министра внутренних дел к Министру народного просвещения 8 июля 1863 года, № 394 // Русская мысль. — СПб., 1905. — №3. — С.132-134.
12. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. — Київ, 1907. — №5. — С.150-151.
13. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения: В 3-х т. — СПб., 1904. — Т.3. — С.2200-2201.
14. Положение о начальных народных училищах от 25 мая 1874 года // ЖМНП. — СПб., 1874. — №8. — С.227.
15. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 года // КС. — Киев, 1905. — № 6. — С.421-423.
16. Украинский язык на губернском съезде полтавской группы всероссийского союза учителей // КС. — Киев, 1905. — №11/12. — С.88-91.
17. Хотел ли украинский народ учиться на своем языке? // КС. — Киев, 1905. — №7/8. — С.63-65.
18. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. — Київ: Веселка, 1991. — С.13.
19. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині. — Полтава: Археологія, 1998. — С.53-60.
20. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1912 год. — Полтава, 1913. — С.35.
21. О проекте организации педагогического бюро при Полтавской губернской управе // Доклады губернской земской управы 1912 года. — Полтава, 1912. — С.184-187.
22. Зеленко В. Из обзора педагогических журналов // Русская школа. — СПб., 1915. — №1. — С.50-54.
23. Рудинський М. Наші завдання // Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини (Нова школа). — Полтава, 1917. — №1. — С.2.
24. Там само. — С.2.
25. Там само. — С.3.
26. Там само. — С.4.
27. Калениченко Н.П., Лыченко Ж.Д. Освіта діяльність земств (1917-1920 рр.) // Педагогіка і психологія. — Київ, 1994. — С.125.
28. Ханко В. Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби УНР. — С.70.
29. Виховуюче читання (складана хрестоматія бюро педагогічного "Віночок") // Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини (Нова школа). — Полтава, 1917. — №1. — С.36-41.
30. Соловей Д.Ф. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914-1921 рр. — 2-е вид., доп. — Полтава: Криниця 1994. — С.117-118.
31. Покажчик літератури і підручників для шкіл // Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини (Нова школа). — Полтава, 1917. — №1. — С.128-130; ДАПО. — Ф.694. — Оп.1. — Стр.133. — Арк.317.

Гавриш Р.Л.

М.Я.РУДИНСКИЙ — ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО БЮРО ПОЛТАВСКОГО ГУБЕРНСКОГО ЗЕМСТВА

Резюме

В статье анализируется деятельность М.Я.Рудинского (1887-1958) в качестве председателя педагогического бюро Полтавского губернского земства как организатора подготовки национальных кадров для начальной и средней школы Полтавщины, редактора, издателя и автора методических педагогических изданий.

15.12.2002.

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Дослідження історії історичного факультету одного з найстаріших педагогічних навчальних закладів України передбачає написання історії історико-філологічного, а згодом — історичного факультету Полтавського педагогічного інституту (сьогодні — Полтавського державного педагогічного університету ім.В.Г.Короленка).

Початок шляху цього вузу поклав відкритий 1 липня 1914 р. у Полтаві по вулиці Фабрикантській (нині — вул.Балакіна, 10) учительський інститут з трирічним строком навчання. На початку свого існування інститут не мав поділу на факультети. Він давав своїм вихованцям багатопрофільну підготовку. Працювало тоді в інституті 8 викладачів, священик і лікар. Історію і географію викладав М.М.Тарасов¹.

Становлення інституту проходило у важкі роки Першої світової війни. Однак в умовах бурхливого піднесення українського національного руху після Лютневої революції 1917 р. в Росії громадськість Полтавщини порушила клопотання про заснування у Полтаві університету. Йї зусилля виявилися не марними. Восени 1918 року на кошти земства у Полтаві відкрито самостійний вищий навчальний заклад² — історико-філологічний факультет майбутнього університету³. Найбільш послідовним ініціатором його створення був відомий український археолог, пам'яткоохоронець, педагог та історик мистецтва М.Я.Рудинський (1887-1958), який очолював на 1917 р. Педагогічне бюро Полтавського губернського земства⁴. Ним же була підготовлена доповідна записка з приводу організації факультету, видрукувана дещо пізніше у полтавському педагогічному журналі "Нова школа"⁵. Вона містила не тільки концепцію діяльності факультету, напрямки розбудови його у вищий педагогічний навчальний заклад, а й проекти програм майбутніх факультетів, програм підготовки та перепідготовки кадрів для шкільної та дошкільної освіти⁶.

Деканом історико-філологічного факультету був І.Ф.Рибаків. Лекції з історичних та філологічних дисциплін, крім І.Ф.Рибаківа, читали О.М.Васильєва, Н.Ю.Мірза-Авакянц, В.О.Щепотьєв, О.Т.Бузинний, а також відомі професори Харківського університету Д.І.Ба-

галій, М.Ф.Сумцов та інші⁷. У 1918-1921 рр. на факультеті навчалося близько 400 студентів. До речі, М.Я.Рудинський став також одним із перших викладачів факультету, а згодом обіймав посаду одного із професорів⁸. До речі, головний адміністративний корпус цього факультету розміщувався у приміщенні колишнього Українського клубу в Полтаві, по вул. Сретінській, 37, де сьогодні працює Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, а основою бібліотеки вузу стала книгозбірня Просвіти та Українського клубу⁹.

Підготовка кадрів істориків здійснювалася і в Полтавському учительському інституті, який у травні-липні 1919 р. реорганізовано в педагогічний з чотирирічним строком навчання. Серед трьох відділів (факультетів) інституту був і словесно-історичний¹⁰.

У роки так званого соціалістичного будівництва, коли йшли пошуки нового змісту, нових форм і структур освіти, мінялася і назва вузу. У квітні 1921 р. педінститут та історико-філологічний факультет були об'єднані. Утворився єдиний вищий навчальний заклад — Український вищий інститут народної освіти (ІНО). Новий вуз складався із двох факультетів — словесно-історичного (з відділами соціально-історичним і літературно-мистецьким) та природничо-математичного. У липні 1921 р. на словесно-історичному факультеті вже навчалося 290 студентів.

Важкі то були часи. Нормальній роботі інституту заважала нестача палива, гасу, меблів, підручників. Студенти і співробітники самі заготовляли дрова на відведеній для цього лісовій ділянці. Навчання проводилося у вечірні години. Викладачі і студенти одержували "академічний пайок", суворо регламентувалася видача одягу, взуття і палива. Проте і в тих умовах професори словесно-історичного факультету Н.Ю.Мірза-Авакянц, М.Ф.Сумцов, А.Т.Бузинний, О.І.Білецький, І.В.Шаль, П.І.Ритер, О.І.Прийма та інші робили все від них залежне для забезпечення нормально навчального процесу¹¹.

Протягом 20-х рр. ХХ ст., коли країна розвивалася на основі непу, неухильно зростав і педінститут. Поліпшувався і матеріаль-

ний добробут студентів і викладачів, покращувалась і матеріально-технічна база. Формально навчання в інституті було платним, але майже всі студенти від плати за навчання були звільнені. Близько половини з них одержувало стипендію. З 1924-1925 навчального року відновилося навчання зранку¹².

Сприятливі умови для підготовки істориків, як і спеціалістів з інших профілів, склалися завдяки проведенню у 20-і роки політики "українізації". Провідну роль у цій справі відігравали кафедри історії України, всесвітньої історії, історії української літератури, української мови та інші. У 1924 р. інститут придбав склограф, що дало можливість друкувати "Бюлетень", "Записки Полтавського ІНО", підручники, посібники та навчально-методичну літературу. Бібліотека у той час налічувала понад 30 тисяч книг¹³.

Педагогічну практику студенти проходили у школах міста, дитячому будинку та дитячому садку. Для ознайомлення кращих студентів із роботою педагогічних навчальних закладів, культосвітніх установ та новобудов країни організовувалися досить змістовні екскурсії на Урал, Кавказ, у Крим, а також до Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси та ін. міст.

Студенти були активними учасниками громадської роботи в інституті і за його межами. Вони видавали журнал "Іновець", виступали з лекціями і давали концерти художньої самодіяльності на селі, організовували лікнепи, брали участь у роботі комсомольської і профспілкової організацій, а також таких організацій, як МОДР, "Геть неписьменність!", "Друзі дітей", "Друзі школи", "Культзмичка" та інших, підписувалися на позику індустріалізації, збирали кошти на будівництво літака "Відповідь Чемберлену", влаштували спортивні змагання, проводили літературні та інші вечори. У ті роки в Полтавському ІНО навчався майбутній видний історик України О.К.Касименко¹⁴.

У серпні 1930 р. ІНО було реорганізовано в Інститут соціального виховання (ІСВ) з трирічним строком навчання, що виявилось кроком назад. Адже ІСВ не давав повної вищої освіти. У складі шкільного факультету інституту було тоді й історико-філологічне відділення. У серпні 1933 р. відбулася нова реорганізація — Полтавський інститут соціального виховання перетворено в Педагогічний інститут з чотирирічним терміном навчання. Серед чотирьох факультетів інституту був і факультет історичний.

У 1933-1934 рр. директором Полтавського педінституту був доцент П.М.Койнаш. Його лекції з історії України із захопленням слухали студенти. Добра пам'ять залишилася про тодішнього декана історичного факультету М.А.Курилка. Викладаючи нову історію, М.Курилко не користувався ніякими конспектами, знав матеріал досконало, наводив багато цікавих прикладів, аналогій. Він прекрасно володів ораторським мистецтвом. Справжнім подвигом стало життя старшого викладача історії, випускника історичного факультету Полтавського педінституту 1933 р. П.І.Шебітченка. Ще в 20-ті роки, перебуваючи на військовій службі, він обморозив ноги, які довелося ампутувати. П.Шебітченко переніс 25 важких операцій, утратив і руки, але духом не впав. Наполегливо оволодівав знаннями й успішно працював на викладацькій роботі¹⁵.

Неспокійними і надзвичайно тривожними для інституту, як і для всієї країни, були 30-і роки. Успіхи і невдачі, які переживала країна в умовах тоталітарного режиму, тією чи іншою мірою відбивалися і на інституті. Жертвами жорстоких сталінських репресій стало багато викладачів і студентів. Пекельна машина знищила таких ні в чому не винних учених і педагогів, як ректори інституту В.О.Щепотьєв, М.Х.Фарбер, П.М.Койнаш, І.М.Онісін, проректори Н.Ю.Мірза-Авакянц, О.Т.Бузинний та ін.

Люди старшого покоління з болем і жахом розповідають про ті часи, коли проходили масові арешти викладачів і студентів, так звані "чистки", кампанії з боротьби із "класовим ворогом", а грубі і некомпетентні втручання в навчально-виховний процес тримали колектив вузу у винятковому напруженні, нагнітали атмосферу страху і невизначеності¹⁶.

У 1935 р. в Україні проводилися реорганізація й укрупнення факультетів педагогічних інститутів. У зв'язку з цим студенти історичного факультету були переведені на навчання до Харкова. Підготовка кадрів істориків у Полтавському педінституті на декілька років припинилася. Відновлено історичний факультет лише восени 1946 р.¹⁷

Ректорами інституту у ті повоєнні роки працювали історики за фахом Ф.А.Редько (1944-1949), І.Я.Кирса (1949-1952), Д.С.Нененко (1952-1953). Деканами історичного факультету були старші викладачі М.І.Малич (1946-1948), С.П.Бабенко (1948-1949), П.Д.Мудраченко (1949-1950), П.І.Годенко (1950-1951)¹⁸.

У серпні — вересні 1946 р. на історичний факультет набрали 32 особи на стаціонар і 27 — на заочний відділ. На двох факультетських кафедрах — історії СРСР (завідувач — доцент Ф.А.Редько) та загальної історії (завідувач — старший викладач С.О.Данішев) працювало 9 викладачів без наукових ступенів і вчених звань.

У 1951 р. історичний факультет об'єднав з філологічним (деканом до 1959 р. працював філолог доцент І.Т.Чирко). Історичні дисципліни на факультеті викладали кандидати наук, доценти С.О.Данішев, Г.І.Кулик, О.Х.Соколовський, П.М.Денисовець, М.І.Малич, Я.А.Побіленський, А.С.Черевань та ін.

Післявоєнна історія історичного та історико-філологічного факультетів багата яскравими особистостями. До них належав випускник інституту 30-х років С.О.Данішев, який у важкий відбудовчий час обіймав посаду проєктора з навчальної і наукової роботи, користувався авторитетом як знавець історії рідного краю¹⁹.

У 1959-1964 рр. деканом історико-філологічного факультету був П.М.Денисовець, людина з нелегкою життєвою долею. Син репресованого в 1937 р. як "ворога народу" селянина, він з великими труднощами вступив на історичний факультет Київського університету. В роки Великої Вітчизняної війни став штурманом, здійснив 540 бойових вильотів. Закінчивши після війни навчання, П.М.Денисовець захистив кандидатську дисертацію, працював у ряді педінститутів доцентом, завідувачем кафедри, ректором. Полтавський період став найбільш плідним у його науковій творчості. У 1969 р. П.М.Денисовець першим із гуманітаріїв інституту захистив докторську дисертацію з історії колгоспного будівництва в Україні. З 1961 по 1964 рр., коли він готував докторську дисертацію, посаду декана обіймав кандидат економічних наук, доцент В.Г.Євтушенко.

У 1968 р. на базі історико-філологічного факультету утворено два факультети — історичний та філологічний. Відтоді деканами історичного факультету працювали професор П.М.Денисовець (1966-1971), доценти М.К.Бойко (1971-1974), П.М.Тригуб (1974-1976), С.В.Ніколенко (1976-1977), Я.А.Побіленський (1977-1978), С.М.Кадетов (1978-1982), В.О.Пашенко (1982-1983), В.Г.Колбін (1984), А.П.Шебїченко (1984-1989), П.А.Кравченко (1989-1997).

Минуле і сьогодення історичного факультету тісно пов'язані з діяльністю ректора Полтавського педагогічного інституту в 1975-

1990 рр., доктора філософських наук, професора, дійсного члена АПН України І.А.Зязюна. При ньому було завершено спорудження навчального корпусу №2, збудовано декілька гуртожитків, поліпшилося естетичне виховання студентів²⁰.

З 1990 р. Полтавський педінститут (нині — університет) очолює доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України В.О.Пашенко. Водночас із керівництвом вузу В.О.Пашенко працює на кафедрі історії України, є науковим керівником аспірантів-істориків (аспірантура з історії України в інституті існує з 1992 р.).

Історичний факультет сьогодні є одним з провідних факультетів університету за своїм науковим, професорсько-викладацьким складом та новаторськими формами забезпечення навчально-виховного процесу. У 1997-2002 р. деканом факультету працював кандидат історичних наук, доцент Б.В.Год, з 2002 р. — доктор філософських наук П.А.Кравченко.

В сучасних умовах, коли в незалежній Україні взято курс на кардинальну перебудову загальноосвітньої школи, утворилися спеціалізовані гімназії, ліцеї, особлива потреба виникає у підготовці вчителів широкого профілю, які у гімназичних, ліцейних та малокомплектних сільських школах могли б на високому теоретичному і методичному рівні викладати не один, а два предмети і забезпечувати їх якісне засвоєння учнями. У зв'язку з цим в останні роки значно розширився перелік спеціальностей, за якими на факультеті здійснюється підготовка вчителів: "історія і географія", "історія і правознавство", "історія і основи економіки", "історія і культурологія", "історія і філософія".

Станом на 1 лютого 2003 р. на історичному факультеті навчається 946 студентів, з них на стаціонарі — 485, а на заочному відділі — 461. Навчально-виховний процес на факультеті забезпечують, крім загальноуніверситетських, три факультетських кафедри.

Становлення нинішньої кафедри історії України пов'язане з проголошенням незалежності нашої країни у 1991 р. Саме тоді курс історії України став вивчатися на всіх факультетах інституту, що й зумовило необхідність об'єднання викладачів цієї дисципліни на одній кафедрі. У той же час декілька спеціалістів з історії України, які працювали на історичному факультеті, стали співробітниками кафедри історії східного слов'янства. У зв'язку із виробничою необхідністю у квітні 1997 р. кафедру історії східного слов'янст-

ва розформовано. Викладачів цієї кафедри переведено на кафедри історії України та всевітньої історії.

Зараз на кафедрі історії України працюють: кандидати історичних наук, доценти О.П.Єрмак і А.М.Киридон, доктори історичних наук, професори В.О.Пашенко (завідувач кафедри) і О.О.Нестуля, кандидати історичних наук, доценти Т.П.Демиденко, І.І.Діптан, П.В.Киридон, А.О.Овсяницький, В.Я.Ревегук, асистент Р.Л.Гавриш (до 2001 р.).

За час існування кафедри тут сформувалися школи наукових досліджень з історичного краєзнавства на чолі з доктором історичних наук О.О.Нестулею, проблем стосунків церкви і держави (керівник — доктор історичних наук, професор В.О.Пашенко).

Викладачі кафедри беруть участь у роботі багатьох наукових конференцій, мають чимало публікацій. За всіма показниками у науковій роботі в 1996 р. кафедра зайняла п'яте місце в інституті. Найбільше праць опублікували викладачі О.О.Нестуля, А.М.Киридон, Л.Л.Бабенко, В.Я.Ревегук. У жовтні 1996 р. докторську дисертацію захистив О.О.Нестуля і за підсумками науково-дослідної роботи серед викладачів інституту того ж року він посів перше місце.

При кафедрі історії України є аспірантура. Керівництво науково-дослідною роботою молодих учених здійснюють В.Є.Лобурець, В.О.Пашенко, О.О.Нестуля.

Колектив кафедри здійснює навчальний процес на історичному та всіх інших факультетах інституту. Науковістю, аналітичністю та глибиною узагальнень відзначаються заняття доцентів І.І.Діптан і П.В.Киридона. Постійне вдосконалення навчальної майстерності демонструють доценти В.Я.Ревегук і Т.П.Демиденко. Особлива атмосфера творчого піднесення панує на заняттях А.М.Киридона.

Викладачі кафедри виступають не лише компетентними фахівцями, а й добрими порадиниками і наставниками молодого покоління. Всі викладачі є кураторами академічних груп.

Одним із важливих напрямків роботи кафедри історії України є тісний зв'язок зі школами міста й області. Викладачі Т.П.Демиденко, А.М.Киридон, В.Я.Ревегук, П.В.Киридон розробили цікаві спецкурси для учнів шкіл нового типу. Систематично виступають із лекціями перед учителями історії на курсах післядипломної освіти учителів. Колектив кафедри бере участь у формуванні гро-

мадянської позиції майбутніх педагогів національної школи.

Коріння нинішньої кафедри всевітньої історії сягає ще перших років існування історико-філологічного факультету у Полтаві. Перше покоління викладачів всевітньої історії входило до складу кафедри історії, назва якої багато разів змінювалася.

Одним із найвідоміших завідувачів кафедри у 30-х роках був випускник Полтавського ІНО О.К.Касименко. У повоєнні роки кафедру очолювали доценти С.О.Данішев, О.Х.Соколовський, Г.І.Кулик. Працювали на ній доценти Г.І.Ліпатнікова і Л.О.Медведська. У серпні 1968 р. кафедру історії поділено на кафедру історії СРСР і УРСР (завідувачі — з 1968 по 1971 рр. доцент В.Є.Лобурець, а з 1971 по 1990 рр. професор П.М.Денисовець) і кафедру загальної історії, завідувачем якої з 1968 по 1978 рр. був доцент М.Й.Чупрун, а з 1978 по 1997 рр. — доцент М.В.Бака.

Поступово кафедра поповнювалася новими силами. Добре зарекомендували себе у викладацькій, науковій та виховній роботі доценти В.В.Ставнюк (нині один з провідних антикознавців України), М.І.Лахижа, Б.В.Год, М.В.Бака, Н.І.Самойленко, викладачі О.М.Мельников, Н.В.Беседіна, В.О.Рибачук та ін.

У квітні 1997 р. відбулася реорганізація кафедр історичного факультету, внаслідок якої до складу кафедри всевітньої історії прийшли викладачі історії Росії та СРСР, доктор історичних наук, професор В.Є.Лобурець, доцент Н.Я.Цехмістро та викладач Т.В.Тронько. Посаду завідувача кафедри обійняв В.Є.Лобурець.

Викладачі кафедри всевітньої історії в нелегких умовах сучасності на належному рівні забезпечують викладання курсів історії стародавнього світу (В.О.Рибачук і Т.В.Тронько), середніх віків (Ю.В.Волошин), нової і новітньої історії країн Європи, Америки, Азії і Африки (Б.В.Год, О.М.Мельников, М.В.Бака, Н.І.Самойленко), історії Росії та СРСР (Н.Я.Цехмістро, Т.В.Тронько і В.Є.Лобурець). До того ж, вони керують педагогічною практикою, написанням студентами курсових і дипломних робіт, проводять спецкурси і спецсемінари, освоюють нові курси з правових дисциплін і всевітньої історії.

У зв'язку із необхідністю викладання курсів на основі нових підходів викладачі впроваджують елементи рейтингової системи перевірки знань студентів, розробили сотні нав-

чальних тестів, постійно підтримують зв'язки зі школами міста та області.

Викладачі кафедри всесвітньої історії систематично займаються науково-дослідною роботою. Постійно публікують результати своїх наукових розробок професор В.Є.Лобурець, доценти Б.В.Год, М.В.Бака, М.І.Лахижа, Н.І.Самойленко, Н.Я.Цехмістро та інші. Першочерговим і традиційним завданням вони вважають публікацію навчальних посібників на допомогу учителям, студентам і учням. У цьому плані заслуговують на увагу публікації доцентів М.В.Баки, М.І.Лахижі, Н.І.Самойленко, М.О.Авдєєвої із проблеми "Актуальні питання політичної та соціальної історії країн Європи, Америки, Азії і Африки в новітній час."

Водночас із дослідженням актуальних питань всесвітньої історії, викладачі кафедри приділяють увагу проблемам історичного краєзнавства. Зокрема, вони брали участь у підготовці і проведенні першої республіканської (1980 р.), першої всесоюзної (1987 р.) та чотирьох регіональних конференцій з історичного краєзнавства, у підготовці до друку книги "Полтава. Історичний нарис", у численних заходах до 1100-річчя Полтави.

На рахунку викладачів кафедри лише за останні роки — сотні наукових публікацій та участь в наукових конференціях. Так у 1997 р. вони опублікували 38 праць загальним обсягом 60 друкованих аркушів та взяли участь у 12 міжнародних, 10 всеукраїнських і 8 регіональних конференціях. У 1999 р. ними опубліковано майже 60 праць загальним обсягом близько 70 друкованих арк.

Викладачі кафедри керують науково-дослідною роботою студентів. У 1997 р. студенти факультету О.Коваленко, Ю.Рожко і О.Яценко брали участь у Всеукраїнській олімпіаді з історії у Луцьку і посіли друге командне місце, а в 1998 р. студент О.Яценко на олімпіаді у Луцьку виборов третє місце.

Не можна не згадати і тих, хто багато сил віддав справі підготовки вчителів історії, а сьогодні вже не працює. Серед наших ветеранів — доценти О.Х.Соколовський, М.Й.Чупрун, В.Н.Жук, М.О.Авдєєва, О.П.Самойленко, Р.І.Стовбун, викладачі Л.І.Мазуренко, Л.С.Ліхіна, В.С.Воловик.

Кафедра спеціальних історичних дисциплін і географії була заснована у вересні 1990 р., коли на історичному факультеті почали готувати учителів історії з другою спеціальністю "географія", а з листопада 1991 р. після створення загальноінститутської кафедри іс-

торії України отримала сучасну назву. З часу заснування кафедри її очолив кандидат історичних наук, доцент О.П.Єрмак, з 2001 р. — доцент Л.М.Булава. На кафедрі плідно працюють кандидати наук, доценти Л.М.Булава, П.Я.Гавриш, Л.М.Кушнір, Г.В.Лаврик, викладачі-сумісники С.С.Бульба, Ю.В.Вільховий, В.С.Воловик, О.М.Машенко.

Викладачі кафедри читають лекції, проводять семінарські та лабораторні заняття з 18 дисциплін історичного та географічного циклу. Окрім того, вони викладають 4 дисципліни українознавчого циклу на філологічному факультеті, а на всіх факультетах інституту — "Основи конституційного права". Викладачі кафедри проводять зі студентами археологічну, архівну, музейну, метеорологічну, топографічну, комплексну географічну та педагогічну практики.

На кафедрі функціонують спеціалізовані аудиторії, зокрема, з археології, історії історичної науки в Україні. Завдяки створенню в 1998 р. факультетського кабінету технічних засобів навчання викладачі впроваджують на заняттях комп'ютерні види контролю, демонструють студентам навчальні відеофільми тощо.

Колектив кафедри має вагомі здобутки у науково-дослідній роботі. Провідними працівниками кафедри є доцент О.П.Єрмак, автор більш ніж 150 наукових праць із соціально-економічної історії України ХХ ст., історіографії та історичного краєзнавства, доцент Л.М.Булава, автор 92 наукових праць з географії, доцент П.Я.Гавриш, автор наукових праць з археології, та ін.

Кафедра успішно розробляє комплексну наукову тему "Історичне та географічне краєзнавство Полтавщини", надає допомогу учителям у проведенні позаурочної роботи з історії та географії краю. Вагомим здобутком кафедри є видання збірників документів і матеріалів регіональних наукових конференцій з проблем вітчизняної історії та географії.

Чимало уваги викладачі приділяють і виховній роботі з студентами. Всі вони є кураторами академічних груп. Традиційною формою спілкування зі студентами стали "дні кафедри", коли викладачі знайомлять юнаків і дівчат зі своїми науковими здобутками, влаштовують різні виставки, конкурси тощо.

Організацію навчально-виховного процесу на факультеті, крім кафедр, здійснює деканат. Добрим словом слід згадати методиста заочного відділення, спеціаліста з 35-річним стажем роботи Н.Ю.Підько, заступників декана з виховної роботи Т.П.Демиденко

і Ю.В.Вільхового та ін. На історичному факультеті працюють колективи художньої самодіяльності — вокальний ансамбль "Тисяча років музики" та чоловічий вокальний ансамбль "Чебрець". У цих художніх колективах разом зі студентами працюють випускники факультету М.О.Герасименко, О.А.Лавріненко, І.В.Цебрій.

За роки свого існування історичний факультет дав путівку в життя тисячам учителів. Його закінчили Герої Радянського Союзу А.І.Дробаха і П.Ф.Клепач, заслужені вчителі України В.М.Балюк, О.А.Білоусько, М.М.Кадука, М.Д.Плиська, доктор історичних наук, професор, директор інституту історії АН України 1940-1950-х рр. О.К.Касименко, відомий спеціаліст у галузі воєнної історії М.П.Дерев'янку, доктори історичних наук М.К.Бойко, В.І.Козаченко, М.І.Некоз, Л.М.Новохатько, О.О.Нестуля, В.Л.Савельєв, С.М.Тимченко, М.А.Якименко. Понад 100 випускників факультету стали кандидатами історичних наук.

На високих посадах у державному апараті, навчальних закладах, науково-дослідних інститутах працюють випускники Полтавського педагогічного інституту: доктор історичних наук, професор Л.М.Новохатько (Міністерство культури і мистецтв України), кандидати історичних наук В.А.Войналович (Інститут політології і етнонаціональних досліджень НАН України), О.Г.Бажан (Національний університет "Києво-Могилянська академія"), М.І.Лахижа (Полтавська облдержадміністрація), О.Б.Супруненко (Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації), відомі діячі культури К.Г.Скалацький (Полтавський художній музей), Г.П.Білоус (виконком Полтавської міської ради), Д.П.Кальний (Полтавський музей авіації і космонавтики), О.В.Янович (Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви"), полковник С.С.Бабенко та ін.

Професорсько-викладацький склад історичного факультету вносить гідний вклад у підготовку кадрів істориків незалежної України. Нові перспективи у цій справі відкриває перетворення 9 грудня 1999 р. педагогічного інституту в Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка.

1. Лобурець В.Є. Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. — Полтава: вид. ПДПІ, 1994. — С.5.

2. Щербаківський Вадим, проф., д-р. Український Університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упорядник Супруненко О.Б. — Полтава: вид. ЦОДПА, ДАПО, 1994. — С.9-10; Лобурець В.Є. Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. — С.5.

3. Супруненко О.Б. Біла витоків української вищої школи // Щербаківський Вадим. Український Університет у Полтаві: Спогади. — Полтава: вид. ЦОДПА, ДАПО, 1994. — С.4.

4. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ, 1992. — С.768.

5. Рудинський М.Я. В справі заснування в Полтаві факультету Педагогічного // Нова школа. — Полтава, 1918. — Ч.4. — С.1-20.

6. Рудинський Михайло. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.) / Укл., публ., передмова Супруненка О.Б. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1995. — 40 с.

7. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 950. — Док. 31, 36, 37.

8. Щербаківський Вадим. Український Університет у Полтаві: Спогади. — С.8.

9. Пустовіт Т.П. Український клуб у Полтаві (1913-1918): відкриття та напрямки діяльності // АЛУ. — Полтава, 2000. — № 1-2 (7-8). — С.116-118.

10. Архів Полтавського педуніверситету.

11. Там само.

12. Лобурець В.Є. Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. — С.8.

13. ДАПО. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк.186.

14. Архів Музею історії Полтавського педуніверситету.

15. Там само.

16. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр.3047-С. — Док. 10, 23, 128, 186, 187, 189, 195.

17. Архів Полтавського педуніверситету.

18. Там само.

19. Архів Музею історії Полтавського педуніверситету.

20. Лобурець В.Є. Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. — С.12-13.

Год Б.В., Лобурець В.Е.

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА
ПОЛТАВСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Резюме

В историческом очерке исторического факультета Полтавского государственного педагогического университета им. В.Г.Короленко одним из первых стоит имя М.Я.Рудинского — одного из инициаторов создания историко-филологического факультета в Полтаве и его преподавателя. Очерк охватывает более чем 85-летнюю историю факультета одного из наиболее известных педагогических вузов Украины.

12.02.2001.

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Тема антропологічного складу населення черняхівської культури не дуже популярна серед антропологів. Це пов'язане з певними труднощами у процесі роботи: біритуалізмом в обряді поховання, що не дає змоги скласти повне уявлення про антропологічний склад населення культури; відсутністю порівняльного матеріалу з могильників культур, в яких побутував звичай кремації; значною втратою антропологічного матеріалу в "порушених" похованнях, і як наслідок, повільним поповненням колекцій. Це призводить до того, що зацікавлення антропологів черняхівською проблематикою має епізодичний характер.

До недавнього часу населення черняхівської культури Лівобережної України було представлене лише окремими черепами з могильників Кантемирівка та Лохвиця, які опубліковані Т.С.Кондукторвою¹.

Матеріали Лівобережжя, зібрані експедиціями Інституту археології НАН України під керівництвом Є.В.Махно і Г.М.Некрасової у 70-80-ті рр. ХХ ст., були досліджені П.М.Покасом. Це матеріали могильників Боромля, Успенка, Сад. Серії невеликі, але дають певне уявлення про антропологічний склад населення цієї території. П.М.Покасом опубліковані середні характеристики вимірів черепів цих серій. Індивідуальні виміри черепів увійшли до планової теми сектору палеоантропології та зберігаються в архіві ІА НАН України².

Публікація серій черепів скіфської доби з Лівобережжя України, поява нових матеріалів черняхівської культури з інших регіонів дають можливість по-новому подивитися на антропологічний склад населення цієї території.

Черепи з могильників черняхівської культури Лівобережжя було об'єднано в окрему серію. Залучені матеріали з могильників Боромля, Сад, Успенка, Лохвиця, Кантемирівка, Соснова, Переяслав-Хмельницький, котрі досліджувалися Т.С.Кондукторвою, П.М.Покасом та Т.О.Рудич.

Сумарна серія чоловічих черепів цього регіону налічує 27. В середньому вияві вона характеризується середньодовгою, на межі з довгою, середньоширокою, на межі з вузь-

кою, високою, мезо-доліхокранною, за формою, черепною коробкою. Лоб середньоширокий, нахил лобної кістки на межі середніх та великих розмірів. Обличчя середньошироке на всіх рівнях, але з тенденцією до вузьколицесті, мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньоширокі, низькі, як за абсолютними розмірами, так і за покажчиками. Ніс середньовисокий, вузький, за носовим покажчиком — мезориний. Кістки носа виступають різко, перенісся високе. Середні, мінімальні, максимальні розміри подані у таблиці (табл.1).

Чоловіча серія антропологічно неоднорідна, багато ознак варіюють в досить широкі межі — від дуже малих до великих.

Були розраховані коефіцієнти мінливості ознак та порівняні зі стандартними, що розраховані для однорідних серій. Також для перевірки серії на однорідність були розраховані коефіцієнти парних кореляцій, між 17 парами ознак. Вони порівнювалися зі стандартними, що були розраховані на матеріалах однорідних серій. Аналіз коефіцієнтів мінливості та коефіцієнтів парних кореляцій нашої серії показав у більшості випадків відмінність від стандартних, часто фіксувалися ознаки, зворотні стандартним. Це свідчить на користь неоднорідності серії³.

Серія жіночих черепів з черняхівських могильників Лівобережної України налічує 17. У середньому вияві серія характеризується довгою, середньоширокою, високою черепною коробкою, котра за формою мезо-доліхокранна. Лоб середньоширокий, кут лобної кістки тяжіє до прямого. Обличчя середньошироке, у верхній частині — з тенденцією до вузьколицесті — середньовисоке, за покажчиком мезен. Обличчя мезогнатне, горизонтальне профілювання обличчя гарне. Орбіти мезоконхні. Ніс невисокий, вузький, за абсолютними розмірами та покажчиками. Кістки носа виступають добре, перенісся високе (табл.1).

Серія антропологічно неоднорідна. Розмах варіацій ознак значний, охоплює декілька категорій. Розраховані коефіцієнти варіацій мінливості нашої серії та порівняні зі стандартними. У 25 випадках з 30 вони виходять

Ознаки	Чоловіки	Чоловіки	Жінки	Жінки
	<i>Min-max</i>	<i>M</i>	<i>Min-max</i>	<i>M</i>
1. Поздовжній діаметр черепа	172-194	184.6	165-185	179.3
8. Поперечний діаметр черепа	123-149	138.9	125-141	134.9
9. Найменша ширина лоба	88-103	95	87-104	93.9
17. Висота черепа	129-146	137.2	124-136	131.2
45. Діаметр вилиць	123-137	131.3	115-130	122.6
48. Верхня висота обличчя	66-73	69.6	59-69.5	64.5
51. Ширина орбіт	39-44	41.1	37-41.5	39.5
52. Висота орбіт	28-34	31.9	29-36	32.1
54. Ширина носа	20-27	24	19-26	22.5
55. Висота носа	48-53.5	51.4	43-51	47.6
32. Кут профілю лоба	77-88	83.7	76-93	86.0
72. Загальний кут обличчя	81-88	83.8	77-87	83
77. Назомалярний кут	131-144	136.9	130-143	137.4
Zm. Зигомаксилярний кут	116-131	126.4	120-135	126.6
75.1. Кут носа	26-36	29.5	12-30	25.3
8:1. Черепний покажчик	67.5-82.8	75.5	69.1-85.5	75.5
48:45. Лицевий покажчик	50.7-55.7	52.7	48.4-58.3	53.7
52:51. Орбітний покажчик	70-96.2	78.9	74.4-90	80.9
54:55. Носовий покажчик	44.4-54	48.8	38-53.5	47.1
SS:SC. Симотичний покажчик	34.4-75	49.6	32.2-66.7	45.9
Чисельність серій (min-max)	8-23		8-15	

Таблиця 1. Краніологічні дані населення черняхівської культури Лівобережжя України.

за межі стандартних, що свідчить на користь неоднорідності серії.

У більшості випадків середні розміри ознак чоловічої та жіночої серії потрапляють до однакових, за світовими масштабами, категорій. Але фіксуються й окремі відмінності.

Було розраховано коефіцієнти статевого диморфізму та порівняно зі стандартними⁴. За низкою ознак, коефіцієнти нашої серії відрізняються від стандартних. З урахуванням статевого диморфізму, жіноча серія відрізняється від чоловічої довшою та ширшою черепною коробкою, більш широким лобом, нижчим та вужчим носом, більш високими орбітами.

Це ще раз свідчить про неоднорідність антропологічного складу населення черняхівської культури Лівобережної України. Чоловіча та жіноча групи відрізняються таким чином, що можна стверджувати, що у їх складанні брали участь різні компоненти, або однакові, але у різних пропорціях.

Треба відзначити, що певна відмінність між чоловічими та жіночими групами черняхівців фіксується і в інших регіонах України, хоча напрямок цих відмінностей на різних територіях різний. Це і зрозуміло, особливо з огляду на різне субстратне населення. Така ж ситуація складається на багатьох могильниках культури Синтана-де-Муереш та вельбарської культури Польщі.

Збірна серія чоловічих черепів черняхівських могильників Лівобережної України добре вкладається в розмах варіацій черняхівських серій України. Вона виявляє значну морфологічну подібність до зірної серії Північного Причорномор'я. В середньому вияві розміри окремих ознак співпадають досить істотно — інколи до сотих. Черняхівці з могильників Лівобережної України відрізняються хіба що коротшою черепною коробкою, вищим носом та нижчими орбітами. При розбивці черняхівських серій Північного Причорномор'я на локальні групи, найближчими морфологічно та статистично лівобережній групі виявляються — збірна серія черняхівських могильників Буджацького степу та

збірна серія могильників межиріччя Південного-Бугу-Тілігулу, хоча і в меншій мірі.

Досить близькою морфологічно виявляється лівобережна черняхівська популяція і до сумарної групи черепів із Середнього Подніпров'я (Правий берег). Збірна група Лівобережжя відрізняється від серії з Середнього Дніпра коротшою та ширшою черепною коробкою, більшим черепним покажчиком, нижчими орбітами та вужчим носом.

Спостерігається значна морфологічна та статистична подібність сумарної серії чоловічих черепів з могильників черняхівської культури Лівобережної України не тільки з черняхівськими могильниками Середнього Дніпра (за рахунок великої кількості черепів з могильника Журівка у сумарній серії Середнього Подніпров'я) та Північного Причорномор'я, а й з цілою низкою пізньоскіфських могильників півдня: Миколаївка-Козацька, Золота Балка, Неаполь Скіфський.

Для того, щоб точніше з'ясувати місце збірних серій черепів черняхівської культури у колі популяцій, близьких за часом, ми звернулися до методів багатовимірної статистики. Значна точність краніологічних вимірів дозволяє досить успішно користуватися цими методами. Це сприяє об'єктивізації висновків, знімає питання про упередженість дослідника.

Нами паралельно застосовувалися різні статистичні методи, з використанням пакету програм Systat. Зупинимося на порівнянні середньостатистичних покажчиків ряду краніологічних серій за методом кластерного аналізу⁹.

Для ілюстрації ми відібрали дендрограми, за результатами міжгрупового аналізу кластерним методом, середніх розмірів черепів серій (ієрархічна кластеризація, процедура далекого сусіда, дистанція Евкліда). Групи порівнювалися за 10 ознаками: поздовжнім, поперечним, висотним діаметрами черепа, найменшою шириною лоба, висотою та шириною обличчя, висотою та шириною орбіт, шириною та висотою носа.

До аналізу було залучено збірні серії черняхівської культури Середнього і Нижнього Дніпра (Гаврилівка), межиріччя Південного Бугу та Тілігулу (Коблеве, Ранжеве), Буджацького степу (Холмське, Нагірне), збірна серія з черняхівських могильників Західної України і Молдови⁶. Пізніх скіфів представляли матеріали могильників Неаполь Скіфський, Миколаївка-Козацька, Золота Балка⁷; сарматські серії — збірна з України та збірна з Таврії, населення могильника Чорноріччя-Інкерман⁸; античні міста — серії з Херсонесу та Істрії⁹.

Західні території в міжгруповому аналізі були представлені серіями вельбарської культури: збірною з Нижньої Вісли, збірною Кашубії, серіями з могильників Масломенч, Грудек¹⁰. Були залучені серії чоловічих черепів — збірна із Сілезії, датована 4 ст., яку пов'язують із готами, дві вестготські серії Кастилії 6-7 ст.¹¹ Східну Прибалтику представляли серії ґрунтових могильників Центральної Литви 2-5 ст. та серія черепів культури курганів Литви 2-5 ст.¹²

За результатами міжгрупового аналізу збірна чоловічих черепів Лівобережної України виявила найбільшу статистичну подібність до серії черняхівської культури Середнього Подніпров'я, черняхівської культури Буджацького степу, черняхівської збірної серії Молдови та трохи меншу — до збірної серії черняхівської культури Бугсько-Тілігульського межиріччя (рис.1). Досить близькими Лівобережній збірній виявляються ціла низка могильників пізніх скіфів: Неаполь Скіфський, Золота Балка, Миколаївка-Козацьке.

Таким чином, у середньому вияві, антропологічний склад населення низки регіонів черняхівської культури виявляє досить значну статистичну подібність між собою. Це, врешті рещт, зрозуміло, з огляду на приналежність до однієї культури. Морфологічна та статистична ж подібності до низки пізньоскіфських груп потребують детального розгляду проблеми.

Можливі два пояснення: 1) суттєва частина населення черняхівської культури Лівобережної України і Північного Причорномор'я сформувалися на місцевому скіфському субстраті; 2) частина населення черняхівської культури Лівобережної України сформувалась на пізньоскіфській субстратній основі у південних районах України і з'явилася в районах Східної України внаслідок міграцій груп пізніх скіфів та черняхівців.

Розглянемо можливі варіанти походження частини населення черняхівської культури Лівобережної України.

Звернемося до антропологічного матеріалу лісостепової зони Лівобережної України за дочерняхівської доби. Краніологічний матеріал більш ранніх епох з цієї території представлений слабо. Найбільш хронологічно близькими виявилися матеріали скіфської доби даної території. Серії невеликі, але дають певні уявлення про антропологічний склад населення району. Матеріали були згруповані за територіальним принципом С.Г.Єфимової: Сеймінська група (Марица), Посульська група (Аксютинці, Вовківці, Броварки),

Ворсклинська група (Більськ, Черемушна), Бориспільська серія (Мирне, Трахтемирівське)¹³. За результатами канонічного аналізу 16 лісостепових та степових серій скіфської доби, проведеного дослідницею, виявилось, що найбільш диференціюють їх: поєднання довгої та вузької черепної коробки з вужчим і нижчим обличчям (комбінація для лісостепової зони), та дещо коротша й ширша черепна коробка, з більш широким та високим обличчям (комбінація для степової зони).

С.Г.Єфімова схильна пояснювати це участю, яку брали у формуванні антропологічного складу населення лісостепової зони за скіфської доби, нащадки місцевого осілого населення, але не робить спроби пов'язати його з певною етнічною групою.

Археологи та лінгвісти вважають етнічну карту Лівобережної України доскіфської епохи досить строкатою. Серед населення вбачають фіно-угрів, балтів, не виключають і фракійські впливи.

З фінським етносом пов'язують носіїв бондарихинської культури. При цьому вибудовують таку етнокультурну лінію: населення неоліту ямково-гребінцевої кераміки (кін. 3 – поч. 2 тис. до н.е.), мар'янівська культура, малобудківські поселення, бондарихинська культура доби пізньої бронзи¹⁴.

З території Лівобережної України антропологічні матеріали, які репрезентують ці культури, відсутні. Та досить добре представлене населення ямково-гребінцевої культури більш північних районів Східної Європи. Для нього характерне специфічне поєднання мезобрахікранії, високої черепної коробки з тенденцією до широколицесті та послаблення горизонтального профілювання обличчя. Досить близькі форми фіксуються на могильниках 7-6 ст. до н.е. ананівської культури. Цей же морфологічний комплекс є розповсюдженим серед фінських груп доби середньовіччя¹⁵.

Для населення скіфської доби Лівобережної України цей комплекс ознак не характерний, але в групі з могильника під Борисполем він присутній¹⁶. Дуже своєрідне поєднання мезо-брахікранії при досить високій черепній коробці, широкому обличчі, дещо послабленому його профілюванні, дійсно змушує шукати паралелі серед груп північного (фінського) кола. Хоча певні відмінності у висоті обличчя та орбіт таки фіксуються. Таким чином, певна частина населення цієї території скіфської доби могла сформуватися на фінському субстраті, хоча серйозного впливу на формування населення скіфської доби

та черняхівського часу фіни не виявили. І скіфські, і черняхівські групи характеризуються діаметрально протилежним набором ознак.

Серед населення Лівобережної України доскіфської доби деякі археологи вбачають балтів¹⁷. З балтами на території Лівобережжя вони пов'язують сосницьку (2 тис. - поч. 1 тис. до н.е.) та юхновську культури (7-3 ст. до н.е.).

Слід зауважити, що антропологічні матеріали з могильників даних культур на території України відсутні. Хоча в антропологів є досить багато репрезентативних груп балтських черепів з більш північних територій.

Для балтських груп характерні, головним чином, 2 морфологічних типи. 1-й тип — масивний доліхокранний, з високим склепінням черепа, широким, різко профільованим обличчям, низькими орбітами. На території Прибалтики був розповсюджений з глибокої давнини. Р.Я.Денисова бачить його витоки у культурі бойових сокир та шнурової кераміки Прибалтики. Цей тип зберігся у Прибалтиці до середньовіччя і став провідним морфотипом балтів. 2-й морфологічний тип балтів є масивним доліхокранним, з високою черепною коробкою, вузьким (відносно) обличчям та низькими орбітами. Тип фіксується у Прибалтиці від доби бронзи. Витоки його бачать у групах населення шнурової кераміки Центральної Європи. За доби середньовіччя він стає другим провідним типом балтів¹⁸.

Треба відзначити, що доліхокранний з високою черепною коробкою морфотип, із середньошироким обличчям, яке різко профільоване у горизонтальній площині на зигмаксилярному рівні, з низькими орбітами, тип, який в історичній перспективі характеризує частину балтських груп, фіксується і в Лівобережній Україні на могильниках скіфської доби (ворсклинська, сейминська та правобережна медвинська групи).

При проведенні міжгрупових аналізів (факторним та кластерним методом), із залученням груп степових, лісостепових, пізніх скіфів та балтів, медвинська, сейминська та ворсклинська групи "скіфів" виявляють більшу статистичну подібність до серій з могильників балтів, а ніж до груп степових скіфів.

Таким чином, доліхокранний відносно вузьколиций тип, який був характерним для частини балтів, істотно вплинув на морфологічний тип лісостепових скіфів. Можна стверджувати, що за скіфської доби у цьому регіоні домінували місцеві морфологічні типи.

Варто було очікувати, що якщо черняхівське населення Лівобережжя сформувало-

ся на місцевій основі, воно повинно було бути морфологічно та статистично близьке, перш за все, лісостеповим скіфським групам. Але реальна картина інша. За результатами факторного аналізу, із залученням лісостепових та степових серій скіфської доби, пізньоскіфських та черняхівських серій, можна відзначити, що: лісостепові серії скіфської доби відрізняються від пізньоскіфських та від черняхівських серій лівобережного лісостепу за рахунок більш довгої і високої черепної коробки, більш низьких орбіт.

Таким чином, характер відхилень серій черняхівської культури Лівобережної України, збірної серії черняхівської культури Північного Причорномор'я та пізньоскіфських серій від груп лісостепової зони Східної України співпадає, що може свідчити на користь того, що чоловіча частина населення черняхівської культури даного регіону сформувалося, перш за все, на базі груп, що мають південний характер антропологічних зв'язків. Скоріше за все, вони сформувалися на базі мігрантів з південних територій, що були вихідцями з пізньоскіфського масиву.

Базуючись на матеріалах археології, деякі дослідники вважають, що у 3–4 ст. н.е. частина пізньоскіфського населення переселяється у Центральну та Східну Україну, а також до Молдови. З цим населенням пов'язують західну орієнтацію померлих та ями із заплічками на могильниках черняхівської культури¹⁹.

Ці припущення знаходять підтвердження в антропологічному матеріалі. З лівобережних могильників найбільшу морфологічну подібність до південних груп черняхівців та пізніх скіфів демонструє чоловіча група черепів з могильника Боромля, а з Правобережжя Середнього Дніпра — Журівка. На обох могильниках фіксується досить значний відсоток могил із заплічками: 21% — у Боромлі та 59% — на Журівці. Таким чином, південний характер зв'язків населення цих могильників виявляється як на археологічному, так і на антропологічному матеріалі.

У зв'язку з тим, що чоловіча серія з могильника Боромля є найбільшою на території Лівобережної України, а сумарна серія у регіоні складається з суми індивідуальних, то значну статистичну подібність збірної серії черняхівських могильників Лівобережної України до південного масиву черняхівців і до пізніх скіфів, якраз і забезпечують матеріали з могильника Боромля.

Таким чином, можна стверджувати, що мігранти з південних регіонів, генетично по-

в'язані з пізніми скіфами, зробили суттєвий внесок у формування населення черняхівської культури Лівобережжя.

Але в умовах значних міграцій морфотипи чоловічих та жіночих груп можуть суттєво різнитися. Для території Лівобережної України ми бачимо це вже спираючись на розрахунки статевого диморфізму. Щоб уточнити характер цих розбіжностей ми знову звернулися до методів багатовимірної статистики. Для ілюстрації ми відібрали дендрограми, за результатами міжгрупового аналізу кластерним методом, середніх розмірів жіночих серій (ієрархічна кластеризація, процедура далекого сусіда, дистанція Евкліда). Групи порівнювалися за 10 ознаками: довжина, ширина та висота черепної коробки, ширина лоба, висота та ширина обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа.

За можливістю, ми залучили до аналізу матеріал з тих самих могильників, за якими аналізувалися чоловічі серії. Черняхівська культура представлена: збірними серіями Середнього Подніпров'я, Молдови, Західної України, Нижнього Подніпров'я (Гаврилівка), Буджацького степу, Південно-Буго-Тілігульського межиріччя. Залучені матеріали з пізньоскіфських могильників Неаполь Скіфський, Миколаївка-Козацьке, Золота Балка; збірні сарматів України та Таврії, матеріали могильників Чорноріччя-Інкерман. Західний регіон представлений населенням могильників вельбарської культури Польщі: збірна Нижньої Вісли, збірна Словінсько-Дравська, збірна Мазовії, матеріали могильників Масломенч та Грудек. Східна Прибалтика представлена матеріалами могильника Марвелес 1–4 ст.²⁰

За результатами міжгрупового аналізу отримані такі результати. Збірна серія жіночих черепів з могильників Лівобережної України виявила західний та північно-західний характер антропологічних зв'язків. Найбільш статистично близькими їй виявилися "черняхівки" Нижнього Дніпра, Молдови, а також вельбарське населення групи Словінсько-Дравської, вельбарської культури Мазовії та могильника Марвелес з території Литви (рис.2). Дещо далі йдуть жінки черняхівської культури Буджацького степу, Західної України та жінки вельбарської культури Нижньої Вісли. Пізньоскіфські та сарматські групи з території України виявляються досить далекими статистично і морфологічно. Треба сказати, що присутність пізньоскіфського елемента в черняхівських жіночих серіях реально відчувається лише в могильниках культури Буго-Ті-

лігульського межиріччя та Правобережжя Середнього Дніпра (реально через домінування у збірній серії черепів з могильника Журівка, що має досить яскраво позначені пізньоскіфські впливи).

Досить своєрідна ситуація може мати такі пояснення. У збірній чоловічій серії черепів з могильників Лівобережжя, поряд з антропологією, характерною для лісостепових та степових груп черняхівців, присутній і значний відсоток населення, для якого характерні морфологічні форми, притаманні пізнім скіфам, які мігрували на цю територію з більш південних районів. Жіноча серія склалася на дещо іншій основі. Серед жінок фіксуються паралелі з антропологією вельбарської культури Польщі, чим вони можуть завдячувати готським міграціям. Але цим аналогії з населенням прибалтійського регіону не вичерпуються. Як ми вже зазначали, в лісостеповій зоні Лівобережної України тривалий час мешкали групи, котрі можна пов'язати з балтами. Присутність істотного північно-західного субстрату відчувається в серіях скіфської доби з цієї території. Можливо, якась частина цього населення дожила тут і до черняхівської доби, зробивши свій внесок у генофонд жіночої групи черняхівської культури Лівобережжя. До речі, балтський компонент присутній і в матеріалах вельбарської культури північних районів Польщі. Це також сприяє значній статистичній подібності жінок з могильників Лівобережної України, вельбарських груп північних районів Польщі та матеріалів 1-4 ст. з Литви.

У зв'язку з тим, що жіноче населення вважається менш мобільним, то присутність на черняхівських могильниках субстратних форм, скоріше, можна очікувати серед жіночої вибірки. Але жіноча збірна черняхівських могильників Лівобережжя відрізняється і від лісостепових скіфських, і від балтських груп ширшою черепною коробкою, вищими орбітами та не таким різким горизонтальним профілюванням обличчя. Тобто, уявна місцева субстратна основа якщо і присутня, то її роль у формуванні жіночої серії незначна.

Ще одне пояснення більш північного характеру антропологічних зв'язків саме жіночої серії може бути пов'язане з біригуалізмом черняхівського поховального обряду. Можливо, чоловіки, які мали північне походження, віддавали перевагу кремації, котра не залишає інформації для краніологів. А жінки, які мали північне походження і через систему шлюбних зв'язків були пов'язані із вихідцями з

пізньоскіфського масиву, краще представлені в могилах з трупопокладеннями. Варто відзначити, що близьку картину ми маємо на могильнику Гаврилівка. Там певні скіфські, хоча і не дуже сильні, впливи фіксуються лише в чоловічій серії.

Аналіз сумарних серій має свої сильні і слабкі сторони. У сумарну серію входять індивідуальні розміри черепів з різних могильників. Але середні цифри відбивають, перш за все, морфологічний тип могильника, з якого походить більша кількість черепів. Це приводить до певних перекосів. Краще представлений у Середньому Подніпр'ї матеріал з могильника Журівка, що має південний характер антропологічних зв'язків, впливає на середні цифри усієї збірної, хоча інші могильники Середнього Подніпр'я мають північно-західний характер зв'язків²¹. Тому ми звернулися до характеристики окремих могильників.

Середні характеристики усіх трьох черняхівських могильників Лівобережної України різняться між собою. Хоча у випадку з матеріалами із могильника Сад це може бути пояснене малочисельністю вибірки.

Могильник Боромля. Найбільш представницькою на Лівобережжі є саме серія з цього могильника. Чоловіча група налічує 11 черепів. У середньому вияві вони характеризуються довгою, середньоширокою, високою, мезо-доліхокранною черепною коробкою. Обличчя середньошироке, середньовисоке, мезогнатне, різкопрофільоване у горизонтальній площині. Орбіти середньовисокі. Ніс середньовисокий, вузький, виступає середнє. Перенісся високе.

Жіноча серія налічує 9 черепів. Вона характеризується довгою, середньоширокою, середньовисокою, мезокранною черепною коробкою. Обличчя середньошироке, середньовисоке. Горизонтальне профілювання обличчя помірне, з тенденцією до різкого. Орбіти низькі та вузькі, за показником мезоконхні. Ніс низький, середньоширокий. Кістки носа виступають гарно.

Чоловіча та жіноча серії потрапляють, за низкою ознак, до одних категорій розмірів. Зі врахуванням статевого диморфізму, жіноча серія відрізняється від чоловічої нижчою черепною коробкою, ширшим обличчям, яке слабше профільоване у горизонтальній площині, нижчими орбітами та ширшим носом. Таким чином, можна вважати, що чоловіча та жіноча серії могильника Боромля склалися на базі дещо відмінних компонентів.

Морфологічно чоловіча група з Боромлі виявила найбільшу подібність до сумарної серії черняхівських могильників Північного Причорномор'я. Якщо порівнювати середні цифри з матеріалами окремих могильників, то найближчими їй морфологічно виявилися серії з могильника Нагірне 2 у Буджаку та Журівка у Середньому Подніпр'ї.

Серія чоловічих черепів з Боромлі є змішаною, про що свідчать коефіцієнти варіацій групи. Це до-

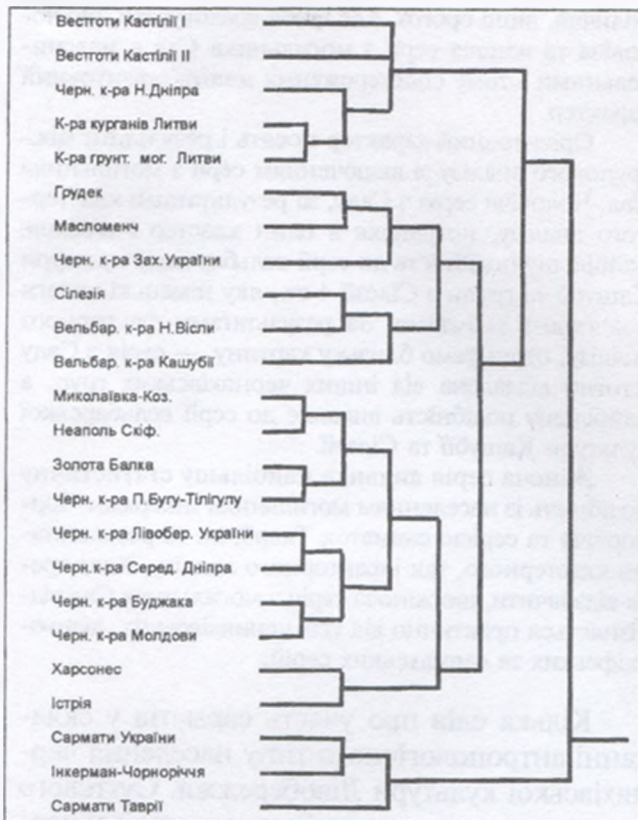

Рис.1. Дендрограма порівняння краніологічних серій (чоловіки).

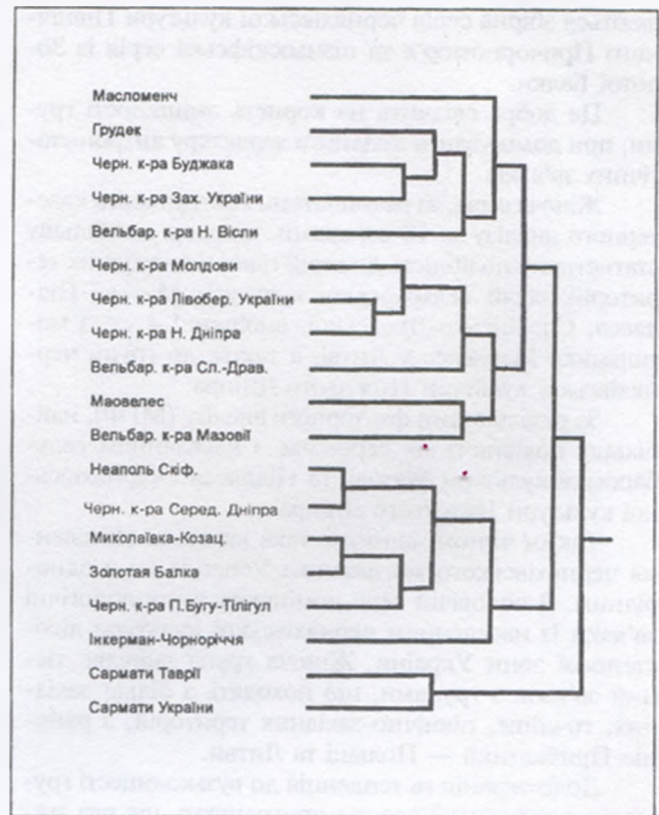

Рис.2. Дендрограма порівняння краніологічних серій (жінки).

сильно чітко відбивається на середніх цифрах групи та забезпечує певну нестабільність положення групи під час міжгрупового аналізу. Так, за результатами факторного аналізу за 10 найбільш таксономічно значущими ознаками, чоловіча група з могильника Боромля виявила найбільшу подібність до збірної серії черняхівської культури Середнього Подніпров'я (за рахунок домінування черепів з могильника Журівка у вибірці), досить значну подібність до збірної черняхівських груп Західної України, а з іншого боку до пізньоскіфських серій. За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, дистанція Евкліда, метод далекого сусіда) серія з Боромлі виявляє найбільшу подібність з одного боку до збірної черняхівської серії Середнього Подніпров'я, Західної України, а з іншого — до збірної черняхівських могильників Північного Причорномор'я та цілої низки пізньоскіфських серій.

Жіноча серія могильника Боромля також змішана, в ній присутні форми, що мають західний і південний характер антропологічних зв'язків. Це теж відбивається на результатах міжгрупового аналізу.

За результатами факторного аналізу (МГФ) жіноча група виявила найбільшу подібність до збірної групи черняхівської культури Західної України, груп вельбарської культури Польщі: Масломенч та Грудек, груп вельбарської культури Нижньої Вісли, а з іншого боку — до населення пізньоскіфського могильника Золота Балка та черняхівської серії з межиріччя Південного Бугу-Тілігулу.

У випадку, коли група жіночих черепів порівнювалася з населенням окремих черняхівських могильників різних регіонів України за тими самими ознаками, найбільш статистично боромлянкам виявилось населення лівобережного могильника Успенка.

Могильник Успенка. Чоловіча серія з могильника налічує 9 черепів. В середньому вияві вона харак-

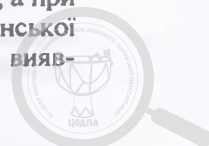
теризується довгою, широкою середньовисокою, на межі з високою, черепною коробкою, доліхокранною за формою. Обличчя середньовисоке, середньошироке, з тенденцією до вузьколицесті, за верхньолицевим показником мезен. Обличчя мезогнатне, горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти вузькі, низькі. Ніс середньовисокий, вузький, виступає гарно.

Жіноча серія налічує 4 черепи. Вона характеризується довгою, середньоширокою, високою, доліхокранною черепною коробкою. Обличчя середньовисоке, вузьке, мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти вузькі, низькі, за показником мезоконхні. Ніс середньовисокий, вузький, виступає різко.

За більшістю ознак чоловіча та жіноча групи потрапляють до однієї категорії розмірів, але фіксуються і відмінності. З урахуванням статевого диморфізму, жіноча серія має довшу, вищу, більш доліхокранну черепну коробку, вужче обличчя, ніс, вищі орбіти, більш різке горизонтальне профілювання обличчя.

Чоловіча серія з могильника Успенка виявляє морфологічну подібність до збірних серій черняхівської культури Середнього Дніпра та Західної України. За результатами міжгрупового кластерного аналізу за 10 таксономічно найбільш значущими ознаками, чоловіча серія виявила найбільшу статистичну подібність до збірної серії черняхівської культури Середнього Дніпра та Західної України. Подібна ситуація спостерігається, коли для аналізу залучаються збірні серії черняхівської культури за регіонами.

За результатами факторного аналізу (МГФ) отримуємо практично той же результат. Найбільшу подібність група виявляє до населення черняхівської культури Середнього Дніпра, Західної України, а при залученні окремих могильників — до боромлянської популяції. Дещо статистично більш далекими вияв-

ляються збірною серією черняхівської культури Північного Причорномор'я та пізньоскіфська серія із Золотої Балки.

Це добре свідчить на користь змішаності групи, при домінуванні західного характеру антропологічних зв'язків.

Жіноча серія, за результатами міжгрупового кластерного аналізу за 10 ознаками, виявила найбільшу статистичну подібність до серій північно-західних територій: серій вельбарської культури Мазовії-Підлясся, Словінсько-Дравської, вибірки 1-4 ст. з могильника Марвелес у Литві, а також до групи черняхівської культури Нижнього Дніпра.

За результатами факторного аналізу (МГФ), найбільшу подібність ця серія має з населенням вельбарської культури Мазовії та Підлясся і черняхівської культури Нижнього Дніпра.

Таким чином, виникає така картина. Населення черняхівського могильника Успенка не є однорідним. В чоловічій серії домінують антропологічні зв'язки із населенням черняхівської культури лісостепової зони України. Жіноча група виявляє тісний зв'язок з групами, що походять з більш західних, точніше, північно-західних територій, з районів Прибалтики — Польщі та Литви.

Доліхокранія та тенденція до вузьколицесті групи з могильника Успенка примушують ще раз згадати групи скіфської доби цього регіону, але від навіть найближчої статистично Сеймінської нашу серію відрізняють: більш коротка та широка черепна коробка, вужче за показником обличчя з кращим горизонтальним профілюванням, вищими орбітами, вужчим носом, який краще виступає. Тому наголошувати на прямому їх генетичному зв'язку важко. Певні морфологічні паралелі між доліхокранними та відносно вузьколицими формами черняхівців і населенням даної території скіфської доби можуть бути пов'язані з тим, що частина населення черняхівської культури (особливо західних регіонів) має корені у культурах шнурової кераміки Європи, так само, як і частина населення лісостепової зони України скіфської доби (переважно та частина населення, що має паралелі з вузьколицими формами балтів).

Могильник Сад. Чоловіча серія складається усього з 4 черепів. Вона характеризується короткою, на межі із середньою, вузькою, середньовисокою черепною коробкою, мезокранною за формою. Обличчя середньовисоке, середньошироке, за показником мезен. Воно добре профілюване на верхньому рівні. Обличчя мезогнатне. Орбіти малих розмірів, за показником високі. Ніс вузький, середньовисокий, за показником вузький. Виступання носа значне.

Жінки представлені 3 черепами, але один з них — зі слідами штучної деформації. Недеформовані черепи характеризуються довгою, вузькою, середньовисокою, на межі з високою, черепною коробкою, доліхокранною за формою. Обличчя добре профілюване на назомалярному рівні та середньо профілюване на зигмаксиллярному рівні. Орбіти середньоширокі, високі, як за показником, так і за абсолютними розмірами. Ніс високий, вузький за абсолютними розмірами та показником. Кістки носа виступають середньо.

Зі врахуванням статевого диморфізму, жіноча серія має більш довгу та високу, а також більш доліхокранну черепну коробку, більш високе та вужче

обличчя, вищі орбіти. Але треба враховувати, що чоловіча та жіноча серії з могильника Сад є малочисельними і тому спостереження мають орієнтовний характер.

Орієнтовний характер носять і результати міжгрупового аналізу зі включенням серії з могильника Сад. Чоловіча серія з Саду, за результатами кластерного аналізу, потрапляє в один кластер і виявляє найбільшу подібність до серії вельбарської культури Кашубії та групи з Сілезії 4 ст., яку німецькі колеги пов'язують із готами. За результатами факторного аналізу, отримуємо близьку картину, — серія з Саду істотно віддалена від інших черняхівських груп, а найбільшу подібність виявляє до серії вельбарської культури Кашубії та Сілезії.

Жіноча серія виявила найбільшу статистичну подібність із населенням могильника Інкерман-Чорноріччя та серією сарматок Таврії, як за результатами кластерного, так і факторного аналізу. Хоча треба відзначити, що жіноча серія з могильника Сад відрізняється практично від усіх черняхівських, пізньоскіфських та сарматських серій.

Кілька слів про участь сарматів у складанні антропологічного типу населення черняхівської культури Лівобережжя. Суттєвого їх впливу на антропологічному матеріалі черняхівської культури не спостерігається.

Антропология сарматського масиву дуже різноманітна. Морфологічні варіанти відбивають територіальні та хронологічні особливості різних груп сарматів. Але брахікранний широколиций, з легким сплюсненням обличчя, морфологічний тип є визначальним для всіх сарматських груп²².

І чоловіча, і жіноча серії черепів черняхівської культури Лівобережжя мають інший — діаметрально протилежний набір ознак. Це не значить, що у могильниках черняхівської культури не зустрічаються брахікранні, з невисокою черепною коробкою, широколиці, з легким сплюсненням обличчя черепи, котрі можна пов'язати із сарматами. Але відсоток їх не великий — 12-15 %. Варто нагадати у зв'язку з тим, що сарматські групи все ж були не однорідні, то антропологи можуть більш-менш впевнено стверджувати сарматській мінімум присутності. Хоча їм важко назвати сарматський максимум. Можна лише ще раз відзначити, що у середньому вияві сармати істотно не вплинули на формування антропологічного складу населення черняхівської культури Лівобережної України. На могильнику Сад (3 черепи) та на могильнику Боромля (1 череп) зафіксовані черепи зі штучною деформацією, котру практикували сармати.

Таким чином, можна відзначити значну змішаність населення черняхівської культури Лівобережної України. Фіксуються значні морфологічні зв'язки із населенням могиль-

ників лісостепової зони Середнього Дніпра, Північного Причорномор'я, а також з півноскофіськими групами (головним чином, за рахунок чоловіків). В жіночій популяції чіткіше видно західний та північний характер зв'язків із вельбарською культурою Польщі та населенням Литви. Хоча досить близькі їй і жінки-черняхівки Нижнього Дніпра, у яких теж досить сильно виступають морфологічні паралелі з Прибалтикою. Присутній на могильниках черняхівської культури Лівобережної України і сарматський компонент.

Історична доля населення черняхівської культури Лівобережної України за доби середньовіччя є темою окремого дослідження.

Література

1. Кондукторова Т.С. Краниологические материалы из могильников черняховской культуры // Могильники черняховской культуры. — Москва: Наука, 1979. — С.143-165.
2. Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме территориальной дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология: Ч.2. — Москва, 2000. — С.260-273.
3. Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия: Методика антропологических исследований. — Москва, 1964. — С.123-127; Рогинский Я.Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // Уч. зап. Моск. Ун-та. — Москва, 1954. — Вып.166. — С.57-92.
4. Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия. — С.123-127.
5. Дерябин В.Е. Многомерная биометрия. — Москва, 1983. — С.227.
6. Кондукторова Т.С. Краниологические материалы... — С.143-165; Покас П.М. Указ. работа. — С.260-273; Середа С.П., Дяченко В.Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с.Холмское // Гудкова А.В., Фоксеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная 1-4 вв. н.э. — Киев: Наук. думка, 1984. — С.94-105; Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — Москва, 1975. — С.60; Рудич Т.О. Материалы с территории Западной Украины та з Буджака (здані до друку).
7. Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья. — Москва, 1979. — С.143-165; Её же. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н.э.). — Москва, 1972. — С.97-99.
8. Кондукторова Т.С. Антропология... — С.56-61; Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — Киев: Наук. думка, 1993. — С.131-141; Соколова К.Ф. Антропологичні матеріали могильників Інкерманської долини // АП УРСР. — Київ, 1973. — Т.13. — С.126-159.
9. Назарова Т.А., Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма. — Киев, 1990. — С.8-19; Nicolăescu-Plopsor D. Contributii paleoantropologice la rezolvarea problemei originii etnice a populatiei de sec. 4 din necropola plana de la Histria // Studii si cercetari de Antropologic. — Bucurest, 1969. — T.6 — №1. — С.17-24.
10. Kozak-Zichman W. Charakterystyka antropologiczna ludnozczyzny z mlodzego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996. — S.131-132.
11. Schwidetzky I., Rosing F. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Römerzeit (0-500) // Homo. — Zürich, 1975. — Bd. 26. — H.4 — S.192-218; Rosing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der frühen Mittelalters (500-1000 u.z.) // Homo. — Zürich, 1977. — Bd.28. — H.6. — S.65-115.
12. Чесник Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (примущество на территории Латвии) // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С.10-20.
13. Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп Европейской Скифии по данным краниологии // Скифы и сарматы в VI-III вв. до н.э.: Палеоэкология, антропология и археология. — Москва, 2000. — С.39-44.
14. Березанська С.С., Отрошенко В.В. Бронзовий вік. Етнічний склад населення // Давня історія України. — Київ, 1998. — С.397-399.
15. Денисова Р.Я. Антропология древних и современных балтов. — Москва, 1973. — С.16-18; Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. — Москва: Наука, 1969. — С.141-153.
16. Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблев: Скифский могильник в Поросье. — Киев, 1997. — С.91-106.
17. Березанська С.С., Отрошенко В.В. Бронзовий вік... — С.397-399.
18. Денисова Р.Я. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы в 1 - начале 2 тыс. н.э. на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С.28-30.
19. Магомедов Б.В. Поздний этап истории «южных скифов» // Сучасні проблеми археології. — Київ, 2002. — С.134-136.
20. Kozak-Zychman W. Charakterystyka... — S.131-132; Jankauskas R., Barkus A. Marveles sencapio (1-7 m.e.a) antropologija (1991-1991 M.) // Vidurio Lietuvos Archeologija. — Vilnius, 1994. — P.78-85.
21. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я // Археологія, 1999. — № 4. — С.64-75.
22. Балабанова М.А. Краниология сарматских погребальных памятников 4-3 вв. до н.э. // Нижневолжский археологический вестник — Волгоград, 1999. — Вып.2. — С.121-125.

Рудич Т.А.

НАСЕЛЕНИЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ПО МАТЕРИАЛАМ АНТРОПОЛОГИИ

Резюме

В статье публикуются результаты антропологического изучения населения черняховской культуры, полученные в ходе исследований погребальных памятников Днепровского Левобережья за последнюю четверть столетия.

01.12.2002.

КРАНІОМЕТРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА ЧЕРЕПОМ ЖІНКИ З ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЬСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЮ "Б"

Для краніологічного обстеження та виконання графічної реконструкції за черепом автору був наданий один із черепів з колективного поховання у кургані №2/1994 р. Більського некрополю «Б», отриманий під час роботи Більської експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, що проводить систематичне вивчення цієї археологічної пам'ятки, починаючи з 1994 р. Про комплекс решток кургану і поховання, багатий поховальний інвентар, знайдений археологами під час розкопок, йшлося у публікації керівника експедиції, к.і.н. О.Б.Супруненко¹. Варто лише зауважити, що серед численних знахідок виявлені фрагменти залізної зброї, кінської упряжі, бронзові наконечники стріл та кілька високохудожніх виробів із золота — бляшок й інших деталей головного убору, виконаних античними торевтами².

За типом поховальної споруди та специфікою інвентаря археологи датують поховання кінцем V - першою половиною IV ст. до н.е.³, відносячи його до складу могильника одного із селищ у південній частині Великого укріплення Більського городища скіфської доби.

У похованні знайдені рештки чотирьох осіб: двох жінок і двох чоловіків. У даній праці ми приводимо результати дослідження черепу №1, що належав молодій жінці з цього поховання, кісткові залишки в якому були переміщені пізньосередньовічними грабіжниками. В цілому череп добре зберігся, порівняно з трьома іншими. За допомогою воску нами був реставрований лише один дефект в області правої скроневої та клиноподібної кісток, а також відновлена голівка виросткового відростку нижньої щелепи (також з правого боку).

Визначення статі.

Стать цієї особи була визначена за особливостями будови черепа (рис.1; 2). Так, зокрема, як це добре видно із наведених фотознімків, — кут гілок нижньої щелепи черепа є розгорнутим — 136°, що притаманне саме для жіночих черепів. Про жіночу

стать свідчать також помітний щелепний прогнатизм, загальна грацильність і м'якість ліній черепа, відсутність розвинутих горбистостей і шерехатостей — у місцях прикріплення м'язів, що властиве саме для чоловічих черепів. За жіночу стать свідчать також добра розвиненість і закругленість лобних горбів, що теж притаманне жіночим черепам. Соскоподібний відросток теж не є великим і достатньо розвинутим, як це переважно спостерігається у чоловічих черепів.

Визначення віку.

Вік жінки був встановлений нами за станом зарощення черепних швів і станом стертості зубів.

Стан зарощення черепних швів, за Сімпсоном і Олів'є⁴, в балах:

Внутрішнє зарощення черепних швів:

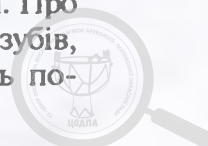
- 1) Sutura coronalis — 1
- 2) Sutura sagittalis — 2
- 3) Sutura sphenofrontalis dextra — 0
- 4) Sutura sphenofrontalis sinistra — 0
- 5) Sutura lambdoidea dextra — 1
- 6) Sutura lambdoidea sinistra — 1

Зовнішнє зарощення черепних швів:

- 1) Sutura coronalis — 1
- 2) Sutura sagittalis — 3
- 3) Sutura sphenofrontalis dextra — 0
- 4) Sutura sphenofrontalis sinistra — 0
- 5) Sutura lambdoidea dextra — 1
- 6) Sutura lambdoidea sinistra — 1.

Такий стан зарощення черепних швів відповідає вікові 20-30 років. Метопічний шов, як це видно на фото (рис.1), зовні виглядає незарощеним повністю. В нормі він заростає до 30 років, а дві нижні його частини — взагалі — близько 8 років. Такий стан незарощеності цього шва часто трапляється на кістках стародавніх людей, що, імовірно, пов'язане з посмертною деструкцією кістки, при неповній зарощеності метопічного шва. Отже, найбільш вірогідний вік для цієї жінки — 20-30 років, ближче до першої цифри.

За життя у жінки збереглися всі зуби. Про це свідчать цілі альвеолярні луночки зубів, що відсутні, а також відсутність навіть по-

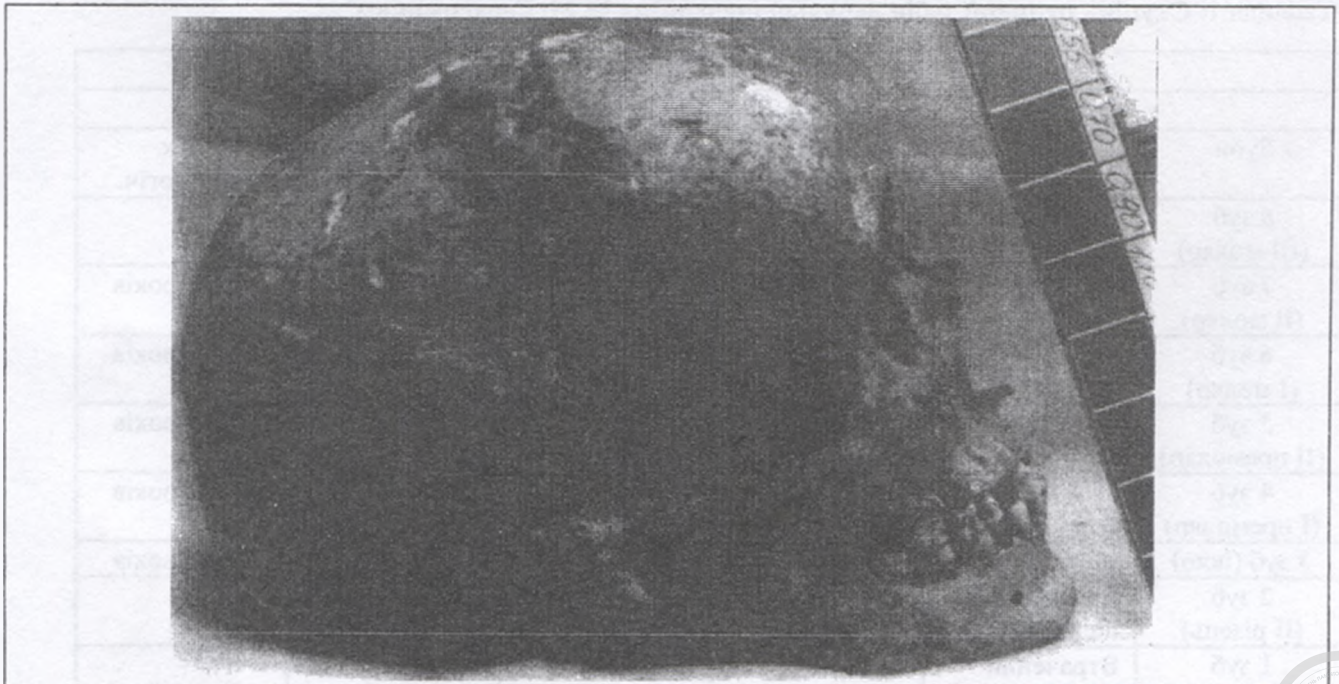

Рис. 1-2. Череп жінки з поховання кургану №2/1994 р. Більського курганного некрополю "Б". Фас, профіль..

чатку редукції на обох щелепах. Все це вказує на молодий вік цієї людини.

Наявний стан зубів відображає зубна формула:

07650300 00345670
87604321 12345678.

Вік, за зубами, нами встановлено з використанням методики М.М.Герасимова (табл.1).

Таким чином, ступінь збереженості зубів відповідає стану облітерації черепних швів.

Отже, молодій жінці з поховання у кургані №2/1994 р. було від 20 до 30 років віку, радше близько 25.

Череп було обстежено за новою, більш розширеною методикою, що запропонована Г.В.Лебединською для програми комплексного дослідження і діагностування черепа перед антропологічною пластичною реконструкцією. Крім звичайних антропологічних ознак і діаметрів, що використовувались традиційно при краніологічному вивченні черепа, до цієї програми введені деякі важливі описальні ознаки, що використовуються для процесу побудови реконструкції, а також у криміналістиці⁶. Головні краніометричні проміри, а також описальні ознаки досліджуваного черепа зведені до таблиці 2.

Краніологічна характеристика досліджуваного черепа.

Як видно із даних таблиці, череп доліхокранний, дуже видовжений, але середній за шириною, з достатньо широким лобом. Обличчя у цієї жінки тонке, трохи видовжене, особливо це помітно в його верхній частині.

Очниці середні за вказівником, але тяжіють за формою, до, так званої, високої очниці, властивої південним європеїдам та слов'янам, за М.М.Герасимовим⁷. Ніс вузький, що справляє враження збільшення його довжини.

Нижня щелепа трохи важка, але має заокругленість в лініях нижнього краю, що надає їй досить витонченого вигляду, та гармонійно поєднується із заокругленими формами верхньої частини обличчя.

Збудувавши графічну реконструкцію обличчя за черепом, ми зауважимо, що лице цієї жінки поєднує в собі расові особливості двох великих гілок великої білої раси. З одного боку, великі величини краніометричних ознак перевершують аналогічні величини у серіях жіночих черепів скіфів⁸. Треба додати, що вони перевершують також типові розміри жіночих черепів і в слов'янських серіях⁹, крім, хіба що, окремих винятків¹⁰. Найбільш близькі величини до значень краніометричних параметрів черепа цієї жінки ми знаходимо або у серіях степових племен України доби бронзи (зрубної¹¹ та представників білозірської культур доби пізньої бронзи з могильника поблизу с.Чернянка)¹², або у північно-європейських племен доби неоліту¹³ і залізного віку¹⁴. Разом із тим, ці великі краніометричні параметри комбінуються між собою у співвідношеннях, що властиві для південних європеїдів (за вказівниками і пропорціями скелету обличчя, зокрема верхньолицевому, загальнолицевому та орбітному вказівникам череп цієї жінки дійсно наближається до скіфських серій). А ширина носу у

Таблиця 1: Ступінь руйнації зубів верхньої щелепи, за М.М. Герасимовим⁵.

Справа			Зліва		
Верхня щелепа					
Зуби	Ступінь збереженості	Вік фізіологіч.	Зуби	Ступінь збереженості	Вік фізіологіч.
8 зуб (III моляр)	Втрачений після смерті	-	8 зуб (III моляр)	Втрачений після смерті	-
7 зуб (II моляр)	2	20-25 років	7 зуб (II моляр)	2	20-25 років
6 зуб (I моляр)	2	20-25 років	6 зуб (I моляр)	2	20-25 років
5 зуб (II премоляр)	2	20-25 років	5 зуб (II премоляр)	2	20-25 років
4 зуб (I премоляр)	-		4 зуб (I премоляр)	2	20-25 років
3 зуб (ікло)	2	20-25 років	3 зуб (ікло)	2	20-25 років
2 зуб (II різець)	Втрачений після смерті	-	2 зуб (II різець)	Втрачений після смерті	-
1 зуб (I різець)	Втрачений після смерті	-	1 зуб (I різець)	Втрачений після смерті	-

Таблиця 2. Дані краніометричного дослідження жінки з поховання кургану № 2/1994 р. Більського курганного некрополю «Б».

Краніометрические показатели:	Досліджуваний череп
1. Повздовжній діаметр (g-ор)	185,0 (?)
1а. Повздовжній діаметр від офріона	183,0
8. Поперечний діаметр (eu-eu)	138,0
9. Найменша ширина лоба (ft-ft)	100,0
10. Найбільша ширина лоба	127,0
12. Ширина потилиці (am-ast)	107,0
Вираженість тім'яних горбів	виражені
29. Лобна хорда	106,0
Висота вигину лоба	17,0
Контур зводу черепа з боку лоба (за Лебединською, Балусвою, Давидовою)	круглий
Форма черепа зверху (за Сердін)	овоїдна
45. Виллицевий діаметр (zy-zy)	130,0
48. Верхня висота обличчя	72,0
47. Загальна висота обличчя (n-go)	115,0
46. Середня ширина обличчя	95,5
55. Висота носа (я-па)	53,0
54. Ширина носа	21,0
51. Ширина орбіти від mf.	39,0
	(ліва)
52. Висота орбіти	32,5
	(ліва)
Форма орбіт, за М.М.Герасимовим	висока
Форма надочного краю і відповідна їй форма складки верхнього віка	В) складка верхнього віка виражена за всією довжиною ока
Надочний край загострений чи притуплений; підочний край загострений чи притуплений	Верхній надочний край притуплений
Фронтальна постановка орбіт	В) піднята
Профлювання орбіт, за М.М.Герасимовим	нахилоне
60. Довжина альвелярної дуги	50,0
62. Довжина неба (до стафліону)	42,0
63. Ширина неба	35,0
79. Кут гілки нижньої щелепи	136°
68. Проекційна довжина від кутів	71,0
65. Виросткова ширина	117,0
67. Передня ширина	46,0
69(1). Висота тіла	27,0
69(3). Товщина тіла	11,0
Характер прикусу	Псалідонтія - ножцеподібний
Кут нахилу носових кісток	39°
Кут профілю лоба від глассели	75°
Кут виступання підборіддя	56°

Вказівники:

Назви вказівників	Досліджуваний череп
Черепний	74,6 – доліхокранія
Лобний	78,7 (малий, за Г.В. Лебединською)
Вказівники лицевого скелету	55,4- легтен
1) Верзньолицевий	тонка (висока верхня частина обличчя)
2) Загальнолицевий	88,5 мезопрозіпія, з тенденцією до лептопрозіпії, тонколицесті
Краніофасціальні вказівники	
1) Вертикальний (висотний) краніофасціальний вказівник	-
2) Поперечний краніофасціальний вказівник	94,0
3) Лобно-виллицевий вказівник	76,9
Орбітний	83,3 – мезоконкія, середня орбіта
Носовий	39,6 лепторінія – вузьконосість
Небний вказівник	83,3 – середньошироке небо

Рис.3. Графічна реконструкція за черепом зовнішнього вигляду жінки з поховання кургану №2/1994 р. Більського курганного некрополю «Б». Робота Горбенка С.О.

Рис.4. Реконструкція зовнішнього вигляду жінки з поховання кургану №2/1994 р. Більського курганного некрополю «Б». Рис. Коваленко Г.В., за Горбенком С.О.

цієї жінки менша навіть, ніж у черепів із скіфських серій, що, безсумнівно, вказує на тонкість і граційність ліній середньої частини обличчя притаманну саме південним європеїдам.

Цікавим є й те, що зовнішнє зображення обличчя, із пропорціями, властивими як для цієї жінки, так і, загалом, для південних

європеїдів, ми знаходимо на зразках кам'яної скульптури Гандхари у Північно-Західній Індії (рис.5-6)¹⁵.

Отже, отримана вперше графічна реконструкція зовнішнього вигляду жінки-мешканки Більського городища у Середньому Поворосклі, напевне, буде спонукати дослідників до наступного антропологічного вивчен-

Рис.5. Голова Будди. Індія, Сікрі. I ст. до н.е. - I ст. н.е.

Рис.6. Голова Бодісатви. Індія, Полату-Дхері. I ст. до н.е. - I ст. н.е.

ня місцевої спільноти доби раннього залізного віку і порівняння антропологічних даних з краніологічними серіями Північно-Західної Індії, з метою перевірки виявленого факту, встановлення або випадковості, або певної закономірності цієї подібності зовнішнього вигляду.

Література

1. Супруненко О.Б. Розкопки Більського курганного некрополю «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.88-120.
2. Там само. — С.111-114.
3. Там само. — С.117.
4. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Определение пола и возраста по черепу // Краниометрия: Методика антропологических исследований. — Москва: Наука, 1964. — С.37-38.
5. Там само. — С.38.
6. Лебединская Г.В. Программа описания черепа // Реконструкция лица по черепу: Методическое руководство. — Москва: Старый Сад, 1998. — С.83-94.
7. Герасимов М.М. Строение глаз // Основы восстановления лица по черепу. — Москва: Сов. наука, 1949. — С.38-39.
8. Кондукторова Т.С. Скифы сарматского времени («поздние скифы») // Антропология древнего населения Украины. — Москва, 1971. — С.62-63.
9. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — Москва: Изд-во МГУ, 1973.
10. Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам мо-

гильника у с.Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1984. — С.8-9.

11. Круц С.И. Физический тип населения поздней бронзы. Срубная культура // Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. — Киев: Наук. думка, 1984. — С.62-65.
12. Там само. — С.71-75.
13. Steinberger M. Das Grabfeld von Vasterbjers aus Gotland. — Stockholm, 1943.
14. Steffensen J. The physical anthropology of the vikings // The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. — London, 1953. — V.83. — P.1, 86-97.
15. Пугаченкова Г.А. Скульптура Гандхары: Образцы и темы // Искусство Гандхары. — Москва: Искусство, 1982. — С.44, 56.

Горбенко С.А.

КРАНИОМЕТРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И ГРАФИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ПО ЧЕРЕПУ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ ЖЕНЩИНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ БЕЛЬСКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ "Б"

Резюме

Публикуется графическая реконструкция (анфас) по черепу женщины из погребения конца V - IV вв. до н.э. кургана № 2/1994 г. Бельского некрополя "Б", исследованного в южной части Большого укрепления Бельского городища в Среднем Поворосклье на Полтавщине. Уникальность черепа погребенной заключается в наличии как признаков, характерных для представителей северных европеоидов, так и специфических черт, присущих представителям южной ветви большой европейской расы. Данная работа является первой реконструкцией внешнего облика жителей грандиозного протогородского центра в составе ворсклинского локального варианта культуры левобережного лесостепного населения скифского времени.

24.03.2003.

ЗАСТОСУВАННЯ MICROSOFT EXCEL В РОЗРАХУНКАХ ВАРТОСТІ ОХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Останнім часом все актуальніше постає питання застосування сучасних комп'ютерних технологій в різних напрямках гуманітарної науки. Для більшості з них подібний процес виступає не лише далекою перспективою, а прямою необхідністю, що дозволяє покращити, спростити й певним чином автоматизувати дослідницькі роботи. Зокрема, хотілося б зупинитися на інтеграції комп'ютерних технологій в археологічну науку. Останніми роками вже здійснювалися окремі розробки програм саме для археологічних досліджень. Неодноразово виходили публікації про застосування існуючого програмного забезпечення з метою систематизації, збереження та реконструкції археологічного матеріалу.

Дана публікація лише опосередковано стосуватиметься класичного змісту археологічних досліджень, а саме економічного боку питання — кошторисних розрахунків.

Згідно з чинним Законодавством України, під час проведення різних видів будівельних робіт, що можуть привести до руйнації археологічних об'єктів, необхідне здійснення охоронних та рятувних досліджень на даній території. Їх замовником може бути фізична чи юридична особа. Саме вона повинна забезпечити фінансовий бік рятувних досліджень.

Процес підрахунку вартості виконаної роботи, хоча і нескладний, але інколи забирає значну кількість часу, використання якого можна спрямувати на вирішення більш важливих питань вже суто наукового характеру. Для кращого розуміння проблеми необхідно коротко ознайомитися із самим кошторисом-калькуляцією. Оцінювання послуг на складання проектів охоронних зон здійснюється згідно із цілою низкою критеріїв. Воно включає перелік робіт, що супроводжують охоронні дослідження: від попереднього вивчення пам'ятки за різними джерелами до безпосередньо польових та камеральних робіт, із подальшим укладанням звіту. Також враховуються проміжні етапи роботи та ряд характеристик, що стосуються рівня збереженості пам'ятки, кліматичних умов, необхідності додаткових робіт чи особливостей місця проведення робіт та ін. Для зручності підрахун-

ків кошторис розроблено у вигляді таблиці. Сам процес полягає у виборі відповідних даних з неї та проведенні на їх основі розрахунків зазначених сум. Це не викликає ніяких особливих проблем. Останні виникають під час врахування коефіцієнтів, які знову ж таки визначаються згідно із кошторисом і враховують окремі особливості робіт, що проводяться.

Існуюче на сьогодні програмне забезпечення дозволяє значно спростити процес підрахунку шляхом використання можливостей редактора електронних таблиць Microsoft Excel 2000, зокрема, застосування його функцій та створення макросів. Останні, разом із пов'язаними з ними елементами керування (створеними через меню "Вид | Панель інструментов | Формы", або ж у режимі конструктора Visual Basic), взагалі, відіграють в даній розробці провідну роль. Саме на основі їх використання вона й побудована.

Пропонований варіант є книгою Microsoft Excel, що складається із 7 сторінок. Дві з них відводяться для збереження базової інформації, на основі якої проводяться розрахунки. З даною метою зручніше створити таблиці, де знаходитимуться дані про види робіт, їх обсяги та ціни за виконання, тобто зміст кошторису-калькуляції. Одну сторінку оформлено у вигляді інформації про дану книгу Excel. При бажанні її можна доповнити, на зразок запропонованої: ілюстраціями археологічних знахідок, розкопів та інше (рис.1). Окрім того, подібним чином можна оформити повністю всю книгу, для більш кращого сприйняття користувачем-археологом.

Три сторінки відведені для створення активного меню, яке є рядом запитань та запропонованих відповідей. Відповідно: перша — для попередніх робіт (рис.2), друга — для польових та камеральних, третя — для фотофіксації та складання звіту. Користувач обирає "мишкою" необхідний варіант. Відразу ж після цього поряд висвітлюється вартість зазначених робіт. В кінці кожної сторінки підраховується загальна вартість робіт по даному пункту. Аналогічним чином відбуваються розрахунки й на двох інших сторінках. Під кінець останньої — висвітлюється сума за

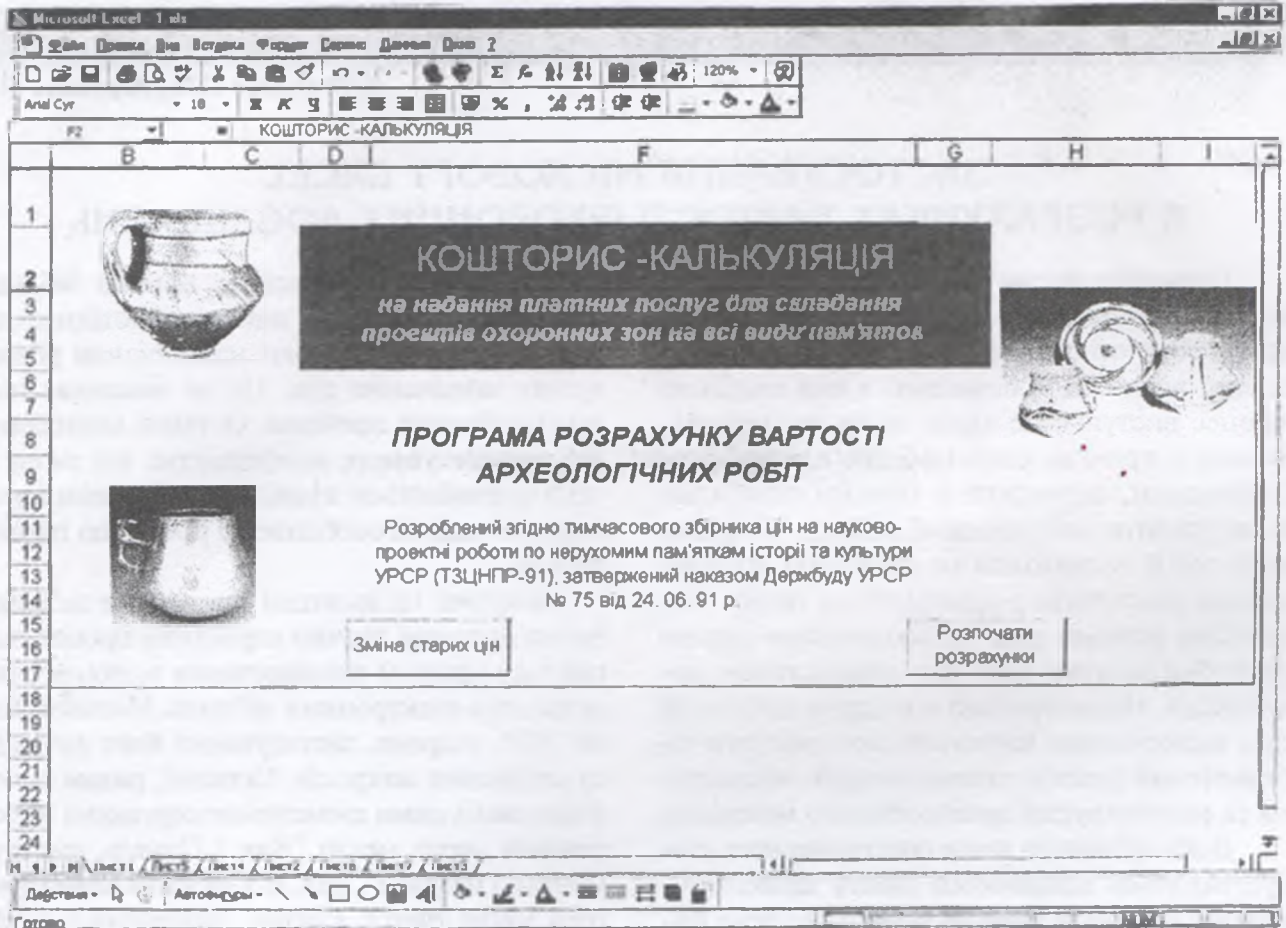

Рис. 1. Перша сторінка книги Microsoft Excel.

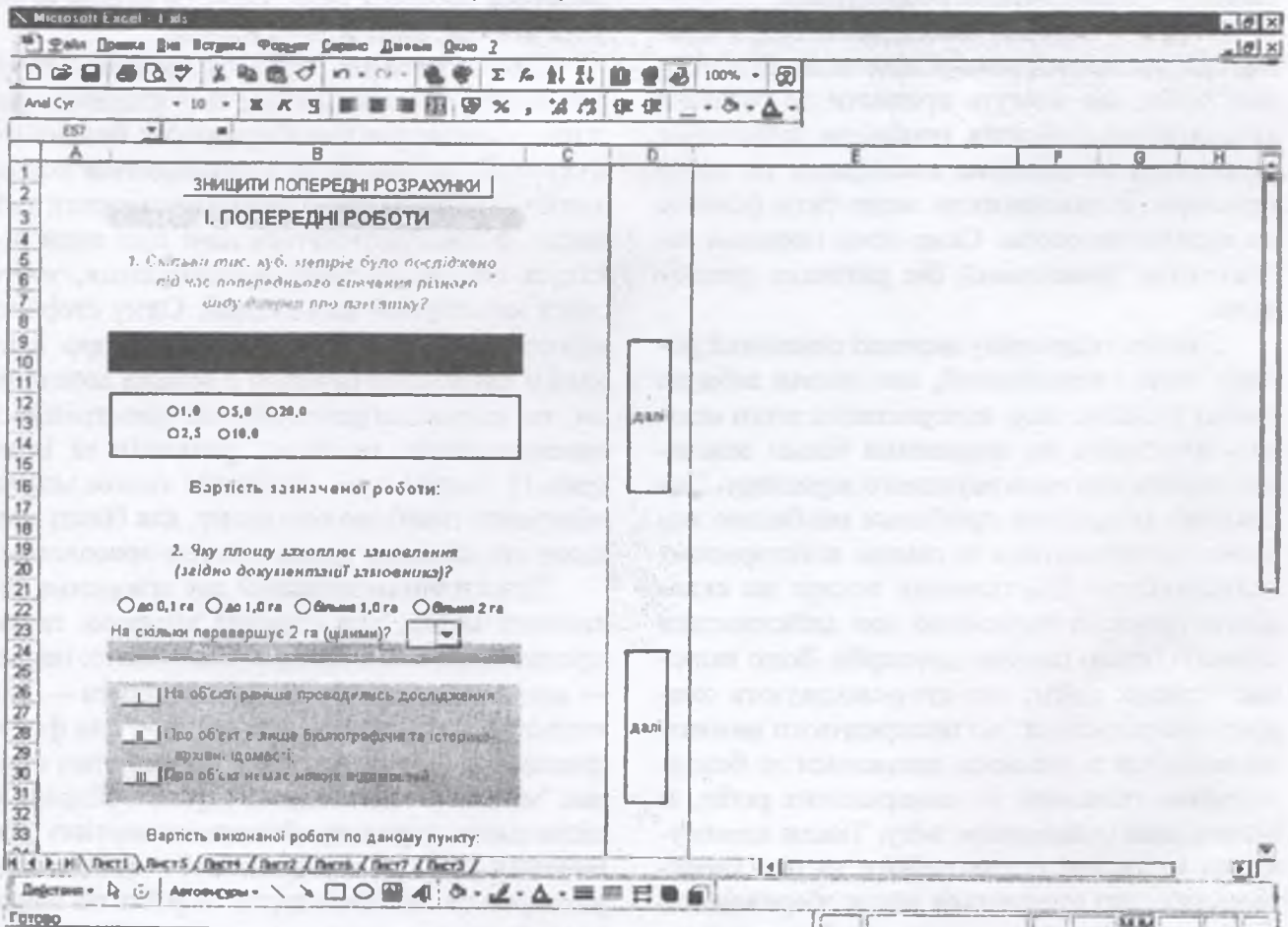

Рис. 2. Перша сторінка розрахунків.

весь комплекс робіт. Для цього доцільно скористатися формулою Excel "СУММ". З метою зручності користування запропонованим кошторисом варто створити кнопку й пов'язаний із нею макрос, що знищувала б результати попередніх та проміжних розрахунків. Також не заважатиме й кнопка переходу до наступної сторінки розрахунків. На першій сторінці даний варіант кошторису містить теж дві кнопки — "Розпочати розрахунки" та "Заміна старих цін". Перша дозволить перейти безпосередньо до розрахунку вартості робіт по першому пункту. Інша забезпечує користувачу можливість, в разі необхідності, замінити старі ціни по основних видах робіт, записаних в таблицях.

Важливе значення у стосунках між замовником та організацією, що виконувала рятувальні чи охоронні дослідження, надається економічній звітності у вигляді звіту-рахунку. З цією метою на останній сторінці створюється, згідно із визначеним зразком, раху-

нок, в який у процесі розрахунків автоматично заносяться проміжні та кінцеві дані. Тобто, після завершення розрахунку вартості робіт необхідно лише натиснути "мишкою" кнопку "Показати рахунок", і він з'явиться на екрані. Залишається ввести у нього окремі дані, що стосуються назви об'єкта, замовника, й, натиснувши "мишкою" на кнопку "Роздрукувати", отримати рахунок на папері.

Таким чином, довготривалий і досить монотонний процес розрахунку вартості археологічних робіт можна реалізувати протягом декількох хвилин, не гаючи час на інколи копіткі математичні розрахунки та складання рахунку. Варто також розглянути перспективи даної розробки у плані прогнозування вартості робіт. Замовник, надавши попередні дані, відразу зможе отримати відомості про фінансові витрати на забезпечення проведення археологічних досліджень. Це дає змогу запобігти різним неприємностям юридичного плану у стосунках замовника і виконавця

21.01.2003.

НОВІ ВИДАВАННЯ

Нестуля Олексій, Нестуля Світлана. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926-1930 рр. — Полтава: Ред.-вид. відділ Полтав. ун-ту споживчої кооперації України, 2002. — 333 с.: 16 кол. іл. — (Сер. "Повернення культурного надбання України: документи свідчать"; вип.3).

Науково-документальна серія книг "Повернення культурного надбання України: документи свідчать" присвячена проблемам повернення та реституції культурних цінностей в Україні.

У її першому випуску аналізувалися спроби повернення українських

культурних цінностей з Росії у 1917-1918 рр. (Київ, 1996).

Новий випуск серії присвячений пошуку шляхів до українсько-російського діалогу про взаємний обмін культурно-історичними цінностями в другій половині 20-х років ХХ ст.

Збірник документів, укладений відомими дослідниками історії пам'яткоохоронництва та фахівцями з історії вивчення і збереження історико-культурної спадщини України, розрахований на широке коло читачів, які цікавляться долею національної культурної спадщини.

Одним із найтрагічніших наслідків колоніального становища України у складі Російської імперії стало безконтрольне вивезення українських культурних цінностей до Росії. На жаль, повалення російського самодержавства суттєво не змінило ситуацію у цій царині. Масового характеру переміщення культурних цінностей з України до Росії було в роки громадянської війни. У Москві опинилися тисячі рухомих пам'яток історії та культури, вивезених у 1922 р. з України, після кампанії по вилученню церковних коштовностей у фонд боротьби із голодом.

Крім того, в кінці 20-х років ХХ ст. політичне керівництво СРСР ініціювало масовий розпродаж пам'яток з музеїв України на закордонних антикварних ринках.

Тим більшої уваги заслуговують спроби передових верств української громадськості хоча б частково обмежити наслідки дискримінаційної, по відношенню до національно-культурних потреб, українського народу політики і практики імперських центрів.

Одна із них мала місце в другій половині 20-х років ХХ ст., коли Україна на державному рівні поставила питання про повернення вивезених до Росії пам'яток її історії та культури. Напрацьовані в ході підготовки відповідного діалогу матеріали, документи, теоретичні висновки та організаційний досвід не втратили своєї актуальності і на сучасному етапі вирішення проблеми повернення українських культурних

Тільки-но виданий збірник матеріалів істотно доповнить коло інформаційних наукових-видань, присвячених публікації давно забутих матеріалів з питань реституції культурних цінностей в Україну.

Мироненко К.М.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — К.-Полтава: Археологія, 2000 [2001]. — 392+2 с.: 270 іл.

На початку першого року третього тисячоліття археологи, музеєзнавці, історики, краєзнавці мали змогу ознайомитися з першими примірниками монографії директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидата історичних наук О.Б.Супруненка "Археологія в діяльності першого приватного музею України".

Книга є даниною шани непересягненій особі Катерини Скаржинської (1852-1932) — відомої меценатки й подвижниці на культурній ниві, а також згуртованому їй приватним музеєм колективу дослідників, які утворили кістяк лубенського археологічного осередку, що складався як з вчених, хай не завжди формально визнаних в такій якості, так і з багатьох пристрасних і талановитих аматорів. Зусиллями цих людей в останні десятиріччя XIX ст. - на початку XX ст. на хуторі Круглик під Лубнами було створено перший в Україні загальнодоступний приватний музейний заклад краєзнавчого характеру, що вирізнявся різноманітними формами громадсько-культурної та освітньої роботи, здійснював активні наукові дослідження.

Автор монографії ставив перед собою завдання висвітлити археологічний аспект діяльності музею К.М.Скаржинської — своєрідного й унікального явища в історії української культури.

Над цією темою дослідник працює давно, перші його публікації, відомі з 1985 р., тож поява узагальнюючої праці очікувалася і є цілком закономірною.

Книга узагальнює відомості, розпорошені по численних статтях, тезах, брошурах та книгах О.Б.Супруненка (перелік його власних робіт у списку використаної літератури, без врахування праць, написаних у співавторстві або опублікованих без зазначення авторства чи під псевдонімом, включає більше 60 позицій). А ще перу вченого належить чимало публікацій документів та окремих археологічних комплексів і предметів, коментарів та додатків до репринтних та інших передруків старих видань, він є укладачем різноманітних каталогів, бібліографічних покажчиків, упорядником та редактором збірочних наукових праць. Свідченням активної організаторської діяльності дослідника є хоча б той факт, що до цієї роботи він залучив багатьох колег: істориків, археологів, музеєзнавців, архівістів, бібліографів, архітекторів, фахівців-природників, журналістів, краєзнавців. Достатньо сказати що, лише співавторів О.Б.Супруненка нараховує 26 осіб.

Монографія, науковим редактором якої виступив академік НАН України,

доктор історичних наук П.П.Толочко, структурована чітко і досить продумано. Вона складається з п'яти розділів, розбитих на окремі параграфи. Текстову частину супроводжують п'ять додатків, список використаної літератури, архівних джерел і музейних колекцій. Допоміжний апарат утворюють географічний та іменний покажчики. Зі стислим викладенням основних результатів праці читачі можуть ознайомитися в резюме, поданих українською, російською та англійською мовами.

Зміст книги виявився ширшим від вузько задекларованої дослідницької мети. В монографії детально і всебічно аналізується основні напрями діяльності першого приватного музею України. Окремий розділ присвячено історіографії питання й прискіпливому розгляду наявної джерельної бази, утвореної друкованими працями співробітників К.М.Скаржинської, виданнями її музею, рецензіями й відгуками на дослідницьку діяльність членів лубенського археологічного осередку. Автор вивчив також описи експозиції музею та публікації окремих предметів цього зібрання. Засадничими підґрунтями монографії виступили 28 фондів 17 центральних, обласних та відомчих архівів України й Росії, при чому більшість архівних документів до наукового обігу введено вперше. Коло документальних джерел включає й численні іконографічні матеріали та фотознімки, розкідані по приватних збірках і колекціях художніх музеїв. Крім того, О.Б.Супруненко ретельно дослідив новітню польову археологічну звітність про дослідження пам'яток, свого часу відкритих і обстежених співробітниками Лубенського музею, а також сучасні музейні колекції, які включають предмети з приватного зібрання К.М.Скаржинської. Передусім це Полтавський краєзнавчий музей, а також Диканський і Кременчуцький історико-краєзнавчі, Вінницький, Лубенський, Миргородський краєзнавчі, Національний музей історії України, деякі інші заклади.

Безпосередньому викладенню історії Лубенського музею К.М.Скаржинської передують характеристика розвитку археологічного збиральництва та самої археологічної науки в Україні в 70-90-х рр. XIX ст., розглядаються передумови заснування закладу. Яскравими, емоційно насиченими фарбами окреслюється життєвий шлях та внесок в розбудову вітчизняної музейної справи і археологічної науки К.М.Скаржинської, наукових співробітників та основних кореспондентів музею. Вказуються напрямки та форми контактів науковців і збирачів музею з їхніми українськими й російськими колегами, серед яких зустрічаємо імена багатьох

провідних вчених. Автор узагальнює й висвітлює основні етапи діяльності музею, подає сукупну характеристику зібрання, хоч цього і не вимагає основна тема дослідження — зупиняється на історико-етнографічних, природничих, фалеристичних та нумізматичних колекціях, збірці історичних документів та книгозбірні.

Окремий розділ присвячено археологічним дослідженням музею К.М.Скаржинської. В ньому спочатку наводиться узагальнений виклад діяльності цього осередку вивчення давньої історії Середнього Подніпров'я, потім ґрунтовно висвітлюється внесок у загальну справу окремих дослідників, таких, наприклад, як Ф.І.Камінський та В.Г.Ляскоронський, і наостанку оцінюється значення даних робіт для становлення й розвою української археології. Особливу увагу автор приділяє особі найвищого значення предствника археологічної Лубенщини — Федора Камінського, першовідкривача Гінцівської стоянки і палеоліту Східної Європи. Зауважимо, однак, що в оцінці результатів праці деяких діячів авторові, на нашу думку, бракує критичності. Загальне ж позитивно-схвальне ставлення О.Б.Супруненка до всіх членів лубенського археологічного осередку призводить його часом до суперечливих висновків, коли і власника гінцівського маєтку Григорія Кир'якова він схильний "прилучити" до безпосереднього наукового відкриття згаданої пам'ятки.

Так, якщо в одних місцях автор говорить, що Г.С.Кир'яков був співучасником вивчення першої пам'ятки палеолітичної доби в Україні (с. 50), а початок розвідкових робіт Ф.І.Камінського у Посуллі позначився відкриттям першого палеолітичного поселення у Східній Європі (с. 110), то в інших частинах тексту зустрічаємо протилежні тези: буцімто, дослідження Ф.І.Камінського тільки "підтвердили відкриття українського палеоліту" (с. 103).

При цьому твердження О.Б.Супруненка, що більшість дослідників кам'яного віку саме Г.С.Кир'якова вважає першовідкривачем Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки (с. 103), не підкріплюється його ж власними посиланнями на роботи, в яких той атестується у даній якості, адже всі автори останніх не були визнаними фахівцями-палеолітознавцями.

Параграф, присвячений дійсному і повноправному першовідкривачу українського палеоліту, названо "Археологічні дослідження та парадигма Ф.І.Камінського", але якщо перше, тобто дослідницька діяльність, висвітлена вичерпно, то щодо другого аспекту викладу О.Б.Супруненка недостає чікості. Зі слів, що парадигма Ф.І.Камінського

кого "була спрямована на створення власної "археологічної версії" історії суспільства на конкретній території, тобто, була втіленням громадського принципу обласництва у вивченні минулого українських земель" (с. 121), ми так і не збагнули, якою ж була теоретична модель діяльності цього вченого, прийнята ним як взірць для вирішення власних дослідницьких завдань.

Окремий розділ праці відведено археологічній частині зібрання відомої меценатки. Автор зупиняється на концептуальних засадах створення археологічної збірки, принципах її експонування, художньому оформленні відповідних розділів експозиції. Як досвідчений музейник, О.Б.Супруненко, звичайно ж, не міг оминати увагою умови зберігання колекцій в приватному музеї, обліковий та науково-документальний супровід музейних предметів. Окремо він дослідив історію подальшого фахового вивчення лубенської колекції, в тому числі після її передачі 1906 р. до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Детально, за культурно-хронологічними групами, розглянуто склад археологічної збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської, котра налічувала 4130 окремих предметів і, крім матеріалів з України (Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Черкащини, Катеринославщини, Харківщини, Полісся, Херсонщини та Криму), представляла й різні регіони Бесарабії, Білорусі, Росії, Північного Кавказу, а також Болгарії, Польщі, Італії, Туреччини, Єгипту і деяких інших країн.

Автором справедливо підкреслено винятково важливу роль збірки К.М.Скаржинської, роль, яку вона (збірка) відіграла, і продовжує відігравати, у процесі вивчення минулого Лівобережної України від доби пізнього палеоліту до епохи пізнього українського середньовіччя.

Завершальним є розділ, присвячений долі колекції К.М.Скаржинської, яка більшістю дослідників до останнього часу вважалася втраченою. Насправді ж основна частина круглицького зібрання вціліла, вона зосереджується у двох полтавських музеях — краєзнавчому та художньому. Документальні ж матеріали, крім того, зберігаються в Державному архіві Полтавської області.

В додатках до основної частини праці наводиться перелік пам'яток, досліджених роботами музею К.М.Скаржинської та членами лубенського археологічного осередку в період з 1870 по 1890-ті роки, він включає 233 окремі археологічні пам'ятки, стосовно яких повідомляється по-можливості вичерпна інформація про місце розташування, топографію та конфігурацію, історію досліджень, основну літературу. Тут же подаються зображення як окремих речей, так і їхніх комплексів. Наступним додатком є реєстр 157 місцевих знахідок, з яких походили предмети археологічної збірки К.М.Скаржинської, зі вказів-

кою колишньої та сучасної адміністративної належності відповідних населених пунктів, а також назвами знахідок.

Крім того, автор уклав список збирачів і дарителів археологічних предметів, що увійшли до приватного зібрання К.М.Скаржинської, а також реєстр приватних і громадських колекцій, які влилися до складу круглицького музею (додатки 3, 4).

Для дослідників, які зацікавляться вивченням колекції К.М.Скаржинської, а такі неодмінно знайдуться з огляду на великий хронологічний та територіальний діапазон, охоплені цією яскравою збіркою, неабиякий інтерес становитиме останній додаток, в якому перераховуються сучасні музейні зібрання, до яких потрапили колишні експонати Круглицького музею, і наводяться інвентарні номери відповідних предметів — свого роду ключ для швидкого відшукування цих речей. Прикро лише, що дана частина дослідження виявилася незавершеною: деякі номери уточнюються, окремі предмети ще й досі перебувають у стані з'ясування атрибуцій, не опрацьованими відповідним чином залишилися й зібрання Національного історичного музею України та Музею історичних коштовностей України.

При тому, що праця мало сказати гарно — розкішно видана: суперклядинка, тверда палітурка із тисненням, великий формат, якісний білий папір, чималий наклад, велика кількість ілюстративних матеріалів, в тому числі кольорових (що викликає, певно, задріжність у багатьох менш успішних колег), свого роду роль "ложки дьогтю" у "бочці меду" відіграють деякі технічні вади книги. Наприклад, невідповідність англійського варіанту назви праці українському (в перекладі загубилися слова "в діяльності"), збивка нумерації сторінок у покажчиках (хоча видавництво й встигло спеціально вклайкою застерегти читача про це, люб'язно запросивши його додавати до номера вказаної сторінки, починаючи з дванадцятої, число чотири, все ж щоразу займатися цією арифметичною операцією досить стомлююче заняття, особливо при постійному користуванні книгою).

Сприйняття тексту ускладнюють інколи занадто численні виділення: курсивом звичайним та напівжирним. В їх застосуванні не завжди дотримується система: однопорядкові поняття чи терміни виділяються по-різному, або ж одне виділяється, інше — ні.

Трапляється, що небажану негативну роль відіграє ретельність автора у підборі посилань та прагнення до точної смислової "прив'язки" останніх. Такі посилання розривають текст і зашкоджують засвоєнню змісту. Наприклад, речення з 16 слів, включаючи допоміжні, розривається трьома окремими блоками посилань, які загалом налічують 15 окремих найменувань (с. 60, абзац 4, зверху). Тому не дивно, що в

подібних фрагментах тексту губляться інколи розділові знаки. Вірогідно, варто було б пожертвувати точністю і кількістю посилань, за рахунок другорядних, заради загальної комфортності сприйняття інформації читачем.

Можливо й занадто ретельно розглядаються різноманітні аспекти діяльності музею, що призводить до деяких смислових повторів в різних частинах монографії.

Список використаних джерел укладено за абетковим принципом, що створює додаткові незручності: складувати доводиться вишукувати ту, чи іншу працю, коли автору належить не одна публікація (ми в цьому переконалися на практиці). Наприклад, твори самого О.Б.Супруненка ідуть в такій послідовності: 1994а, 1990а, 1997, 1989а, 1990г, 1988 і т. д. (с. 325, №№ 783-788). Тож краще, видно, було б застосувати змішаний абетково-хронологічний принцип формування переліку джерельної бази.

Практичне значення здійсненого О.Б.Супруненком дослідження дещо знижує певна плутанина з інвентарними номерами деяких предметів з колекції К.М.Скаржинської у зібранні Полтавського краєзнавчого музею, а також похибки при підрахунках кількісного складу окремих колекцій, зокрема кременів з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки.

Оскільки ілюстративні матеріали не пов'язані з текстом спеціальними відсиланнями, а розміщені за змістом, не зайвим було б подати окремий перелік рисунків.

Проте рецензована монографія є підсумком, але аж ніяк не закінченням багаторічних пошуків О.Б.Супруненка. На черзі — видання другої частини роботи, що буде публікацією археологічної колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської у вигляді фахового зводу та археографічним відтворенням рукописних каталогів збірки. Тож будемо сподіватися, що висловлені нами критичні міркування стануть в нагоді авторові при підготовці наступного тому.

Свою ж роль в пробудженні інтересу до особи лубенської меценатки та її приватного музейного зібрання монографія вже почала відігравати, свідченням чого стало влаштування в Полтавському краєзнавчому музеї в лютому 2002 р. виставки "К.М.Скаржинська та її колекція". А на початку березня того ж року в м.Лубни відбулася ініційована автором монографії регіональна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження К.М.Скаржинської. Тому не буде великим прощом сказати, що праця О.Б.Супруненка й надалі стимулюватиме зростання дослідницької активності у вивченні творчого спадку лубенського археологічного осередку, і цей вплив книга справлятиме ще багато років.

Заметки на полях монографии Нефёдкина А.К. "Боевые колесницы и колесничие древних греков". — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001.

Любая новая книга, посвященная вопросам античной военной истории, вызывает повышенный интерес у читателей. И это понятно, ведь таких книг выходит не так уж много. Монография А.К. Нефёдкина является первым российским исследованием, посвященным истории боевых колесниц. Ознакомившись с изданием, я вдруг понял, что передо мной классический образец издательского брака. Видимо, "Петербургское Востоковедение" решило сэкономить на редактировании и корректуре. Обратившись к выходным данным (С.4) я с удивлением увидел, что тираж книги не указан (по моим данным он составляет 1000 экз.), но ведь издание осуществлено при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда! А тексты этой "книги" (гл. образцом II и III глав) поданы на языке, не имеющем к русскому литературному никакого отношения. Вот лишь несколько примеров:

С.71: "Знатный воин должен был выходить на войну на дорогом виде оружия — колеснице, поскольку верховая езда еще не привилась";

С.116: "Знатные воины, по всей видимости, еще не имели такого престижного средства, как копыта была колесница";

С.137: "Коня, как очень дорогие животные", "Количество колесниц практически всегда было не более одной";

С.138: "Учебные упражнения древних обычно имели под собой реальные ситуации из жизни";

С.167: "Вокруг оси вертятся два колеса с четырьмя спицами";

С.170: "согнутое колени ездоков";

С.171: "бига появилась под внешним влиянием". "Можно даже предположить, что определенное сходство — происходило из общего источника";

С.177: "Кузов колесницы — мог быть полностью обложен обшивкой";

С.181: "дышло и ярмо с тем, чтобы последнее у тяга туда-сюда не колебалось, связаны еще многократно обвитой веревкой";

С.186: "Гомер заблуждался в своем описании наполовину", "всадники были, по существу, пехотинцами, едущими вместе со своими оруженосцами на двух конях лишь до и после боя", "на вазе... мы обнаруживаем аналог тактиков";

С.188: "расплавывая на отдельные слои", "упряжки представляли средство престока";

С.189: "на поле боя валялись трупы и различное оружие, через которые колесница должна была проехать", "Пехотинцы сражаются с пещим противником, причем одна сторона уже поддалась и обратилась в бегство";

С.198: "с одним воином, одетым в острокопечный шлем и имеющим крутой щит, заброшенный за плечи. Это свидетельствует о военном контексте изделия";

С.200: "Свидетельства вазописи о колесницах", "Экипаж колесницы чаще состоит из одного человека — возницы, который... вооружен брошенным за плечи дигиплонским щитом, шлемом или мечом";

С.205: "повозку с двумя профильными колесами", "в этой колеснице воин вооружен дигиплонским щитом, вследствие чего в ширину повозка вытянута вдоль", "к кузову спереди и сзади прикреплены перила, которые в перспективном изображении оказались впереди и сзади";

С.215: "вероятно, второе копыте, которое гонит постоянно держит в левой руке, постепенно становится не металловым, а запасным" (интересно, как это металловое копыте может постепенно стать запасным, и запасным для чего?);

С.230: "типичные победы", "четырёхспичное колесо";

С.350: "и кони были забронированными".

Кроме того, автор любит использовать иностранные слова, не особенно задумываясь над их значением, например:

С.167: "... с крутым щитом на плечевой портуле за спиной" (*портуля* — от фр. *porte-epée* *porter* — носить + *epée* — шпага, т.е. *ремень для ношения холодного оружия, а не щитов и т.п.*);

С.168: "воины Тиринфа в гетрах" (*гетры* — чулки, одеваемые для тепла, вряд ли в Тиринфе было так холодно);

С.169: "Воин одет в типично минойский гультфик и имеет браслет на бицепсе" (*бицепс* — от лат. *biceps* — двуголовый, — *двуголовая мыщца плеча, на которую никак нельзя надеть браслет, не препарировав руку человека, остальное без комментариев*);

С.182: "Использование колесниц в гомеровском эпосе: проблема верификации" (*верификация* — проверка истинности теоретических положений опытным путем; *кстати, колесницы (предметы) нельзя использовать в эпосе*);

С.184: "однако даже раненая пошедь еще некоторое время может функционировать" (*функция* — обязанность, круг деятельности, назначение, роль; у лошади, как и у человека, есть только одна функция — жить);

С.185: "упряжки приданы базилеям в качестве символа статуса" (*статус* — положение; в качестве символа положения? *Напрашивается вопрос — каково?*);

С.189: "во время экспериментов по езде на моделях древних упряжек" (*модель* — воспроизведение предмета в уменьшенном или увеличенном виде; *езда на уменьшенных копиях упряжек?*);

С.205: "тип G3, но изображенный в иной плоскостной проекции" (*проекция* — изображение предмета на плоскости); "хросбаровое колесо" (*видимо, от английского crossbar — поперечина, распорка; правда произносится оно как "хросба"*);

С.206: "художники изображали типы колесниц, которые они видели в современной им реальной жизни" (*тип* — разряд, форма, образец, в жизни нельзя увидеть разряд колесниц); "у колесницы был кузов с полом в форме полукруга или прямоугольника... Кабина была поставлена на оси, расположенной под серединой пола. Вокруг оси вертелись колеса с четырьмя составными спицами, закрепленными треугольными элементами у обода" (*кабина — небольшое, закрытое помещение; у колесниц же, кузов открытого типа; все остальное — без комментариев*);

С.245: "подобная численность похов... представляется вполне реалистичной" (*реалистичный — следующий реализму, основанный на принципах реализма; здесь, видимо, реальной*);

С.250: "античная манера запряжки коней с помощью копыте" (*копыте — ожерелье с драгоценными украшениями — ?*);

С.336: "тела должны были бы разрубаться в фарш" (*фарш* — от лат. *farsare* — начинать, начинка — ?).

Исходя из вышеизложенного, позволю себе не согласится с рецензентом А.И. Зайцевым, что книга эта "будет интересна самому широкому кругу читателей". Видимо, г-н Рецензент книгу вообще не читал... Однако, труд А.К. Нефёдкина заслуживает внимания специалистов, ведь автор проделал довольно большую и кропотливую работу.

Далее мне хотелось бы высказать свои собственные замечания и точку зрения на ряд вопросов, освещаемых в данной работе.

Во-первых, что касается названия книги, то оно не совсем точно отражает ее содержание, — ведь истории колесниц древних греков посвящено всего 110 из 400 страниц. Корректнее было бы назвать исследование "История боевых колесниц". Во-вторых, очень жаль, что автор не составил словарь греческих терминов, относящихся к колесничному делу.

Некоторые термины, используемые автором, напоминают русские кальки с английских слов, на мой взгляд, — неудачные:

С.168: "Воин в "ежомом" шлеме, изображенный на черепке из Тиринфа (ок. 1200 г. до н.э.)". *Здесь, скорее, схематично изображен продольный гребень на шлеме, во всяком случае прилагательное, "ежомый" по отношению к шлему, вряд ли применимо, т.к. оно означает — колючий*;

С.169: "Нового типа колесницы — перильной" (? *Сравните, напр.: лестница с перилами, а не перильная лестница*);

С.350: "защищаются также и кони набочниками" (*здесь лучше — защитное прикрытие боков лошади*);

С.183: "гомеровское военное дело" (*Гомер — это не страна и не народ, напр.: греческое, китайское военное дело*).

В тексте книги встречаются также и фактические ошибки:

С.177: "кузов колесницы, украшенный изображениями и поэтому, возможно, сделанный из бронзы" (*бронзовый кузов колесницы ?*);

С.255: "Вагенбург у цяннов: Лю Гуаньчжун. Троецарствие, гл. 94 (вообще-то, в гл. 94 речь идет о тангутях, а не о цянях);

С.384: "В эпоху Средних веков... в издании книги итальянца Роберто Вальтурно (1413-1482) рукописи Марьяно Ялобо "Десять книг о машинах" (1449 г.)" (*все это итальянские трактаты эпохи Возрождения*);

С.106: "пехотинец мог броситься к вражеской колеснице и попытаться остановить ее, повиснув на дышло" (*только в том случае, если он самоубийца*);

С.152: "300 колесниц (но 900 000 пехоты и 100 000 всадников) у эфиопского предводителя" (*больше миллиона воинов? Вериться с трудом*);

С.167: "Обычный минойский шлем изготавливался из обработанных клыков 30-40 кабанов" (*для снабжения 1000 воинов обычными шлемами нужно убить 30 000 кабанов?*);

С.348: "Колесница с шестью конями была стандартной в циньском Китае в последней четверти III в. до н.э." (*упряжка из шести, а с 104 а. до н.э. из пяти, коней использовалась только императором, ведь количество коней в упряжке соответствовало рангу человека, поэтому, вряд ли можно говорить о стандарте применительно к императорской колеснице*);

С.209: "Страбон указывает, что архаическая стелла, установленная в храме Артемиды Амаринфской, рассказывала о праздничной процессии" (*у Страбона: "столб, которые они [эретрийцы] некогда воздвигли в святылище... Нечертанная на столбе надпись гласит"*);

С.243: "Пожалуй, нужно любому иметь на одиночных конях седло, чепрак, попоны, намордники, оголовья, псалми, удила, недоуздки, фалары, наглазники, шоры" (*здесь используются в значении вооружение, облачение, а не ездовое седло; следовательно читать нужно: ...иметь на одиночных конях облачение чепрак попоны...*);

С.176: "из комментария к изображению колесницы на Дигиплонской амфоре — облаченный воин и возница" (*на основании чего сделан вывод, что воин облачен, ведь из иллюстрации это вовсе не следует*);

С.27: "изображение египетской ездовой колесницы, так называемой колесницы Розеллини. Ее вес — 80 кг" (однако, в работе Войтеха Замааровского "Тайны хеттос", на С.298 она называется хеттской боевой колесницей. Целиком сделанная из дерева, она, судя по ее параметрам, весит не 80 кг, а раза в 2-3 меньше!);

С.152: "Тзо-чжуан" (видимо, это так называемый "комментарий Цзо" — китайский трактат "Цзо чуань", принято первоисточники обозначать либо на языке оригинала, в данном случае — китайском, либо в фонетической транскрипции на русский язык);

С.456: Таблицы "Археологической периодизации истории Древней Греции и датировки древнегреческой керамики", в которых даны даты с точностью до года, например "1580-1050 гг. Позднемикенский период" (видимо, автор слабо разбирается в археологии и не знает, что "археологические факты не являются фактами историческими, и соответственно археология — это не история" См.: Clarke D.L. *Analytical Archaeology*. — London, 1968 — P.12);

С.33: "Скорость лошади при резвом галопе составляет до 60 км/ч" (однако автор забывает, что античные лошади были меньше современных и, следовательно, скорость их передвижения была ниже. Их, скорее, можно сравнить с монгольскими лошадьми. Скорость монгольской лошади при быстром беге на длинную дистанцию составляет 40 км/ч, при беге на короткую дистанцию — 45 км/ч);

С.82: При сближении строев колесниц между собой на расстояние выстрела из лука, равное 100 метрам, начиналась перестрелка. Ведь если перестрелка начиналась с нескольких сотен метров, то она была малозффективна и велась скорее к потере снарядов, нежели к поражению врага. Таким образом, упряжки переходят в галоп метров за 100. Получается, что колесницы прокачат это расстояние до сопряжения примерно за 40 секунд. Хороший же пещий лучник может выпустить в нормальных условиях одну стрелу за 10 секунд, следовательно, за время скачки на данной дистанции колесничий мог выпустить лишь четыре стрелы, из которых попасть в цель могла лишь небольшая часть". (Очень распространенное заблуждение относительно эффективности дальности военной стрельбы из лука. Вряд ли дальность стрельбы из лука превышала дальность стрельбы из охотничьего длинноствольного оружия периода XVIII в., поэтому стоит лишь сравнить их. Так в 1711 г., во время Прутского похода русской армии, "противники с расстояния 30 сажень (64 м) открыли губительный огонь друг в друга". В конце XVIII в. расстояние "действительного" выстрела составляло 60-80 шагов (49-65 м); дальность стрельбы гладкоствольного ружья сер. XVIII в. не превышала 300 шагов (243 м), но прицельный выстрел можно было сделать лишь за 80-100 шагов (65-81 м). Следует также сказать, что на всех изображениях колесничьих лучников, они поданы стреляющими прямой наводкой, что также уменьшает расстояние дальности стрельбы. Кроме того, при движении, в кузове колесницы сильно трясет, что не способствует меткости стрельбы. Таким образом, следует сделать вывод, что максимальная эффективная дальность боевой стрельбы лучника из колесницы не превышала 64-65 м.);

С.214: "В конце VIII в. до н.э. опадывает гоплитское вооружение, т.е. колоколовидная юрса, иллирийский и коринфский шлемы, круглый щит. В качестве основного наступательного оружия используется копье, а вспомогательного — меч. Очевидно, в этот период решающее значение имел метательный бой". Отнюдь не очевидно, что метательный бой имел тогда решающее значение, ведь для его эффективного ведения не нужно тяжелое защитное вооружение.

Схемы битв на С. 286, 290, 299, 301, 308 выглядят несколько странно — фронт построения войск на всех схемах разбит на отдельные отряды с большими промежутками между ними, что в реальной ситуации привело бы к моментальному поражению таких войск.

На схеме битвы при Гавгамелах в 331 г. до н.э. армия Александра изображена в виде фронтального ступенчатого построения с разрывом посередине (С.290), хотя известно, что "Александр повел свою армию в наступление косям строем, обходя с вразом правым крылом, левое же отведя назад" (С.292). Таким образом, автор представляет себе косяк строй абсолютно неправильно. О нем см.: Коннолы Питер. *Греция и Рим*. — Москва, 2000 — С.82.

С.267: "в конце IV в. до н.э. население Северной Африки, наряду с китайцами, индийцами и кельтами, несколько отстало по своему военному развитию от передового в этом плане Ближнего Востока, перешедшего к последующему этапу в развитии боевой колесницы - серпоносной". Несколько странно читать об отставании в военном развитии китайцев в IV в. до н.э., обладавших на тот момент развитым военным искусством и регулярной армией.

Описывая историю развития боевых колесниц, автор выдвигает теорию военной эволюции: "Ход ее, затягиваясь из-за различных факторов на несколько столетий, идет по пути смены колесницы всадником т.к. конница, будучи более дешевым родом войск, превосходила колесницы по маневренности и скорости перемещения. Например, в Ассирии в IX в. до н.э. колесничий экипаж плавно переходит в конную команду. Таким образом, все развитие боевых колесниц в древности можно разделить на шесть основных этапов:

- 1) существование двух (?) и четырехколесных боевых повозок (втор. пол. III тыс. до н.э.);
- 2) появление и первоначальное развитие колесницы (XX/XXIX-XVII вв. до н.э.);
- 3) доминирование колесниц на поле боя (XVI-X вв. до н.э.);
- 4) постепенная замена колесниц конницей (IX-VI вв. до н.э.);
- 5) колесница военачальника (VI-IV вв. до н.э.);
- 6) серпоносная колесница (V-I вв. до н.э.).

Теория эволюционного развития военного дела не нова — это все та же, немного перелицованная, марксистско-ленинская теория исторического прогресса. В ней нет места таким базовым понятиям как государство, военное право, военное искусство, военные реформы. Автор не понимает главного — что любая военная структура развивается не эволюционным, а революционным путем и основным двигателем этого процесса являются не блистательные победы, а жестокие поражения. Происходит это потому, что армия как система не самодостаточна, она всего лишь инструмент государства. Любая армия консервативна и традиционна по своей сути: "Наши военные напоминают военных всех других стран; непроверенные новшества им кажутся сомнительными" (императрица Екатерина, 1769 г.).

Таким образом, у каждого государства своя собственная история развития

военного дела, со своими собственными возможными периодами существования боевых колесниц.

Что касается идеи о том, что колесницы были вытеснены из военной области конницей, то с ней нельзя согласиться, ведь колесницы и конница — это разные виды войск с разными функциями: "Колесницы — перья и крылья армии, средство вторжения, подавления и отсечения путей. Конница — глаза армии, средство погони, давления и отсечения частей" ("Шесть секретных учений Тай-гуна", 55). Так, в Китае боевые колесницы и конница сосуществовали не одну сотню лет. Утверждение же автора о том, что конница могла успешно заменить боевые колесницы, опровергается информацией самой же книги: С.262: "Тимолеонт приказал взвешивать всадников Демарету атаковать карфагенян, ... однако всадники из-за колесниц, разъезжающих перед строем неприятеля, не могут перейти в рукопашную с карфагенянами. Все это вынудило Тимолеонта отозвать своих всадников из сватки"; С.191: "британские боевые колесницы в бою безусловно побеждают римскую конницу, как в наступлении, так и в отступлении"; С.226: "В VI в. до н.э. греки-киренцы терпят сокрушительное поражение от ливийцев и баркейцев, сражавшихся на колесницах, в битве при Левконе. Греки потеряли 7000 гоплитов. Эта катастрофа ясно показала, что одними только гоплитами сражаться с мобильными ливийцами невозможно. После чего киренцам пришлось провести военную реформу, обзаведясь собственным колесничьим войском... Впрочем, одними колесницами, без поддержки пехоты, противостоять врагу было невозможно. Колесницы могли успешно сражаться с колесницами врага, преследовать бегущую пехоту, но не могли воевать с легковооруженными пешими метателями ливийцев".

Итак, колесницам на поле боя противостояли колесницы же. Эпоха колесничьих битв — есть эпоха "воюющих царств", когда противники равны. Это настоящий честный рыцарский бой. Исчезновение колесниц связано не с "их меньшей эффективностью в сравнении с легкой конницей", а с исчезновением равного противника: С.213: "С окончательным исчезновением дворцов в Греции исчезают и колесницы, как род войск". На смену рыцарям-колесничим (здесь становится понятным сохранение колесниц у военачальников, как символа их рыцарского статуса) приходит регулярная тяжелая пехота, сформированная из народа, воинская честь сменяется военным правом.

Довольно значительная часть книги посвящена истории серпоносных колесниц. Их появление автор связывает с периодом подготовки персов к войне с греками при Артаксерксе в 467-458 гг. до н.э., хотя, на мой взгляд, это нововведение появляется после крупного поражения персов от египтян, в качестве "оружия возмездия". Скорее всего, введение колесниц относится к 456 г., когда египтяне и афиняне потерпели поражение от персидского войска во главе с Мегабизом, но

после 460 г. — после страшного поражения персов при Гаппемисе в Египте.

Реконструкцию внешнего облика серпоносных колесниц автор делает опираясь на сообщения Кв. Курция Руфа, Диодора, Тита Ливия, Ксенофонта, причем при этом использует собственные переводы текстов:

С.338, из Курция Руфа: "Из верха дышла торчали копыя, скованные спереди железом, и по обе стороны от ярма были выставлены по три меча, между спиц колес торчали наружу многие наконечники, затем другие серпы крепились на верхних ободах колес, а другие — опущенные к земле, чтобы если что-либо оказалось встреченным быстрыми конями, то это серпы отекали".

С нашей точки зрения, этот перевод не совсем точен, так выражение *terpos direxerant gladios* автор переводит как "выставлены по три меча", хотя правильнее — "трехфутовые, выстроенные в прямую линию, мечи" (здесь *terpos* — означает длину, — "трехфутовые", а не количество);

"inter radios rotarum" — переводит как "между спиц колеса" (?), правильнее будет — "посредине спиц колеса";

"summis rotarum orbibus haerebant" — как "крепились на верхних ободах колес", правильнее — "были прикреплены наружу к оконечностям колесных дисков" (здесь *orbibus* означает "плоскость" колеса, а не обод; *summis* означает "оконечность", а не верх);

"demissae" переводит как "опущенный наклонно вниз", а правильнее будет — "висящий вертикально вниз".

Следовательно перевод будет выглядеть следующим образом. "Из оконечности дышла выступали вперед древки копий, с надетыми спереди железными остриями; с той и с другой стороны ярма — трехфутовые, выстроенные в прямую линию, мечи; посредине спиц колес

выступали наружу, в направлении по прямой, множественные острия; затем, наконец, серпы были прикреплены наружу к оконечностям колесных дисков и сверху того другие — опускались в землю, для того, чтобы отскокать все, что бы ни попало на пути быстро мчащихся коней".

С.343, из Тита Ливия: "На концах ярем выступали по два серпа, один наравне с яром, другой, спускающийся ниже к земле".

Здесь автор переводит "deveha" как "опускаться", хотя правильнее — "опускаться, направляться". Таким образом перевод этой фразы — "На концах ярем выступали по два серпа, один наравне с яром, другой, находящийся ниже, опускался в землю".

Некорректные переводы привели автора к ошибочным выводам относительно вооружения серпоносных колесниц:

С.339: "Три лезвия на конце ярма выглядят излишней перегрузкой" (у Курция Руфа речь идет о трехфутовых прямых мечах, ср.: С.337 у Диодора — "Призванные к ярму, вытянутые трезлиденные скребицы", у китайских вооруженных колесниц к ярму также крепились по одному лезвию с каждой стороны);

С.340: "информацию Курция об остриях на спицах колеса следует признать неверной" (на основании чего автор делает такой вывод — непонятно, ведь во всем остальном Руф дает четкое и предельно точное описание вооружения колесницы; кстати, на рисунке на С.332 изображена персидская колесница начала V в. до н.э., спицы колеса которой имеют явное углубление примерно посредине осевой линии);

"Расположение двух серпов на колесах колесницы: один верхний горизонтальный, а второй, идущий наклонно вниз" (у Курция Руфа: второй серп идет вертикально вниз, кстати существуют и китайские аналоги такого рода крепления к концу оси колесницы);

С.343: "Серпы идут от концов ярма, одни — горизонтально, другие — опускаются вниз по ношой" (у Тита Ливия — второй серп опускается вертикально вниз, в землю);

С.335: "серпы располагались под осью, идя вертикально вниз, на оси между колесами, около внешних краев пола кузова" (у Ксенофонта — "серпы, выставленные из осей вбок и под кузовами, устремленные к земле", т. е. таким же образом, как и в описании у Курция Руфа — один

серп горизонтально из оси колеса, второй, прикрепленный к концу оси, вертикально вниз, ниже уровня кузова).

Рисунки-реконструкции серпоносных колесниц повторяют все ошибки, отмеченные выше, но, кроме этого, лезвия, которыми вооружены колесницы, изображены в виде прямых, чуть вогнутых на конце, железок. Что противоречит абсолютно правильной интерпретации их формы в виде серпа, сделанной А.К.Нефёдиным, см. также изображение на С.335.

На "реконструкции серпоносной колесницы армии Артаксеркса II. Рис. С.Сабирова" на С.333 изображен ящикообразный кузов кукольных размеров — 75х75 см, при высоте ок. 120 см. Находясь в таком кузове, абсолютно невозможно править упряжкой из 4 лошадей. Нет ни одного свидетельства существования у персов колесниц с такими маленькими кузовами. Ось колесницы — прямоугольная в сечении, втулки колес амфорной грушевидной формы, спицы колес — палкообразные, с постоянным сечением. Все это — ни на чем не основанные измышления художника.

На "реконструкции селевкидской серпоносной колесницы. Рис. А.В.Сильнова" на С.344 — из конца дышла выходит два копыя, хотя Тит Ливий пишет о трех. Кузов, изображенный в виде простого деревянного ящика, вызывает сомнения в декларируемой высокой стоимости колесницы, да и нет ни одного изображения или археологического артефакта, подтверждающего такую примитивную конструкцию колесницы.

Исходя из вышеизложенного, можно констатировать, что обе авторские реконструкции серпоносных колесниц не представляют никакой исторической ценности.

Но в итоге, я хотел бы искренне поблагодарить г-на А.К.Нефёдина за его труд, который, без сомнения, еще долгое время будет являться базовым по истории боевых колесниц.

В.А.Шабан

НОВІ ВИДАВАННЯ

Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X-XIII вв. — СПб: Алетейя, 2003. — 296 с. — (Сер. "Славянская библиотека").

Нещодавно у Санкт-Петербурзькому видавництві "Алетейя" побачила світ нова монографія відомого українського вченого, академіка Національної Академії наук України, доктора історичних наук, професора Петра Петровича Толочка "Русские летописи и летописцы X-XIII вв.", яка істотно доповнила ряд праць, що вже з'явилися в світі у цій серії і належать перу видатного археолога й історика, зокрема, "Двірцеві інтриги на Русі" та "Кочові народи степів і Київська Русь".

Нова книга — дослідження, присвячене літописанню на Русі у X-XIII ст. На сьогодні це перше спеціалізоване монографічне видання, в якому здійснюється огляд та наступний аналіз не одного конкретного літопису чи літописного зводу, а взагалі — детально досліджується цілий період у розвитку давньоруського часописання. До пропонованого читачу аналізу процесу літописання на Русі автором залучині всі

наявні на сьогодні джерела, які збереглися.

Основну увагу у цій праці приділено хронології загальноруського та поземельного літописання, а також їх взаємозв'язкам. Окрім цього, розглянуті та проаналізовані зміст, ідеологічна направленість окремих сказань, повістей і зводів, а також питання визначення їх авторства.

Незважаючи на те, що попередниками П.П.Толочка вже зроблено досить ґрунтовне дослідження писемних пам'яток Київської Русі, все ж у цій царині залишається багато білих плям. Саме тому дана праця змогла дати відповіді на чимало старих питань, про цьому "народивши" численні нові.

Дослідження неодмінно повинне стати корисним і цікавим не лише для спеціалістів, викладачів вузів, аспірантів, а й студентів, а також усіх, хто цікавиться історією і літописанням на нашій землі.

Удовиченко О.І.

АРХЕОЛОГІЧНА ПОЕЗІЯ

Пам'яті Бориса Мозолецького.

До роздумів про археологічну поезію спонукала сумна дата: 10 років збігло з того часу, як цей світ залишив Борис Миколайович Мозолецький, поет і археолог. І хоча мова піде не суто про його вірші, але це, всеодно, буде даниною шаноби до його пам'яті, адже саме у його творчості найбільш повно виявилися особливості поезії, назва якої винесена у заголовок.

Для зручності оперування поняттям археологічна поезія зробимо його робоче визначення, поєднавши термін археологія з поезією. Таким чином вийде, що це твори про минулі події, написані під враженням археологічних пам'яток. У цих творах поезія є засобом розкриття таємниці артефактів за допомогою поетичного уявлення та інтуїції. На порозі археологічної поезії стояв, вірогідно, ще Вергілій. У "Георгіках на костях" античний поет писав:

*Колось настане час, і мирний селянин,
В тім краї ідучи облогом-новиною,
Віднайде меч і спис, поточений іржою,
І білим лемешем у чорній борозні,
Натрапить на шолом і стріли мідяні,
І стане, вражений розбіжними чуттями,
На полі тім страшнім, над білими костями.'*

Тут цікавим є те, що поет ішов не від артефактів до події, а навпаки — від події розгрому на полі битви при Філіппах республіканських військ, керованих вбивцями Юлія Цезаря, — до артефактів. Щоб здійснити таку екстраполяцію, необхідно мати досвід осмислення знахідок "на страшних полях" минулих боїв. Отже, Вергілія можна зарахувати не лише до зачинателів археологічної поезії, а й до перших археологів.

Оминаючи безмежний ряд інших поетів, у творчості яких відбилася археологія, візьмемо для огляду збірку Сергія Буйських "Пиль золотая"², у якій автор і укладач вмістив, крім своїх, вірші ще тринадцяти поетів-археологів, у тому числі і Бориса Мозолецького. На сьогодні це вже рідкісне видання. У ньому вперше зібрані вірші, пісні, сонети і поеми, створені археологами. Книжка дає зручну можливість краще придивитися до сучасної археологічної поезії. Ареал її тематики широкий, а своєрідне забарвлення творам надає зачарованість пошуком, причетність до загадкової втаємниченості тисячоліть, магія вогнищ під зоряним небом прадавніх віків, щемне чуття цехового братства археологів і постійне відчуття перебування у віртуальній реальності минулого-сучасного. Останнє особливо притаманне Б.Мозолецькому.

*Где маки, где горши опиума,
Дурманили зелена,
Когда-то скифянка Опия,
В степи ожидала меня.
Как будто вчера это было,
Еще не остыл и след!
Но этим степным могилам,
Две тысячи триста лет.
Однажды под тем вон курганом
Найду на руке я кольцо.
И вспомню твой голос гортанный,
Твое зарево лицо.*

Або: *И люди века бронзы
Смотрели на нас из могил
Сухими глазами бессмертников.*

А ось у Сергія Буйських:
*Зачищен рассказ...
Теплый солнечный зайчик
В руинах жилища
Скользит по стене,
Как будто игравший здесь
Греческий мальчик .
Сквозь толщу веков
Улыбается мне...*

(Зачищен рассказ)

Вузловими об'єктами поезії виступають курган — розкоп — останки. Мало хто із поетів-археологів обійшов цей ланцюжок.

*Курган ложится у усталых ног.
На белой паутине бабье лето
Выносит нас из суетного света
В сплетения народов и эпох.*

(Шевченко Н. Разведчики.)

*Расскиданные по степи
Как звезды в небе спят курганы.
Им шепчут в вечность ковыли
Да моют росы утром рано.*

(Пустьвалов С. Курганы.)

І навіть у любовній ліриці:

*Степь... Горчий курган...
Наш сезонный роман
На желаниях густо замешанный*

(Скорый С. Степь... Горчий курган...)

Розкопу відводиться досить прозаїчна роль, а ось останки, несуть найбільш емоційне і симантичне навантаження, що цілком закономірно, адже вони є матеріальною метою пошуку, найбільш вражають, і саме вони ведуть до пізнання істини, глибоких гуманістичних узагальнень, висот філософського осмислення буття.

*Я видел то, чего не встретишь в книгах,
Чего не выдержат ни плёнка, ни холсты...
Постиг я корни трав,
Живущие в глазницах,
И вихри всех эпох студили мне виски.*

(Шилов Ю. Мать-Земля.)

*... Остыли камни древних очагов.
Иных века придумали богов.
Здесь жили люди. Кто теперь расскажет -
Я их потомок или их врагов.*

(Мозолевский Б. На древнем городище.)

Він же:

*Под тем курганом были только кости.
Но только ли?
Там был Высокий Свет.*

(Мозолевский Б. Заря взлетает огнекрылой птицей.)

Скаласти цілісне археологічно-епічне полотно складно. Об'єкти досліджень фрагментарні і часто екліктичні, це світ, де:

*Сарматский меч и скифская стрела,
Ольвийский герб, слезница из стекла,
Татарский глет, зеленовато-бусый
Соседствует с венецианской бусой.*

(Волошин М. Дом поэта.)

І все ж, не зважаючи на такі перепони, прорив тут робить Борис Мозолецький своєю поемою "Грій".

Пам'ятник Борису Мозолевському на Байковому кладовищі у Києві. Скульптор Саратовський С.І. Фото Граба В.І.

"Вана складалася, — пише він у передмові до видання, — із розрізнених витворів золотарства, що належали різним людям, ба навіть різним епохам". Сюжет її пов'язаний із боротьбою двох царів, Пала і Напа — синів легендарного Скіфа, за іменами яких братні народи називалися палами і напами. Останні, за свідченням Плїнія Старшого, були знищені палами у міжусобній війні.

Вдивляючись у рельєфне зображення скіфів на чаші із Гайманової Могили, археолог робить сміливе припущення про те, що це Пал і Нап, і народжуються поетичні рядки, які б не могли лягти до археологічного звіту. У цьому й є ота таємнича магія археологічної поезії — "Касатся тайни и дышать свободой". З огляду на значний обсяг твору, наведемо лише уривок із розмови Пала і Напа, а саме — відповідь останнього братові:

*І ти цар — і я цар,
Тож устизнем випити.
В міднім с'яві брейцар
Не герлиги — скіпетри...
І ти муж — і я муж,
Виянчені січми,*

*І ти дуж — і я дуж
Батьківськими звичаями.
І ти скіф — і я скіф,
Від Папая іже,
Та твоя земля до сих,
А від сих-о — ні вже!
Буде бій — нарівні
Станемо до бою.
Та не світить мені
Бути під тобою.*

Мозолевський зазначає, що його версія може здатися суб'єктивною, але не помиляється той, хто не шукає. Учений запрошує до дискусії, і в цьому привабливість твору.

З чуйною проникливістю поет і археолог підходить до кожної знахідки:

*Що не платівка — то доля,
Що не перстень — страждання.
Через них переді мною
Розступалися віки.*

Серед археологічної поезії є твори, які можна віднести до археологічного літопису. До таких, зокрема, належить вінок сонетів "Розвідники" Надії Шевченко. Ці сонети так і просяться на сторінки "Археологічного Літопису Лівобережної України":

*В лице то брызжит дождь, то хлещут ветки,
То осень по Полтавщине бредет.
К её шагам подстраивая ход,
Идем по трассе мы от метки к метке...*

А далі такий чудовий матеріал! Теж саме можна сказати про "Березанську поему" Володимира Лапіна, інші твори. Додати б до них дайджест з археологічного звіту, схему маршруту, і — прямо в науково-публіцистичну статтю. Це б дало змогу вийти за межі корпоративності науки до широкого загалу, оживити друковані матеріали із сумним засиллям кістяків, залучити до археології молоді сили романтиків.

А тепер кілька слів щодо поетичної інтерпретації Б.М.Мозолевським пекторалі з Товстої Могили". На цій пекторалі, серед інших тварин, зображені коники-стрибунці, цвіркуни, як називають їх у народі. За повір'ями українських знахарів, музика маленьких скрипалів степу провіщає відродження. У даному разі — Бориса Миколайовича.

Без включення археологічної поезії до археологічних збірок літопис археології буде не повним.

Що ж до визначення поняття археологічної поезії, зробленого на початку нашого огляду, то воно, як з'являється, дещо завузьке для неї. Отже, залишимо можливість остаточного вирішення цієї проблеми фахівцям у галузі поезики.

Література

1. Публій Вергілій Марон. Георгіки на костях // Зеров М. Твори в 2-х т. — Київ: Дніпро, 1990. — Т.1. — С.201.
2. Буйских С. Пыль золотая. — Николаев: Академия, 1994.
3. Мозолевський Б.М. Кохання на початку осені: Вірші, поеми. — Київ: Рад. письменник, 1985.
4. Мозолевський Б.М. Синтез скіфо-античної думки // Всесвіт. — Київ, 1978. — №2. — С.191-204; Мозолевський Б.М. Скіфський степ. — Київ: Наук. думка, 1983. — С.145-184.

02.12.2002.

SUMMARY

I.P. Glyz, A.B. Suprunenko
MICHAEL RUDYNSKY —
ARCHAEOLOGIST, RELICS-CURATOR,
MUSEUM-MAKER,
AND PEDAGOGUE.

P.P. Rotach.

"I TAKE MY INTEREST NOT ONLY IN
ARCHAEOLOGY...": The hobbies of
M.Y. Rudynsky on Regional Studies
and the local history.

A.A. Nestulia, S.I. Nestulia
M. RUDYNSKY IN THE POLTAVA'S
MOVEMENT FOR THE PROTECTION
OF THE MONUMENTS
1917 - EARLY 20TH YEARS
OF THE XX-TH CENTURY

S.I. Botcharova
THE ROLE OF M.Y. RUDYNSKY IN
THE PROCESS OF FORMING AND
ESTABLISHING OF THE POLTAVA'S
MUSEUM OF THE FINE ARTS

Y.M. Berest
THE FUND OF M.Y. RUDYNSKY
IN THE OKHTYRKA'S REGIONAL
MUSEUM

I.N. Gavilenko
THE ETHNIC-CULTURAL DEVELOP-
MENT OF THE FOREST-STEPPE
AREA ON THE LEFT BANK OF THE
RIVER DNIEPER DURING THE
PALAEOLITH

In this article the author summarizes the characterising datum for the development of the forest-steppe area on the left bank of the river Dnieper during the Palaeolith. The author states that the most earliest periods of this epoch are represented by the inferior materials, which make doubt many specialists working in that field. Definitely, it is possibly to speak about the human inhabitation of this region just since the Mousterian, however, the finds of this period, by virtue of their small number, do not give opportunity for specification of the material culture of the aborigines, to make necessary typological and chronological comparisons to the complexes of the adjacent territories.

The relicts referred to the early period of the late Palaeolith need to be re-examined, and the theory about the similarity of its flint industry with the Kostenki-Streletsky's Culture requires to be confirmed more clearly with some new argumentation. Some other materials, dated by latest time, coming from the lower watercourse of the river Sula have some similar features with the complexes as Pushkari I.

The second half of the late Palaeolith is represented by the relicts of the East-Gravettian circle and by the local industries of the Epigravett, which were linked with them genetically. To the last, in the region, could be referred the settlements with stationary dwellings made of mammoths' bones the Mezhyrich Culture, drawing their origin from the relicts such as Mizyn, and also the site Zhurav-

ka, which cultural position is still to be discussed.

In the observed period, the cultural development of the region is finished with the Final-Paleolithic complexes of the Osokorovsk's Culture, continuing the traditions of the flint-processing.

A.B. Suprunenko, I.N. Gavilenko,
I.N. Kulatova, V.V. Lyamkin,
K.N. Myronenko
THE METHOLITHIC STATION "KOM-
SOMOLSKAYA" NEAR TO THE VIL-
LAGE PODLUZHIE OF THE KRE-
MENTCHUG DISTRICT IN THE
POLTAVA'S REGION

The group of authors informs about the discovery of a new station dated back to the late Mesolithic Time, with the Kukrek's materials, near to the village Podluzhnoe of the Kremenichug District in the Poltava's Region, on the cape of terrace, which was later occupied by the group of the burial mounds with the finds dated back to the epoch of the early Bronze — the early Iron Age.

M.S. Serghieva
TO THE STUDY
OF THE LINE-GEOMETRIC IMAGES
OF THE ROCKY MOUND

The predominance of abstract, line-geometric images is the distinctive stylistic feature of the petrography in the Rocky Mound. Most of them find their analogies among the entopic figures (according to J.D. Lewis-Williams and T.A. Dogson), which are known as a part of the Palaeolithic and more later archaic art and are associated with some changes in consciousness.

There is no sufficient argumentation for the doubtless comprehending of the line-geometric images of the Rocky Mound as an example of the art of "shamans", nevertheless, such figures could appear under influence of hallucinate means and some ecstatic technique as elements of the archaic rite in common, that actualise in the consciousness some images and assist their incorporation into the cultural tradition, and further, they acquire some symbolic and/or sacral meaning. Meanwhile, the geometric visual images could be proceeding from other sources, but they have a complex character. The cultural tradition should be counted as a sub-base of the spread of their local varieties.

One of the possible meanings of the line-geometric images is the marking either the composition on the whole or its separate structural parts including the biomorphic beings by which there are depicted such symbols.

K.Y. Rakhno
TO THE INTERPRETATION OF THE
PETROGRAPHY FROM THE GROTTA
OF BULL IN THE ROCKY MOUND
(in the context of M.Y. Rudynsky's
Ideas)

The investigation of the Rocky Mound's petrographers takes serious place

in the scientific heritage of the outstanding archaeologist Mykhailo Rudynsky. Here is made an attempt to examine in the context of his ideas the drawings of the most known grottoes: the Grotto of Bull, there is a picture of the huge bull, which Rudynsky interpreted as an image of some ancient Supreme Godhead. On the author's opinion, this is an illustration to the basic myth of the Rig Veda — about Indra the thunderer, which had, as other gods, the bull's substance, and his battle with the Dragon Vritra for the stolen cattle. There are many representations of other persons of this myth — Vritra and Vishnu — in grottoes and caves of the Rocky Mound. That is why the Indo-European tribes (Aryans), that were bearers of the Pit-Grave culture of the Bronze Age, idolized this stone hill and turned it into a place of their initiation rites.

Ryzhov S.N.
CLAY SLEDGES MODELS
OF THE CUCUTENI-TRIPOLYE

The article deals with sledge models represented little known category of the clay plastic figurines of the Cucuteni-Tripolian community. The author observes the chronological and territorial spreading of such finds. There is given its the typological description, and also there has been made the reconstruction of the real sledge which was typical for the Tripolian Culture. The author makes an attempt to specify the place of this category of finds in the cosmological conception of the Cucuteni-Tripolye tribes.

I.F. Kovaliova
THE STRATIFIED NEOLITHIC BUR-
IAL MOUNDS IN THE KRIVOY ROG'S
FLOW OF THE INGULETS

The author makes an overview of some new burial cultures of the steppe Neolith from the burial mounds near to Ingulets and the village Zeleny Ghay in the Dnipropetrovsk's region.

L.M. Lugova
THE BURIAL MOUNDS OF THE
EPOCH OF BRONZE NEAR TO
BYLYKY VILLAGE IN THE SUR-
ROUNDING AREA OF THE RIVER
VORSKLA.

Here are published some materials of excavation of two burial mounds in environs of the settlement Bylyky of the Kobelyaky's District in Poltava's Region, which have been made by the author in 1984. There are given some datum about complexes of the Epoch of the Early Bronze and Culture of the multi-roller ceramic.

A.B. Suprunenko
ABOUT THE FIRST BURIAL
MOUNDS' NECROPOLIS DATED
BACK TO THE TIME OF THE MULTI-
ROLLERS CERAMIC CULTURE
IN UKRAINE

The author analyses and puts into

the scientific circulation a few burials dated back to the epoch of the late Bronze of the middle flow of the river Dnieper local variant of the culture of the multi-rollers ceramic, discovered under the embankments of the four burial mounds in consistence of the group in the urotchische Lysaya Gora, to the south from Lubny in the Poltava's Region. The burial mounds have been excavated in 1883 by T.I. Kaminsky and they are the first among examined necropolis of the culture on the left bank of the river Dnieper, and also, obviously, in the forest-steppe and the steppe regions of Ukraine. The examinations resulted the discoveries which are synchronic to the burials, and the neighbouring territorial settlement. There are given some datum about newly discovered relicts of the culture in the area of the river Sula near to Lubny.

P.A. Gavrish

THE COLONISATION OF THE MIDDLE LAND BETWEEN THE RIVERS PSEL AND VORSKLA BY THE PRE-SLAVONIC TRIBES IN THE EARLY IRON AGE

Pre-Slavonic tribes of the middle-flow area of the river Dnieper in the epoch of the late Bronze Age and the early Iron Age are represented by the link of consistent archaeological cultures: East-Tschinsk's, Belogradovsk's, Tchemolesk's, Scythian forest-steppe's, Zarubinet's, etc. The author does not share the opinion of the many scientists who believe that in the late Tchemolesk's Time, some groups of the inhabitants from the right bank of the river Dnieper colonised the territories in the basin of the river Vorskla. He supposes that, now, on the Belskoe Gorodische, which is examined quite enough, and in its closest environment there are no the relicts with the Tchemolesk's cultural layer and its archaeological complexes. And a few of those finds, which could be precisely identified as belonging to the Tchemolesk's type, are the relicts as a result of the cultural and economic contacts of the autochthon people of the late Bondarykhy's Culture with their neighbours. The colonisation of the middle-land between the rivers Psel and Vorskla by the Pre-Slavonic tribes have already come to take place in the Zhabotin's Time of the Pre-Scythian period. During the early Scythian period to the palaeosocial organism of the Pre-Slavonic tribes, in the micro-region, some of the successors of the Finnish-Baltic tribes of the Bondarykhy's Culture, as well as the Iranian-speaking people of the south of the Eastern Europe. The opinion of B.A. Schramko concerning the synchronic co-existence of the two cultural and ethnic communities of the different origin, in the Scythian Time on the territory of the Belskoe Gorodische and its environment, need to be corrected taking into consideration newest sources, discoveries and researches.

O.I. Udovitchenko

THE NEW MONUMENT OF THE SCYTHIAN TIME WITH THE RICH ICONOGRAPHY

The article deals with a new archaic sculpture of the Scythian Time, found near to the village Schevtchenkovo of the Telmen's district in the Donetsk's Region. The statue is notable for its rich iconography with the multiple items of armours and the horseman's equipment. This monument may be numbered among the most informative monumental sculpture of the steppe nomads of the North area adjoining to the Black Sea.

B.A. Schramko

THE IRON INDUSTRY IN GHELON

The article deals with the problem of iron extraction industry of the tribes of the Scythian Time in the basin of the river Vorskla, particularly, by the inhabitants of the territory of the Bilsk's Gorodische and its environs. There is published the information about some of the excavation discoveries — the small hole furnaces, which were found on the Eastern fortifications of the Bilsk's Gorodische.

S.A. Zadnikov

THE ANTIQUE AMPORAE OF THE EARLY VI B.C. FROM THE EXCAVATION OF THE ASH-PAN #28 OF THE WESTERN FORTIFICATIONS OF THE BILSK'S GORODISCHE

The article deals with the finds of the antique amphorae of the early VI century B.C. from the excavations of the ash-pan №28 of the Western fortifications of the Bilsk's Gorodische near to the village Bilsk of the Kotelva's district in the Poltava's Region.

**A.L. Scherban, I.S. Melnikov
THE CERAMIC PLUMMETS FOR SPINDLES DISCOVERED BY MICHAIL RUDYNSKY NEAR TO TARANOV YAR**

In the article have been analysed a complex of finds dating back to the Scythian Time, it is the collection of ceramic plummets for spindles, which have been found during the researches, in 1923-1946, made by M.Y. Rudynsky in the Taranov Yar's burial mount necropolis and the ash-pans in the dwelling-places in Urotchische Lubenschina and the Desyatoe Pole (Tenth Field) which are situated between villages Matchekhy and Sudievka Poltava's District in Poltava's Region, now they are stored in the State Regional Historical Museum in Poltava.

I.B. Schramko

THE EXAMINATIONS OF THE ENVIRONS OF THE LUBOTIN'S GORODISCHE

In the publication, there are given some results of the small protective examinations on the settlement of the Scythian Time, near to the village Botchyan in the Kharkiv's Region. There is given a characteristic of the finds and the con-

clusion about the inhabitation of this territory about the Vth century B.C.

A.V. Gheiko

TO THE QUESTION OF THE DISTINCTION OF SO-CALLED "BUSHES OF SETTLEMENTS" ON THE RELICTS OF THE SCYTHIAN TIME IN THE LOWER FLOW OF THE RIVER VORSKLA

On the base of the entire archaeological researches, which took place in the area of the middle flow of the river Vorskla (Poltava's and New Sanzhary's districts of the Poltava's Region), the author examines the questions of the territorial structures in this micro-region during the early Iron Age. He discerns two groups of settlements: Sudievka and Schevtchenky. The settlements of the different time, late VIII-III B.C., which are the parts of the groups, obviously, consisted two territorial-generic communities, and had been having their burial mounds.

I.N. Kulatova

CONCERNING SOME RELICTS OF THE LATE SCYTHIAN TIME IN THE MIDDLE LAND BETWEEN THE RIVERS VORSKLA AND SULA

The article deals with the presently known evidences about the discoveries of relicts of the late Scythian Epoch III B.C. - I century, in the middle land between the rivers Vorskla and Sula. It is some finds of the ceramic pottery on the settlements in the lower flow of the river Sula, on the left bank of the river Dnieper and the area of the river Vorskla, in that number the remains of the settlement of the I.B.C. - I century in the urotchische Gorodische (Zenkiv's district) near to Kotelva in the Poltava's Region, and also suddenly discovered in burial mounds and in the cultural layer of different time settlements. It is fit to be mentioned the remains of the burial with inventory, discovered in the village Pravoberezhnaya Kishenka of the Kobelyaky's district in the Poltava's Region, with a small plastic pot and a ceramic plummet for spindle.

R.N. Reyda

TO THE STUDY OF RELICTS OF THE TCHERNYAKHY'S CULTURE IN THE LOWER FLOW OF THE RIVER VORSKLA

The work is devoted to the relicts of the Tchyryakhy's culture in the basin of the lower flow of the river Vorskla in the Poltava's Region. In the article, there are given some topographic conditions of the distribution, percent correlation of the location of the relicts on the rivers IInd, IIIrd, and IVth course, their space. A short list of the relicts illustrates quite large, quantitatively, population of this region during the late Roman Time.

I.V. Krakalo

THE BURIAL WITH A SWORD FROM THE VILLAGE MAXIMOVKA NEAR TO KREMENTCHUG

In the publication there are given

some details and peculiarities of the burial with a sword of the Tchernykhovsk's Culture discovered in 1999 in the village Maximovka near to Kremenchug in the Poltava's Region. The fragments of the sword have been delivered to the State Regional Museum in Kremenchug.

G.V. Bejdn, M.M. Grygoryantz
**THE NEW FINDS OF THE RING
 OF THE HOLLOW ENAMALS IN THE
 BASIN OF THE RIVER SEVERNY
 DONETS**

The article deals with the new items of the ring of the hollow enamels which comes from the number of the sudden finds of the last years in the dwelling places of the Tchymyakhivsk's Culture of the Kharkiv's Region. Here are represented two fragments of fibulae, a link of a chain coloured with enamels, a ferret in a form of a little pyramidal bell.

Svistun G. E., Chendyev Yu. G.
**THE EASTERN PART
 OF THE MOKHNACH'S FORTIFICA-
 TIONS AND ITS NATURAL ENVI-
 RONEMENT AT THAT TIME**

The examinations of the eastern part of the Mokhnach's fortifications gave us an opportunity to specify the peculiarities of the fortification system of the forest-steppe on the whole. With the help of the soil examination there have been restored the natural environment of the archaeological monument from the ancient time to the nowadays time. The authors offer to readers the reconstruction of the fortification system of the Saltov's period.

V.V. Pryimak
**THE PROCESS OF ELEMENTS' FOR-
 MATION OF THE TERRITORIAL
 STRUCTURE ON THE LEFT BANK
 OF THE RIVER DNIEPER DURING
 THE X-XIII CENTURIES (According
 with materials of the monuments of
 the native land of G.S. Scovoroda)**

The article deals with the problem of origin and the structure of the local parts of the administrative-territorial system of the Old-Russian Principalities — a 'district of hundred' (volost-sotnya). Besides the centres of districts of hundreds, which have been specifying quite for a long time on the base of the complex analyse according to the datum of the written and archaeological sources (B.A. Rybakov, V.L. Yanyyn, P.P. Tolochko), in the sources are frequently mentioned town-centres of the lower level. The author suggests to identify them with the centres of churchyards. The study of the isolated group of monuments on the river Mnoga in the area of the river Sula give us an opportunity to suppose that they had been grouped around the centre of the churchyard (the Gorodische's complex of monuments — the town Mnoga of the late medieval written sources), consisted of two branches.

K.N. Myronenko, A.B. Suprunenko
**THE OLD-RUSSIAN COMPLEX FROM
 SUBURB OF THE CHRONICLE
 LTAVA (according to excavations
 made in 1997).**

The article is continuation of the publications devoted to the researches made on the suburb of the chronicle Ltava, which were undertaken in 1997 in the course of protective archaeological excavations on the place of building of the Hotel complex of the Business-Centre in Poltava, on Pervomaysky Avenue and Pervomaysky Lane. The article deals with the another one way to choose a place for building an Old-Russian dwelling of a foundation pit of a half-mudhut and to adapt it for domestic needs by inhabitants in XII-XIII centuries.

Y.M. Berest, E.N. Osadchy
**THE ARCHAEOLOGY OF THE ENVI-
 RONS OF OKHTYRKA AND SUMY**

The examination of the environs of Okhtyrka and Sumy, the foundation-stone of which was put by M.Y. Rudynsky, has been continued by the research-group of the Sumy's archaeologists. The works resulted the localisation of some settled places in environs of Okhtyrka and Sumy which was discovered by the well-known Ukrainian archaeologist, early XXth century, and there have also been discovered some towns and settlements of the Scythian and Romen-Old-Russian Time. First of all, these are the towns of the Scythian Time: Zarechnoe III and in urotchische Gadukhino, between villages Maschanka and Sosonka, settlements of the early Iron Age near to Staraya Ivanovka village, Romen-Old-Russian town and settlement near the mentioned village in the Okhtyrka's district of the Sumy's Region in the middle flow of the river Vorskla.

In Sumy's environs in the middle flow of the river Psel, there have been specified some datum about the Bolshoe Vorozhbiansk's Gorodische and Bezdrick, a few non-fortified settlements on the town's territory.

G.A. Pashkevitch, S.A. Gorbanenko
**THE GRAIN-PRINTS OF THE CULTI-
 VATED PLANTS ON THE POTTERY
 OF THE OPOSHNYA'S GORODISCHE**

Some new information concerning the agriculture of the Slavonic tribes of the left bank of the river Dnieper (at the end of the 1st millennium) comes to be used in the scientific circulation. Here is given the palaeo-ethnic and botanic spectrum (PBS) of the Oposhnya's Gorodische of the late Volintsev's Culture. For comparison, here is also given an example of PBS of the chronicle Ltava, where the investigations of the cultivated plants also have been made according to the prints on the pottery. The comparative analyse has shown much similarity of both of these two relicts, and the fact gives an opportunity to come to the same conclusions as well as in the preceding cause.

S.V. Sapeghin
**THE SQUIRES OF THE ADJOINING
 AREA OF THE RIVER KOLOMAK
 AND THE SCIENTIFIC HERITAGE OF
 M.Y. RUDYNSKY**

The squires around the river Kolomak were already known in XIXth century. Their examinations in details were carried out in 1924 by M.Y. Rudynsky. Here is published some results of the researches of relicts of the nitre manufacture of XVII-XIX centuries, in the lower flow of the river, made by the expedition of A.S. Makarenko Educational Complex in the village Kovalivka in the Poltava's Region, during 2000-2002.

A.V. Artemiev, V.V. Koloda.
**NECROPOLIS OF MOKHNACH
 VILLAGE AND PHYSICAL CONDITION
 OF THE INHABITANTS IN
 SLOBOZHANSCHINA (NORTHERN-
 EAST REGIONS OF UKRAINE) DUR-
 ING XVII-XIX CENTURIES.**

The article deals with the materials of the archaeological and medical-biologic researches of a group of burials dated back to the late Middle Ages and the early New Time on the cemetery of the village Mokhnach in the Kharkov's region. On the base, the authors draw some conclusions concerning the burial rite, religious confessions and physical condition of the people in Slobozhanschina XVII-XIX centuries. There has been given an opinion about similarity of variants of norms and pathologies of the inhabitants of the left-bank area of the river Dnieper in the given period.

V.I. Posukhov
**THE BATTLE 1399 — THE FOLK'S
 MEMORY PROMPTS**

L.I. Vinogradskaya
**NOVGOROD-SYVERSKY DURING
 XIII-XV CENTURIES (according to
 historical and archaeological datum)**

V.M. Schalabudov
**THE PECULIARITIES OF THE MONE-
 TARY CIRCULATION OF THE XVII-
 XVIII CENTURIES IN THE PRE-
 SAMARIAN AREA**

On the base of collection containing more than 300 coins, which come from the territory of the Bogorodytskaya Krepost (the Stronghold of the Theotokos) and its environs, the author makes an attempt to examine the monetary circulation in this lower Pre-Samaritan region and its peculiarities in XVII-XVIIIth centuries. The author tries to explain the use of the coins of the Crimean Khanate (XVIIIth century) by the local people.

I.F. Kovaliova
**THE EVIDENCES OF THE INTERNA-
 TIONAL TRADE OF THE COSAKS'
 EPOCH FOROM THE PRE-SAMARI-
 AN REGION**

The author concentrates the attention on the collection of the Western-European lead seals of the XVI-XVIII cen-

turies, coming from the territory of the Bogorodytskaya Krepost (the Stronghold of the Theotokos), and makes the identification of the centres of productions which came into the Pre-Samaritan Region.

G.V. Bejdin, M.M. Grygoryantz
**THE FINDS OF THE BOSPORIAN
 COINS ON REMAINS OF THE TCH-
 ERNYAKHYVSK'S CULTURE IN THE
 KHARKIV'S REGION**

There is published some information about the finds of the bronze coins which have been found on the Tchernyakhivsk's dwelling places near to such villages as Oghultsy, Pasyky, Ryabukhine, Tsirkuny in the Kharkiv's Region. The authors come to conclusion that the coins have been brought to the basin of the river Severny Donets by the people of the Tchernyakhivsk's Culture, which took part in the 'Scythian' expeditions to the environment areas of the Black Sea and to the Minor Asia in III century.

V.I. Trotska
**ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
 IN THE ENVIRONS OF OPISHNE**

The publication deals with the results of examinations and protective excavations of the relics of the Scythian Time in environs of Opishne of the Zenkov's District in the Poltava's Region, which had been undertaken by the expedition of the Institute of Ceramicology of the National Academy of Sciences of Ukraine, during last years, in the middle flow of the river Vorskla.

R.L. Gavrish
**M.Y. RUDYNSKY — THE CHAIRMAN
 OF THE PEDAGOGICAL BUREAU OF
 THE POLTAVA'S GOVERNMENTAL
 COUNTRY COUNCIL (ZEMSTVO)**

In the article the author analyses the activity of M.Y. Rudynsky (1887-1958) as a chairman of the Pedagogical Bureau of the Poltava's Governmental Country Council, as an organiser of the trainings for national specialists for primary and secondary schools in Poltava's Province, as a redactor, an editor, and the author of methodical pedagogical editions.

B.V. Ghod, V.E. Loburets
**THE PAGES OF THE HISTORY
 OF THE HISTORICAL DEPARTMENT
 OF THE POLTAVA'S PEDAGOGICAL
 UNIVERSITY**

In the historical essay of the Department of History of the Poltava's State Pedagogical University of V.G. Korolenko, the name of M.Y. Rudynsky pos-

sess one of the first places as one of the initiators of foundation of the Historic-Philological Faculty in Poltava, and its professor. The essay comprehends more than 85 years of the faculty history, of the one of the most known High Pedagogical Schools in Ukraine.

T.A. Ruditch
**THE POPULATION OF THE
 TCHERNYAKHIV'S CULTURE FROM
 THE LEFT BANK OF THE RIVER
 DNIEPER ACCORDING WITH THE
 ARCHAEOLOGICAL DATUM**

The article deals with the results of the anthropologic examination of the population of the Tchernyakhiv's Culture, received in course of the examinations of relicts of burials in the area of the left bank of the river Dnieper during the last quarter of XXth century.

S.A. Gorbenko
**THE CRANIOMETRIC EXAMINATION
 AND THE GRAPHIC RECONSTRUC-
 TION OF THE WOMAN'S HEAD,
 ACCORDING WITH HER SKULL,
 OF THE SCYTHIAN TIME FROM
 THE BELSK BURIAL MOUNDS'
 NECROPOLIS "B"**

Here is published a graphic reconstruction (enface) of the woman's head (according with her skull) from the burial of the late V-IV B.C., the burial mound №2/1994 of the Belsk's Necropolis "B", examined in the south part of the Big fortification of the Belsk's Gorodische in the middle flow of the river Vorskla in the Poltava's Region. The unique feature of the skull is the complex of features which are typical for the north Europeans, as well as, from another hand, there are some of the typical features of the south branch of the Big European Race. This is the first reconstruction work of a countenance of inhabitants of the huge proto-urban centre in the structure of the Vorskla's local variant on the Left bank of the river Dnieper, the forest-steppe area aborigines of the Scythian Time.

S.M. Vovkodav, O.V. Yurtchenko
**THE USE OF THE MICROSOFT EXEL
 PROGRAMME IN A CALCULATION
 OF VALUE OF THE PROTECTIVE
 RESEARCHES.**

R.A. Schitikov.
**FIND OF A ROMAN COIN NEAR
 TO KURSK**

V.S. Koval, K.M. Myronenko.
**NUCLEUS FROM THE POLTAVA'S
 ENVIRONS**

I.V. Golovko.
**A NEWLY FOUND RELIC OF THE
 PIT'S TIME IN THE BASIN OF THE
 RIVER UDAY**

V.V. Tkachenko.
**KOMMUNITARIANS' MOVEMENT IN
 THE POLTAVA'S REGION IN 90th
 YEARS OF THE XIXth CENTURY**

A.B. Suprunenko.
**BURIALS OF THE NEOLITHIC TIME
 IN THE BASIN OF THE RIVER SULA
 NEAR TO LUBNY**

A.V. Gheiko, V.M. Schalobudov.
**A FIND OF A ROMAN SESTERCE IN
 THE SURROUNDING AREA OF THE
 LOW FLOW OF THE RIVER
 VORSKLA.**

O.M. Tkachenko.
**A STONY PESTLE FROM ENVIRONS
 OF THE MAYACHKA VILLAGE IN
 THE NOVY-SANZHARY'S DISTRICT
 IN POLTAVA'S REGION.**

S.O. Gorbanenko.
**A SCYTHE "GORBUSHA" FOUND
 NEAR TO VILLAGE PUTIVLSKY IN
 THE NOVGOROD-SIVERSKY DIS-
 TRICT.**

S.O. Sydorenko.
**A KNIFE FROM THE PYRATIN'S
 ENVIRONS**

Y.S. Zhukov.
**MIDIEVAL ARMS IN THE COLLEC-
 TION OF THE KOMSOMOLSK'S
 MUSEUM.**

I.N. Kulatova, R.S. Lugovoy.
**AN ARCHAIC MIRROR OF THE
 SCYTHIAN TIME FROM THE BILSK'S
 GORODISCHE.**

R.M. Reyda, O.V. Sydorenko
**A PILE OF THE ARROW FROM THE
 HITSI IN THE MIDDLE FLOW OF THE
 RIVER SULA.**

A.V. Gheiko.
**A BRONZE EARRING FROM THE
 VILLAGE SCHEVTCHENKY-5 IN
 AREA OF THE RIVER VORSKLA.**

A.V. Titkoff
**ABOUT A FIND OF A SWORD OF
 XVth CENTURY IN DYKANKA.**

S.V. Maevska.
**THE REMAINS OF FABRIC FROM A
 BURIAL ON THE MOKHNACHY'S
 GORODISCHE. (Excavation VI, grave
 №3).**

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах, Донецк	НА ИА РАН	— Научный архив Института археологии Российской академии наук, Москва
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ	НА НИАЛ ХГПУ	— Научный архив научно-исследовательской археологической лаборатории Харьковского государственного педагогического университета им. Г.С.Сковороды, Харьков
АДУ	— Археологічні відкриття на Україні, Київ	НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АЗ ПКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава	НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине, Полтава	НМЗУГ	— Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Опішне
АИУ	— Археологические исследования на Украине, Киев	НМІЗ	— Національний музей історії України, Київ
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава	ОДПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
АН СССР	— Академия Наук СССР, Москва	ОИПАП	— Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины, Полтава
АН УРСР	— Академия Наук Украинской РСР, Київ	ОКМ	— Обласний краєзнавчий музей
АО	— Археологические открытия, Москва	ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
АПН	— Академия педагогических наук Украины, Київ	ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
АПУ	— Археологічні пам'ятки Української РСР: (Короткий список), Київ	ПАФ ПКМ	— Поточний архів фондів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР, Київ	ПДМ	— Полтавський Державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
АС	— Археологический съезд	ПДПІ	— Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка, Полтава
ВГУ	— Воронежский государственный университет, Воронеж	ПДПУ	— Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка, Полтава
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ	ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук, Київ	ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург, Москва
ВУЦВК	— Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Харків	ПУ	— Пам'ятки України, Київ
ГАИМК	— Государственная Академия истории материальной культуры, Ленинград-Москва	ПУАК	— Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва	РА	— Российская археология, Москва
ГЭ	— Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург	РАН	— Российская Академия наук, Москва
ДАПО	— Державний архів Полтавської області, Полтава	РВВ ДНУ	— Редакційно-видавничий відділ Дніпропетровського Національного університету, Дніпропетровськ
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск	СА	— Советская археология, Москва
ДДУ	— Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ	САИ	— Свод археологических источников, Москва
ДНУ	— Дніпропетровський Національний університет, Дніпропетровськ	ТД	— Тези доповідей
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения, Санкт-Петербург	ТДК	— Тези доповідей конференції
ЗГУ	— Запорожский государственный университет, Запори́жжя	ТДНК	— Тези доповідей наукової конференції
ЗДУ	— Запорізький державний університет, Запорі́жжя	ТДП	— Тези доповідей і повідомлень
ЗОКМ	— Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запорі́жжя	ТДС	— Тезисы докладов и сообщений
ЗООИД	— Записки Одесского Общества истории и древностей российских, Одесса	УГ	— Українське гончарство, Опішне
ЗУНТ	— Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, Полтава	УІЖ	— Український історичний журнал, Київ
ІНО	— Інститут народної освіти	УЮК	— Український керамологічний журнал, Опішне
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України, Київ	УООПИК	— Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
ИИМК АН СССР	— Институт истории материальной культуры АН СССР, Ленинград	УСБУ	— Управління Служби безпеки України
КГУ	— Киевский государственный университет, Киев	УТОПИК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
КЗ ВУАК	— Короткі звіттовлення Всеукраїнського археологічного комітету, Київ	ФПКМ	— Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
КрКМ	— Кременчугский краєзнавчий музей, Кременчуг	ХИАО	— Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
КС	— Киевская старина, Київська старовина, Київ	ХГПУ	— Харьковский государственный педагогический университет им. Г.С.Сковороды, Харьков
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва	ХГУ	— Харьковский государственный университет, Харьков
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УРСР, Киев	ЦДАВОУ	— Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України, Київ
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград	ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЛМДА	— Лубенський міський державний архів, Лубни	ЦОИПА	— Центр охорони та досліджуваних пам'яток археології управління культури Полтавської облгосадміністрації, Полтава
МАИЭТ	— Материалы по археологии и этнографии Таврии, Симферополь	ЦП НАНУ	— Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
МАО	— Московское императорское археологическое общество, Москва	ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом Обществе Нестор-летописца, Киев
МГУ	— Московский государственный университет им.М.В.Ломоносова, Москва		
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград		
НА	— Науковий архів		
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ		
НА ІА НАНУ	— Научный архив Института археологии НАН Украины, Киев		

НАШІ АВТОРИ

АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПІСЬ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ

Науковий журнал

Заступники та видавці:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації

Інститут археології НАН України

Регістраційне свідоцтво
ПІ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкуються за постановою редакційної колегії журналу.

Відкритість та точність цитування, наведення прізвищ імен та по-батькові, дат, посилань на джерела і літературу несуть автори статей і публікації.

У разі передруку посилання на "Археологічний літопис Лівобережної України" обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору
25.10.2002 р. Підписано
до друку 10.07.2003 р.
Формат 60х84/8.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Ум.-друк арк. 43,5.
Ум.-фарб. відб. 24,5.
Обл.-вид. арк. 22,5.
Тираж 500 прим.
(1-й з-д — 305 прим.)
Вид. № 93.
Зам. № 1/2003.

Віддруковано:

ТОВ "Фірма" "Техсервіс"
м. Полтава,
вул. Комсомольська, 24,
тел. факс: (0532) 56-36-71

Артем'єв Андрій — науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА), асистент Української медичної стоматологічної академії

Берест Юрій — викладач Охтирської школи-гімназії № 4, член секції пам'яток археології правління Сумської обласної організації УТОПІК

Безидін Георгій — зав. лабораторією ВО "Хартрон", краєзнавець

Бочарова Світлана — заступник директора з наукової роботи Полтавського художнього музею (галереї мистецтва)

Виноградська Лариса — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Вовкодав Сергій — випускник історичного факультету Переслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С.Сковороди

Гавриленко Ігор — ст. викладач Полтавського Національного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка, ст. науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук

Гавриш Петро — доцент Полтавського ДПУ ім. В.Г.Короленка, кандидат історичних наук

Гавриш Римма — доцент Європейського університету фінансів, інформаційних систем економіки, кандидат історичних наук

Гейко Анатолій — зав. сектором ЦОДПА

Глязь Іван — начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації

Год Борис — зав. кафедрою всесвітньої історії Полтавського ДПУ ім. В.Г.Короленка, доцент, кандидат історичних наук

Голошко Ігор — викладач Гирятинського ліцею

Горбаненко Сергій — аспірант Інституту археології НАН України

Горбенко Сергій — директор Інституту та Музею антропології Львівського музею історії релігії, кандидат медичних наук

Грєб Василь — ст. викладач Полтавської державної аграрної академії

Григор'янець Михайло — викладач НВК № 116 м. Харків

Жуков Юрій — науковий співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею

Задніков Станіслав — викладач НВК № 116 м. Харків

Коваль Володимир — позаштатний співробітник Харківського історичного музею, колекціонер

Ковальова Ірина — зав. Лабораторією археології Подніпров'я Дніпропетровського Національного університету, професор, доктор історичних наук

Колода Володимир — зав. НД археологічною лабораторією Харківського ДПУ ім. Г.С.Сковороди, доцент, кандидат історичних наук

Кракало Ірина — ст. науковий співробітник Кременчуцького краєзнавчого музею

Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА

Курчова Ольга — директор Полтавського художнього музею (галереї мистецтва)

Лобурець Василь — професор Полтавського ДПУ ім. В.Г.Короленка, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України

Лутова Любов — зав. відділом археології Полтавського краєзнавчого музею

Лутовий Роман — мол. науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею

Лямкін Віталій — член музейної ради Комсомольського історико-краєзнавчого музею

Мажарська Світлана — викладач Полтавського політехнічного коледжу

Максименко Галина — заступник директора ЦОДПА

Мельникова Ірина — ст. науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею

Мироненко Костянтин — зав. відділом фондів ЦОДПА

Мокляк Володимир — заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею

Нестуля Олексій — заступник голови Полтавської облдержадміністрації, професор, доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України

Нестуля Світлана — зав. кафедрою філософії та суспільних наук Української медичної стоматологічної академії, доцент, кандидат історичних наук

Осадчий Євген — ст. науковий співробітник редакційної групи з підготовки "Зводу пам'яток історії та культури Сумської області"

Пашкевич Галина — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор біологічних наук

Посухов Валентин — заступник головного редактора газети "Полтавський вісник"

Пріймак Віктор — ст. викладач Сумського ДПУ

Рахно Костянтин — мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України в Опішному

Рейда Роман — мол. науковий співробітник ЦОДПА

Ряков Сергій — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Ротач Петро — відомий український письменник і літературознавець

Рудинський Михайло (1887-1958) — відомий український археолог, пам'яткоохоронець, музеєзнавець, педагог, професор, доктор історичних наук

Рудич Тетяна — мол. науковий співробітник Інституту археології НАН України

Салетін Сергій — ст. науковий співробітник Музею-заповідника А.С.Макаренка у с. Ковалівка Полтавського району

Свиствен Геннадій — науковий співробітник НД археологічної лабораторії Харківського ДПУ ім. Г.С.Сковороди

Сергеева Марина — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Сидоренко Олександр — краєзнавець

Супруненко Олександр — директор ЦОДПА, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України

Тітков Олександр — зав. сектором ЦОДПА

Ткаченко Володимир — доцент Чернігівського ДПУ ім. Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук

Ткаченко Олександр — зав. сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею

Троцька Валентина — мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України в Опішному

Удовиченко Олександр — лаборант ЦОДПА, студент історичного факультету Полтавського ДПУ ім. В.Г.Короленка

Чендєв Юрій — викладач Белгородського державного університету (Російська Федерація)

Шабан Валерій — редактор військово-історичного альманаху "Ф-2" (Російська Федерація)

Шалабудов Володимир — зав. археологічним музеєм, ст. науковий співробітник Лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського Національного університету

Шитков Роман — мол. науковий співробітник МНС НІИ археології його-востока Руси Курского державного університету

Шрамко Борис — професор Харківського Національного університету ім. В.М.Каразіна, доктор історичних наук

Шрамко Ірина — керівник археологічних гуртків Харківського Палацу дитячої та юнацької творчості, кандидат історичних наук

Щербань Анатолій — мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України в Опішному, аспірант Інституту археології НАН України

Юрченко Олександр — аспірант Переслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С.Сковороди

Публікуючи постановочні та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На 1-й стор. обкладинки: Верхня частина юморофно прикрашеного білого пазового псалія з кургану № 1/2001 р. Перешетинських курганів некрополю І.

На 4-й стор. обкладинки: Корміза, амфора "клуб Фосса", горішки і пшениця з курганів №№ 1/2001 р. та 2 і 3/2002 р. Перешетинських курганів некрополю І. Охорона розкопки в окрузі Більського державної Більської зали Охоронної експедиції ЦОДПА (бос. волонтери Кулатова І.М.).

Фото Михайлайчук О.А., 2003

Розкриття проєкції:

Авторські та Коваленко Г.В., Метлицький Т.В.

Різнюки на шпальтату Коваленко Г.В.

Фото

Береста Ю.М., Граба В.І., Михайлайчук О.А., Радчишка М.О., Супруненко О.Б., Щербань Анатолій В.М.

Корміза Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Тітков О.В.
Церква англійсько-маленька Чернішова В.В.

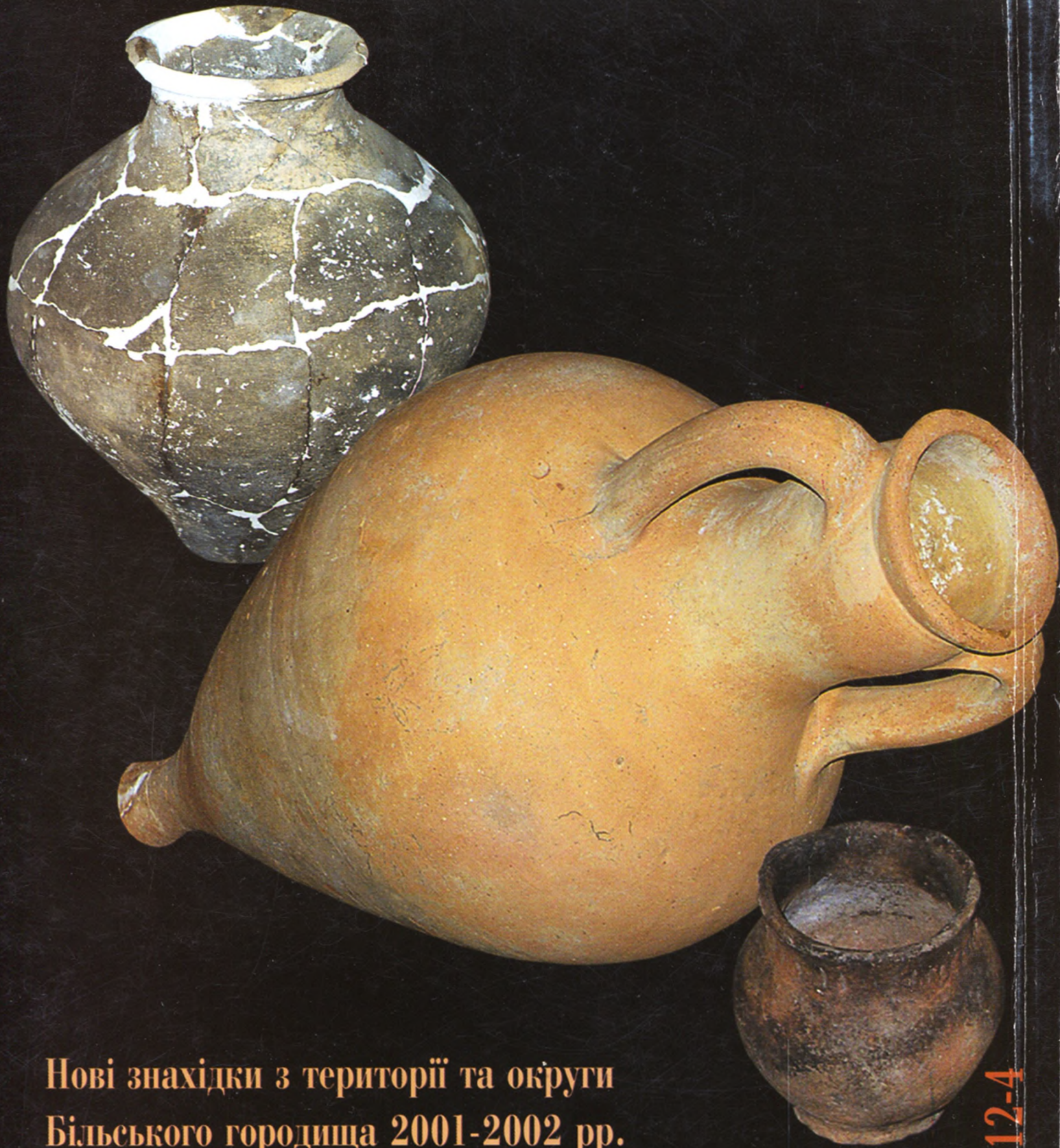

До статті Горбенка С.О. «Краніометричне дослідження та графічна реконструкція за черепом жінки з поховання скіфського часу Більського курганного некрополю "Б"».

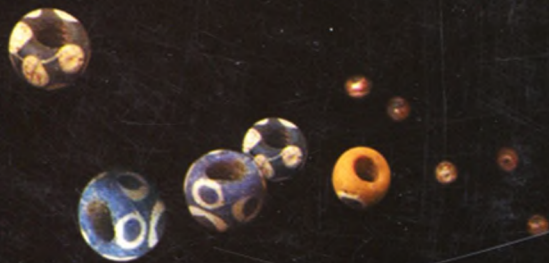
© Реконструкція Горбенка С.О.,
малюнок Коваленко Г.В., 2002.

Нові знахідки з території та округи
Більського городища 2001-2002 рр.

Фонди ЦОДПА.

ISBN 966-7628-12-4